

12-2007

ARCHE

П А Ч А Т А К

12-2007

ARCHE 12 (63)
сьнежань 2007

**Навуковы, навукова-папулярны,
грамадзка-палітычны і літаратурна-
мастацкі часопіс «ARCHE Пачатак»
выдаецца зь верасьня 1998 году
штомесця.**

РЭДАКЦЫЯ:

Валер Булгакаў — галоўны рэдактар
Алена Казлова — сакратарка рэдакцыі
Сяргей Макарэвіч — распаўсюднік

**ARCHE is a Partner of European Cultural
Journals Network Eurozine
(www.eurozine.com).**

Адрас для допісаў: ARCHE, а/с 3, 220018
Менск-18.
E-mail: arche@arche.org.by.

Заснавальнік: Андрэй Дынько.
Выдавец: установа «Рэдакцыя часопісу «Архэ-Пачатак».
Пасьведчаньне аб дзяржаўнай рэгістрацыі № 530
ад 4.05.2001.
ISSN 1392-9682
Юрыдычны адрас: вул. Нававіленская
24/1А, каб. 2П, 220053 Менск.
Цана дамоўная.

Рэдакцыя не вяртае і не рэцэнзуе рукапісы. Рэдакцыя
рэдагуе матэрыялы, прынятыя да друку.

Часопіс можна замовіць у распаўсюднікаў:

Баранавічы — Руслан Равяка, п/с 13, 225409
Баранавічы-9, тэл. (029) 767-20-37.

Барысаў — Алег Лучына, п/с 714, 222120
Барысаў-1, тэл. (029) 33-99-161.

Берасьце — Ігар Бараноўскі,
тэл. (0162) 25-61-55

Віцебск — Барыс Хамайда, тэл. (0212) 34-52-41.

Полацк — Алесь Аркуш, тэл. (0214) 41-85-19.

Гомель — Зьміцер Жалезьнічэнка,
тэл. (029) 533-01-58.

Магілёў — Алесь Асіпцоў,
тэл. (0222) 25-57-85, (029) 625-57-85.

Менск — Сяргей Макарэвіч,
тэл. (029) 505-39-11.

Шукаем распаўсюднікаў зь іншых мясьцінаў.

**Падпіска на часопіс «ARCHE Пачатак»
прымаецца ўва ўсіх аддзяленьнях «Белпошты».**

Падпісана ў друк 21.12.2007.
Выхад у сьвет 28.12.2007. Фармац 70x100 у 1/16.
Друк афсэтным. Гарнітура Школьная. Ум. друк. арк. 31.
Наклад 500 асобнікаў. Замова
Надрукавана з гатовых дыяпазытываў заказчыка ў друкарні
ТАА «Паліграфт», вул. Кнорына, 50, 220103, Менск.

У афармленьні першай старонкі вокладкі выкарыстаная
ілюстрацыя Ігара Ганчарука. © Огонек, 2007.
Дызайн Ягора Шумскага.

© «ARCHE Пачатак», 2007

П а д п і с н ы і н д э к с 0 0 3 4 5

ARCHE on-line: <http://arche.org.by>

ЗЬМЕСТ

АНАЛІТЫКА	5 ПАВАЛ УСАЎ Дэмакратычнае вяртаньне да мінулага. Выбары і грамадзянскае занявольне ў Расеі
	10 КЭТРЫН СТОЎНЭР-ЎАЙС Чаму Расія спаўзла да аўтарытарызму?
	19 CRISIS GROUP Вэнэсуэла: рэвалюцыя Уга Чавэса
КРЫТЫКА	60 ДЖЭФРЫ ХОТАРН Страта для бэйсболу
ПАЛЕМІКА	67 АЛЯКСЕЙ БАЦЮКОЎ Найноўшае ліцьвінства як праект карэкцыі сучаснасьці
	73 АЛЕСЬ БЕЛЫ Доўгая сьмерць славянскай Літвы
	83 ІТАН НАДЭЛЬМАН Найлепшы шлях у барацьбе з наркаманіяй: забароны ці легалізацыя?
	89 ВІКТАР ЧАРНЯК Канчатковы вынік такой стратэгіі — сьмерць
ЭСЭІСТЫКА	92 ВАСІЛЬ АЎРАМЕНКА, КС. ВІКТАР МІСЕВІЧ Самагубства і эўтаназія
	103 АЛЕСЬ АРКУШ Недазьняты Быкаў
ГІСТОРЫЯ	109 ЭНТАНІ Н. БРАЎН Плянаваньне статусу моваў у Беларусі: дасьледаваньне пісьмовага дыскурсу ў публічных месцах
	127 УЛАДЗІМЕР ВАСЬКОЎ Каталіцтва ва ўсходняй Гомельшчыне
	148 ЯЗЭП ШНАРКЕВІЧ Успаміны з майго жыцьця і працы
ЛІТАРАТУРА	179 ЮРЫ ПАЦЮПА Пралегамэны да фармальнага пазнаньня лірыкі
	228 РАДАСЛАЎ КАЛЭТА Вершы
РЭЦЭНЗІІ	233 ДАНИЛА ЖУКОЎСКИ Нечаканае сьвятло сіценскага навакольля
	235 ПАВАЛ АБРАМОВІЧ Казкі сьмерці і жыцьця
ДОПІСЫ	237 МІКОЛА КАПАХОВІЧ Заўвагі да меркаваньняў беларускай эліты

CONTENTS

ANALYSES	5	PAWAŁ USAŹ Democratic Return to the Past. The Elections and Social Enslavement in Russia
	10	KATHRYN STONER-WEISS When the Wave Hits a Shoal: The Internal and External Dimensions of Russia's Turn Away from Democracy
	19	CRISIS GROUP Venezuela: Hugo Chávez's Revolution
CRITICISM	60	GEOFFREY HAWTHORN Baseball's Loss
DEBATE	67	ALAKSIEJ BACIUKOŹ Modern Litvinstva as a Project to Amend the Present
	73	ALEŚ BIEŁY The Long Death of the Slavic Lithuania
	83	ETHAN NADELMAN Think Again: Drugs
	89	VIKTAR ČARNIAK The Ultimate Result of Such a Strategy is Death
ESSAYS	92	VASIL AŹRAMIENKA, VIKTAR MISIEVIČ Suicide and Euthanasia
	103	ALEŚ ARKUŠ The Half-Filmed BykaŹ
HISTORY	109	ANTHONY N. BROWN Status Language Planning in Belarus: An Examination of Written Discourse in Public Spaces
	127	UŁADZIMIER WAŠKOŹ Roman Catholicism in the East of Homiel Region
	148	JAZEP ŠNARKIEVIČ Memories of My Life and Work
LITERATURE	179	JURY PACIUPA The Prolegomena to Formal Lyrics Cognition
	228	RADOSŁAW KALETA Poems
REVIEWS	233	DANIŁA ŹUKOŹSKI The Unexpected Light of Sitna Neighbourhood
	235	PAWAŁ ABRAMOVIČ Tales of Death and Life
CORRESPONDENCE	237	MIKOŁA KAPACHOVIČ Some Remarks on the Book «Opinions of the Belarusian Elite»

ПАВЕЛ УСАЎ

Дэмакратычнае вяртанне да мінулага

Выбары і грамадзянскае заняволенне ў Расеі

I. НОВАЯ ПАЛІТЫЧНАЯ РАСЕЙСКАЯ МАДЭЛЬ

Мала хто сумняваўся ў элегантнай перамозе на думскіх выбарах кааліцыі «Адзіная Расея — Пуцін». Вынік выбараў не толькі ў тым, што перамагла ўлада і прайграла дэмакратыя, а ў тым, што ў Расеі аформілася новая палітычная мадэль. А «прызначэнне» Дз. Мядзведзева на пасаду наступнага прэзідэнта сьведчыць аб тым, што ў гэтай краіне пачалася эпоха «некаранаваных імператараў».

Думскія выбары ператварыліся ў механізм узмацнення гэтай новай палітычнай мадэлі і гарантыю яе стабільнага функцыянавання і легітымнасці. Калі прэзідэнцкія выбары павінны забяспечыць легітымнасць пераемнасці пасады «кіраўніка дзяржавы», то думскім выбарам адведзена роля ўкаранення гэтай мадэлі ў грамадстве і яе абарона ад грамадскага ціску. Дзяржаўная Дума ў падобных умовах не можа прадстаўляць супрацьвагу выканаўчай улады. Збольшага існаванне Думы і захаванне выбарчага працэсу ў Расеі неабходна для стварэння ілюзій прысутнасці дэмакратыі (і забеспячэння дыялогу з Захадам).

У палітычнай сістэме Расеі ўстойліва спалучаюцца дэмакратычныя і аўтарытарныя элементы. З аднаго боку, існуе інстытут палітычных выбараў, палітычныя партыі (апазіцыя) і грамадскія аб'яднанні, захаваліся асобныя незалежныя СМІ. З другога боку — кантроль цэнтральнай улады над грамадствам узмацняецца, што апошняе збольшага прымае з пакорай. Дэмакратычныя інстытуты, такія, як выбары і парламент, служаць механізмам забеспячэння ўстойлівасці аўтарытарнай сістэмы і эфектыўнасці яе ўздзеяння на грамадства.

Гэты працэс атрымаў назву «кіраванай дэмакратыі». Існуе мноства меркаванняў

Павал Усаў — палітоляг, сталы аўтар «ARCHE».

ПАВАЛ УСАЎ

наконт таго, чым ёсць «кіраваная дэмакратыя» ў Расеі. Так, расейскі палітычны аглядальнік У. Трацякоў піша:

«Кіраваная дэмакратыя» — гэта ані дыктатура, ані дэспатыя. Гэта аўтарытарна-протадэмакратычны тып улады, які існуе ў форме прэзідэнцкай рэспублікі і ў тым выглядзе наменклатурна-бюракратычнай, слабафедэральнай, месцамі квазідэмакратычнай і моцна карумпіраванай дзяржавы. Добра гэта, ці дрэнна? Гэта лепш, чым дэспатыя (дыктатура) і нават чым аўтарытарызм, але горш, чым простая дэмакратыя. Кіраваная дэмакратыя — гэта дэмакратыя (выбары, альтэрнатыўнасць, свабода слова і друку, змена лідэраў рэжыму), але яна карэктуецца кіруючым класам (дакладней, той яе часткай, якая мае ўладу).

Пры кіраванай дэмакратыі дапускаецца абмежаваны ўдзел грамадства ў палітычных працэсах. Сутнасць абмежавання заключаецца ў тым, што вынік галасавання будзе ў акрэсленай ступені прадвызначаны, а сам «выбар» будзе зведзены да тых опцый, якія загадзя былі навязаныя ўладамі. Па-другое, апазіцыя, якая ўключана ў выбарчую кампанію, сваім удзелам робіць яе легітымнай у вачах грамадства. У той жа самы час пры дапамозе выбараў апазіцыйныя партыі «дэмакратычна» выводзяцца з палітычнай сістэмы, бо народ за іх не прагаласаваў.

Грунтоўныя змены, якія датычылі расейскіх выбараў, былі ўнесеныя ўжо ў 2001 г. Згодна з законам «Аб палітычных партыях» адзіным відам выбарчых аб'яднанняў у органы дзяржаўнай улады сталі палітычныя партыі, якія маюць адпавядаць шэрагу патрабаванняў, у тым ліку і мінімальнай колькасці сяброў.

Паводле інфармацыі Цэнтральнай выбарчай камісіі РФ на 20 жніўня 2006 г., было зарэгістравана 35 палітычных партыяў. У 2005—2006 гг. Федэральная рэгістрацыйная служба правяла перарэгістрацыю палітычных партыяў. Паводле стану на 26 кастрычніка 2006 г., перарэгістрацыю прайшлі толькі 19 партыяў. Усяго за невыкананне норм закону «Аб палітычных партыях», згодна з якім у партыі павінна быць не менш як 50 тыс. сяброў і мінімум 45 рэгіянальных аддзяленняў па 500 чалавек, было ліквідавана 16 арганізацыяў. Яны былі пазбаўленыя права ўдзелу ў выбарах і былі абавязаныя альбо самараспусціцца, альбо пераўтварыцца ў грамадскае аб'яднанне.

Паводле стану на 2007 г., згодна з афіцыйнай інфармацыяй, ажыццяўляюць сваю дзейнасць толькі 15 палітычных партыяў.

1. Дэмакратычная Расея.
2. Адзіная Расея.
3. Расейская палітычная партыя міру і адзінства.
4. Камуністычная партыя Расейскай Федэрацыі.
5. Саюз правых сіл.
6. Ліберальна-дэмакратычная партыя Расеі.
7. Расейская аб'яднаная дэмакратычная партыя «Яблык».
8. «Патрыёты Расеі».
9. «Расейская экалагічная партыя «Зялёныя».
10. Аграрная Расея.
11. Народны саюз.
12. Сацыялістычная адзіная партыя Расеі.

13. Партыя сацыяльнай справядлівасці.
14. Партыя адраджэння Расеі.
15. Справядлівая Расея: Радзіма/Пенсіянеры/Жыццё.

Некаторыя з «самараспушчаных» партыяў наўпрост уліваюцца ў кіруючую партыю «Адзіная Расея». Так яшчэ пры канцы 2006 г. «Аб'яднаная прамысловая партыя» (партыя алігархаў) прыняла рашэнне аб самароспуску і ўсім складам увайшла ў «Адзіную Расею». Старшыня «Аб'яднанай прамысловай партыі» Алена Паніна на сённяшні дзень з'яўляецца дэпутатам Дзяржаўнай Думы Расеі.

Згодна з законам «Аб асноўных гарантыях выбарчых правоў і права на ўдзел у рэфэрэндуме грамадзян Расейскай Федэрацыі», прынятым у 2002 г., у выбарчы блок могуць уваходзіць не больш за тры ўдзельнікі, з якіх прынамсі адзін павінен быць палітычнай партыяй. А незадоўга да пачатку кампаніі 2003 г. у выбарчае заканадаўства былі ўнесены змены, якія яшчэ больш абмежавалі кола грамадскіх аб'яднанняў, якія могуць уваходзіць у выбарчыя блокі: пасля 1 студзеня 2004 г. у выбарчыя блокі могуць уваходзіць толькі палітычныя партыі.

Выбары 2003 г. у Дзяржаўную думу Расеі праявілі тэндэнцыю «зыходу» апазіцыі з публічнай, палітычнай сцэны:

Выбарчае аб'яднанне, блок	Атрымана галасоў	Адсотак галасоў	Атрымана мандатаў
Адзіная Расея	22 779 279	37,57 %	120
КПРФ	7 647 820	12,61 %	40
ЛДПР	6 943 885	11,45 %	36
«Радзіма» (народна-патрыятычны саюз) (Выбарчы блок)	5 469 556	9,02 %	29

Апазіцыйныя дэмакратычныя партыі («Яблык», «СПС», «Дэмакратычная Расея») не змаглі пераадолець 5 % бар'еру.

Яшчэ большым ударам для апазіцыйных партыяў стала павелічэнне выбарчага бар'еру з 5 % да 7 %. Змены і папраўкі ў заканадаўстве спрыялі выцясненню з палітычнага і выбарчага поля асноўных дэмакратычных партыяў, такіх, як «Саюз прыхільных сіл», «Яблык». Яны ператварыліся ў «вулічныя» партыі, страціўшы мажлівасць аказваць уплыў на палітычнае жыццё краіны легітымным шляхам.

II. «АДЗІНАЯ РАСЕЯ» — ШЛЯХ ДА АДНАПАРТЫЙНАСЦІ

Паступова Расея ператвараецца ў краіну, дзе дамінуючай з'яўляецца адна партыя — партыя ўлады.

На працягу ўсяго свайго існавання партыя «Адзіная Расея» падтрымлівалася цэнтральным дзяржаўным апаратам і ў сваю чаргу сама падтрымлівае гэты апарат, стаў-

ПАВАЛ УСАЎ

шыся ягонай складовай часткаю. Партыя ператварылася ў адзін з найважнейшых «дэмакратычных» рычагоў палітычнага кіравання грамадствам і дзяржавай. Да 2007 г. партыя практычна сталася наменклатурнай арганізацыяй. Гэта змяніла сам прынцып фармавання і функцыянавання ўлады, як у цэнтры так і на месцах. Галоўным і ўплывовым фактарам здабыцця ўлады сталася не воля выбаршчыкаў, але сяброўства ў партыі. Так, ужо на пачатак 2007 г. 70 з 99 кіраўнікоў суб'ектаў федэрацыі далучыліся да партыі, будучы пры гэтым кіраўнікамі гэтых суб'ектаў.

Афіцыйны бюджэт «Адзінай Расеі» на 2006 г. склаў 1386 млн руб. (57 млн даляраў), прычым асноўныя паступленні ішлі ад юрыдычных асобаў, а не ад сяброўскіх складак. У сваю чаргу бюджэт «Яблыка» ў тым жа годзе склаў каля 43 млн руб. (каля 2 млн даляраў), СПС — 35 млн руб. (1,5 млн даляраў).

Апазіцыя ў Расеі пачынае разглядацца грамадствам не як элемент палітычнай сістэмы, які ўраўнаважвае яе, але як контрэлемент, які імкнецца знішчыць гэтую сістэму.

III. АПАЗІЦЫЯ

Апазіцыя ў Расеі пачынае разглядацца не як элемент палітычнай сістэмы, які ўраўнаважвае яе, але як контрэлемент, які імкнецца яе знішчыць.

Расійская апазіцыя мае ўсё менш магчымасцяў, каб уплываць на палітычныя працэсы ў краіне. Нават псэўдаапазіцыйная ЛДПР за апошні час зазнала значныя кадравыя страты, якія суправаджаліся скандаламі. Адным з іх стаўся зыход з ЛДПР у 2007 г. Аляксея Мітрафанава, другой паводле значнасці фігуры ў партыі. Старшыня ЛДПР У. Жырыноўскі так адрэагаваў на гэта:

Галоўная прычына — камерцыйная. Мітрафанаў — заможны чалавек, ён абяцаў аказаць фінансавую дапамогу партыі ў памеры 2 млн еўра, аднак жа ён не схацеў аддаваць грошай.

Яшчэ раней з партыі сышлі Алег Малышкін і мільярдэр Сулейман Керымаў. Апошні пасля выхаду з ЛДПР адразу ўключыўся ў працу «Адзінай Расеі».

Апазіцыйныя партыі паступова пераўтвараюцца ў закрытыя групы, адарваныя ад шырокіх пластоў грамадства. Да таго ж грамадства ў апошнія часы з цяжкасцю разумее, дзе апазіцыйныя, а дзе неапазіцыйныя партыі.

Апазіцыйныя партыі, ці апазіцыйныя сілы (рэальныя і дэклараваныя), якія ўступілі ў выбарчую барацьбу ў Расеі ў 2007 г., можна падзяліць на тры катэгорыі:

1. Дэмакратычная і радыкальная апазіцыя (несістэмная апазіцыя) — «СПС», «Дэмакратычная партыя», «Яблык», «Аб'яднаны грамадзянскі форум», «Другая Расея».

2. Традыцыйная апазіцыя — КПРФ.

3. Псэўдаапазіцыйныя партыі (сыстэмная апазіцыя) — ЛДПР, перадвыбарны блок «Справядлівая Расея»/«Пенсіянеры»/«Радзіма»/«Жыццё».

Намаганні стварыць адзіны блок дэмакратычных партыяў, нават перад пагрозай неўваходу ў парламент, нічым не скончыліся. У перыяд апошняй выбарчай кампаніі дэмакратычныя партыі ў асноўным вялі барацьбу паміж сабою. «СПС» і «Яблык» адмовіліся браць удзел у агульнарасейскім перадвыбарным форуме «Другой Расеі», які адбыўся ў ліпені 2007 г., матываваўшы гэта тым, што ў форуме ўдзельнічаюць нацыяналістычныя і экстрэмісцкія арганізацыі («Нацыянал-большавіцкая партыя» Эдуарда Лімонава, партыі «Працоўная Расея», якую ўзначальвае Віктар Анпілаў, «Авангард чырвонай моладзі» (скарочана АКМ) — радыкальна-камуністычная арганізацыя, і інш.). (На рэгіянальнай канферэнцыі «Другой Расеі», якая прайшла ў верасні 2007 г. у Маскве, быў зацверджаны сьпіс кандыдатаў у дэпутаты Дзяржаўнай думы. З 17 чалавек у сьпісе было 9 «нацболаў», сябраў (НБП), 1 з «АКМ», і 7 з «Аб'яднанага грамадзянскага Форуму».)

12 кастрычніка 2007 г. «Другой Расеі» было адмоўлена ў рэгістрацыі выбарчага блоку і ўдзелу ў выбарах.

Вынікі выбараў для дэмакратычнай апазіцыі выглядалі наступным чынам: «Яблык» — 1,6 %, «Грамадзянская сіла» — 1,1 %, «СПС» — 1 %, «Дэмакратычная партыя Расея» — 0,1 %. Традыцыйная апазіцыя КПРФ набрала на выбарах 11,6 %.

Асобна трэба сказаць пра «сістэмную апазіцыю». У апошняй выбарчай кампаніі яе ролю выконвалі партыі «ЛДПР» і «Справедлівая Расея»/«Пенсіянеры»/«Радзіма»/«Жыццё». Яна была прызначана фармаваць устойлівае адмоўнае стаўленне да апазіцыйных лідэраў, ператамляць абывацеляў «палітычнай клаунадай», пераконваць у неэфектыўнасці дэмакратыі і неабходнасці моцнай рукі. «Сістэмная апазіцыя» расцягвае традыцыйны электарат «несістэмнай апазіцыі» і дэфармуе палітычныя ідэалогіі і каштоўнасці ў грамадстве, якія б маглі знайсці падтрымку ў грамадстве. Партыі, якія уяўляюць з сябе «сістэмную апазіцыю», не хаваюць таго, што былі створаны пры падтрымцы цэнтральнай улады і не выступаюць супраць яе. Такая пазіцыя фармуе ў выбарцаў упэўненасць у тым, што апазіцыі як такой не існуе, розныя партыі уяўляюць з сябе «палітычныя адценні» ўсюдыснай цэнтральнай улады, а палітычны ўдзел і сяброўства ў апазіцыйных партыях бессэнсоўныя.

Выбары ў Расеі сталіся інструментам, з дапамогай якога апазіцыя адціскаецца ад улады, а цэнтральная ўлада мацуе аўтарытарны рэжым.

Чаму Расія спаўзла да аўтарытарызму?

У сакавіку 2000 г. Уладзімір Пуцін успадкаваў ад Барыса Ельцына краіну, якую можна было назваць некансалідаванай электаральнай дэмакратыяй. Але з цягам часу пуцінскую палітычную сістэму сталі апісваць спярша як «кіраваную дэмакратыю», пасля «неліберальную дэмакратыю», ці «дэлегаваную дэмакратыю», і, нарэшце, з 2005 г. як недэмакратыю. Дык што ж здарылася? Чаму чацвёртая хваля дэмакратызацыі разбілася аб расійскія берагі? Якую ролю могуць у перспектыве адыграць знешнія фактары ў вяртанні дэмакратыі ў Расію ў наступным дзесяцігоддзі? Ці застрахаваная Расія ад уплыву дэмакратызацыі, якая ахапіла Усходнюю Еўропу напрыканцы 1980-х гг. і ў апошнія гады пасоўваецца далей на Усход? Якія наступствы для Украіны, Грузіі і Сербіі будзе мець упартае нежаданне Расіі дэмакратызавацца?

У гэтым артыкуле я паспрабую прааналізаваць гэтыя і іншыя пытанні, закрануўшы унутраныя і знешнія фактары, якія дапамогуць зразумець, чаму Расія пайшла назад, хоць нават яе малыя суседзі выстаялі супраць моцнай хвалі аўтарытарызму, што захліснула часткі посткамуністычнай прасторы напрыканцы 1990-х гг. У першай частцы артыкула я прасачу расійскі супраціў чацвёртай хвалі дэмакратызацыі, акрэслію, да якой ступені Расія дэмакратызавалася ў 1990-я гг. і як яна ў апошнія гады праходзіла шлях да аўтарытарызму. У другой частцы я прааналізую ўнутра-

Кэтрын Стоўнэр-Уайс — палітоляг, супрацоўніца Цэнтру дэмакратыі, развіцця і вяршэнства права пры Стэнфардзкім універсітэце. Аўтарка кніг «Local Heroes: The Political Economy of Russian Regional Governance» (Princeton, 1997) і «Resisting the State: Reform and Retrenchment in Post-Soviet Russia» (Cambridge, 2006). Аўтарская назва тэксту — «Рэвалюцыйная хваля на расійскім беразе».

ЧАМУ РАСІЯ СПАЎЗЛА ДА АЎТАРЫТАРЫЗМУ?

ныя палітычныя, сацыяльныя і эканамічныя фактары (у тым ліку нафтавы), якія спрычыніліся да нарастання аўтарытарных тэндэнцыяў. У наступным раздзеле я планую высветліць, які ўплыў мелі трансфармацыі ў Сербіі, Украіне, Грузіі і іншых краінах на дэмакратызацыю Расіі. І, нарэшце, у заключнай чацвёртай частцы я прапаную стратэгію дзеянняў для Еўрапейскага Звязу і ЗША, якая магла б павярнуць Расію на шлях дэмакратызацыі, нават з улікам таго, што ўплыў замежных актараў на падзеі ў Расіі і палітыку прэзідэнта Пуціна стала падае.

СПАЎЗАННЕ РАСІІ ДА АЎТАРЫТАРЫЗМУ

У 2005 г. міжнародная арганізацыя «Freedom House» перагледзела сваю ацэнку Расіі з часткова свабоднай да несвабоднай. Параўнальны рэйтынг краінаў, што звычайна разглядаюцца ў межах чацвёртай хвалі дэмакратызацыі, пададзены ў табліцы 1.

Заўважым, што ў выніку паніжэння рэйтыngu Расія патрапіла ў кампанію пяці сярэднеазіяцкіх краінаў, Азербайджана і Беларусі. Пятнаццаць год таму мала хто паверыў бы, што такое будзе магчыма.

Табліца 1. Рэйтынгі «Freedom House» для краінаў Усходняй Еўропы і былога Савецкага Саюзу за 2005 год.

Свабодныя	Балы	Часткова свабодныя	Балы	Несвабодныя	Балы
Чэхія	1.0	Албанія	3.0	Азербайджан	5.5
Венгрыя	1.0	Македонія	3.0	Казахстан	5.5
Польшча	1.0	Боснія-Герцагавіна	3.5	Кіргізія	5.5
Эстонія	1.0	Грузія	3.5	Расія	5.5
Славакія	1.0	Малдова	3.5	Таджыкістан	5.5
Славенія	1.0	Украіна	3.5	Беларусь	6.5
Балгарыя	1.5	Арменія	4.5	Узбекістан	6.5
Латвія	1.5			Туркменістан	7.5
Харватыя	2.0				
Літва	2.0				
Румынія	2.5				
Сербія і Чарнагорыя	2.5				
Усяго 12		Усяго 7		Усяго 8	

КЭТРЫН СТОЎНЭР-ЎАЙС

Больш дэталёва, па шкале ад 0 (найгоршы паказнік) да 7 (найлепшы), «Freedom House» ацаніла чатыры асноўныя паказнікі Расіі:

Грамадскі кантроль над уладай: 2,88

Грамадскія свабоды: 3,72

Вяршэнства права: 3,41

Барацьба з карупцыяй і эканамічная празрыстасць: 2,79

Нягледзячы на пэўныя недахопы, шкала «Freedom House» пацвярджае неабвержнае і агульнапрынятае сэння меркаванне, што Расія стала менш дэмакратычнай пасля прыходу да ўлады Уладзіміра Пуціна. Хоць з 1993 г. у краіне рэгулярна праводзяцца выбары, а абодва прэзідэнты, Барыс Ельцын і Уладзімір Пуцін, пазбягалі адкрытых парушэнняў Канстытуцыі, тым не менш, над інстытутамі, што складаюць ядро дэмакратычнай расійскай палітычнай сістэмы, сэння навісла сур'ёзная пагроза.

Я звярну большую ўвагу на тое, якім чынам цягам апошніх гадоў у Расіі падрываўліся дэмакратычныя інстытуты, грамадскія свабоды і вяршэнства права, з тае прычыны, што згортванне дэмакратыі ня трэба спецыяльна даводзіць. Акрамя таго, я закрану і надзвычай актуальную для Расіі праблему карупцыі. Характэрна, што ўсе гэтыя негатыўныя з'явы суправаджаюцца ростам расійскай эканомікі, ставячы пад сумнеў прадказанні Ліпсэта і іншых адэптаў тэорыі мадэрнізацыі.

Федэральныя і рэгіянальныя выбары ў Расіі адбываюцца з 1991 г. Аднак іх значнасць і якасць стала паніжаліся, а скасаванне ў 2005 г. мясцовых выбараў значна аслабіла расійскую дэмакратыю.

Адным з першых крокаў Пуціна на пасадзе прэзідэнта стала ўмацаванне кантролю за расійскімі сродкамі масавай інфармацыі. Прынамсі часткова ён быў апраўданы неабходнасцю навесці парадак і забяспечыць стабільнасць пасля бязладдзя 1990-х гг. У рэальнасці абвешчаная «дыктатура закону» азначала абмежаванні ў выдачы ліцэнзій на тэле- і радыёвяшчанне, налёты на рэдакцыі СМІ і выцісканне з медыя-рынку незалежных газет. Калі прапуцінская партыя «Адзіная Расія» дзякуючы адноўленаму кантролю над медыямі здабыла абсалютную большасць месцаў у Думе, у краіне знікла моцная палітычная апазыцыя. Рэформа Савета Федэрацыі, згодна з якой сталыя чальцы верхняй палаты расійскага парламенту сталі прызначацца, а не выбірацца, яшчэ больш аслабіла расійскую дэмакратыю. Нарэшце, пры Пуціну працягвалася абмежаванне плюралізму на рэгіянальным узроўні. Першым крокам у гэтым кірунку стала разбіццё краіны (у межах прэзідэнцкай адміністрацыі) на сем федэральных акругаў, кожная з якіх улучала прыблізна дванаццаць суб'ектаў Расійскай Федэрацыі. Рэформа не змяняла існых межаў паміж рэгіёнамі, але, тым не менш, выклікала адміністрацыйныя змены. Так, на чале кожнай з сямі акругаў стаў прэзідэнцкі намеснік. Ён адказвае за каардынацыю дзеянняў федэральных чыноўнікаў і кантралюе належнае выкананне рашэнняў цэнтральнай улады рэгіянальнымі губернатарамі і рэспубліканскімі прэзідэнтамі. Рэформа была ўспрынята неадначасна, бо прэзідэнт, па сутнасці, паставіў сваіх намеснікаў вышэй за абраных народнаў губернатараў і кіраўнікоў рэгіёнаў.

Спрабуючы абмежаваць уплыў актыўных губернатараў на агульнанацыянальную

палітыку, Пуцін прапанаваў, а Дума зацвердзіла план рэарганізацыі Савета Федэрацыі. Згодна з ім кіраўнікі рэгіёнаў (губернатары, кіраўнікі і старшыні мясцовых парламентаў) пазбаўляюцца гарантаваных месцаў у верхняй палаце расійскага парламента. Замест гэтага кожны рэгіён прадстаўлены ў Савеце Федэрацыяў двума прадстаўнікамі, аднаго з якіх прызначае мясцовы губернатар ці прэзідэнт, а іншага абірае рэгіянальны парламент.

Адначасова, абапіраючыся на шырокія сувязі са сваімі былымі супрацоўнікамі па спецслужбах, Пуцін значна падвысіў ролю ФСБ у кіраванні дзяржавай, ператварыў судовую сістэму ў інструмент пакарання палітычных апанентаў (яскравым прыкладам — справа Хадаркоўскага), а таксама ўжываў федэральныя падатковыя і праваахоўныя органы ў палітычных мэтах. Усе гэтыя змены, разам з наступам на расейскія грамадскія і няўрадавыя арганізацыі, сведчаць пра згортванне працэсу дэмакратызацыі ў Расіі. Як адзначаецца ў спавешчанні «Freedom House»,

на сённяшні дзень прэзідэнт валодае самымі шырокімі ўладнымі паўнамоцтвамі за ўсю гісторыю незалежнай Расіі. Пасля абрання Пуціна расійскае грамадства стала найменш палітычным, а правы асобных грамадзянаў — менш абароненымі.

Няма дзіва, што паралельна з разбурэннем сістэмы палітычных стрымак і процівагу Расіі мацнее карупцыя. Аналіз «Transparency International», незалежнай службы, якая адсочвае грамадскае ўспрыманне карупцыі, сведчыць, што, нягледзячы на спробы Пуціна ўзурпаваць уладу, Расія стала больш, а не менш карумпаванай. «Transparency International» збірае дадзеныя па карупцыі ў 159 краінах. Найменшы яе ўзровень зафіксаваны ў Ісландыі. Канада і ЗША займаюць адпаведна 14-е і 17-е месцы. Расію, якая мае 126-ю пазіцыю ў рэйтынгу, «Transparency International» адносіць да найбольш карумпаваных краінаў свету. Паводле метадалогіі арганізацыі, узровень карупцыі, ацэнены менш чым у 3 па дзесяцібалавай шкале, азначае ўсёабсяжную карупцыю: паказнік Расіі — 2,4. Сярод краінаў постсавецкай прасторы рэйтынг, горшы за расійскі, мелі ў 2005 г. толькі Грузія, Кіргізія, Узбекістан, Таджыкістан і Туркменістан — тыя краіны, што трапілі разам з Расіяй у катэгорыю «несвабодных». (Сярод былых камуністычных краінаў найменш карумпаванай, паводле версіі «Transparency International», з'яўляецца Балгарыя.)

РОЛЯ ЎНУТРАНЬХ ЧЫННІКАЎ У СПАЎЗАННІ РАСІІ ДА АЎТАРЫТАРЫЗМУ

Як заўсёды, Расія становіць сабой парадокс. Насуперак тэорыі мадэрнізацыі і нягледзячы на пагаршэнне якасці дэмакратыі, ВУП на душу насельніцтва за Пуціным расце. Якімі ўнутранымі чыннікамі можна патлумачыць згортванне працэсаў дэмакратызацыі? Чым яны адрозніваюцца ад унутранай дынамікі ў Сербіі, Грузіі і Украіне?

Зразумець, чаму ў 2000 г. Расія адышла са шляху да дэмакратыі, дапаможа разгляд шэрагу ўзаемазвязаных хібных інстытуцыйных рашэнняў і структурных эканамічных фактараў падчас пераходнага перыяду першай паловы 1990-х гг.

ІНСТЫТУЦЫЙНЫЯ ФАКТАРЫ

Як засцерагаў Дон Горавіц у першай палове 1990-х гг., а пазней і Стывен Фішэр, у прэзідэнцкай сістэме закладзеная небяспека для новых дэмакратыяў. Не выклікае сумневу, што наданне прэзідэнту, паводле канстытуцыі 1993 г., большых паўнамоцтваў, чымся парламенту, — найяскравейшы прыклад інстытуцыйнага выбару, які аказаўся асабліва разбуральным для расійскай дэмакратыі. Сапраўды, Пуціну не трэба было парушаць асноўных палажэнняў канстытуцыі, праводзячы больш аўтарытарную палітыку: паўнамоцтваў, гарантаваных прэзідэнту асноўным законам 1993 г., было досыць, каб пачаць шлях ад дэмакратыі да мяккай дыктатуры.

Падобна да французскай, расійская канстытуцыя прадугледжвае двайную структуру выканаўчай улады (*dual executive*), пры якім ураду неабходная падтрымка з боку парламенту, а прэзідэнту — не. З тае прычыны, што канстытуцыя 1993 г. пісалася ў асаблівы перыяд неспакойнай расійскай дэмакратыі (калі расійскі парламент практычна адмовіўся супрацоўнічаць з Барысам Ельцынам), расійскі прэзідэнт атрымаў права выдаваць указы, якія маюць сілу законаў, але не мусяць парушаць ужо існуючыя законы. Існуе працэдура, згодна з якой парламент можа скасоўваць прэзідэнцкія указы, што здаралася падчас прэзідэнцтва Барыса Ельцына, але ніколі пры Уладзіміру Пуціну. Кіраўнік дзяржавы ў Расіі прызначае прэм'ер-міністра, кандыдатуру якога мусіць зацвердзіць парламент. Але ў тым разе, калі Дума тройчы адхіляе кандыдата, прапанаванага прэзідэнтам, апошні мае права распусціць парламент і прызначыць новыя выбары. Яшчэ лепш пра надзвычай шырокія канстытуцыйныя паўнамоцтвы прэзідэнта сведчыць той факт, што, нягледзячы на магчымасць абвяшчэння Думай вотуму недаверу да ўраду, прэзідэнт мае права першым разам яго праігнараваць, а па паўторным абвяшчэнні распусціць урад або саму Думу. Дзеля таго, што цягам апошніх год сур'ёзнай апазіцыі Пуціну не існавала ні ў Думе, ні ў Савеце Федэрацыі, яму не давялося прыбягаць да скрайніх канстытуцыйных захадаў для ўтрымання сваёй улады.

Другая інстытуцыйная асаблівасць расійскага палітычнага ландшафту, якая дазволіла Пуціну ўсталяваць сваё аднаасобнае панаванне, — гэта слабасць палітычных партыяў на нацыянальным і мясцовым узроўнях. Гэта кансервуе праблему ўлады. Існуе агульнапрынятая ідэя, што палітычным партыям адводзіцца ключавая роля ў пабудове дэмакратыі, аднак шмат залежыць ад іх і для функцыянавання эфектыўнай дзяржавы. Партыі выступаюць у якасці пасярэднікаў паміж грамадзянскай супольнасцю і дзяржавай ды паміж палітычнымі сіламі ў сталіцы і на перыферыі. Яны спрыяюць кансалідацыі палітычных платформаў у нацыянальных дзяржавах. Карацей кажучы, партыі могуць вырашаць праблемы калектыўнага дзеяння шляхам інтэграцыі дзяржавы з калектыўнымі інтарэсамі. Партыі ствараюць каналы ўзаемадзеяння паміж апаратам улады на нацыянальным і мясцовым узроўнях, а таксама выводзяць адказнасць за распрацоўку і ажыццяўленне палітыкі за рамкі аднаго чалавека або вузкіх інтарэсаў яго кампаньёнаў. Апошняе, насамрэч, і спараджае ўсеўладства міні-алігархаў, што так даймае Пуціна ў рэгіянальнай палітыцы. Пры гэтым сам ён спрабуе кіраваць Расіяй такім самым чынам. Пуцін, як Ельцын, да апошняга старанна пазбягаў афіцыйнага сяброўства ў якой-колі партыі, аддаючы замест гэтага перавагу ажыццяўленню ўлады ў непразрыстай форме, пры дапамозе

вузкага кола блізкіх сяброў або сямейнікаў. Падчас нізкакаснай ельцынскай дэмакратыі агульнанацыянальныя партыі, збольшага пазбаўленыя падтрымкі прэзідэнта, амаль ня мелі практычнай карысці для рэгіянальных губернатараў, калі тыя выходзілі на выбары. Яны не забяспечвалі ніякага (або яўна недастатковае) фінансавання для выбарчай кампаніі, палітычнай платформы ці практычнай арганізацыйнай дапамогі. Да каго звярнуцца любому дальнабачнаму палітыку па альтэрнатыўныя сродкі дапамогі? Да мясцовых алігархаў. У выніку расійскую палітыку на нацыянальным і рэгіянальным узроўні апанавалі павучынні двухбаковых, заснаваных на асабістай выгадзе, сувязяў, якія не рабілі аніякага ўнёску ў эфектыўнае забеспячэнне грамадскіх дабраў і паслуг. Няма дзіва, што расійцы пачалі атаесамляць выбары, а часам саму дэмакратыю, з кругавой парукай. Гэта, у сваю чаргу, выклікала сумневы ў легітымнасці расійскай дэмакратыі 1990-х гг. і настальгію па стабільнасці, якую давала савецкая сістэма. Абяцанкі Пуціна ўсталяваць «дыктатуру закону» знайшлі спагадны водгук у насельніцтва, стомленага ад непаслядоўных і незбалансаваных рэформаў 1990-х гг., і, у сваю чаргу, у значнай меры спрычыніліся да росту яго папулярнасці — чаму таксама праспрыяла адсутнасць на сённяшні дзень рэальнай апазіцыі і альтэрнатывы яму.

Трэцяя інстытуцыйная прычына адыходу Расіі ад дэмакратыі палягае ў сталай арганізацыйнай недзеяздольнасці незалежнай грамадзянскай супольнасці. Безумоўна, зацверджанне Пуціным драконаўскіх законаў аб перарэгістрацыі расійскіх НУА як унутраных расейскіх арганізацый нанесла шкоду расейскай грамадзянскай супольнасці, але й да гэтага расіяне не спяшаліся запісацца ў грамадскія арганізацыі. На змену масавым дэманстрацыям канца 1980-х гг., якія патрабавалі забароны КПСС, прыйшла апатыя, а часам і магутная настальгія па камунізме. Аднак хутчэй яна выклікана жаданнем стабільнасці і прадказальнасці, чым непрыняццем прынцыпаў дэмакратыі ды ліберальных правоў і свабодаў, бо большасць апытанняў сведчыць пра тое, што расійцы дагэтуль іх цэняць.

Сталая папулярнасць Пуціна сярод расійскіх выбарцаў дапамагае адрозніць унутраную дынаміку апошніх год у Расіі ад сербскай, грузінскай ці ўкраінскай. Хоць у гэтых краінах існавалі напаўаўтарытарныя рэжымы, іх усіх яднала наяўнасць скрайне непапулярных дзейных прэзідэнтаў. У адрозненне ад іх Пуціну ўдаецца стала падтрымліваць свой персанальны рэйтынг, вышэйшы за 60 %.

Другая асаблівасць пуцінскай Расіі, што адрознівае яе ад Грузіі, Сербіі і Украіны, — гэта шчыльны кантроль за сродкамі масавай інфармацыі. У Сербіі, напрыклад, несці заклік да зменаў дапамагалі бамбардзіроўшчыкі Б-52, а ў сённяшняй Расіі засталася колькі незалежных медыя-праграм... Мала таго, ліберальна настроеная расійская апазіцыя (прадстаўленая Яўлінскім і інш.) ужо доўгі час застаецца раздробленай і ўяўляе з сябе слабую і нерэалістычную альтэрнатыву для расійскіх выбарцаў. Нарэшце, у прыватнасці ад Украіны, Расія адрозніваецца тым, што пуцінскі рэжым яўна не фрагментаваны — прэзідэнт, паводле канстытуцыі і практыкі, захоўвае жорсткі кантроль за «сілавымі міністэрствамі».

Акрамя вельмі спрэчнага інстытуцыйнага выбару, які зрабілі расейскія палітыкі на пачатку 1990-х гг., ды ўмелага пуцінскага маніпулявання прэсай і грамадзянскай супольнасцю цягам апошніх год, да аўтарытарызму Расію падштурхнуў шэраг эканамічных чыннікаў. Як я згадала раней, гэта здарылася тады, калі ў Расіі пачаўся

эканамічны рост, што яўна не стыкуецца з тэорыяй мадэрнізацыі, але падмацоўвае тэорыю «сыравіннага праклёну».

Паводле выслоўя Пуціна, Расія — «багатая краіна бедных людзей», аднак сапраўды рост расійскай эканомікі пачаўся толькі ў 1999 г. Эканамічны рост апошніх гадоў у межах ад 4 % да 6 % ВУП збольшага грунтуецца на надзвычай высокіх сусветных цэнах на нафту, а не на сістэмнай рэструктурызацыі расійскай эканомікі. Мала таго, нават калі Расія здолее падтрымліваць цяперашнія тэмпы эканамічнага росту на працягу наступных 20 год, яна здолее толькі зраўнацца паводле ВУП на душу насельніцтва з Партугаліяй, якой далёка да статусу эканамічнага лідэра Еўразвязу. Трэба прызнаць, што цягам апошніх гадоў у расійскай эканоміцы і фінансавым сектары адбыліся значныя змены, сярод іх — увядзенне фіксаванай стаўкі падаходнага падатку ў памеры 13 % і паляпшэнне сістэмы спагнання падаткаў. Тым не менш, сістэматычная рэструктурызацыя прамысловасці, якая можа зрабіць расійскія тавары канкурэнтнымі на сусветных рынках, так і не пачалася.

Зыходзячы з той пазіцыі, якую займае Расія паводле індэксу чалавечага развіцця, складзенага Сусветным банкам, відавочна, што ёй трэба пазбыцца нафтавай залежнасці і развіваць несывравінныя галіны эканомікі, каб падтрымліваць сённяшнія тэмпы эканамічнага росту. Індэкс складае шэраг паказнікаў, сярод якіх працягласць жыцця, узровень пісьменнасці дарослага насельніцтва, колькасць асобаў з базавай і сярэдняй адукацыяй, ВУП на душу насельніцтва і інш. На падставе індэксу Сусветны банк складае рэйтынгі дзяржаваў. У 2002 г. Эстонія, Польшча і Венгрыя займалі ў рэйтынгу 36-е, 37-е і 38-е месцы, у той час як Расія — 56-е, саступаючы Кубе ды Трынідаду і Табага і крыху выпераджаючы Лівію.

Аднак нафта надае Расіі значна большы ўплыў у сусветнай эканоміцы, чымся належыць краіне з 56-м месцам у рэйтынгу індэксу чалавечага развіцця Сусветнага банку. Яе сяброўства ў “вялікай восемцы” і жаданне ўвайсці ў СГА прыхоўваюць той факт, што Расія ўсё больш выглядае на развіццёвую краіну, над якой навіс сыравінавы праклён. Яе палітыка робіцца ўсё больш алігархічнай і аўтарытарнай, яна ўсё менш інвестуе ў чалавечы капітал і інфраструктуру па-за межамі нафтавага сектара; а з увагі на нядаўнія пагрозы спыніць пастаўкі нафты і газу ва Украіну і краіны Балтыі яна пачала паводзіцца на міжнароднай арэне, як сыравінавы шантажыст.

ЗНЕСНІЯ ЧЫННІКІ Ў СПАЎЗАННІ РАСІІ ДА АЎТАРЫТАРЫЗМУ

У той час, калі вецер дэмакратычных змен вее на ўсход ад Еўропы ў бок Грузіі і Украіны, ён яўна не закранае Расіі. Памаранчавая рэвалюцыя толькі паменшыла шанцы Расіі на дэмакратызацыю. Яна ўмацавала рашучасць Пуціна абараніць свой рэжым ад народных рэвалюцыяў. Закон пра няўрадавыя арганізацыі можна разглядаць як просты адказ на ўкраінскія падзеі 2004 г. і ставіць у адзін шэраг з пагрозамі спыніць пастаўкі расейскага газу ва Украіну зімой 2005—2006 гг. Пасля Памаранчавай рэвалюцыі расійскія ўлады ўзмацнілі ціск на рэшкі незалежнай медыяпрасторы, а таксама і на новапаўсталыя і існыя НУА, як расійскія, так і замежныя — нават Камітэт салдацкіх мацяроў стаў аб’ектам нападак увесну 2006 г.

І ўсё-такі цяжка зразумець, у якой меры на Расію, рэгіянальнага палітычнага і эканамічнага гегемона, паўплывалі падзеі ў малых дзяржавах уздоўж яе мяжы. Няма

дзіва, што палітычныя трансфармацыі апошняга часу ва Украіне наўрад ці мелі пазітыўны эфект на расійскую палітыку. Здзіўляе, хіба што, негатыўны ўплыў.

Калі Расія выпрацавала імунітэт ад пашырэння дэмакратызацыі, якія міжнародныя чыннікі здольныя паўплываць на яе ўнутраную палітыку? Відавочна, што трагедыя 11 верасня 2001 г. моцна адбілася на ўнутрырасійскай палітыцы і дапамагла стварыць вобраз Уладзіміра Пуціна як надзейнага і дбайнага хаўрусніка Джорджа Буша. Пуцін быў адным з першых замежных лідараў, хто патэлефанаваў Бушу, каб выказаць свае спачуванні. Але падзеі 11 верасня дазволілі Пуціну заявіць амерыканскаму прэзідэнту і міжнароднай супольнасці, што ў межах Расеі таксама існуе тэрарыстычная пагроза ў выглядзе чачэнскіх паўстанцаў. Гэта дало яму падставу для яшчэ больш жорсткіх дзеянняў у Чачні, хоць паўстанцы самі часткова правакавалі іх сваімі акцыямі ў Маскве і Беслане.

Дазвол на выкарыстанне амерыканскай арміяй ключавых авіябазаў у Цэнтральнай Азіі дагэтуль застаецца найвялікшай паслугай, аказанай Пуціным Злучаным Штатам і Еўропе. У іншых сферах, як, напрыклад, вайна ў Іраку, падтрымка Пуціным дзеянняў ЗША была значна слабейшай. Пазіцыя расійскага кіраўніцтва адносна ядравых амбіцыяў Ірану ператварылася ў сталую крыніцу раздражнення для міжнароднай супольнасці (а не толькі ЗША). Мала таго, спаўзанне Расіі да аўтарытарызму і нарошчванне залежнасці яе эканомікі ад экспарту сыравіны супала з яе самасцверджаннем як незалежнай сілы на міжнароднай арэне. Залежнасць Еўропы і Кітая ад паставак расейскай нафты і газу прымушае іх лічыцца з міжнароднымі амбіцыямі Расіі і надае апошняй усё большы ўплыў у міжнародных справах. У той час, калі Расія адыходзіць ад дэмакратыі і робіцца больш залежнай ад экспарту натуральных рэсурсаў эканомікай, Еўропа і ЗША губляюць рычагі ўплыву на расійскае кіраўніцтва.

Складаецца ўражанне, што Захад стаецца патрэбны Расіі ўсё менш, нават у якасці пакупніка нафты. Яго ў гэтай якасці гатовы замяніць Кітай.

ЦІ МОЖНА ПЕРАМЯНІЦЬ ХАДУ ПАДЗЕЙ?

У завяршэнне досыць песімістычнага агляду рэакцыі расійскай улады на другі грэбень чацвёртай хвалі дэмакратызацыі (мусіць, занадта складаная метафара) я хачу быць асцярожнай у прагназаванні таго, чаго чакаць пасля такога ўсё ж такі кароткага перыяду часу. Пераход да дэмакратыі даецца Расіі асабліва цяжка. Не трэба забывацца, што яна была апорай саветызму і застаецца самай вялікай па плошчы дзяржавай у свеце (улучае 11 часавых пасаў) і барукаецца з процьмай нявырашаных эканамічных праблемаў. Да таго ж яна, безумоўна, з'яўляецца суверэннай краінай і колішняй звышдзяржавай. Хоць ЗША перамаглі ў “халоднай вайне”, яны не акупавалі тэрыторыі Расіі і не здолелі змяніць Расію на заходні манер. Расію рана спісваць з рахункаў — пасля перыяду адкату ад дэмакратыі яна можа выявіцца здольнай на прарыў у эканоміцы, а праз колькі год і ў палітыцы.

Слабасці расійскага аўтарытарызму бачныя ўжо сёння. Пуцін абгрунтоўваў свой наступ на ключавыя дэмакратычныя інстытуты неабходнасцю ўсталяваць парадак і палепшыць кіраванасць краінай пасля дзікіх 1990-х гг. Аднак сведчанні таго, што яго новы аўтарытарызм вырашыў адвечную расейскую праблему кепскага кіраван-

КЭТРЫН СТОЎНЭР-ЎАЙС

ня дзяржаваў, няма. Множанне службаў, накіраваных на кантроль, а не забеспячэнне публічных дабротаў і паслугаў, пры Пуціну толькі раздзьмула расійскую дзяржаву, не падвысіўшы яе эфектыўнасці. Ці ёсць падставы меркаваць, што раздзьмутая аўтарытарная дзяржава, а не сціплейшая дэмакратычная вырашыць канкрэтныя праблемы эфектыўнасці ўлады ў Расіі?

Савецкі досвед паказвае, што інстытуцыяналізацыя сапраўды дае эфект, аднак нягнуткія, недэмакратычныя інстытуты ў перспектыве не забяспечваюць стабільнасці і эфектыўнасці кіравання. У кожным разе савецкая аўтарытарная сістэма была невылечна забюракратызаваная. Партыя і камандная эканоміка стрымлівалі рэгіянальных актараў, але сістэма ляснула, бо выявілася непрыдатнай да зменаў. Яна не забяспечыла сталого эканамічнага росту і прымальнага ўзроўню жывецця сярэднястатыстычнаму расійцу і выявілася жудасным інструментам падаўлення палітычных і грамадзянскіх свабодаў. У выніку савецкая сістэма стала крохкай, скасналай і ўразлівай на калапс знутры.

Сапраўды канкурэнтная, федэральная дэмакратыя будзе карыснейшай для Расіі, чым савецкая сістэма ці нізкаякасная дэмакратыя часоў Барыса Ельцына, калі будзе падмацаваная эфектыўнымі палітычнымі інстытутамі. Яе ядро — інстытуцыяналізаваная сістэма канкурэнтных палітычных партыяў у кантэксце сапраўды свабодных і сумленых выбараў. Пры такой сістэме дасягнуць пуцінскай мэты — пабудовы лепш кіраванай і бяспечнай дзяржавы — будзе значна прасцей, чым пры спаўзанні да аўтарытарызму. Замест таго, каб скасоўваць выбары ў рэгіёнах, Пуцін павінен адстойваць ідэю выбарнасці большай колькасці прадстаўнікоў улады на тэрыторыі ўсёй Расіі ў імя сапраўды канкурэнтнай партыйнай сістэмы. Калі яго папярэднік Барыс Ельцын намагаўся стварыць дэмакратыю без адказнасці, Уладзімір Пуцін цяпер будзе аўтарытарызм без улады. Гэтая загана дзейнай улады можа стаць прычынай падзення сённяшняга рэжыму. Калі ўпадучь цэны на нафту (што рана ці позна адбудзецца), праявіцца ўсе балячкі расійскай эканомікі. Стане відавочна, што слабы аўтарытарызм зрабіў для людзей менш, чым слабая дэмакратыя, і гэта можа стаць зваротным пунктам, ад якога Расія вернецца на шлях дэмакратызацыі.

Не чакаючы моманту, калі спадуць кошты на нафту і газ, ЗША і Еўропа могуць ужыць рычагі ўплыву на Расію, якія рана ці позна дапамогуць спыніць яе спаўзанне да аўтакратыі. Па-першае, ЗША і еўрапейскія хаўруснікі мусяць ціснуць на Пуціна, каб той пакінуў прэзідэнцкую пасаду ў 2008 г. Трэці тэрмін Пуціна значна замацуе расійскі аўтарытарызм і зробіць дэмакратычныя змены цяжэйшымі.

Па-другое, Расія мусяць зразумець, што яна не раўнапраўны сябра «вялікай васьмкі». Яе прысутнасць у G8 — гэта прывілея, а не натуральнае права. Эканамічныя паказнікі і ўзровень карупцыі ў Расіі не дазваляюць ёй займаць месца ў васьмцы вядучых дзяржаваў свету. Перадумовай для яе далейшага сяброўства ў G8 мусяць стаць пашырэнне дэмакратычных і грамадскіх свабодаў. У той самы час Захаду нельга губляць цікаўнасць да Расіі. Адною з найвялікшых памылак апошніх гадоў было стаўленне да Расіі як да дэмакратычнай і рынкавай краіны, якой яна відавочна не ёсць. Магчымасці знешняга ўплыву на яе бяспрэчна меншыя, чым у выпадку Грузіі, Украіны ці Сербіі, але, тым не менш, яны існуюць.

Зангельскай пераклаў Аляксей Мартынаў наводле: CDDRL Working Papers. № 60. May 2006.

Венесуэла: рэвалюцыя Уга Чавеса¹

Уводзіны

З снежня 2006 г. дзейны прэзідэнт Венесуэлы Уга Чавес быў упэўнена пераабраны на другі шасцігадовы тэрмін. У выбарах узялі ўдзел 74 % грамадзян, 63 % з якіх прагаласавалі за Чавеса. Напярэдадні выбараў расколатая палітычная апазіцыя часова аб'ядналася і высунула кандыдатам былога губернатара штата Сулія Мануэля Разалеса, адзінага палітыка, які меў шанцы перамагчы Уга Чавеса.

Пасля пераканаўчай перамогі Чавес паскорыў свае рэформы, якія ён называе баліварыянскай рэвалюцыяй². 31 студзеня 2007 г. Нацыянальны сход ухваліў апошні з шэрагу законаў пра дадатковыя паўнамоцтвы (*ley habilitantes*), які на паўтара года надзяляе прэзідэнта шырокімі заканадаўчымі кампетэнцыямі. Цягам наступных шасці гадоў мае адбыцца пераход да «сацыялізму XXI стагоддзя», новай мадэлі дзяржаўнага ладу. Прэзідэнт Чавес дагэтуль не раскрыў сэнсу сваіх планаў, але падобна, што «сацыялізм новага стагоддзя» азначае далейшае ўмацаванне выканаўчай улады, нацыяналізацыю ключавых сектараў эканомікі, палітызацыю дзяржаўных органаў

і ўмацаванне кантролю за інфармацыйнымі плынямі. Усё сведчыць пра тое, што Венесуэла непазбежна коціцца да аўтакратыі.

З 1998 г., калі Чавес быў абраны прэзідэнтам, яго рэвалюцыйныя планы ўсё больш палярызавалі краіну. Пасля склікання Канстытуцыйнай асамблеі, прыняцця новай канстытуцыі ў 1999 г. і пераабрання Чавеса ў ліпені 2000 г. адбыўся шэраг канстытуцыйных і неканстытуцыйных спробаў пазбавіць яго прэзідэнцкай пасады. На працягу першых пяці гадоў свайго прэзідэнцтва Чавес знаходзіўся збольшага ў абароне і, нягледзячы на трывала высокі рэйтынг, займаў больш-менш прымірэнчую пазіцыю. Сітуацыя карэнным чынам змянілася пасля перамогі прэзідэнта на рэферэндуме ў пытанні даверу да прэзідэнта ў 2004 г., калі высокія цэны на нафту і раз'яднанасць апазіцыі дазволілі яму распачаць рашучы наступ.

Пад прыкрыццём стварэння новага тыпу «простай», ці «ўсеагульнай», дэмакратыі Чавес метадычна аслабляў сістэму стрымак і супрацьвагаў. Прызначэнні ў судовую сістэму і Нацыянальную выбарчую раду сталі адбывацца пад палітычным ціскам, а ў эфектыўнасці нагляду

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

кантрольна-рэвізійнай палаты за станам дзяржаўных фінансаў і омбудсмана за захаваннем правоў чалавека з'явіліся сумневы. Узмацненне прэзідэнцкай улады выяўляецца і ў аслабленні мясцовага самакіравання, кантролі міністэрства інфармацыі за тым, як у СМІ асвятляецца дзейнасць уладаў, і прызначэнні дзейных і адстаўных вайскоўцаў на ключавыя цывільныя пасады, у тым ліку міністра ўнутраных спраў і юстыцыі³. Прэзідэнт наўпрост падпарадкаваў сабе новаствораны Нацыянальны рэзерв, падраздзяленні мясцовай самаабароны і неафіцыйныя ўзброеныя фармаванні, адначасова стварыўшы дадатковыя ваенізаваныя структуры, якія патэнцыйна могуць быць выкарыстаныя для падаўлення палітычнай апазіцыі.

Тым не менш, прэзідэнт Венесуэлы мае шэраг нявырашаных праблемаў. Ягоны ўрад дагэтуль не выканаў шмат з таго, што ён паабяцаў восем гадоў таму, хоць Чавес і пераклаў адказнасць за гэта на сваіх падначаленых і замежных ворагаў, у прыватнасці — на ЗША. Пры дапамозе нядаўна абвешчанага стварэння Аб'яднанай сацыялістычнай партыі Венесуэлы кіраўнік дзяржавы плануе пакласці канец расколу, які назіраецца ў лагеры яго прыхільнікаў у пытанні прыярытэтаў баліварыянскай рэвалюцыі. Нягледзячы на звышупэўненую перамогу Чавеса на прэзідэнцкіх выбарах, апошнія

апытанні сведчаць, што ў краіне расце незадавальненне ростам злачыннасці ды карупцыі, а таксама неэфектыўнасцю ўраду. Сярод іншых праблемаў венесуэльскай улады — усё большае ўцягванне насельніцтва ў наркабізнэс ды парушэнне правоў чалавека.

Перамогу на выбарах і высокі рэйтынг Чавесу забяспечылі шчодрыя сацыяльныя праграмы і эканамічныя ініцыятывы, якія, аднак, цяжка будзе стала працягваць без дзяржаўных субсідый. Як і ранейшыя кіраўнікі краіны, Чавес нарошчвае дзяржаўныя выдаткі, што вядзе да ўзрастання і без таго значнага бюджэтнага дэфіцыту. З тае прычыны, што ўрад дырыжуе венесуэльскай эканомікай, перспектывы яе росту ў вялікай ступені вызначаюць яго выдаткі і валютныя паступленні нацыянальнай нафтавай кампаніі «Petróleos de Venezuela S. A.» (PDVSA).

Лёс рэвалюцыі ў наступныя шэсць год вырашаць чатыры асноўныя фактары, а менавіта: здольнасць Чавеса стварыць жывцяздольную сацыялістычную мадэль і пры гэтым згуртаваць сваіх папалчнікаў, не парушаючы базавых дэмакратычных нормаў; даходы ад экспарту нафты; здольнасці апазіцыі аб'яднацца і высунуць моцную альтэрнатыву Чавесу і, нарэшце, ад таго, ці здолее прэзідэнт Венесуэлы падтрымліваць у краіне вобраз ЗША як моцнага, але даволі пасіўнага ворага, якому належыць даваць адпор. У

¹ Аналітычны даклад «Крайсіс груп» (*Crisis Group*) — незалежнай няўрадавай арганізацыі, якая займаецца перадухіленнем і вырашэннем гвалтоўных канфліктаў праз правядзенне палявых даследаванняў і кансультаванне зацікаўленых бакоў.

² Рэвалюцыя атрымала імя героя барацьбы за незалежнасць Лацінскай Амерыкі Сімона Балівара, што мусіць адлюстроўваць яе нацыяналістычны і антыімперыялістычны характар. Менавіта гэтыя рысы рэвалюцыі падкрэслівае Уга Чавес, супрацьстаўляючы Венесуэлу ЗША, тым часам як сам Балівар захапляўся амерыканскай рэвалюцыяй і грамадствам ЗША.

³ На пачатку новага прэзідэнцкага тэрміна Чавесава міністэрства змяніла назву з міністэрства ўнутраных спраў і юстыцыі на міністэрства народнай улады ва ўнутрыдзяржаўных стасунках і юстыцыі.

кожным з гэтых чатырох фактараў закладзены сур’ёзны канфліктны патэнцыял. Аднак галоўным пытаннем стаецца, ці будучь змены ў краіне асацыявацца выключна з асобай Уга Чавеса. Калі аўтарытарныя тэндэнцыі ў краіне ўзмацняцца, а ўнутраныя апазіцыя і міжнародная супольнасць не знойдуць на гэта эфектыўнага дэмакратычнага адказу, краіну чакае цьмяная будучыня.

Феномен Чавеса

Рэжым Пунта Фіха (1958—1992) і кар’ерны ўзлёт Чавеса

Вайсковая дыктатура Маркаса Пэрэса (1948—1958) скончылася падпісаннем пагаднення ў Пунта Фіха⁴, заключанага партыямі «Дэмакратычнае дзеянне» (*Acción Democrática*), «Камітэтам незалежнага выбарчага палітычнага згуртавання» (*Comité de Organización Política Electoral Independente*) і «Саюзам рэспубліканскай дэмакратыі» (*Unión Republicana Democrática*)⁵, якія ўзялі на сябе абавязанні павяжаць прынцыпы дэмакратыі і закласці сістэму ратацыі ўлады і справядлівага прадстаўніцтва сацыяльных групаў ва ўрадзе.

Палітычная сістэма на аснове дамовы ў Пунта Фіха была замацаваная ў канстытуцыі 1961 г., якая канчаткова аформіла дэмакратычную форму кіравання. У 1960—1970-я гг. Венесуэла пазбегла лёсу большасці краін паўднёвай часткі кантыненту, дзе адбыліся вайсковыя перавароты. У сферу кампетэнцыі выканаўчай улады ўвайшла абарона, фінансы і замежныя справы. Яна таксама атрымала манаполію на фармаванне кадравага складу дзяржаўных устаноў і дарадчых грамадскіх камітэтаў.

Лаяльнасць арміі была здабыта пры дапамозе закладзенай у канстытуцыі яе значнай аўтаноміі і бескампраміснай пазіцыі палітычных партыяў да марксісцкага паўстанцкага руху, які набраў моц у краіне ў 1960-я гг.⁶. Паводле канстытуцыі, вайскоўцы не мелі права мяшацца ў палітычнае жыццё, скасоўваўся генеральны штаб, а само войска драбілася на асобныя роды. Канстытуцыйныя абмежаванні ўплыву арміі кампенсаваліся за кошт яго прафесіяналізацыі, пераўзбраення⁷, падвышэння вайсковых пенсіяў і значнай самастойнасці вайскоўцаў у прыняцці рашэнняў (уряд, аднак, строга кантраляваў працэс прызначэння вышэйшых афіцэраў)⁸.

На пачатку 1960-х гг. дзяржава ўпер-

⁴ Пунта Фіха (*Punto Fijo*) — горад на паўночным усходзе Венесуэлы, на паўднёва-заходнім узбярэжжы паўвострава Парагуана, у штаце Фалькон. — **Рэд.**

⁵ Нягледзячы на тое, што камуністы ўваходзілі ў «Хунта Патрыятыка» і разам з іншымі партыямі скінулі вайсковую дыктатуру Маркаса Пэрэса, камуністычная партыя была выключаная з пагаднення ў Пунта Фіха. «Дэмакратычнае дзеянне» была сацыял-дэмакратычнай, а «Камітэт незалежнага выбарчага палітычнага згуртавання» — сацыяльна-кансерватыўнай партыяй. Заняпад ліберальнай партыі «Саюз рэспубліканскай дэмакратыі» пачаўся ў 1962 г., калі яна не трапіла ва ўрад.

⁶ Нягледзячы на шырокую падтрымку ў войску жорсткіх захадаў супраць марксісцкіх паўстанцаў у 1960-я гг., некаторыя вайсковыя фармаванні ўзялі ўдзел у гэтак званых «Carupanazo» і «Portecazo», льявацкіх путчах, учыненых у 1962 г.

⁷ Паміж 1967 і 1977 гадамі вайсковы бюджэт амаль падвоіўся. Аднак прэзідэнт працягваў кантраляваць войска пры дапамозе права ўхвалення прызначэнняў афіцэраў, рангам вышэйшых за палкоўніка.

⁸ Кангрэс таксама валодаў правам аспрэчваць і касаваць вайсковыя прызначэнні, аднак амаль ім не карыстаўся.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

шыню пачынае сур'ёзна мяшацца ў эканоміку. Тады ж фармуецца тыш сацыяльнай палітыкі, пабудаваны на пераразмеркаванні даходаў ад экспарту нафты, які атрымаў у народзе назву «засейвання нафты» (*sembrar el petróleo*). Нягледзячы на тое, што вялікія выдаткі на сацыяльныя праграмы і разбудову інфраструктуры сталі характэрнай рысай прэзідэнцтва Чавеса, яны не былі ягонай вынаходкай. Паводле канстытуцыі 1961 г., на дзяржаву быў ускладзены абавязак забяспечваць эканамічны рост пры дапамозе пратэктывінісцкіх захадаў, якія спрыялі б стварэнню эканамічных кангламератаў⁹. Канстытуцыя таксама ў агульных рысах акрэслівала амбітную сацыяльную палітыку дзяржавы, якая прадугледжвала забеспячэнне ўсіх грамадзян жыллом, усеагульную сістэму аховы здароўя ды адукацыі і ільготы для працоўных¹⁰. У выніку ўзрастання цэнаў на нафту ўрад атрымаў сродкі, каб працягваць маштабныя праекты разбудовы інфраструктуры краіны, распачатых за прэзідэнтам Рафаэлем Кальдэрам, у тым ліку ўзвядзенне гідраэлектрастанцыяў і аўтабанаў. Інвестыцыі пацяклі і ў дзяржаўныя прадпрыемствы, асабліва ў нафтавы сектар, нацыяналізаваны ў 1975—1976 гг.

У гэты час былі створаны дэцэнтралізаваныя ўрадавыя ведамствы адукацыі,

аховы здароўя і сацыяльнага забеспячэння. Да таго ж дзяржаўныя субсідыі атрымлівалі жыллёвы, энергетычны, камунальны, транспартны і сельскагаспадарчы сектары.

Шчодрый дзяржаўны дапамогі дазвалялі партыям пашыраць кліентэлы і нарошчваць кантроль над шмат якімі сферамі грамадскага жыцця, ствараючы ручныя НУА і прафсаюзы¹¹. З тае прычыны, што кандыдаты на публічную службу адбіраліся партыйнымі босамі, узнікла патрон-кліенцкая сістэма. «Дэмакратычнае дзеянне» і «Камітэт незалежнага выбарчага палітычнага згуртавання» кансалідавалі ў краіне двухпартыйную сістэму.

Сістэма Пунта Фіха мелі дзве заганы, якія абумовілі яе распад. Па-першае, творцы Пунта Фіха не прадбачылі падзення цэнаў на нафту. Па-другое, наданне партыям амаль неабмежаванага ўплыву на палітычнае і эканамічнае жыццё краіны прывяло да таго, што яны пачалі абслугоўваць інтарэсы сваіх лідэраў, а не выбарцаў. У сацыяльнай палітыцы акцэнт быў зроблены на забеспячэнне насельніцтва базавым наборам танных паслугаў. Пры гэтым захады, неабходныя для структурнага развіцця эканамічнай сістэмы, якія выклікалі б падвышэнне ўзроўню жыцця ды прадукцыйнасці пра-

⁹ Артыкул 95 Канстытуцыі 1961 г. закладаў аснову для дзяржаўнай інтэрвенцыі ў эканоміку: «Дзяржава спрыяе эканамічнаму развіццю і дыверсіфікацыі вытворчасці для таго, каб ствараць новыя крыніцы багацця, павялічваць даходы грамадзян і ўмацоўваць эканамічную незалежнасць краіны».

¹⁰ Паводле канстытуцыі, урад мусіў забяспечыць кожную сям'ю жыллом (арт. 73), доступам да ўсеагульнай сістэмы аховы здароўя (арт. 76) і адукацыі (арт. 78), а таксама прыняць неабходныя захады на тое, каб кожны грамадзянін меў годны ўзровень жыцця (арт. 84), мог атрымліваць дапамогу па беспрацоўі (арт. 88) і годны мінімальны заробак (арт. 87) і г. д.

¹¹ «Дэмакратычнае дзеянне» заснавала найбуйнейшы прафсаюз краіны — «Цэнтральны саюз рабочых Венесуэлы». Партыі спрабавалі кантраляваць узнікаючую грамадзянскую супольнасць праз улучэнне грамадскіх аб'яднанняў у свой склад, пранікненне ў НУА чальцоў партыяў і стварэнне альтэрнатыўных НУА.

цы і абмежавалі сацыяльную няроўнасць, прынятыя не былі¹².

На пачатку 1980-х гг., калі на эканамічны крызіс у Лацінскай Амерыцы наклалася падзенне цэнаў на нафту, даходы венесуэльскага бюджэту значна скараціліся. У змененых варунках урад быў вымушаны ўрэзаць сацыяльныя праграмы. Слабы кантроль за даходамі ад экспарту, пакрыццё растуць дзяржаўных выдаткаў за кошт замежных крэдытаў і расцярушванне бюджэтных сродкаў на блізкапрадуманыя інфраструктурныя праекты спрычыніліся да маштабнага эканамічнага крызісу. Кіраўнічыя партыі не знайшлі іншага выйсця акрамя як правесці шокавую тэрапію для эканомікі, стабільнасць якой заўсёды забяспечвала нафтавая «падушка».

Перавыбары Карласа Андрэса Пэрэса (1989—1993) прывялі да эканамічнай, сацыяльнай і палітычнай анархіі. Венесуэльцы захоўвалі добрыя ўспаміны пра ягоны першы прэзідэнцкі тэрмін (1974—1979), калі трымаліся высокія цэны на нафту і дзяржава не шкадавала датацый, і таму паверылі абяцанкам Пэрэса ўчыніць «вялікі эканамічны прагрэс». Аднак цягам другога тэрміну ён праводзіў макраэканамічную палітыку «Вашынгтонскага кансэнсусу»: рэзка скараціў дзяржаўныя выдаткі, лібералізаваў гандаль, адмовіўся ад рэгулявання курсу валютаў і крэдытных ставак, панізіў падатак на продажы і абмежаваў рэгуляван-

не цэнаў, у тым ліку й на бензін¹³. Рэакцыяй на рэформы стаў гвалт. Ва ўсіх буйных местах адбыліся хваляванні, закрапуўшы ў тым ліку й Каракас. 27 лютага 1989 г. для аднаўлення парадку ў сталіцы ўлады выкарысталі войска. Гібель соцень людзей падчас падаўлення выступу, якая ўвайшла ў гісторыю Венесуэлы пад назвай «Каракасо» (*Caracazo*)¹⁴, наклалі глыбокі адбітак на Уга Чавеса, які ў той час быў прадстаўніком сярэдняга афіцэрскага корпусу.

У перыяд ад 1980 да 1990 гг. узровень галечы ў гарадах падвысіўся з 18 % да 33 %. У 1988 г. амаль 40 % насельніцтва знаходзілася за рысай беднасці. Няпоўная занятасць павялічылася з 39,7 % у 1989 г. да 49,3 % у 1994 г. У 1989 г. інфляцыя дасягнула 84,5 %. Эканамічны крызіс суправаджаўся абвінавачаннямі прэзідэнта Пэрэса ў карупцыі, на падставе чаго ў 1992 г. яму быў вынесены імпічмэнт. Рэакцыяй простых венесуэльцаў на крызіс стала катэгарычнае непрыняцце палітычных партыяў, на якія ўскладалася віна за эканамічны заняпад¹⁵.

Левыя рухі, выключаныя з палітычнага жыцця краіны больш чым на 30 гадоў, забяспечылі ідэалагічнае і арганізацыйнае афармленне сацыяльнага пратэсту. Распачатая ў 1984 г. палітычная рэформа прадугледжвала простыя выбары губэрнатораў і мэраў, што стварыла глебу для паўстання альтэрнатыўных палітыкаў і палітычных рухаў. У 1989 г., адна-

¹² Насельніцтва краіны павялічылася з 10 721 702 чалавек у 1971 г. да 18 105 265 чалавек у 1990 г., што зрабіла ўсеагульнае сацыяльнае забеспячэнне немагчымым.

¹³ Рэформы, прапанаваныя Карласам Андрэсам Пэрэсам, адпавядалі кансерватыўнаму, неаліберальнаму падыходу да структурнага рэфармавання, які прапаноўваў Міжнародны валютны фонд.

¹⁴ Паводле афіцыйных крыніцаў, каля 300 чалавек былі забітыя і 1000 параненыя. Паводле неафіцыйных дадзеных, пацверджаных смяротных выпадкаў было 400.

¹⁵ Паводле апытання 1995 года, з цверджаннем «калі ў Венесуэле будзе справядлівая ўлада і вырашана праблема карупцыі, грошай хопіць усім» былі згодныя 94 % рэспандэнтаў.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

часова з абраннем Андрэса Веласкеса губернатарам штата Балівар, на палітычную сцэну выйшла партыя «Радыкальная справа» (*La Causa Radical*)¹⁶, якая выступала супраць неаліберальных рэформаў і рэжыму, закладзенага ў Пунта Фіха.

Пераабранне былога прэзідэнта Рафаэля Кальдэра (1994—1999) пасля імпічмэнта Карласу Пэрэса падарвала рэжым Пунта Фіха. Знік давер да палітычных партыяў. Людзі сталі падтрымліваць папулісцкія рухі і харызматычных лідэраў, якія ўлоўлівалі іх патрэбы. Кальдэра выйшаў з «Камітэту незалежнага выбарчага палітычнага згуртавання» і пайшоў на выбары ў якасці кандыдата ад «Нацыянальнага згуртавання» (*Convergencia Nacional*), кааліцыі, якая выступала супраць неаліберальных рэформаў¹⁷. Тым не менш, наспелая канстытуцыйная рэфор-

ма праведзеная не была, як не адбылося й падвышэння ўзроўню жывя, і венесуэльцы пачалі прыглядацца да больш радыкальных альтэрнатываў.

Адной з іх была «Баліварыянскі рэвалюцыйны рух 200» («БРР-200») ¹⁸ і яе лідэр падпалкоўнік Уга Чавес. Чавес ачоліў няўдалы вайсковы пераварот 4 лютага 1992 г., у выніку якога былі забітыя дваццаць і параненыя дзесяткі людзей. Падчас здачы ўладам Чавес выгласіў прамову («*гэтым разам*»), якая зрабіла яго знакамітым¹⁹. Усе афіцэры, якія ўдзельнічалі ў перавароце, былі кінутыя ў турму²⁰. Сацыялагічныя апытанні паказвалі, што для таго, каб пакласці канец крызісу, венесуэльцы былі гатовыя падтрымаць жорсткія захавы, нават вайсковы путч²¹.

Пасля таго, як 26 сакавіка 1994 г. прэ-

¹⁶ «Радыкальная справа» была заснаваная ў 1971 г. як адпачкаванне камуністычнай партыі. Яе падтрымлівалі чальцы прафсаюзаў цяжкай прамысловасці ў Сьюдад Гаяне і шэраг меншых студэнцкіх саюзаў у Цэнтральным універсітэце Венесуэлы (*Universidad Central de Venezuela*) у Каракасе. (Сьюдад Гаяна (*Ciudad Guayana*) — гарадская агламерацыя на паўночным усходзе Венесуэлы, утвораная зліццём у 1961 г. гарадоў Пуэрта-Ордас, Сан-Фелікс і інш. — Рэд.)

¹⁷ Рафаэль Кальдэра атрымаў 30,46 % галасоў пасля таго, як яго выключылі з «Камітэту незалежнага выбарчага палітычнага згуртавання». Яго кандыдатуру падтрымала шырокая кааліцыя былых баевікоў КНВПЗ, «Рух да сацыялізму» (РДС) і пятнаццаць іншых палітычных рухаў і партыяў. Другім быў прадстаўнік прафсаюзаў Андрэс Веласкес, які прадстаўляў «Радыкальную справа» (21,9 %).

¹⁸ «Баліварыянскі рэвалюцыйны рух 200» (*Movimiento Bolivariano Revolucionario 200*) быў заснаваны 17 снежня 1982 г. тагачаснымі капітанамі Уга Чавесам, Хесусам Урданетам (*Jesús Urdaneta*) і Феліпе Акостам. Падчас глыбокага палітычнага і эканамічнага крызісу арганізацыя ператварылася ў палітычны рух афіцэраў сярэдняга і ніжэйшага звяна.

¹⁹ Каб пакласці канец мецяжу, міністар абароны запатрабаваў, каб схоплены Чавес без падрыхтоўкі выступіў у жывым эфіры нацыянальнага тэлебачання. Намякаючы на сваю нязломную рашучасць працягваць барацьбу супраць старога рэжыму, Чавес заявіў: «На вялікі жаль, *гэтым разам* мы не дасягнулі сваіх мэтаў у сталіцы. Прышоў час абдумаць сітуацыю, у якой знаходзіцца краіна, і абраць шлях у лепшую будучыню... Я бяру на сябе адказнасць за Баліварыянскі вайсковы рух».

²⁰ У няўдалым перавароце ўдзельнічалі дзесяць са 100 вайсковых батальёнаў, 5 падпалкоўнікаў, 14 маёраў, 54 капітанаў, 67 малодшых лейтэнантаў, 166 сяржантаў і 2056 шарагоўцаў. Чавес і ягоныя папалчнікі пасля прызналіся, што пра свае планы не папярэдзвалі шарагоўцаў, якія проста выконвалі загады сваіх камандзіраў.

²¹ Паводле апытання 1993 г., каля 59 % рэспандэнтаў падтрымлівала спробу «БРР-200» і Чавеса зрынуць урад.

зідэнт Кальдэра вызваліў Чавеса з турмы, апошні пачаў актыўна працаваць над кансалідацыяй і палітычнай прафэсіяналізацыяй «БРР-200». Яму дапамагалі былыя афіцэры і вядомыя леварыдыкальныя інтэлектуалы і палітыкі, шмат хто з якіх раней партызаніў, як, напрыклад, прафэсар Цэнтральнага ўніверсітэта Венесуэлы Хорхэ Джардані (*Jorge Giordani*)²² і Луіс Мікілена. Апошні быў камуністычным паўстанцам і дапамог Чавесу адшліфаваць свой палітычны імідж. Мікілена займаў пасаду міністра ўнутраных спраў і юстыцыі ў першым урадзе Чавеса. На базе «БРР-200» быў створаны «Рух за пятую рэспубліку» (*Movimiento Quinta República*), на чале якога Чавес прыйшоў да ўлады, стварыўшы разам з іншымі левымі групамі накітат «Радзіма для ўсіх» (*Patria Para Todos*, РДУ, адпачкаванне «Радыкальнай справы»), кааліцыю «Патрыятычны полюс» (*Polo Patriótico*).

Канстытуцыя 1999 года

Першай канкрэтнай праявай баліварыянскай рэвалюцыі стала Канстытуцыя 1999 г., якая абвесціла стварэнне Пятай венесуэльскай рэспублікі. Канстытуцыйны сход, 125 з 131 дэлегата падтрымлівалі Чавеса, ухваліў новую канстытуцыю ў рэкордны тэрмін (ад 8 жніўня да 14

лістапада 1999 г.). Канстытуцыя набыла моц у сакавіку 2000 г. пасля таго, як у снежні 1999 г. за яе прагаласавала 71,78 % грамадзянаў. Яўка склала 44,4 %.

Новая канстытуцыя змяніла назву краіны, якая стала называцца «Баліварыянская рэспубліка Венесуэла», непасрэдна адсылаючы да змагара за незалежнасць Сімона Балівара і ягоных маральных вартасцяў свабоды, справядлівасці і міру²³. Канстытуцыя заклала прынцып «дэмакратыі непасрэднага ўдзелу» (*participatory democracy*), а яе фундаментальным прынцыпам стаў народны суверэнітэт. Паводле арт. 5, «дзяржаўныя органы зыходзяць з прынцыпу народнага суверэнітэту і падпарадкоўваюцца яму»²⁴. Такі падыход супярэчыў практыкам рэжыму Пунта Фіха, калі партыйны кантроль і палітычныя пагадненні замянялі непасрэдны ўдзел насельніцтва ў палітыцы. Чавес сцвярджаў, што новая сістэма не мае «заганяў» прадстаўнічай дэмакратыі і ўсталёўвала непасрэдную сувязь паміж прэзідэнтам і народам²⁵. Першым крокам да ўвасаблення народнага суверэнітэту стала замена двухпалатнага парламенту на аднапалатны Нацыянальны сход.

Канстытуцыя прадугледжвала шырокі набор магчымасцяў для ўдзелу людзей у палітыцы. Паводле яе, рэферэндум можа быць прызначаны для вырашэння пы-

²² Джардані стаў галоўным архітэктарам рэформаў. Цяпер ён займае пасаду міністра развіцця і планавання.

²³ У прэамбуле да канстытуцыі абвяшчаецца, што «асноўная мэта рэспублікі — стварыць дэмакратычнае, прадстаўнічае, мультыэтнічнае грамадства ў федэратыўнай дэцэнтралізаванай прававой дзяржаве, якая падтрымлівае каштоўнасці свабоды, незалежнасці, міру, салідарнасці, агульнага дабрабыту, тэрытарыяльнай непарушнасці, удзелу ў грамадскім жыцці і верхавенства закону для гэтага і будучых пакаленняў».

²⁴ Арт. 62 замацоўвае права на ўдзел, непасрэдны ці праз абраных прадстаўнікоў, у прыняцці грамадскіх рашэнняў.

²⁵ Паводле арт. 67, усе грамадзяне маюць права на бесперашкоднае стварэнне палітычных арганізацыяў, якія паважаюць дэмакратычныя практыкі.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

танняў нацыянальнага маштабу²⁶, для адклікання любога выбранага прадстаўніка ўлады²⁷, ухвалення законапраектаў²⁸ і скасавання законаў²⁹. Павышэнне ролі рэферэндумаў было здзейснена з мэтай узмацніць простую сувязь паміж уладай і народам.

Канстытуцыяй гарантуюцца правы чалавека, прычым за стандарт прыняты міжнародныя нормы. Мала таго, абараняюцца й правы карэннага насельніцтва. Дзяржава вызначаецца як «мультиэтнічная і шматкультурная», пры гэтым вызначаюцца правы ўсіх этнічных групаў на захаванне культурнай спадчыны, адукацыю і медыцынскае абслугоўванне. У канстытуцыі замацаваная роўнасць палюў, а хатняя праца прызнаная відам працоўнай дзейнасці³⁰.

Мэтай інстытуцыянальных рэформаў было забеспячэнне простага ўдзелу народу ў палітыцы. Традыцыйны падзел галінаў улады замяніла ўвядзенне грамадзянскай улады (*Poder Ciudadano*) — генеральнага пракурора, омбудсмана і кіраўніка кантрольна-рэвізійнай палаты, а таксама выбарчай улады, увасоб-

ленай у Нацыянальнай выбарчай радзе. Гэтыя ўлады маюць абараняць людзей і несці адказнасць непасрэдна перад народам, іх чальцоў абіраюць камітэты, складзеныя з прадстаўнікоў грамадзянскай супольнасці і дэпутатаў Нацыянальнага сходу. Ствараліся яны з мэтай пазбегнуць кліенцкіх сетак пры прызначэнні чыноўнікаў (галоўнай загані рэжыму Пунта Фіха) і адначасова прышчапіць новым інстытутам рэвалюцыйныя ідэалы.

Канстытуцыя не прадугледжвала большай дэцэнтралізацыі, чым выбарнасць губернатараў і мэраў. Наадварот, у ёй можна бачыць ухіл да цэнтралізацыі. Нягледзячы на тое, што арт. 4 закладае «федэральны дэцэнтралізаваны» характар дзяржавы, арт. 162 надае права Нацыянальнаму сходу прызначаць выбары ў федэральныя заканадаўчыя органы і ўносіць любыя змены ў федэральную фіскальную сістэму.

Новая канстытуцыя надзяліла прэзідэнта значна шырэйшымі паўнамоцтвамі, што перш за ўсё ўвасобілася ў павелічэнні прэзідэнцкага тэрміну з пяці да

²⁶ Паводле арт. 71, значныя агульнанацыянальныя пытанні могуць быць вынесены на рэферэндум. Ініцыятыва правядзення рэферэндуму можа сыходзіць ад прэзідэнта (праз раду міністраў), ад большасці Нацыянальнага сходу ці ад сама меней 10 % выбарцаў (праз адпаведную петыцыю).

²⁷ Паводле арт. 72, усялякі дэпутат можа быць адкліканы на падставе рашэння рэферэндуму, аднак толькі ў другой палове дэпутацкага тэрміну і ў выпадку наяўнасці адпаведнай петыцыі ад 25 % зарэгістраваных выбарцаў. Дэпутата адклікаюць, калі за гэта галасуе большасць выбарцаў, а агульная колькасць галасоў за адкліканне дэпутата перасягне колькасць пададзеных за яго галасоў на выбарах і пры ўмове ўдзелу ў рэферэндуме больш за 25 % ад агульнай колькасці выбарцаў.

²⁸ Паводле арт. 73, законапраект лічыцца прынятым на рэферэндуме, калі за яго прагаласуе дзве траціны дэпутатаў Нацыянальнага Сходу, яўка складзе больш за 25 % і за яго ўхваленне будзе пададзеная простая большасць галасоў.

²⁹ Паводле арт. 74, закон можа быць скасаваны праз рэферэндум, калі 10 % зарэгістраваных выбарцаў пададуць адпаведную петыцыю ці паводле ініцыятывы прэзідэнта, зацверджанай радай міністраў і пры ўмове ўдзелу ў рэферэндуме мінімум 40 % выбарцаў.

³⁰ Арт. 88 прызнае хатнюю працу відам эканамічнай дзейнасці, які патрабуе сацыяльных ільготаў. Мала таго, Нацыянальны інстытут правоў жанчын распрацаваў «Праграму роўных правоў жанчын 2004—2009», дзе

шасці год³¹ і наданні магчымасці дзейнаму прэзідэнту пераабірацца на другі тэрмін. Найбольшай навінкай новай канстытуцыі было надзяленне заканадаўчымі паўнамоцтвамі прэзідэнта (*leyes habilitantes*). У адрозненне ад Канстытуцыі 1961 г., якая абмяжоўвала ўжыванне гэтых заканадаўчых паўнамоцтваў эканамічнай і фінансавай сферамі, новы Асноўны закон дазваляе прэзідэнту прымаць заканадаўчыя акты ў сферы правоў грамадзян і ў шматлікіх сацыяльных пытаннях. Гэты тып законаў патрабуе ўхвалення 3/5 дэпутатаў Нацыянальнага сходу, аднак ані закон пра дадатковыя паўнамоцтвы, ані прэзідэнцкія дэкрэты не падлягаюць правярцы на канстытуцыйнасць Вярхоўным трыбуналам юстыцыі.

Яшчэ адной выключна важнай зменай стала зняцце абмежаванняў на ўдзел арміі ў палітыцы. Паводле новай канстытуцыі, армія займае сваю асаблівую ролю (арт. 326) як у падтрыманні грамадскага парадку, гэтак і ў агульным развіцці краіны. Армія падпарадкоўваецца адзінаму камандаванню, пры гэтым скасоўваецца кантроль за прызначэннем вышэйшых афіцэраў з боку Нацыянальнага сходу³². На сённяшні дзень толькі прэзідэнт як галоўнакамандуючы прызначае афіцэраў рангам вышэй за палкоўніка ці камандзіра карабля. Вышэйшыя афіцэры падлягаюць пакаранню толькі ў тым разе, калі Вярхоўны трыбунал юстыцыі прызнае высунутыя супраць іх абвінавачанні абгрунтаванымі.

Нават нягледзячы на рэвалюцыйны

запал і ўвядзенне паняткаў роўнасці ў эканамічную палітыку і пераразмеркавання багацця, новая канстытуцыя ані заклала радыкальную, новую эканамічную мадэль, ані адышла далёка ад эканамічных прынцыпаў ранейшай рэдакцыі асноўнага закону. Роля дзяржавы як гаранта сацыяльнага дабрабыту ўсё адно вымагае сур'ёзнай інтэрвенцыі ў сацыяльна-эканамічную сферу.

Рынкавая эканоміка і назапашванне капіталу застаюцца асновай эканамічнай мадэлі, аднак дзяржава пакідае за сабой права рэгуляваць прыватную ўласнасць у імя нацыянальных інтарэсаў. Дзяржава таксама захоўвае за сабой права нацыяналізаваць стратэгічныя галіны эканомікі і кантраляваць «Petróleos de Venezuela» і нафтаздабычу.

У абароне

Пасля ўступлення ў сілу новай канстытуцыі ў сакавіку і перамогі на прэзідэнцкіх выбарах у снежні 2000 г., Чавесу давялося бараніцца³³ як ад канстытуцыйных, гэтак і ад неканстытуцыйных спробаў пазбавіць яго ўлады. У 2001 г. апазіцыя аб'ядналася пад сцягам «Дэмакратычнага каардынацыйнага камітэту грамадскага дзеяння» (*Coordinadora Democrática de Acción Cívica*). Згуртавацца яе прымусіў закон, ухвалены ў лістападзе 2001 г. Нацыянальным сходам, дзе ўрадавая кааліцыя кантралявала 101 са 165 месцаў. Прыняты закон дазваляў

прапануецца вылучыць гендэрныя праблемы ў якасці адной з сфераў прыняцця палітычных рашэнняў.

³¹ Арт. 230 замацоўваў правядзенне прэзідэнцкіх выбараў у адзін тур і перамогу абсалютнай большасцю галасоў.

³² Нават нягледзячы на тое, што за часоў Пунта Фіха Кангрэс аспрэчваў толькі 5 адсоткаў прызначэнняў, гэтая працэдура дапамагала пазбегнуць радыкалізацыі войска.

³³ Апазіцыя, у тым ліку рэктары універсітэтаў, прызнала сустрэла некаторыя захады, прынятыя адразу па

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

прэзідэнту выдаць 49 дэкрэтаў у эканамічных і сацыяльных пытаннях. Меркаваныя парушэнні правоў чалавека пад час разгону дэманстрантаў, абмежаванне свабоды СМІ і ўсё больш шчыльнымі стасункі Чавеса з Фідэлем Кастрам — усё гэта выклікала асцярогу, што ў Венесуэле пачне выбудоўвацца сацыялістычная дзяржава на прыклад Кубы. «Дэмакратычны каардынацыйны камітэт грамадскага дзеяння» (ДК) аб'яднаў інтарэсы карпарацыяў, прафсаюзаў, згуртаваных у «Цэнтральны саюз рабочых Венесуэлы»³⁴, СМІ, «Арганізаваны вайсковы фронт» (*Frente Institucional Militar*)³⁵, апазіцыйныя партыі і Гандлёва-прамысловую федэрацыю (*Fedecamaras*). Узначалі рух Пэдра Кармона³⁶.

Паміж снежнем 2001 і красавіком 2002 гг. масавыя выступы і акцыі пратэсту сталі штодзённасцю. Апазіцыя збірала спачатку дзесяткі, пасля сотні тысячаў людзей. Улады праводзілі не менш шматлюдныя акцыі ў сваю падтрымку, прывозячы прыхільнікаў Чавеса з сельскай мясцовасці³⁷. Пачасціліся акты гвалту і рэзкія ўзаемныя выпадкі³⁸. Аніводны з бакоў не ішоў на саступкі. Чавес настойваў на неабходнасці выдання 49 дэкрэтаў і па-

гражаў выключыць з партыі тых, хто вядзе перамовы з апазіцыяй. Апазіцыя патрабавала толькі яго адстаўкі.

Кіраўніцтва PDVSA, ключавога прадпрыемства венесуэльскай эканомікі і галоўнай крыніцы напаўнення бюджэту, стала на бок апазіцыі. Чавес прызначыў Гастона Пэра Лусарда (*Gaston Parra Luzardo*), былога віцэ-прэзідэнта Цэнтральнага банка, яе дырэктарам і замяніў чальцоў рады дырэктараў кампаніі аднаымі сабе людзьмі. Кіраўніцтва PDVSA адмоўна ўспрыняла дзеянні прызідэнта. 25 лютага 2002 г. больш за 30 менеджэраў кампаніі падпісаліся пад петыцыяй «Выратуем PDVSA», у якой асудзілі прызначэнні Чавеса і засцераглі яго ад распальвання палітычнай барацьбы ў сценах кампаніі.

Бітва за «Petróleos de Venezuela» прывяла да заклікаў распачаць 6 красавіка 2002 г. нацыянальны страйк. Чавес быў упэўнены, што маштабнага страйку не будзе і, выступаючы ў жывым эфіры тэлебачання, публічна зняў з пасадаў сямёх апазіцыйна настроеных урадоўцаў. Страйк адбыўся з 9 па 11 красавіка і шырока асвятляўся ў СМІ. Абнадзееныя вялікай колькасцю пратэстоўцаў³⁹, аргані-

ўхваленні канстытуцыі (напрыклад, стварэнне Баліварыянскага ўніверсітэта).

³⁴ «Цэнтральны саюз рабочых Венесуэлы», ЦСРВ (*Central de Trabajadores de Venezuela*, СТВ) — першы венесуэльскі прафсаюз, заснаваны ў 1936 г. Традыцыйна быў звязаны з партыяй «Дэмакратычнае дзеянне».

³⁵ Апазіцыйны Чавесу Інстытуцыйны вайсковы фронт быў створаны 1 сакавіка 2000 году дзейнымі і адстаўнымі афіцэрам, якія заклікалі да захавання вайсковых традыцыяў і інстытутаў.

³⁶ Пэдра Кармона быў абраны прэзідэнтам Гандлёва-прамысловай федэрацыі 1 чэрвеня 2001 г. Да гэтага ён працаваў у нафтахімічнай прамысловасці.

³⁷ Дэманстрацыі і контрдэманстрацыі ладзіліся на працягу студзеня-лютага 2002 г. На апазіцыйныя акцыі 23 студзеня і 27 лютага ўлада адказала контракцыямі параўнальнага маштабу, якія канчаліся палітычнымі мітынгамі з удзелам Чавеса.

³⁸ 5 студзеня 2002 г. група праўрадавых пратэстоўцаў перад Нацыянальнай сходам напала на кангрэсмена Хуана Фарыяса (былы чалец «Руху за пятую рэспубліку», РІП) і Андрэаса Васкеса («Радыкальная справа»). 10 студзеня, пасля пагрозаў з боку буйных плантатараў, быў забіты радыкальны прадстаўнік РДУ («Радзіма для ўсіх») Луіс Мора.

затары павялі людзей да прэзідэнцкага палаца, каб патрабаваць змены рэжыма. Сутыкненні паміж пратэстоўцамі, прыхільнікамі Чавеса і Нацыянальнай гвардыяй, якая абараняла палац, скончыліся стралянінай, падчас якой загінулі 19 і былі параненыя 46 чалавек з ліку мірнага насельніцтва⁴⁰. Звесткі пра ўзброеных байцоў з абодвух бакоў і пра расстаўленых у ключавых пунктах снайпераў і гвардзейцаў, якім нібыта быў аддадзены загад страляць па натоўпе, яшчэ больш паглыбілі раскол у арміі.

Гвалт выявіў лінію расколу, які пачаў працягвацца ўжо пасля лютага 2002 г., калі група афіцэраў адкрыта заклікала Чавеса сысці. Лідары апазіцыі абвясцілі, што роля армія ў змене рэжыма будзе вырашальнай⁴¹. Падзеі 11 красавіка раскалолі вышэйшае камандаванне, у выніку чаго яго частка прызнала прэзідэнта нелегітымным і запатрабавала яго адстаўкі⁴². Звязаныя з апазіцыяй афіцэры прынялі на сябе аператыўнае камандаванне асобнымі вайсковымі падраздзяленнямі, захапілі Чавеса ў палон і прымушалі яго сысці ў адстаўку⁴³.

Кармона прыняў прысягу ў якасці прэзідэнта. Ён распусціў Нацыянальны сход, заклікаў правесці канстытуцыйную рэформу і скасаваў 49 дэкрэтаў Чавеса. Ад-

нак неўзабаве выявілася, што Чавес мае сур'ёзную падтрымку ў войску, прычым не толькі сярод ніжэйшых чыноў — за ім стаялі вышэйшыя афіцэры, якія камандавалі баявымі часцямі⁴⁴. Папулярнасць Чавеса стала відавочнай пасля таго, як 13 сакавіка ад 10 тыс. да 15 тыс. людзей сабраліся вакол вайскавай базы «Fuerte Tiuna», патрабуючы ўбачыць яго. Паміж 12 і 14 сакавіка сутыкненні абвастрыліся. Яго ахвярамі сталі 73 чалавекі. 12 і 13 красавіка парушэнне канстытуцыйнага парадку ў Венесуэле асудзілі Група Рыё⁴⁵ і Сталая Рада Арганізацыі амерыканскіх дзяржаваў, што яшчэ больш ускладніла становішча Кармоны. Пераварот пацягнуў крах у выніку грамадскіх пратэстаў, ціску міжнароднай супольнасці, непрыняцця пэўнымі рабочымі і сацыяльнымі сектарамі, з якімі не былі праведзеныя кансультацыі, і нарастаючага незадавальнення ў арміі. 14 красавіка Чавес вярнуў сабе ўладу. Легітымнасць апазіцыі аслабла, а ЗША, прызнаўшы рэжым Кармоны, набылі для Чавеса ролю публічнага ворага нумар адзін.

Будучы яўна шакаваны пучкам, Чавес паспрабаваў зняць грамадскае напружанне і заняў больш-менш прымірэнчую пазіцыю. Ён звольніў 43 генералаў і вышэйшых афіцэраў, непасрэдна звязаных з

³⁹ У дэманстрацыі ўдзельнічала ад 400 тыс. да 600 тыс. чалавек.

⁴⁰ Былі параненыя дзесяць прыхільнікаў уладаў, восем апазіцыянераў, лёс яшчэ аднаго чалавека застаўся невядомым.

⁴¹ Палкоўнік Пэдра Сота, капітан Пэдра Флорэс, генерал Гуакайпура Ламэда і віцэ-адмірал Карлас Маліна патрабавалі адстаўкі прэзідэнта паміж 7 і 18 лютага 2002 г.

⁴² Віцэ-адмірал Даніэль Каміза, генерал Генры Луга, генерал Віда Рыгабэрта, генерал Клінія Радрыгес.

⁴³ А 17:10 дзесяць высокапастаўленых урадоўцаў зачыталі камюніке, у якім заклікалі Чавеса сысці.

⁴⁴ Генерал Эфраін Васкес абвясціў, нават хоць ён не прымае палітыкі прэзідэнта, але ніколі не будзе парашаць канстытуцыйна дзяржавы.

⁴⁵ Група Рыё — міжнародная арганізацыя лацінаамерыканскіх дзяржаў, якая была ўтвораная ў 1986 г. у якасці альтэрнатывы Арганізацыі амерыканскіх дзяржаў, часоў «халоднай вайны», у якой дамінавалі ЗША. У Групу Рыё няма сакратарыяту або пастаяннага каардынацыйнага органа, а замест гэтага штогод адбываюцца саміты кіраўнікоў дзяржаваў-сяброў. — Рэд.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

падзеямі 11 красавіка, і часова адхіліў ад выканання абавязкаў каля сотні афіцэраў⁴⁶, хоць мог прыняць і больш жорсткія захады. На ўрачыстым прыёме з нагоды прысваення чарговых вайсковых званняў 43 афіцэраў 2 чэрвеня 2002 г. прэзідэнт пацвердзіў сваю адданасць іерархічнай, грунтаванай на заслугах сістэмы прысваення чарговых вайсковых званняў, чым хацеў вярнуць прыхільнасць нейтральных вайсковых колаў. Прыхільныя да ўраду дэпутаты Нацыянальнага сходу выразілі гатоўнасць абмеркаваць 49 дэкрэтаў, якія выклікалі пратэсты, а наоў сфармаваны эканамічны ўрад распачаў перамовы з тэкстыльным і аўтамабільным сектарамі.

Апазіцыя не прыняла жэсту прымірэння ад Чавеса. ДК працягваў блакады і маршы цягам усяго 2002 г.⁴⁷. 22 кастрычніка 13 афіцэраў захапілі Пляц Альтаміра (*Plaza de Altamira*) у Каракасе, і запатрабавалі адстаўкі прэзідэнта, што стала сігналам для радыкальнай часткі апазіцыі. Аднавіліся сутычкі паміж праўрадавымі і апазіцыйнымі актывістамі. 12 лістапада адбылася зброяная сутычка паміж падраздзяленнямі паліцыі Каракаса, адна з якіх пратэставала супраць тагачасных умоваў працы, а другая захоўвала вернасць апазіцыйна настроенаму мэру сталіцы Альфрэда Пенья (*Alfredo Peña*).

Новая апазіцыя засяродзілася на правядзенні агульнанацыянальных страйкаў, каб паставіць рэжым на калені эканамічна і тым самым вымусіць Чавеса

сысці. Апазіцыйная прэса падкладала саломы ў агонь, шырачы лозунгі накітгалт «Даеш выбары!» і «Каляды без Чавеса». Акрамя таго, была спроба арганізаваць рэферэндум у пытанні даверу да прэзідэнта. «Цэнтральны саюз рабочых Венесуэлы» пры падтрымцы кіраўніцтва нацыянальнай нафтавай кампаніі заклікаў да агульнанацыянальнага страйку 2 снежня 2002 г. 2 снежня яе нядаўна прызначаны дырэктар Радрыгес прызнаў, што здабыгча нафты запавольваецца, а ДК заявіў, што карыстаецца падтрымкай 75 % персаналу кампаніі. Страйк падтрымалі транспарціёры нафты і экіпажы танкераў, а некаторыя супрацоўнікі «*Petróleos de Venezuela*» пачалі сабатаваць дзейнасць кампаніі. У студзені 2003 г. здабыгча нафты ўпала са звычайных 3 млн да 630 тыс. барэляў за дзень, у выніку чаго бюджэт недалічыўся каля 9 млрд даляраў. ЦСРВ і «*Gente del Petróleo*», група кіраўнікоў «*Petróleos de Venezuela*», упэўненыя, што страйк скончыцца немінуць падзеннем ураду, заклікалі да грамадскага супраціву і масавай мабілізацыі⁴⁸.

Прамысловы і фінансавы сектары адразу далучыліся да страйку, хутка да іх дадаліся працаўнікі сферы гандлю. Даходы ад агульнага і раздробавага гандлю панізіліся на 17 % у снежні і на 34,6 % у студзені 2003 г. У снежні, у выніку масавага лакаўту, аб'ёмы вытворчасці ўпалі на 70 %. У студзені зачынілася большасць прыватных і шэраг дзяржаўных адукацыйных устаноў і большасць прыватных

⁴⁶ Падчас прамовы ў Ла Вега ў студзені 2003 г. Чавес прызнаў, што пераварот стаў зачэпкай для правядзення чыстак у арміі.

⁴⁷ Пратэсты ўзмацняліся 11 і 13 дня кожнага месяца, калі адзначаліся адхіленне Чавеса ад улады і яго вяртанне.

⁴⁸ 28 снежня 2003 г. ДК заклікаў людзей не плаціць падатку на даданую вартасць ці падатку на даходы і затрымліваць выплаты за камунальныя паслугі для таго, каб абмежаваць уладам поле для маневру.

лякарняў, дзе медычную дапамогу аказвала толькі служба хуткай дапамогі. У адказ Чавес заняў ваяўнічую пазіцыю, прыгразіўшы 28 лістапада 2002 г., што «ўзброеная рэвалюцыя — гэта не метафара. Яна значыць стрэльбы, танкі, самалёты і тысячы людзей, гатовых яе абараняць». Пасля падзеяў 12 лістапада Чавес увёў у Каракас 2500 байцоў Нацыянальнай гвардыі і загадаў войску пераняць абавязкі гарадской паліцыі.

Чавес перайшоў у контрнаступ пры дапамозе вайсковых падраздзяленняў. Яго галоўнай мэтай стала забеспячэнне прадуктамі першай неабходнасці і тым самым захаванне падтрымкі жыхароў трушчобаў Каракаса, яго самага адданага электарату. Яна была выканана пры дапамозе Плану нацыянальнага забеспячэння (*national supply plan*), ажыццёўленага пры дапамозе вайсковых сілаў. Чавес загадаў выдзеліць 600 млн даляраў, вылучаных з імпарту нафты, каб забяспечыць наяўнасць бензіна на бензазапраўках. Улада мабілізавала сваіх прыхільнікаў, каб блакаваць маршы апазіцыі і ахоўваць радовішчы нафты. Адначасова армія і міністэрства энергетыкі і горнай прамысловасці вярнулі пад свой кантроль транспартныя артэры і ключавыя прадпрыемствы па здабычы і перапрацоўцы нафты. Напрыканцы студзеня акцыі апазіцыі збіралі ўсё менш людзей, што прывяло да афіцыйнага прышненьня страйку 3 лютага.

Ад працяглага страйку, які выклікаў значнае пагаршэнне эканамічнага стану краіны, больш за ўсё пацярпела сама апа-

зіцыя. Калі Чавес задзейнічаў усе дзяржаўныя рэсурсы, час пачаў працаваць на ўрад. Беспрацоўе скачыла ад 15,66 % у лістападзе 2002 г. да 20,3 % у студзені 2003 г. У першым квартале 2003 г. ВУП скараціўся на 27 %, што вельмі моцна адбілася на дабрабыце сярэдняга бізнеса, значная частка якога падтрымала страйк. Цягам першых месяцаў 2003 г. урад вярнуў пад свой кантроль нацыянальную нафтавую кампанію і правёў яе рэструктурызацыю, звольніўшы 18 000 супрацоўнікаў. Быў распачаты праект шчыльнейшай інтэграцыі кампаніі ў афіцыйную сацыяльна-эканамічную палітыку. У сакавіку вытворчасць нафты склала ўжо 2,3 млн барэляў.

Няўдача страйку «Petróleos de Venezuela» прымусіла апазіцыю змяніць тактыку. У выніку сацыяльнай дэстабілізацыі з красавіка 2002 г. да сакавіка 2003 г. загінула больш як 40 і было паранена каля 750 чалавек⁴⁹. У кровапраліцці былі віннымя абодва бакі, таму 18 лютага 2003 г. улада і апазіцыя ўклалі дамову. Апазіцыя падпісала «Дэкларацыю адмовы ад гвалту, за мір і дэмакратыю ў Венесуэле», у якой брала на сябе абавязак змагацца за ўладу выключна палітычнымі сродкамі. Улада, са свайго боку, пагадзілася на правядзенне рэферэндуму ў пытанні даверу да прэзідэнта. Чавес блакаваў ранейшыя спробы правесці такі рэферэндум у 2002 і напачатку 2003 гг. Гэтым разам бакі дасягнулі кампрамісу. Рэферэндум быў прызначаны на 14 жніўня 2004 г.

Сітуацыя склалася на карысць Чавеса, бо ў красавіку, калі цэны на нафту

⁴⁹ Гвалт працягваўся цягам колькіх гадоў. Паміж кастрычнікам 2002 і вераснем 2003 гг. адбылося 165 пазасудовых забойстваў. Падчас пратэстаў апазіцыі напрыканцы лютага — пачатку сакавіка 2004 г. у выніку сутыкненняў з паліцыяй загінула чатырнаццаць і быў паранены яшчэ 261 чалавек. Некаторых затрыманых катавалі. Нягледзячы на мноства забітых і параненых, колькасць ахвяраў у параўнанні з ранейшымі двума перыядамі (адпаведна 175 і 241) паменшылася.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

дасягнулі 40 даляраў за барэль, ён ужо кантраляваў «Petróleos de Venezuela». Чавес пачаў выконваць свае шчодрыя абяцанні, ініцыяваўшы новыя сацыяльныя праграмы і стварыўшы службы, пакліканыя вырашыць галоўныя праблемы ў сферах адукацыі, аховы здароўя, забеспячэння насельніцтва прадуктамі харчавання, працай і жыллом⁵⁰.

Служба Барыё Адэнтра (*Misión Barrio Adentro*) забяспечвала бяднейшае вясковае і гарадское насельніцтва мінімальным наборам медыцынскіх паслугаў⁵¹. Служба «Рабінзон» адказвала за ліквідацыю непісьменнасці. Яе адгалінаванні, «Рабінзон II», «Рыбас» (*Ribas*) і «Сукрэ» (*Sucres*), адказвалі адпаведна за пачатковую, сярэднюю і вышэйшую адукацыю. Служба «Мэркал» (*Mercal*) стварала сетку дзяржаўных супермаркетаў, дзе са зніжкамі прадаваліся базавыя прадукты харчавання, а «Вуэльван Карас» (*Vuelvan Caras*) адказвала за зніжэнне беспрацоўя праз пашырэнне кааператываў. «Ідэнтыдад» (*Identidad*) выдавала ідэнтыфікацыйныя карткі, што давалі магчымасць атрымліваць дзяржаўныя выплаты і працаваць у межах сацыяльных праграмаў. Службамі кіравалі прэзідэнцкія камісіі, якія з набліжэннем рэферэндуму выдаткоўвалі ўсё больш

сродкаў на іх дзейнасць⁵².

Чавес атрымаў упэўненую перамогу на рэферэндуме. 59 % грамадзян (5 800 629) выказалі давер прэзідэнту. У рэферэндуме прыняло ўдзел каля 70 % насельніцтва. Адмова прызнаць вынікі галасавання, ухвалення міжнароднымі назіральнікамі, пашкодзіла іміджу апазіцыі, якая ў хуткім часе зазнала яшчэ адну паразу. На мясцовых і федэральных выбарах кандыдаты ўлады сталі губернатарамі ў 20 з 22 федэральных штатаў (амаль палова з іх — былыя вайскоўцы) і занялі 231 з 335 пасадаў мэраў. Апазіцыя страціла і без таго няўстойлівае адзінства, што дало магчымасць Чавесу перайсці ў наступ.

Падрыў дэмакратыі

Дзяржаўныя інстытуты і паралельныя органы ўлады

Чавес, захапіўшы ініцыятыву ўпершыню з 2000 г., не марнаваў часу. У краіну масава пацяклі нафтадаляры, а войска, куды больш адданае прэзідэнту пасля чыстак 2002—2003 гг., хуткімі тэмпамі «баліварызавалася». Сацыяльныя службы хутка пашыралі дзейнасць і даводзілі

⁵⁰ Падчас семінару ў лістападзе 2004 г. прэзідэнт прызнаў, што заснаваць службы, якія пачаткова зваліся «місіямі ратавання людзей», яго вымусіла падзенне рэйтыngu на пачатку 2003 г. Служба Барыё Адэнтра пачала працу 16 красавіка 2003 г., служба Рабінзон — 1 ліпеня, Сукрэ — 10 ліпеня, Міранда — 19 кастрычніка, Рабінзон II — 28 кастрычніка, Рыбас — 17 лістапада, Мэркал — 10 студзеня 2004 году і Вуэльван Карас — 12 сакавіка 2004 г.

⁵¹ Нягледзячы на надзвычайную папулярнасць службы, апазіцыя жорстка крытыкавала яе за прыцягненне завялікай колькасці кубінскіх дактароў, што парушала венесуэльскія нормы сертыфікацыі лекарскай практыкі і прызнання дыпламаў пра вышэйшую адукацыю.

⁵² Паміж ліпенем і снежнем 2003 г. колькасць лекараў у Службе Барыё Адэнтра павялічылася з 303 да 9179. У чэрвені-ліпені 2004 г. колькасць супермаркетаў Мэркал павялічылася з 3869 да 8299. Колькасць яе ўдзельнікаў павялічылася з 1 025 814 пры канцы 2003 г. да 3 834 600 чалавек у сярэдзіне 2004 г. Паводле апытання, колькасць тых, хто меркаваў, што Чавес дапамагаў бедным, падвысілася з 53 % да 62 % ад траўня да чэрвеня 2004 г. Колькасць нязгодных з гэтым цверджаннем упала з 44 % да 36 %.

сваю палітычную эфектыўнасць для ўлады. Напрыканцы 2005 г. Чавес паслаў апазіцыю ў накаўт, устанавіўшы абсалютны кантроль над Нацыянальным сходам, выбары ў які апазіцыя байкатавала. Гэта дазволіла яму распачаць метадычнае знішчэнне сістэмы стрымак і супрацьвагаў.

СУДОВАЯ СІСТЭМА І ГРАМАДСКІ КАНТРОЛЬ

Калі Чавес прыйшоў да ўлады, судовая сістэма мела надзвычай адыёзную рэпутацыю дзякуючы карупцыі, палітычнай залежнасці і закаснасці. Нічога не змянілася і па васьмі гадах рэвалюцыі.

Судовая рэформа пакінула яе падатлівай да палітычнага ўплыву. Незалежны, паводле канстытуцыі 1999 г., кантроль над грамадзянскай уладай хутка палітызаваўся. Заснаваўшы ў снежні 1999 г. Рэжым пераходу да народнай улады⁵³, устаноўчы сход здолеў прадухіліць актыўны ўдзел грамадзянскай супольнасці ў адборы кандыдатаў на пасаду генеральнага пракурора, омбудсмана і старшыні кантрольна-рэвізійнай палаты. У жніўні 1999 г. устаноўчы сход стварыў Надзвычайны юрыдычны камітэт, надзелены паўнамоцтвамі звальняць усякага суддзю без узгаднення свайго рашэння з якімі-кольвек іншымі афіцыйнымі структурамі. Па абвінавачванні ў карупцыі былі

адхілены ад сваіх абавязкаў больш за 190 суддзяў. У 2005 г. з'явіліся паведамленні, што каля 12 % суддзяў былі знятыя са сваіх пасадаў, а 71 % суддзяў знаходзіўся пад следствам.

26 снежня 2000 г. генеральным пракурорам Венесуэлы быў прызначаны Ісаяс Радрыгес. Яго сяброўства ў РПП і блізкія сувязі з прэзідэнтам Чавесам ад яго прызначэння віцэ-прэзідэнтам краіны ў 1999 г. ставяць пад сумнеў бесстароннасць новага пракурора. Радрыгес вёў гучныя крымінальныя справы супраць апазіцыянераў⁵⁴, але пакуль не ўзяўся выкарчоўваць карупцыю ва ўрадзе⁵⁵. Прадстаўнікі праваабарончых арганізацыяў сцвярджаюць, што 9 з 10 пракурораў прыцягваюцца да працы на часовай аснове і паводле асабістага выбару генеральнага пракурора.

Паводле Асноўнага закону, ухваленага Вярхоўным трыбуналам юстыцыі ў траўні 2004 г., колькасць суддзяў Трыбуналу павялічылася з дваццаці да трыццаці двух. Дэпутаты Нацыянальнага сходу ўхвалілі гэтае рашэнне простаю большасцю, а не дзвюма трацінамі, як патрабуе канстытуцыя. Асноўны закон дазволіў дэпутатам здымаць суддзяў з пасадаў простаю большасцю галасоў. Такім чынам, суддзі могуць быць звольненыя за прыняцце рашэння не на карысць уладаў. Апазіцыя сцвярджала, што дванаццаць новых суддзяў былі стаўленікамі Чавеса і што іх прызначэнне дае ўраду

⁵³ Рэжым быў заснаваны Устаноўчым Сходам, каб запоўніць палітычны вакуум ва ўмовах адсутнасці законаў для прызначэння чыноўнікаў. Для прызначэння генеральнага пракурора і старшыні кантрольна-рэвізійнай камісіі быў прыняты адмысловы закон.

⁵⁴ 14 жніўня 2004 г. суд вынес вердыкт, паводле якога з чатырох афіцэраў-удзельнікаў перавароту 2002 г. здымаліся ўсе абвінавачанні. Скасаванне Вышэйшым трыбуналам юстыцыі гэтага судовага рашэння падціскам прэзідэнта адлюстроўвае палітычны характар усяго працэса.

⁵⁵ З 1999 г. было выяўлена 6207 выпадкаў карупцыі, аднак генеральная пракуратура афіцыйна мае толькі шаснаццаць пракурораў для вядзення карупцыйных справаў.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

значную перавагу ў вярхоўным судовым органе дзяржавы. Саму судовую сістэму працягваюць вінаваціць у карумпаванасці. Луіс Веласкес, былы суддзя Вярхоўнага трыбуналу юстыцыі, звольнены са сваёй пасады ў чэрвені 2006 г. за расрату бюджэтных сродкаў, праз СМІ абвінаваціў віцэ-прэзідэнта Ранхеля ў кіраванні крымінальнай групоўкай. Неўзабаве пасля з'яўлення публікацыяў Луіс Веласкес знік.

Кантрольна-рэвізійная палата не выконвае сваіх абавязкаў па наглядзе за дзяржаўнымі фінансамі. Яна вельмі спагадна паставілася да ўлады, калі агромны прыток нафтадаляраў і запуск шчодрых сацыяльных праграмаў патрабавалі строгага кантролю за выдаткамі ўраду. Крыніца ў «Petróleos de Venezuela» называе балансавую справаздачу кампаніі «неадэкватнай» для нафтагазавай кампаніі такога памеру. У справаздачы шмат «шэрых плямаў», якія не дазваляюць дэталёва прааналізаваць дзейнасць кампаніі. 4 сакавіка 2004 г. былы старшыня кантрольна-рэвізійнай палаты Эдуарда Рошэ (*Eduardo Roche*) абвінаваціў свайго наступніка Клодасбальда Русіяна (*Clodosbaldo Russian*) у выкарыстанні следства як інструмента запалохвання апізіцыйна настроеных супрацоўнікаў палаты. Адеутнасць неабходнай інфармацыі, няроўная аплата працы супрацоўнікаў службы, нефармальныя дамовы па бюджэтных пытаннях паміж Нацыянальным сходам ды прэзідэнтам і больш гнуткае рэгуляванне правядзення дзяржаўных тэндэраў (*ley de licitaciones*), — усё гэта фактычна пазбаўляе сэнсу дзейнасць кантрольна-рэвізійнай палаты.

Нягледзячы на паспяховую дзейнасць

омбудсмана, той не праявіў настойлівасці ў асуджэнні санкцыянаванага на самым высокім узроўні пераследу апазіцыйных грамадскіх арганізацыяў і іншадумцаў. Омбудсман не зрэагаваў на вынясенне прысудаў цывільным асобам у вайсковых судах і не выступіў супраць паправак да крымінальнага кодэксу, якія ставілі пад пагрозу свабоду слова. Омбудсман ніяк не адрэагаваў на справу супраць двух супрацоўнікаў НУА Суматэ (*Súmate*), абвінавачаных у атрыманні грошай ад амерыканскай фундацыі⁵⁶.

Давер да дзяржаўных інстытутаў падае. Паводле апытання 2002 г., 56 % насельніцтва не давярала публічным інстытутам у расследаванні падзеяў, якія прывялі да перавароту 2002 г. У 2005 г. дзве траціны грамадзян выказваліся за адстаўку генеральнага пракурора. Больш за палову апытаных не ўхвалялі дзеянняў кіраўніка кантрольна-рэвізійнай палаты, омбудсмана, Нацыянальнага сходу, Нацыянальнай выбарчай рады ці Вярхоўнага трыбунала юстыцыі.

ДЗЕЙНАСЦЬ І СКЛАД НАЦЫЯНАЛЬнай ВЫБАРЧАЙ РАДЫ (НВР)

Канстытуцыя 1999 г. стварыла Выбарчую ўладу, якую ачольвала Нацыянальная выбарчая рада (НВР). НВР мае гарантаваць бесстароннасць і празрыстасць усіх выбараў. Яе чальцы маюць прадстаўляць усе групы насельніцтва і прызначаюцца на пасаду дзвюма трацінамі галасоў Нацыянальнага сходу⁵⁷. Аднак напярэдадні рэферэндуму, калі прыхільнікі Чавеса і апазіцыя ў Нацыянальным сходзе не здолелі дамовіцца наконт прызначэння раднікаў, у працэс

⁵⁶ Марыя Карына Мачада і Алехандра Плазо былі абвінавачаныя ў «арганізацыі змовы з мэтай зрынення рэспубліканскага дзяржаўнага ладу». Ім пагражае да шаснаццаці гадоў турмы. Гл. ніжэй па тэксце.

мусіў умяшцацца Вярхоўны трыбунал юстыцыі. Трыбунал двойчы, 25 жніўня 2003 г. і 20 студзеня 2005 г., выступаў у якасці органа, які прызначае чальцоў НВР пасля ўзгаднення з партыямі агульнай працэдурой. Каб суцішыць крыттыку, 28 красавіка 2006 г. быў выбраны новы склад НВР, на фармаванне якога аказала ўплыў грамадзянская супольнасць. Нават нягледзячы на тое, што НВР стала больш збалансаванай⁵⁸, апазіцыя працягвае абскарджваць працэс прызначэння яе чальцоў.

АСЛАБЛЕННЕ МЯСЦОВАЙ УЛАДЫ

Закон пра дэцэнтралізацыю (*Ley Orgánica de Descentralización, Delimitación y Transferencias de Competencias del Poder Público*) снежня 1989 г. увадзіў простыя выбары губернатараў і мэраў. Ён прадугледжваў паступовае пераразмеркаванне паўнамоцтваў на карысць рэгіёнаў у сферы падаткаабкладання і паслугаў (у тым ліку адукацыі і аховы здароўя) і павелічэнне долі рэгіёнаў у дзяржаўным бюджэце з 15 % да 20 % у выніку «канстытуцыйных трансфертаў» (*situado constitucional*)⁵⁹. Аднак выдаткі на сацыяльныя службы і выкарыстанне арміі ў сацыяльных праграмах падарвала фінан-

савыя магчымасці рэгіянальнай улады. Да таго ж Уга Чавес нядаўна падтрымаў цэнтралізацыйны праект «дэканцэнтраванай дэцэнтралізацыі», які прадугледжвае стварэнне камунальных радаў, незалежных ад мясцовых выбарных уладаў. Прэзідэнт абгрунтаваў новы праект тым, што падчас Чацвёртай рэспублікі дэцэнтралізацыя праводзілася недэмакратычна⁶⁰.

Стварэнне паралельных структур дазваляе цэнтру лепш кантраляваць ажыццяўленне сваёй палітыкі. Дадатковыя магчымасці рэгулявання вялікіх сацыяльных праграмаў урад атрымаў, стварыўшы ў 2004 г. Нацыянальны эканамічны і сацыяльны фонд (*Fondo Económico y Social del País*), а ў 2005 г. — Фонд нацыянальнага развіцця (*Fondo de Desarrollo Nacional*). На рахунак першага, са словаў міністра энэргетыкі і нафты Рафаэля Рамірэса, да траўня 2005 г. было пералічана 2,84 млрд даляраў з даходаў ад продажу нафты.

У той час, калі адданыя Чавесу губернатара атрымлівалі дадатковае фінансаванне, не прадугледжанае канстытуцыяй, сродкі, прызначаныя для рэгіёнаў, на чале якіх стаялі апаненты прэзідэнта, затрымліваліся, асабліва падчас найбольшай атакі на Чавеса. Да таго ж Чавес пад-

⁵⁷ Паводле Арт. 294—296 Канстытуцыі 1999 г., у НВР уваходзяць тры прадстаўнікі грамадзянскай супольнасці, яшчэ па адным чальцу высоўваюць факультэты права і паліталогіі ўніверсітэтаў кожнага штату і Грамадзянская ўлада.

⁵⁸ У 2005 г. Нацыянальная выбарчая рада ўхваліла рэзалюцыю, якая заклікала партыі забяспечыць гендэрную роўнасць партыйных спісаў, што дапамагло падвоіць колькасць жанчын у Нацыянальным сходзе па выбарах 2005 г.

⁵⁹ Губернатара атрымліваюць фінансаванне ад міністэрства ўнутраных спраў. Памер трансфертаў вызначае дэмаграфічны чыннік, а не праблемы канкрэтнага штату.

⁶⁰ Прыхільны да Чавеса аналітык заявіў: «На самай справе, стары неаліберальны стыль дэцэнтралізацыі надаваў урадам федэральных штатаў каласальныя паўнамоцтвы. Губернатара ператварыліся ў мясцовых каўдыльё, яны неабмежавана ўладарылі на сваёй тэрыторыі, пры гэтым актыўнасць супольнасцяў была фактычна зведзеная да нуля».

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

трымаў мясцовыя арганізацыі, накіраваныя баліварыянскіх гурткоў і мясцовых радаў⁶¹. Прыняты ў 2006 г. «Закон пра мясцовыя рады» змяніў баланс важнага фундаванна Міжрэгіянальнага фонду дэцэнтралізацыі (*Fondo Intergubernamental para la Descentralización*) на карысць рэгіёнаў. Так, замест выдзялення 60 % на штаты і 40 % на муніцыпалітэты, штаты за новым законам будуць атрымліваць 42 %, муніцыпалітэты — 28 %, а астатнія 30 % пойдучы на падтрымку адкрыта баліварыянскіх грамадскіх радаў.

Падаецца, што тэндэнцыя да аслаблення мясцовай улады працягваецца. У студзені 2007 г. Чавес абвясціў планы змяніць тэрытарыяльны падзел муніцыпалітэтаў і штатаў на карысць «гарадоў і федэральных тэрыторыяў», што, з ягоны словаў, прывядзе да «вызвалення магутага творчага патэнцыялу мясцовых супольнасцяў».

КАМУНІКАЦЫІ, МЕДЫ І ПРАЗРЫСТАСЦЬ УЛАДЫ

Падчас агульнанацыянальнага страйку шэраг сродкаў масавай інфармацыі падтрымаў апазіцыю, што выклікала жорсткую крытыку з боку прэзідэнта, які назваў некаторых з іх уладальнікаў «чатырма вершнікамі Апакаліпсісу». У снежні 2004 г. Нацыянальны сход прыняў «Закон пра сацыяльную адказнасць радыё і тэлебачання». Яго цэлямі фармулёўкі дазваляюць аштрафаваць або нават прыпыніць дзейнасць СМІ на тэрмін да 72 гадзінаў за перадачы, якія «заахвочваюць або правакуюць» грамад-

скія хваляванні ці абнародуюць інфармацыю, «якая шкодзіць нацыянальнай бяспецы». У выпадку паўторных парушэнняў СМІ могуць быць закрытыя на тэрмін да пяці гадоў. Прыватныя СМІ мусяць штотыднёва аддаваць ураду 70 хвілін эфірнага часу для інфармавання гледачоў пра яго дзейнасць.

16 сакавіка 2005 г., з прыняццем паправак да крымінальнага кодэксу, дзеянне закона пра «знявагу» (*desacato*) пашыраецца ня толькі на прэзідэнта, але і ўрадоўцаў і вышэйшых афіцэраў. Тэрміны зняволення за пагрозы чыноўнікам і пашырэнне заведама ілжывай інфармацыі, якая сее паніку, былі падвышаныя з 15 месяцаў да трох год. Права на асабістую недатыкальнасць была аслаблена ўключэннем у пералік відаў камунікацыі электроннай пошты і ўлётак, а таксама традыцыйных сродкаў масавай інфармацыі.

Паводле праваабарончай няўрадавай арганізацыі PROVEA, колькасць парушэнняў свабоды слова панізілася са 136 выпадкаў цягам 2003—2004 гг. да 86 у 2004—2005 гг. Аднак больш за 80 % парушэнняў учынілі ўлады. Сярод іх — накладанне ў сакавіку 2004 г. штрафаў больш чым на 2 млн даляраў на чатыры галоўныя прыватныя тэлеканалы за бясплатны паказ рэкламных ролікаў апазіцыі.

Апазіцыя пратэставала супраць выкарыстання Нацыянальнай мытнай і падатковай службы (*Servicio Nacional Integrado de Administración Aduanera y Tributaria*) для запалохвання СМІ. Цягам 2005 г. Служба закрыла газеты *El Impulso* ў Баркісімета (*Barquisimeto*) і *El Progreso*,

⁶¹ Напачатку 2006 г. улады стварылі мясцовыя рады як механізм рэагавання на прыродныя і іншыя катастрофы. 10 красавіка 2006 г. «Закон пра мясцовыя рады» непасрэдна звязаў іх з выканаўчай уладай у абыход сістэмы рэгіянальнай улады.

El Expreso, El Diario de Guayana ды *Nueva Prensa* ў штаце Балівар, а таксама радыёстанцыі *FM Bolivariana, Alegre* ды *Eléctrica FM*, кіраўніцтва якіх праводзіла антыўрадавую рэдакцыйную палітыку. Паводле звестак мясцовай НУА «Espacio Público», Нацыянальная мытная і падатковая служба нясе адказнасць за 12 % з 86 парушэнняў свабоды слова і СМІ. Супрацоўнікі нацыянальных сродкаў масавай інфармацыі прызнаюцца ў самацензуры, выкліканай прыняццем новых кодэксаў і агульнымі ўмовамі вядзення журналісцкай дзейнасці. Замежныя СМІ таксама адчуваюць на сабе ціск уладаў. Шэраг іх карэспандэнтаў, якія крытыкавалі дзеянні ўладаў, маюць праблемы з працягненнем візаў і скардзяцца на абмежаванне доступу да ўрадавых крыніцаў і падзеяў у краіне.

Па снежаньскіх выбарах 2006 г. Чавес заявіў, што разглядае магчымасць рэферэндуму для закрыцця тых апазіцыйных СМІ, якія вядуць падрыўную дзейнасць. Напрыканцы таго самага месяца ён абвясціў, што ў сакавіку 2007 г. не будзе працягнута ліцэнзія тэлеканалу *Radio Caracas Televisión* (RCTV). Заснаваны ў 1953 г., канал доўгі час крытыкаваў прэзідэнта, і яго кіраўніцтва настойвала на тым, што яго ліцэнзію нельга забраць да 2020 г.

Апроч уціску медыяў, урад моцна скараціў аб'ём публічнай інфармацыі пра свае дзеянні. Статыстыка па такіх пытаннях, як злачыннасць, недаступная. Акрамя таго, немагчыма атрымаць вычарпальную інфармацыю пра дзяржаўныя выдаткі. Міністэрства камунікацыі і інфар-

мацыі кантралюе інфармацыйныя кантакты ўсіх міністэрстваў, пры гэтым рэжым сцвярджае, што гэта не абмяжоўвае інфармацыйнага абмену.

Чавес павялічыў дзяржаўныя асігнаванні на дзяржаўныя СМІ. Ключавым элементам медыя-стратэгіі венесуэльскага ўраду стаецца канал *Telesur*, які пачаў сваю дзейнасць у ліпені 2005 г., пазіцыянуючы сябе як лацінаамерыканскую альтэрнатыву міжнародным каналам кшталту *CNN*. 51 % акцыяў *Telesur* належыць ураду Венесуэлы.

Павелічэнне выдаткаў ураду і фінансаванне паралельных інстытуцыйных структураў накіравана сацыяльных службаў негатыўна адбілася на адказнасці і празрыстасці працэдураў, што ў сваю чаргу выклікала рост карупцыі. Як прыхільнікі Чавеса, гэтак і іх апаненты лічаць карупцыю, разам са злачыннасцю, прынцыповай заганаю існага рэжыму. Аднак праблема карупцыі — не новая для Венесуэлы, яна спрычынілася да падзення рэжыму Пунта Фіха. Але складваецца ўражанне, падмацаванае нешматлікімі даступнымі доказамі, што за Чавесам карупцыя набыла аграмадныя маштабы⁶².

ПЕРАСЛЕД ЛІДЭРАЎ АПАЗІЦЫІ

З'яўленне ў 2003 годзе спісу «Таскона» выклікала хвалю таго, што апазіцыя назвала «баліварыянскім маккартызмам»⁶³. У кастрычніку 2003 г. сам прэзідэнт Чавес паджывіў гэтыя страхі, заявіўшы падчас збору подпісаў у падтрымку правядзення рэферэндуму 2004 г., што

⁶² У рэйтынгу «Transparency International» Венесуэла ўпала з 77-га ў 1998 г. на 138-е месца ў 2006 г.

⁶³ «Спіс Таскона» — гэта набор прозвішчаў і нумароў нацыянальнай ідэнтыфікацыйнай карты тых, хто падпісаў петыцыю за правядзенне рэферэндуму 2003 г. Яго склаў і выклаў на сваёй уэб-старонцы чалец РПР Луіс Таскон (*Luis Tascón*).

АНАЛІТИЧНЫ ДАКЛАД

тыя, хто падпісваюцца супраць Чавеса, ставяць свае подпісы супраць краіны і застаюцца ў гісторыі, таму што яны пакінуць свае імёны, прозвішчы, ідэнтыфікацыйныя нумары і адбіткі пальцаў.

Актывісты апазіцыі, якія падпісалі петыцыю, скардзіліся на дыскрымінацыю. Іх звальнялі з дзяржаўнай службы, адмаўлялі ў выдачы пашпартаў і доступе да праграмаў сацыяльнай дапамогі. 15 красавіка 2005 г., спрабуючы пазбегнуць далейшага супрацьстаяння, Чавес загадаў «пахавальца» спісы Таскона.

Аднак супрацьстаянне працягвалася. З'яўленне гэтак званай «Праграмы Майсанта» (*Maisanta Program*), якая дазваляла супастаўляць выбарчыя прыхільнасці з месцам іх працы і сацыяльнай інфармацыяй, адраділа боязь дыскрымінацыі па палітычных матывах. Больш за 800 былых супрацоўнікаў 42 дзяржаўных арганізацый звярнуліся ў суды, сцвярджаючы, што яны былі звольненыя за падпісанне петыцыі за правядзенне рэферэндуму ў пытанні даверу да прэзідэнта. Незалежная асацыяцыя юрыстаў Венесуэлы склала спіс 400 справаў, завезеных генеральным пракурорам супраць актывістаў апазіцыі, якія, паводле асацыяцыі, маюць палітычны характар.

Страх помсты, расчараванне ў лідэраў апазіцыі і самаўпэўненасць лагера Чавеса спрычыніліся да таго, што яўка выбарцаў на мясцовых выбарах 7 жніўня 2005 г. склала ўсяго 31 %. Пасля галасавання прэзідэнт заклікаў сваіх прыхільнікаў «правесці з людзьмі тлумачальную працу» напярэдадні выбараў у Нацыянальны сход 4 снежня. Аднак за тыдзень да галасавання, пасля таго, як праверка Арганізацыі амерыканскіх дзяржаваў выя-

віла, што машыны для ідэнтыфікацыі выбарцаў не гарантавалі тайны галасавання, апазіцыя адмовілася ад удзелу ў выбарах. Партыі, якія падтрымлівалі Чавеса, атрымалі абсалютную перамогу, аднак выбарчая яўка склала 26 %⁶⁴.

ПРАВААБОРОНЦЫ І ГРАМАДЗЯНСКАЯ СУПОЛЬНАСЦЬ

Хоць улада падкрэслівае сваю павагу да правоў чалавека, яна схільная атаесамляць большасць праваабарончых групаў з апазіцыяй. У сваёй прамове 15 лютага 2004 г. прэзідэнт Чавес назваў шэраг праваабарончых групаў «акторамі ў змрочным спектаклі антывенесуэльскай змовы».

У ліпені 2005 г. суд Каракаса паставіў узбудзіць крымінальную справу супраць грамадскіх лідэраў Карына Мачада, Алехандра Плаза і двух іх калегаў. Актывістаў абвінавацілі паводле арт. 132 крымінальнага кодэксу «змова з мэтай зрынуць рэспубліканскі дзяржаўны лад». Іх НУА «*Súmate*» атрымала грант у памеры 31 150 далаў ад «*National Endowment for Democracy*» (NED) на фінансаванне праграмы падтрымкі ўдзелу грамадзян у рэферэндуме 2004 г. Калі суд прызнае іх вінаватымі, Мачада і Плазу пагражае да 16 год турмы. Да суду яны застаюцца на свабодзе, але ўлады чыняць праблемы дзейнасці «*Súmate*» і ім асабіста.

ЭКСПРАПРЫЦЫЯ

Рэалізацыя закону пра зямлю, ухваленага ў 2001 г., выклікала канфлікты датычна правоў уласнасці. У сваім штотыднёвым тэлевізійным выступе Чавес за-

⁶⁴ Чавес раскрытыкаваў ацэнку выбараў, дадзеную Арганізацыяй амерыканскіх дзяржаў і назіральнікамі ад Еўразвязу.

явіў, што плантацыя «Ля Маркесен'я» (*La Marqueseña*) у яго родным штаце Барынас будзе падзеленая на сялянскія «сацыялістычныя прадпрыемствы» (кааператывы)⁶⁵. Урад таксама заклікаў да «аднаўлення вытворчасці» ў 317 няўробленых латыфундыях агульнай плошчай 2,7 млн га⁶⁶. Экспрапрыяцыя ажыццяўлялася як уладамі, гэтак і прыватнымі асобамі. Да пачатку 2005 г. брытанская кампанія *Vestey Group Ltd.* і турыстычны комплекс *Hato Piñero* страцілі больш за 100 тыс. га зямлі. За некалькі месяцаў да снежаньскіх выбараў 2005 г. былі гвалтоўна экспрапрыяваныя фермы і прадпрыемствы аграпрамысловага комплексу, у тым ліку заводы па вытворчасці харчовых прадуктаў *Heinz* і зерняховішчы найвялікшага прыватнага канцэрна Венесуэлы *Polar Group*.

Падобныя захады былі прынятыя і ў нафтавым сектары. Трыццаць чатыры дзейныя кантракты, на падставе якіх 22 нафтавыя і газавыя кампаніі распрацоўвалі венесуэльскія радовішчы, былі перааформленыя на карысць сумесных прадпрыемстваў з «*Petróleos de Venezuela*», дзе апошняй мусіць належаць 60 % акцыяў. Да таго ж, у 2006 г. урад падвысіў арэндную плату за права распрацоўкі нетраў, якую нафтавыя кампаніі мусяць сплачваць у дзяржаўны бюджэт, з 34 % да сама меней 50 %. Кантраляваны ўладамі ЦСРВ склаў спіс з 807 кампаніяў — патэнцыйных аб'ектаў экспрапрыяцыі.

Мілітарызацыя палітычнага жыцця

З пяцідзсяці двух венесуэльскіх урадаў ад часоў атрымання незалежнасці трыццаць пяць ачольвалі вайскоўцы ці, прынамсі, людзі блізкія да вайсковых колаў. Дабіцца ўдзелу арміі, гэтага апошняга арбітра ўлады, у рэвалюцыі было крытычны важна для Чавеса. Аднак для прэзідэнта пытанне не абмяжоўвалася гарантаваннем бяспекі свайго рэжыму. Ён цвёрда верыць, што войска мусіць граць актыўную ролю не толькі ў рэвалюцыі, але і ў паўсядзённым жыцці краіны. Паводле аналогіі з тым, як Армія незалежнасці Сімона Балівара стварыла венесуэльскую нацыю, сучасныя Нацыянальныя ўзброеныя сілы пакліканыя ўмацаваць баліварыянскую рэвалюцыю. Неафіцыйным сімвалам рэвалюцыі стаў чырвоны берэт дэсантніка, які тады яшчэ палкоўнік Чавес насіў падчас перавароту 1992 г.

Адданая прэзідэнту армія ўжо аднойчы выратавала рэвалюцыю і, як падаецца, зробіць гэта ізноў, калі ўзнікне такая патрэба. Падчас агульнанацыянальнага страйку 2003 г. менавіта армія дазволіла яму выстаяць — не толькі таму, што вайскоўцы выконвалі функцыі паліцыі, але й размяркоўвалі тавараў і аказвалі паслугі, захавалі PDVSA у функцыянальным стане. Нягледзячы на значнае падзенне аб'ёмаў здабычы нафты, армія падтрымала прыхільную да Чавеса меншасць, што засталася ў «*Petróleos de Venezuela*»

⁶⁵ З агульнай плошчы 8490 га уласнік здолее захаваць 1500. 2700 га пойдучь на рэзервовыя патрэбы для плаціны, а астатняе — раздадзена сялянам для арганізацыі прадпрыемстваў сацыялістычнай вытворчасці.

⁶⁶ Паводле Нацыянальнага інстытуту зямлі, не ўрабляецца 80 % палеткаў. Інстытут прапануе пераразмеркаваць 2,4 млн га.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

пасля звальнення амаль паловы яе супрацоўнікаў. Да таго ж, у той час вайскоўцы фактычна ўзялі на сябе функцыі паліцыі Каракаса, якая была настроена апазіцыйна.

Чавес радыкальна змяніў стасункі паміж грамадствам і арміяй: адначасна з павелічэннем долі вайскоўцаў сярод вышэйшага кіраўніцтва краіны аслабляецца закладзеная канстытуцыйнай сістэма стрымак з боку грамадства. Армія стала асноўным палітычным актэрам, і яна захавае свой уплыў пасля сыходу Чавеса, які заахвочвае значную прысутнасць афіцэраў у сваім урадзе і сцвярджае, што яны й надалей «будуць паволі пранікаць у палітычную эліту краіны, але не праз партыі».

Чавес яшчэ больш абмежаваў і без таго слабы кантроль грамадства за дзейнасцю арміі. Канстытуцыя 1999 г. заклала асновы для ўмяшання ў справы грамадства і развіццё дзяржавы.

Арт. 331 перадаў права зацвярджаць вайсковыя прызначэнні ад Нацыянальнага сходу прэзідэнту, які пасля перавароту 2002 г. узнагародзіў шэраг вышэйшых афіцэраў за асабістую адданасць і правёў чысткі ад вайскоўцаў, каго лічыў палітычна ненадзейнымі. Пераварот сапраўды выявіў адсутнасць інстытуцыяналізаванага кантролю грамадства за войскам, на што Чавес адказаў не яго ўвядзеннем, а палітызацыяй войска і ўмацаваннем свайго ўплыву на яго праз асабістае зацверджанне чарговых вайсковых званняў.

Маладыя афіцэры праходзяць у вайскавай акадэміі не толькі вайсковую пад-

рыхтоўку, з імі праводзіцца й палітычнае выхаванне. Афіцэрам намаўляюць, што армія сённяшняй Венесуэлы — не тая самая, якая падаўляла паўстанне «Каракасо» 1989 г. Вайскоўцы мусяць памагаць народу, а не прыгнятаць яго. І што іх інстытуцыйная філасофія — быць праваднікамі рэвалюцыі ў грамадстве.

План «Балівар 2000», ухвалены праз дзесяць гадоў пасля «Каракасо», стаў сімвалам новага кірунку развіцця краіны і выявіў новую ролю арміі як асноўнага выканаўцы ўрадавых праграмаў. У яго функцыі ўваходзіла разбудова і рамонт дзяржаўнай інфраструктуры, аказанне медычнай дапамогі бяднейшым слаям насельніцтва, раздача харчовых прадуктаў і ліквідацыя непісьменнасці ды беспрацоўя. Паветраныя сілы выступалі ў ролі таннага віду мясцовага транспарту. Рэсурсы на вайсковыя патрэбы забіраліся ў губернатараў штатаў і мэраў гарадоў. У той самы час заслона сакрэтнасці дазваляла войску абараніцца ад цікаўных поглядаў і стварала глебу для карупцыі⁶⁷.

Першым і апошнім прызначаным Чавесам міністрам абароны быў цывільны (Хасэ Вісэнтэ Ранхель, люты 2001 — травень 2002 гг.), аднак агульная тэндэнцыя ўлады і яе апарату скіравалася ў іншым кірунку, з беспрэцэдэнтнай доляй дзейных і адстаўных вайскоўцаў на палітычных і ўрадавых пасадах. У кастрычніку 2000 г. больш за 150 дзейных афіцэраў займалі высокія міністэрскія і адміністрацыйныя пасады, у тым ліку ў PDVSA, філіі амерыканскай нафтавай кампаніі CITGO, паліцыі, падатковай інспекцыі,

⁶⁷ У жніўні 2002 г. кантрольна-рэвізійная палата выявіла значныя парушэнні пры фінансаванні плана «Балівар 2000», у тым ліку завышэнне закупных цэнаў, стварэнне фірмаў-аднадзёнак і неналежае вядзенне бухгалтэрні. Тым не менш, кантрольна-рэвізійная палата заявіла, што гэта не пацягнула за сабой шкоды грамадству.

мытні і нават Вярхоўным судзе. Надзейных дадзеных паводле стану на сённяшні дзень няма, але, як падаюць пэўныя крыніцы, у дзяржаўных органах ужо працуюць тысячы дзейных і былых вайскоўцаў.

Урад прызначыў былога вайсковага афіцэра на пасаду міністра ўнутраных спраў і юстыцыі⁶⁸. Падобна, усё ідзе да стварэння нацыянальнай паліцыі, бо гэта дазволіць прэзідэнту атрымаць такі ж уплыў на паліцыю, як і на войска. Адной з мэтаў паліцэйскай рэформы ёсць вывядзенне паліцыі з-пад кантролю апазіцыйна настроеных губернатараў і мэраў.

Чавес распачаў маштабную, шырока разрэкламаваную ў СМІ кампанію па пераўзбраенні войска, якую Вашынгтон ахарактарызаваў як пачатак гонкі ўзбраенняў. Набыццё ў Расіі баявых самалётаў і 100 000 адзінак сучаснай аўтаматычнай зброі, а таксама некалькіх гішпанскіх баявых караблёў пераслэдвала дзве мэты. Па-першае, гэта адпавядае вайскавай дактрыне, прынятай у 2005 г., згодна з якой Венесуэла нарошчвае патэнцыял для асіметрычнага адказу на агрэсію звонку, у прыватнасці, на напад ЗША, як непасрэдна, гэтак і праз тэрыторыю іх саюзніцы Калумбіі⁶⁹. Па-другое, гэта і надалей забяспечвае Чавесу лаяльнасць арміі.

Нацыянальны рэзерв і тэрытарыяльная гвардыя

Нацыянальны рэзерв і тэрытарыяльная гвардыя, заснаваныя ў верасні 2005 году, — нарожныя камяні дактрыны асіметрычнай вайны. 4 лютага 2006 г., падчас урачыстага шэсця, прысвечанага гадавіне няўдалага перавароту, Чавес пацвердзіў намер ураду вышкаліць і ўзброіць больш за мільён грамадзян у Нацыянальным рэзерве, штаб-кватэра якога месціцца ў Вайсковым музеі, дзе Чавес здаўся ўладам у 1992 г.

Абедзве структуры не падпарадкоўваюцца вайскаваму камандаванню і, нягледзячы на тое, што яны фінансуюцца з абароннага бюджэту, нясуць адказнасць непасрэдна перад прэзідэнтам. Іх узначальвае Камандаванне Нацыянальным рэзервам і нацыянальнай мабілізацыяй (*Comando General de la Reserva Nacional y Movilización Nacional*), а самі структуры складаюць два асобныя рады войска, у дадатак да сухадольных войскаў, флоту, паветраных сілаў і Нацыянальнай гвардыі. Складзеныя з асобаў, якія раней прайшлі службу ў рэгулярнай арміі, а таксама з грамадзянаў, гатовых ахвяраваць дваццаццю суботамі запар для праходжання курсу вайскавай падрыхтоўкі (за 8 даляраў у дзень), яны ўвасабляюць з сябе нацыю, якая ўзялася за зброю, каб супрацьстаяць любой вонкавай агрэсіі.

Галоўнай пагрозай абвешчана агрэсія

⁶⁸ 8 студзеня 2007 г. Пэдра Карэнья, былы капітан войска, заняў пасаду міністра ўнутраных спраў і юстыцыі, беручы на сябе адказнасць за ўрадавую кампанію па барацьбе са злчыннасцю і рэфармаванне паліцыі.

⁶⁹ Галоўнакамандуючы Рауль Бадуэль заявіў, што арміі патрэбныя новыя стратэгіі, каб нейтралізаваць узрастаючыя ўнутраныя і вонкавыя пагрозы дэстабілізацыі. 25 студзеня 2005 г. Мэлвін Лопэс, сакратар Рады нацыянальнай абароны, абвясціў, што прэзідэнт Чавес загадаў падрыхтаваць новую вайсковую стратэгію, якая ўтрымлівала б элементы дактрыны асіметрычнай вайны.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

ЗША⁷⁰, хоць крытыкі рэжыму Чавеса сцвярджаюць, што гэта ўсяго толькі палітычны інструмент для пераследу ўнутранай апазіцыі ці, як найменш, падаўлення і запалохвання выбарцаў. Так, падчас прэзідэнцкіх выбараў 2006 г. чальцы Нацыянальнага рэзерву і тэрытарыяльнай гвардыі ахоўвалі выбарчыя ўчасткі і інструктавалі выбарцаў, як галасаваць. Палітычнае выхаванне займае значную частку іх падрыхтоўкі. Некаторыя з апытаных чальцоў Нацыянальнага рэзерву ведалі больш пра баліварыянскую рэвалюцыю, чым пра тое, як абыходзіцца са зброяй.

Вывеўшы Нацыянальны рэзерв і тэрытарыяльную гвардыю за рамкі звычайнага вайсковага камандавання, Чавес стварыў моцную перашкоду для любога перавароту, бо цяпер патэнцыйныя змоўнікі будуць вымушаныя перацягваць на свой бок ці нейкім чынам нейтралізаваць іх.

НЕБЯСПЕКА ДЛЯ БУДУЧАЙ УЛАДЫ

Чавес, былы вайсковы афіцэр, верыць, што вайсковы дух і дысцыпліна робяць вайскоўцаў больш эфектыўнымі лідэрамі і кіраўнікамі, чым прадстаўнікі грамадзянскай супольнасці. Да таго ж яны выконваюць функцыю назіральнікаў у тых міністэрствах, куды яны праніклі. Хоць шэраг аналітыкаў мяркую, што Чавес стварыў прэтарыянскі рэжым, цалкам залежны ад войска, ён, на самай справе, проста палітызаваў і падпарадкаваў сабе ключавыя вайсковыя структуры.

Тым не менш, Чавес аслабіў кантроль

любога будучага прэзідэнта над вайсковымі сіламі. Яго рэформы змянілі ментальнасць вайскоўцаў, асабліва маладых афіцэраў, якія вераць у тое, што іх роля не абмяжоўваецца абаронай краіны ад ворагаў звонку. Яны лічаць, што адна з іх місій — абараняць рэвалюцыю ад вонкавых і ўнутраных непрыяцеляў. Канстытуцыя 1999 г. аслабіла грамадскі кантроль над войскам. Любы небаліварыянскі прэзідэнт сутыкнецца з вышэйшым начальствам, якое зрабіла кар'еру дзякуючы палітычнай ангажаванасці, а не асабістым прафесійным здольнасцям, з малодшым афіцэрскім корпусам, ідэалагічна выхаваным у вайсковай акадэміі, ды з дзвюма структурамі, Нацыянальным рэзервам ды тэрытарыяльнай гвардыяй, адданымі канкрэтнай асобе, а не яго пасадзе. Чавес як былы вайсковец добра разумее патрэбы і настроі войска. А вось яго наступніка, хутчэй за ўсё, чакаюць сур'ёзныя праблемы пры адбудове стасункаў з арміяй, не кажучы ўжо пра ўсталяванне над ёй кантролю.

Свабодныя і справядлівыя выбары?

Чавес рэгулярна звяртаў увагу сваіх крытыкаў на тое, што ад 1998 г., калі ён прыйшоў да ўлады, у Венесуэле адбылося больш выбараў, чым у якой-колечы краіне рэгіёну. Аднак якасць дэмакратыі залежыць ад таго, наколькі выбары свабодныя і справядлівыя. Снежаньскія выбары 2006 г., якія прынеслі Чавесу трэ-

⁷⁰ «Магчымасць асіметрычнага вайсковага канфлікту з ЗША не знікла. Я хачу, каб мы з годнасцю нейтралізавалі яе. Я не стану на калені, бо прадстаўляю гордую нацыю, — заявіў Чавес на вайсковай канферэнцыі. — Мы хочам міру, але нашыя ворагі мусяць ведаць, што, калі яны паспрабуюць на нас напаць, мы дамо адпор на полі бітвы, і яны дорага заплацяць за гэта».

цюю перамогу, узялі сур'ёзныя пытанні. Галасаванне 3 снежня праходзіла пад кантролем міжнародных назіральнікаў⁷¹, але ўмовы правядзення выбарчай кампаніі ніяк нельга было назваць роўнымі.

Сярод галоўных прычын няроўнасці выбарчых магчымасцяў апазіцыя называе заканадаўчую забарону на фінансаванне выбарчай кампаніі з дзяржаўнага бюджэту і нязвольнасць Нацыянальнай выбарчай рады (НВР) пакрываць выдаткі на кампанію, што зніжае ўзровень палітычнай канкурэнцыі. Пастанова НВР ад 1 жніўня 2006 г. аб агітацыі падчас выбараў затушавала адрозненне паміж афіцыйнымі і выбарчымі выступамі, таму прыхільнікі Чавеса дамінавалі ў электронных СМІ. Міністр камунікацыі і інфармацыі Вільям Лара (*William Lara*) дазволіў асвятляць дзейнасць улады падчас выбарчай кампаніі, падкрэсліўшы, што яе нельга разглядаць як агітацыю. Чавеса паказвалі па тэлевізіі ў 22 разы часцей, чым яго апанента Разалеса. Апазіцыйныя СМІ асвятлялі кампанію свайго кандыдата, што, аднак, не ішло ні ў якое параўнанне з інфармацыйным ціскам афіцыйных тэлеканалаў. У якасці асноўнага сведчання пабудовы абяцанняга «Сацыялізму 21 стагоддзя» рэкламаваліся сацыяльныя праграмы ўраду. Шмат хто ўспрыняў выплату «трынаццатай зарплаты» дзяржаўным службоўцам напрыканцы году як спробу падкупіць выбарцаў.

У лістападзе 2006 г. у электронныя СМІ пратачыўся відэафільм, на якім міністр энергетыкі Рафаэль Рамірэс загадаў супрацоўнікам «*Petróleos de*

Venezuela» галасаваць за ўладу або шукаць іншую працу. Замест таго, каб асудзіць свайго міністра, Чавес сказаў, што той мусіць паўтараць сваю прамову 100 разоў на дзень і што тое самае датычыць арміі. Тыя, хто хочучь працаваць на дзяржаву, мусяць галасаваць за рэвалюцыю, а ўсім іншым трэба падумаць пра пераезд у Маямі.

Пытанне таямніцы галасавання міжволі знеахвоціла галасаваць за Чавеса тых, хто да канца не мог вызначыцца. Таямніца галасавання гарантаваная канстытуцыяй, але назіральнікі ад Еўразвязу прыйшлі да высновы, што праз скандалы са спісамі «Таскона» і «Праграмай Маісанта» («*Maisanta*») выбарцы не былі ўпэўненыя ў таемнасці галасавання. Прагучалі таксама заявы пра магчымасць супастаўлення адбіткаў пальцаў выбарцаў з інфармацыяй, атрыманай з машынаў для галасавання.

На прэзідэнцкіх выбарах у штатах Сулія (*Zulia*), Міранда (*Miranda*), Ансаатэгі (*Anzoátegui*), Апурэ (*Apure*), Тачыра (*Táchira*), Карабоба (*Carabobo*), Манагас (*Monagas*) і сталічнай акрузе Каракас (*Caracas*) было выкарыстана 12 тыс. машын для галасавання. НВР і прадстаўнікі кампаніі-вытворцы праграмага забеспячэння для машын запэўнілі, што супастаўленне немагчымае, а сеткі перадачы дадзеных будуць «запечатаныя» для прадухілення парушэнняў. Верагоднасць таго, што па адбітку пальцаў можна будзе вызначыць асобу, якая галасавала, вельмі малая, бо ідэнтыфікацыя выбарцаў праходзіла ў вольным парадку, пасля чаго гэтак жа некантралявана людзі

⁷¹ Назіральнікаў на выбары даслалі Місія назірання за выбарамі Еўразвязу, Арганізацыя амерыканскіх дзяржаў, лацінаамерыканскі гандлёвы блок MERCOSUR і Цэнтр Картэра. Акрамя таго, за выбарамі назіралі дэлегацыя дэпутатаў Еўрапейскага парламенту і прадстаўнікоў амбасадаў краін ЕЗ.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

ішлі аддаваць свае галасы. Чарговасць выбарцаў паміж зняццем адбітку і машынай для галасавання не падтрымлівалася. Тым не менш, апытанні пацвярджаюць перасцярогі экспертаў наконт таго, што боязь помсты (не важна, наколькі абгрунтаваная) уплывала на пэўную долю выбарцаў.

Падчас кампаніі Чавеса непрыхавана выкарыстоўваўся адміністрацыйны рэсурс, каб пераканаць людзей ісці на выбарчыя ўчасткі і галасаваць за прэзідэнта. Дзе-нідзе Нацыянальны рэзерв і рэгулярныя войскі супрацоўнічалі з мясцовымі актывістамі Чавеса, каб зранку будзіць людзей і пераконваць іх галасаваць Чавеса.

Дзяржаўная служба «Ідэнтыдад» таксама працавала на перамогу Чавеса. У некаторых выпадках яе спрацоўнікі заклікалі людзей адначасова атрымаць новую ідэнтыфікацыйную картку і прагаласаваць за прэзідэнта. Кампанія была скіраваная на калумбійцаў, якія жывуць у Венесуэле і маюць венесуэльскія ідэнтыфікацыйныя карткі⁷². З лютага 2004 г., калі «Ідэнтыдад» пачала сваю дзейнасць, да верасня 2006 г. колькасць зарэгістраваных выбарцаў вырасла з 12,3 млн да 16,08 млн.

Патэнцыял для ўнутраных канфліктаў і нестабільнасці

Прэзідэнт Чавес — чалавек, які не ўнікае супярэчнасцяў і канфрантацыі. Ён часта бескампрамісны ў вербальнай риторыцы супраць сваіх апанентаў. Пер-

шым ворагам Чавеса была «дзікая алігархія», г. зн. апазіцыя, аднак у 2004 г. ён пераклучыўся на барацьбу з «Містэрам Пагрозай», як Чавес называе прэзідэнта ЗША Джорджа Буша. Нават найбліжэйшыя папличнікі венесуэльскага прэзідэнта прызнаюць яго патрэбу ў палітычным змаганні. Былы віцэ-прэзідэнт Ранхель так ахарактарызаваў Чавеса: «Ён атрымлівае асалоду ад пастаяннай канфрантацыі. Чавес — экстраверт і выдатны араатар, ён любіць палеміку і дамагаецца яе».

Рытарычны стыль Чавеса часам мае вельмі сур'ёзныя наступствы, як, напрыклад, напярэдадні перавароту 2002 г. Так, 11 сакавіка яго прыхільнікі пачалі страляць ва ўдзельнікаў апазіцыйнага мітыngu. Калі ўзнікне пагроза новай рэвалюцыі, прэзідэнт можа паўтарыцца. Сам прэзідэнт запытаў:

Ці можаце вы ўявіць сабе, што здарыцца, калі аббудзецца яшчэ адзін вайсковы ці дзяржаўны пераварот? Краіна ператворыцца ў зону баявых дзеянняў. Калі ў Калумбіі ёсць раёны, дзе дзейнічаюць партызаны, якія ладзяць дыверсіі на нафтаправодах, дык што ж будзе тут, дзе народ і войска ўважаюць уладу свайго адзінай надзеяй на добрую будучыню?

Пасля перавароту 2002 г. Чавес папярэдзіў:

Я здаўся 4 лютага 1992 года прыкладна а 10-й гадзіне раніцы. І я здаўся дзесяць год пасля гэтага — 11 красавіка 2002 г. а 3-й гадзіне ночы. Але калі гэта здарыцца трэцім разам, я здавацца не буду, чаго б мне гэта ні каштавала.

⁷² У Каракасе з'явіліся плакаты, дзе ад імя РПП сцвярдалася, што венесуэльскія калумбійцы падтрымліваюць Чавеса.

Баліварыянскія арганізацыі, нерэгулярныя вайсковыя групы і ўзброеная апазіцыя

За абарону дасягненняў рэвалюцыі адказвае шырокі спектр структур. З мэтай развіцця ідэі дэмакратыі непасрэднага ўдзелу і пашырэння падтрымкі прэзідэнта знізу было створана некалькі «баліварыянскіх» арганізацыяў. Непрыхаваная задача некаторых з іх, напрыклад, баліварыянскіх гурткоў (БГ) ці Фронту Франсіска дэ Міранды (*Francisco de Miranda Front*, ФФМ), — абарона рэвалюцыі, прычым, калі неабходна, са зброяй у руках.

БГ былі першапачаткова задуманыя для нейтралізацыі ЦСРВ, апазіцыйнага прафсаюзнага руху. Яго стварэнне было абвешчана 7 снежня 2001 г. падчас штогтыднёвага тэлевізійнага шоў «Алё, Прэзідэнт», калі Чавес даў народу клятву, часткова вайсковага характару: «Клянуся, што буду няспынна змагацца за рэвалюцыю, нават коштам свайго жыцця». Гільерма Гарсія, тагачасны кіраўнік Палітычнага камандавання рэвалюцыі⁷³, так патлумачыў задачу БГ:

Сфармаваць рэвалюцыйныя брыгады, адданыя працэсу змен, творчых і дзейных, каб бараніць баліварыянскую рэвалюцыю ад яўных і прыхаваных ворагаў.

У 2002 г. былі выпадкі, калі сябры БГ нападлі на прадстаўнікоў апазіцыі і СМІ.

Паралельна з тым, як да БГ падаў інтарэс, паўставалі іншыя нізавыя арганізацыі. Шмат хто з іх падтрымлівае кантакты з б'льшымі партызанскімі групамі, у асноўным Тупамарас⁷⁴. Апошнія маюць разгалінаваную рэгіянальную сетку структураў, чальцы якіх часцяком маюць зброю і гатовыя выкарыстаць яе, калі рэвалюцыі будуць пагражаць «рэакцыйныя элементы». У Каракасе такіх нерэгулярных узброеных групак як найменш дваццаць, некаторыя з іх няўзброеныя, іншыя валодаюць дробнай зброяй, а некаторыя маюць на ўзбраенні арсеналы аўтаматаў і гранатамэтаў. Нават нягледзячы на тое, што яны падтрымліваюць існуючую ўладу, паміж гэтымі групамі ўжо здараліся ўзброеныя канфлікты і забойствы.

Урад стварыў ФФМ у 2003 годзе ў якасці самаадданай ды ідэалагічна падкаванай баліварыянскай арганізацыі. Яна мае 10 000 чальцоў і прадстаўленая ва ўсіх 24 штатах. Добраахвотнікі ФФМ навучаюцца на Кубе і праходзяць курс палітычнага выхавання. Рух атрымаў імя аднаго з герояў вызваленчай барацьбы Венесуэлы Франсіска дэ Міранды, які ўдзельнічаў у французскай, амерыканскай і гаіцянскай рэвалюцыях і быў папелечнікам Балівара. ФФМ пазіцыянуе сябе як «рэвалюцыйную пяхоту»⁷⁵ і мае камандаванне, на ўзор вайсковага, якое прызначаецца асабіста Чавесам.

Тым часам як ФФМ засяроджваецца на сацыяльнай і адукацыйнай дзейнасці ў сацыяльных службах, асабліва «Рабін-

⁷³ Заснаванае ў студзені 2002 г., ПКР было пакліканае кіраваць працэсам рэвалюцыі. У яго ўваходзіў 41 прадстаўнік практычна ўсіх прыхільных Чавесу партый і групак.

⁷⁴ Тупамарас (афіцыйная назва — Рэвалюцыйны рух Тупамара, *Movimiento Revolucionario Tupamaro*) быў заснаваны ў 1992 г. пасля няўдалай спробы дзяржаўнага перавароту супраць прэзідэнта Карласа Андреса Пэрэса.

⁷⁵ Графіці ў Каракасе.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

зон» і «Ідэнтыдад», прэзідэнт паабяцаў яго чальцам новыя аўтаматы Калашнікава. На трэцюю гадавіну стварэння ФФМ яе кіраўніца Эрыка Фарыяс назвала арганізацыю «сцяной супраціву, якая спыніць імперыялізм» і заявіла пра гадоўнасць абараніць краіну ад любой агрэсіі.

Акрамя гэтых сіл, спансараваных уладамі, і не беручы пад увагу калумбійскія партызанаў, якія дыслакуюцца на тэрыторыі Венесуэлы, у краіне дзейнічае шмат нелегальных нерэгулярных узброеных групавак. Большасць з іх падтрымваюць Чавеса, шмат якія ўзніклі па яго прыходзе да ўлады, аднак толькі адзінкі маюць больш за 100 сяброў. Найбуйнейшай і самай актыўнай ёсць арганізацыя «Баліварыянскія вызвольныя сілы» (*Fuerzas Bolivarianas de Liberación*, FBL), якая ўжывае тую самую рыторыку, што і Чавес⁷⁶. Ані ўрад, ані войска не імкнуцца раззброіць БВС, хоць шэсць іх чальцоў былі арыштаваныя ў траўні 2006 г. пасля таго, як узброеная калона партызанаў у складзе 20 чалавек уступіла ў сутычку з паліцыяй штату Тачыра. БВС дзейнічаюць збольшага ў памежных штатах Тачыра і Апурэ (*Apure*) і разьмешчаным далей ад мяжы штаце Барынас (*Barinas*), хоць графіці ў падтрымку БВС з'яўляюцца і ў бяднейшых кварталах Каракаса. Арганізацыя распаўсюджвае заявы ў падтрымку Чавеса ў інтэрнэце і праўладнай прэсе.

БВС падтрымліваюць сувязі з калумбійскімі партызанамі і на пачатку сваёй дзейнасці супрацоўнічалі з Нацы-

янальнай вызваленчай арміяй (НВА) у Венесуэле з мэтай выкрадання людзей і рэкету. Аднак нядаўна ў выніку перацелу сфер уплыву БВС сталі цалкам самастойнай арганізацыяй.

Улады сцвярджаюць, што існуе шэраг узброеных апазіцыйных групавак, якія імкнуцца падарваць здабыткі рэвалюцыі пры дапамозе гвалту. У снежні 2006 г., напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў, Чавес заявіў, што спецслужбы сарвалі «фашыцкі» план забойства яго апанента з мэтай дэстабілізаваць сітуацыю ў краіне⁷⁷. Ён не ўдакладніў свайго цверджання, а пра арышты па гэтай справе не з'явілася ніякай інфармацыі.

Групы прыхільнікаў Чавеса, таксама без усякіх доказаў, абвінавацілі вайскоўцаў у змове з экстрэмісцкімі апазіцыйнымі групамі з мэтай забіць прэзідэнта. Яны заявілі, што апазіцыйныя групы вербуюць калумбійскіх паўстанцаў, каб распачаць баявыя дзеянні супраць прэзідэнта і службаў бяспекі. Адзіным сведчаннем гэтага застаюцца падзеі траўня 2004 г., калі 130 чалавек, нібыта калумбійскіх баевікоў, якія быццам планавалі замах на прэзідэнта, былі арыштаваныя на ранча пад Каракасам. Большасць з іх дэпартавалі, аднак 27 чалавек былі асуджаныя на шэсць гадоў зняволення ў траўні 2006 г. Былі паведамлены пра актывізацыю на мяжы былых калумбійскіх баевікоў і партызанаў, але доказаў таго, што яны супрацоўнічаюць з венесуэльскай апазіцыяй, няма.

У 2003 і 2004 гг. апазіцыю беспадстаўна абвінавачвалі ў арганізацыі актаў

⁷⁶ «Мы — баліварыянская марксісцка-ленінская вайскова-палітычная арганізацыя. Наша канчатковая мэта — здабыццё ўлады для пабудовы сацыялізму ў Венесуэле» Гл.: *Estamos dispuestos a conversar con el señor Presidente. Frente Bolivariano de Liberación. Comunicué. 1 кастрычніка 2004. www.cedema.org/ver.php?id=1237.*

⁷⁷ Заява Уга Чавеса падчас канферэнцыі ў Палацы Мірафлорэс, 30 лістапада 2006 г.

гвалту. У лютым 2003 г., усяго праз некалькі дзён пасля таго, як Чавес асудзіў Гішпанію і Калумбію за ўмяшальніцтва ва ўнутраныя справы Венесуэлы, ля амбасадаў гэтых дзяржаў былі закладзеныя бомбы. У абодвух месцах былі знойдзеныя ўлёткі БВС. Аднак БВС катэгарычна запырэчылі супраць свайго дачынення да акцыі, і заявілі, што бомбы былі закладзеныя апазіцыяй. Абвінавачванні ў арганізацыі тэрактаў былі высунутыя супраць трох апазіцыйна настроеных афіцэраў Нацыянальнай гвардыі, якія збеглі з краіны. У лістападзе 2004 г. ад выбуху замінаванай машыны загінуў следчы Даніла Андэрсан (*Danilo Anderson*), які вёў гэтую справу, а таксама займаўся расследаваннем дзяржаўнага перавароту 2002 г. Улады Венесуэлы сцвярджалі, што гэтая акцыя была спланаваная ў Маямі лідарамі венесуэльскай апазіцыі, але абвінавачванні супраць Андэрсана ў хабарніцтве і карупцыі заблыталі справу.

Імклівы рост колькасці узброеных фармаванняў, як падрыманых уладамі, так і ўсякіх іншых, павялічвае верагоднасць гвалту, калі прэзідэнт Чавес пакіне сваю пасаду. Рэвалюцыя зруйнавала сістэму дэмакратычных стрымак праз ператварэнне вайсковых сілаў у палітычны інструмент і ўзбраенне цывільных групаў. Армія больш не мае манаполіі на агняпальную зброю. Падрыхтоўка Нацыянальнага рэзерву і тэрытарыяльнай гвардыі да вядзення партызанскай барацьбы можа азначаць, што наступны рэжым сутыкнецца з баліварыянскім паўстаннем.

Злачыннасць

Выбарчая кампанія 2006 г. выявіла, што выбарцаў больш за ўсё хвалюе праблема злачыннасці, і яны глыбока незадаволеныя дзеяннямі ўлады ў гэтай сферы. Венесуэла перасягнула Калумбію, на тэрыторыі якой вядуцца баявыя дзеянні, па колькасці забойстваў. У 2005 г. у Венесуэле на 100 000 жыхароў прыпадала 57 забойстваў, у той час як у Калумбіі — 38⁷⁸. Гэтыя лічбы — найдакладнейшы даступны паказнік узроўню злачыннасці. Паліцыя фактычна закрыла сваю прэс-службу два гады таму, а міністэрства ўнутраных спраў і юстыцыі вельмі неахвотна дае дакладную інфармацыю.

Нягледзячы на пагаршэнне крымінагеннай сітуацыі ў краіне, што ў сваю чаргу павышае верагоднасць нестабільнасці і ўзнікнення канфліктаў, барацьба са злачыннасцю не ёсць прыярытэтам дзяржаўнай палітыкі, а ўлады не маюць адпаведнай стратэгіі дзеянняў. На фінансаванне праваахоўных органаў выдзяляецца толькі ад 3 % да 4 % нацыянальнага бюджэту, а ў міністэрстве ўнутраных спраў і юстыцыі за восем гадоў змянілася дзевяць кіраўнікоў. У Венесуэле няма федэральнай паліцыі — кожны муніцыпалітэт і штат мае свае органы аховы правапарадку, каардынацыя паміж якімі амаль адсутнічае. У адной толькі акрузе Каракаса існуе адзінаццаць розных паліцэйскіх службаў. На незадаволенасць барацьбою са злачыннасцю накладаецца ўсё большая палітызацыя і мілітарызацыя паліцыі.

Неўтралізацыя незалежных інстытутаў і органаў, створаных для дапамогі палі-

⁷⁸ Колькасць забойстваў па гадах: 1994 — 4733; 1995 — 4481; 1996 — 4961; 1997 — 4225; 1998 — 4550; 1999 — 5968; 2000 — 8022; 2001 — 7960; 2002 — 9583; 2003 — 11330; 2004 — 9719; 2005 — 9962. Звесткі паводле НУА «Грамадзянская асацыяцыя за бяспечную Венесуэлу» (*Asociación Civil Venezuela Segura*).

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

цыі, сярод іх можна назваць генеральную пракуратуру, кантрольна-рэвізійную палату ды омбудсмана, а таксама адсутнасць дэбатаў у Нацыянальным сходзе — усё гэта спрычынілася да слабасці праваахоўных органаў. У венесуэльскіх турмах высокі ўзровень злачыннасці, праграмаў перавыхавання злачынцаў практычна не існуе. Штодзень у турмах памірае як найменш адзін вязень. Нацыянальную гвардыю, якая ахоўвае турмы, пераследуюць скандалы, звязаныя з перавышэннем службовых паўнамоцтваў. Паводле папярэдніх звестак, у 2006 г. у венесуэльскіх турмах загінула каля 400 вязняў, да 800 чалавек было паранена.

Заявы самога Чавеса спрыялі росту злачыннасці. Так, прэзідэнт сказаў, што ў некаторых выпадках, напрыклад, каб прагнаць голад, злачынства можна апраўдаць. Аднак сам ён імкнуўся дыстанцыявацца ад росту злачыннасці, абвінавачваючы сваіх падначаленых і заявіўшы, што міністр унутраных спраў і юстыцыі Хэсэ Чакона (*Jesse Chacón*) ды кіраўнікі паліцыі мусяць пакінуць свае пасады, «калі не адчуваюць сваёй адказнасці за барацьбу са злачыннасцю». У студзені 2007 г., у выніку перастановак ва ўрадзе, Чакон быў пераведзены ў міністэрства тэлекамунікацый.

Як улада, гэтак і апазіцыя прызнаюць факт недаверу да паліцыі і судовай сістэмы. Усведамленне беспакаранасці злачынцаў і ўсюдыісная карупцыя прымушаюць грамадзян вырашаць праблемы законнасці самастойна. У апошнія гады пашырылася практыка заказных забойстваў (*sicariato*). Раней гэты феномен сустракаўся толькі ўздоўж калумбійскай мяжы, а такія забойствы былі адзінкавымі. Сёння наёмныя забойцы дзейнічаюць па ўсёй краіне: іх паслугамі карыстаюцца падчас крымінальных разбораў і для запалохвання сялян ды мясцовых кіраўнікоў, якія ажыццяўляюць аграрную рэформу. Хоць у 2007 г. колькасць заказных забойстваў крыху паменшылася, у 2006 г. было ўчынена 70 такіх злачынстваў.

За апошнія шэсць гадоў колькасць выкраданняў людзей павялічылася ў шэсць разоў⁷⁹. Выкраданні людзей больш за ўсё хваляюць грамадства, пра што сведчаць вулічныя акцыі пратэсту ў красавіку 2006 г., выкліканыя дзвюма гучнымі справамі. Першай было выкраданне і забойства братаў Фадул (*Faddoul*) — Джэйсана, Кевіна і Джона (адпаведна па 12, 13 і 17 гадоў) разам з іх кіроўцам Мігелем Рывасам (*Miguel Rivas*). Сведкі сцвярджалі, што хлопцаў пад руляй пісталетаў выкралі людзі ў паліцэйскай форме. У гэтай справе арыштаваныя тры чалавекі, пад падазрэннем знаходзяцца афіцэры паліцыі. 28 сакавіка 2006 г. стала вядома пра забойства вядомага венесуэльскага бізнэсоўца італьянскага паходжання Філіпа Сіндоні (*Filippo Sindoni*), якога выкралі за 370 км ад Каракаса ў горадзе Маракай. І ў гэтай справе былі замяшаныя людзі ў форме. У сувязі з двума гучнымі выкраданнямі ў паліцыі былі праведзеныя арышты. Аналітыкі сцвярджаюць, што ў склад бандаў, якія спецыялізуюцца на гэткіх злачынствах, уваходзяць дзейныя і былыя супрацоўнікі службаў бяспекі.

У чатырох з дзесяці выпадкаў выкрадання людзей сваякі ахвяраў не звяртаюцца ў праваахоўныя органы з прычыны страху рэпрэсіяў ці недаверу да паліцыі. Сярэдняя сума выкупу складае каля 200 000 даляраў.

⁷⁹ Сярэдняя колькасць выкраданняў людзей узрасла з 55,6 цягам 1994—1999 гг. да 183 у 2000—2005 гг.

Наркотыкі

Наркотыкі таксама жывяць сур'ёзныя злачынствы. Паводле інфармацыі амерыканскіх і калумбійскіх уладаў, праз тэрыторыю Венесуэлы штогод перапраўляецца 500 тон калумбійскага какаіну, што робіць яе галоўнай рэгіянальнай краінай транзіту наркотыкаў⁸⁰. Калумбійскі наркагандаць абраў венесуэльскі кірунак з дзвюх асноўных прычынаў. Па-першае, наркабізнэс перажывае праблемы ў самой Калумбіі, звязаныя з ціскам ЗША на ўрад гэтай краіны. Так, пасля абрання Альвара Урыбэ (*Álvaro Uribe*) прэзідэнтам Калумбіі амаль 500 наркагандляроў былі выданыя ўладам ЗША. Другая прычына палягае ў тым, што пасля адмовы Чавеса супрацоўнічаць з Дэпартаментам па барацьбе з наркотыкамі ЗША (*Drug Enforcement Administration*) і забаронай манітараваць паветраную прастору Венесуэлы, апошняя стала найпрасцейшым шляхам транзіту наркотыкаў, даючы доступ ня толькі да рынку ЗША (праз Гаіці, Дамініканскую рэспубліку і Мексіку), але і да выгяднага еўрапейскага рынку.

Існуе небяспека, што Венесуэла паўторыць шлях Мексікі, якая яшчэ ў 1980-я гг. была толькі транзітнай краінай для паўднёваамерыканскага какаіну, а мясцовыя крымінальныя групыкі зараблялі на дастаўцы наркотыкаў у ЗША. Аднак пасля знішчэння магутных калумбійскіх наркакартэляў і інвестыцый у гэты прадукт мексіканскія картэлі занялі месца калумбійскіх. Сёння яны валодаюць манополіяй на пастаўку наркотыкаў на захадняе ўзбярэжжа ЗША і зрабілі частку Мексікі некіраванай тэрыторыяй. Павеічэнне спажывання наркотыкаў у самой

Мексіцы справакавала рост вулічнага гвалту і крымінальныя войны за права кантраляваць продаж наркотыкаў.

У Венесуэле пакуль няма буйных наркакартэляў ці груповак, якія спецыялізуюцца на транзіце наркотыкаў, часткова таму, што венесуэльскі наркабізнэс пакуль кантралююць калумбійскія «міні-картэлі», складзеныя з былых баевікоў і партызанаў. Іх дзейнасць значна спрашчаецца вялікай колькасцю калумбійцаў у Венесуэле, якія могуць адносна лёгка атрымаць ідэнтыфікацыйныя карткі ў місіі «Ідэнтыдад». Нягледзячы на адсутнасць афіцыйнай статыстыкі, усе эксперты пагаджаюцца, што спажыванне наркотыкаў у Венесуэле расце.

Паводле інфармацыі спецслужбаў, праваахоўныя органы ў Багаце і Каракасе нагэтулькі цесна звязаныя з наркагандлярамі, што яны не толькі заплюшчваюць вочы на транспартаванне наркотыкаў, але часам нават забяспечваюць яго паліцэйскае суправаджэнне. Каракаскі аэрапорт Майкетыя (*Maiquetia*) называюць галоўным перавалачным пунктам калумбійскага какаіну і гераіну. Паводле пэўных крыніцаў, праз яго штомесяц вывозіцца каля тоны наркотыкаў. У красавіку 2006 г. у аэрапорце С'юдэад дэль Кармэн (*Ciudad del Carmen*), што на ўсходзе Мексікі, быў затрыманы самалёт DC-9 з Майкетыі, у якім перавозілася пяць тон какаіну ў 128 валізах. Пагрузка такой колькасці наркотыкаў сведчыць пра дапамогу з боку службоўцаў і супрацоўнікаў службы бяспекі каракаскага аэрапорту. Канфіскацыя тоны какаіну 6 лютага 2007 г. у аэрапорце Мехіка пацвярджае той факт, што наркотыкі стала вывозяць з Майкетыі.

⁸⁰ У 2004—2005 г. патэнцыйная вытворчасць какаіну ў Калумбіі складала 640 метрычных тон.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

Штогод расце колькасць канфіскаваных наркотыкаў і арыштаў наркакур'ераў. У 2005 г. было канфіскавана 58,4 тон какаіну, што на 87 % больш, чым у 2004 г. Чавес абвесціў, што «аніводзін папярэдні ўрад не дабіваўся такіх поспехаў у барацьбе з наркатрафікам». Урад прыводзіць гэтыя дадзеныя ў якасці доказу таго, што ён вядзе сур'ёзны наступ на наркагандаль, пра што таксама сведчыць стварэнне Нацыянальнай службы па барацьбе з наркотыкамі і прыняцце двух адпаведных законаў⁸¹. Аднак Служба толькі замяніла Нацыянальную камісію па барацьбе супраць незаконнага распаўсюду наркотыкаў, якой, паводле былога міністра Чакона, кіравалі з Дэпартаменту па барацьбе з наркотыкамі ЗША. Апазіцыя ўважае, што павелічэнне колькасці арыштаў і канфіскацыяў наркотыкаў ёсць непазбежным наступствам росту наркаіндустрыі.

Пасевы ў Венесуэле кокі, сыравіны для вытворчасці какаіну, і маку, з якога робяць гераін, ахапляюць новыя тэрыторыі. Плантацыі маку знаходзяць на венесуэльскай частцы хрыбту Сэрран'я дэ Пэрыя (*Serrania de Perija*), а кампактныя пасевы кокі былі сфатаграфаваныя спадарожнікам у венесуэльскай Амазонцы. У параўнанні з Калумбіяй, Перу ці Балівіяй, дзе кокай у 2005 г. былі засеяныя адпаведна 86 000, 48 200 і 25 400 га, венесуэльскія пасевы застаюцца малымі (ад 500 да 3000 га). Тым не менш, павелічэнне транзіту калумбійскіх наркотыкаў і іх унутранага спажывання, рост колькасці забойстваў і выкраданняў людзей

— усё гэта сведчыць не толькі пра актыўнае злучэнне свету, але й пра паўстанне крымінальных сіндыкатаў. Калумбія і Мексіка ёсць прыкладамі таго, да чаго гэта можа прывесці. Венесуэльскія праваахоўныя сілы, прасякнутыя карупцыяй, не маюць дастатковых ведаў і досведу, каб паспяхова змагацца з новымі праблемамі.

Паскарэнне Рэвалюцыі

Сацыялізм XXI стагоддзя

2006-ты год стаў канцом пераходнага перыяду⁸². Чавес цяпер імкнецца кансалідаваць рэвалюцыю, пабудоваўшы «Сацыялізм XXI стагоддзя». Што гэта значыць дакладна — пакуль невядома, хоць заявы, зробленыя ў студзені 2007 г., сведчаць, што змены будуць адбывацца хутчэй, чым чакалася.

Новая дактрына ўпершыню была прадстаўлена на Сацыяльным форуме Порту Алегрэ (*Porto Alegre*) (Бразілія) 10 студзеня 2005 г., калі Чавес заявіў, што змены першых год яго кіраўніцтва ішлі павольна, але незваротна, але цяпер наступіў час больш рашучых дзеянняў:

Сацыялізм павінен пераўзыйсці капіталізм... Я — рэвалюцыянер, і я штодня станаўлюся ўсё больш палкім рэвалюцыянерам, таму што кожны новы дзень пераконвае мяне — адзіны магчымы шлях, якім мы разбурым капіталістычную гегемонію, панаванне алігар-

⁸¹ 27 верасня 2005 г. Нацыянальны сход ухваліў «Асноўны закон пра незаконнае транспартаванне і спажыванне наркотыкаў і псіхатропных прэпаратаў», а 5 кастрычніка — «Закон пра арганізаваную злачыннасць», каб выканаць міжнародныя дамовы.

⁸² Інтэрв'ю з ключавой асобай кампаніі Чавеса, Каманда Мірандам (*Comando Miranda*) і чальцамі РПП, 25 кастрычніка 2006 г.

хаў, што валадараць на нашых палетках, — гэта шлях рэвалюцыі. Іншага шляху няма⁸³.

Пасля выбараў снежня 2006 г. прэзідэнт пачаў удакладняць, што пацягне за сабой пабудова «Сацыялізму XXI стагоддзя». Пасля прыняцця 31 студзеня 2007 г. законаў пра дадатковыя прэзідэнцкія паўнамоцтвы Чавес займеў адзінаццаць месяцаў амаль неабмежаванай улады для правядзення ператварэнняў. Крызіс 2001 г., які перарос у пераварот, пачаўся пасля прыняцця падобнага пакету законаў і выдання прэзідэнтам 49 дэкрэтаў. Чавес абяцаў, што пасля падрыхтоўкі законаў усе змены і праект канстытуцыйнай рэформы будуць выстаўлены на рэферэндум.

Чавес хоча змяніць артыкул Канстытуцыі 1999 г. датычна пераабрання прэзідэнта⁸⁴, скасаўшы абмежаванне, якое не дазваляе адной асобе займаць пасаду прэзідэнта больш за два тэрміны. Чавес ужо выказаў намер застацца прэзідэнтам Венесуэлы да 2021 г.⁸⁵ Паўстае пытанне адпаведнасці й іншых аспектаў рэформы датычна такіх асноўных элементаў прадстаўнічай дэмакратыі, як рэгулярныя выбары, доступ да судовай сістэмы, існаванне плюралістычных палітычных партыяў і падзел галінаў улады.

Падмуркам новага сацыялізму стане нацыяналізацыя ключавых галінаў прамысловасці, пры якой мае ўлічвацца спецыфіка кожнага сектара эканомікі. 1 лю-

тага 2007 г. Чавес абвясціў, што да 1 траўня дзяржава займе кантрольны пакет акцыяў ва ўсіх нафтавых прадпрыемствах басейну ракі Арынока. На той момант ва ўласнасці нацыянальнай нафтавай кампаніі знаходзілася ад 30 % да 49,9 % акцыяў гэтых фірмаў, астатняе падзялялі паміж сабой шэсць транснацыянальных кампаніяў. Дзве мішэні для нацыяналізацыі ў сферах тэлекамунацыі і электрычнасці на сённяшні дзень — гэта «С. А. Nacional Teléfonos de Venezuela» і «Electricidad de Caracas». Міністр Чакон заявіў, што першая будзе экспрапрыяваная дзяржавай, калі не будзе дасягнутая дамоўленасць пра яе нацыяналізацыю.

Іншыя абвешчаныя захады накіраваны на павелічэнне кантролю дзяржавы над СМІ і НУА. 13 чэрвеня 2006 г. былі прапанаваныя папраўкі да Закона пра міжнароднае супрацоўніцтва. Прадстаўнікі грамадскіх арганізацыяў і амбасадары краін Захаду выказваюць занепакоенасць тым, што перагляд закону можа абмежаваць дзейнасць НУА і не дапусціць нават канструктыўнай крытыкі ўладаў. Законапраект прадугледжвае заснаванне Нацыянальнага фонду міжнароднага супрацоўніцтва і дапамогі з шырокімі паўнамоцтвамі па наглядзе за межнымі крыніцамі фінансавання арганізацыяў і Сістэмы цэнтралізаванага рэестру, які будзе збіраць поўныя звесткі НУА ў выпадку яе рэгістрацыі.

Аналітыкі мяркуюць, што фонд дз-

⁸³ Прамова Чавеса на Сацыяльным форуме 2005 г., даступная на адрасе <http://www.forumsocialmundial.org.br>. На XVI Фестывалі моладзі ў Каракасе, які праходзіў у жніўні 2005 г., Чавес заявіў, што трэба рухацца да «посткапіталізму», ці, лепш, «прэсацыялізму».

⁸⁴ Выступ Уга Чавеса падчас прэс-канферэнцыі ў палацы Мірафлорэс, 30 лістапада 2006 г.

⁸⁵ Калі Чавес быў абраны прэзідэнтам у 1999 г., ён выказаў пажаданне завершыць сваю місію ў 2021 г., да двюхсотгоддзя бітвы пры Карабоба (*Carabobo*), якая канчаткова аформіла незалежнасць Венесуэлы. З 2005 г. Чавес сцвярджае, што рэвалюцыю можна скончыць толькі да 2030 г.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

воліць блакаваць фінансаванне тых НУА, якія лічацца антырэжымнымі. Напярэдадні выбараў законапраект быў адкладзены, але падобна, што неўзабаве ён будзе разгледжаны. Яшчэ адна прапанаваная ініцыятыва — правядзенне рэферэндума аб праве закрываць тэлевізійныя каналы за антыдзяржаўную дзейнасць.

Абмяркоўваецца стварэнне структур паралельнай улады ў выглядзе камунальных радаў (*Consejos Comunales*)⁸⁶. Плануецца, што яны будуць незалежнымі ад структур муніцыпалітэтаў і федэральных штатаў і будуць супрацоўнічаць непасрэдна з выканаўчай уладай, атрымліваць бюджэтнае фінансаванне і возьмуць на сябе немалую частку функцыяў мясцовай улады. Стварэнне камунальных радаў абмяжуе ўладу мэраў і губернатараў, надасць прэзідэнту дадатковыя рычагі ўплыву, паралельна абмежаваўшы магчымасці патэнцыйных супернікаў, якія традыцыйна пачынаюць сваю прэзідэнцкую кампанію ў якасці губернатараў ці мэраў. Выказваліся нават меркаванні, што пасады губернатараў і мэраў будуць наогул скасаваныя.

Стварэнне адзінай партыі ўлады, «Аб'яднанай сацыялістычнай партыі Венесуэлы» (*Partido Socialista Unido de Venezuela*, PSUV, АСПВ) яшчэ больш абмяжуе палітычны дыялог і павялічыць прэзідэнцкую ўладу. Хаця ў «Падэмас» (*Podemós*), адной з праўрадавых партыяў, чуваць прыглушаныя нараканні наконт стварэння адзінай партыі, маўляў, фармаваць апазіцыю Чавесу ў гэты момант было б палітычным самазабойствам. АСПВ будзе штучным партыйным утварэннем, чыя ідэалагічная стракатасць

дазволіць прэзідэнту цалкам падпарадкаваць яго сабе, бо нават найбольшая праўрадавая партыя РПП вядомая размаітасцю поглядаў сваіх сяброў.

Рознагалоссі паміж праўрадавымі партыямі і завялікая колькасць баліварыянскіх народных (*grassroots*) рухаў маюць усе шанцы стаць галаўным болем улады, асабліва калі прэзідэнт сапраўды імкнецца радыкалізаваць палітычную сітуацыю ў якасці аднаго з крокаў пераходу да сацыялізму. Арэнай канфлікту могуць стаць бюракратычныя квоты. Некаторыя эксперты мяркуюць, што такія партыі, як РПП і РДУ, ужо вядуць барацьбу за тое, каб быць бліжэй да прэзідэнта. Шмат якія сектары грамадства выказваюць сваё незадавальненне слабай эфектыўнасцю ўраду, што прызнае і сам Чавес. Гэта часткова выклікана хуткай ратацыяй «наменклатуры»⁸⁷.

Існуе магчымасць ідэалагічнай барацьбы паміж радыкальнымі групамі рэвалюцыянераў («*los Talibanes*») і больш памяркоўнымі прыхільнікамі Чавеса («*chavista lites*»). РПП застаецца найбольш уплывовым праўрадавым рухам, але, часткова дзякуючы падтрымцы прэзідэнтавага брата Адана Чавеса (*Adan Chávez*), які займае пасаду міністра адукацыі, набірае папулярнасць Камуністычная партыя. Таксама існуюць асцярогі, што сістэма адукацыі стане часткай рэвалюцыйнай прапагандысцкай машыны.

Развіццё палітычных падзеяў будзе залежаць і ад сілы ды згуртаванасці апазіцыі. Разалес, супернік Чавеса на выбарах 2006 г., здолеў згуртаваць разнашэрсныя апазіцыйныя групоўкі і дамогся добрага выніку — 4,19 млн галасоў. Калі

⁸⁶ Паводле закону пра камунальныя рады 2006 г., для стварэння рады неабходна як найменей 200 сем'яў.

⁸⁷ Цягам 2006 г. змяніліся тры міністры жыллёва-камунальнай гаспадаркі, тры дырэктары інстытуту зямлі, два міністры сувязі і тры міністры народнай эканомікі.

ён зможа захаваць гэты кантроль і забяспечыць згуртаванасць руху⁸⁸, апазіцыя мае шанцы падарваць дамінаванне чавістаў на рэгіянальных выбарах мэраў і губернатараў штатаў у 2008 г. Пакуль, аднак, перспектывы апанентаў Чавеса падаюцца цьмянымі — у 2007 г. раскалолася найвялікшая апазіцыйная партыя «Primero Justicia», з яе сышоў папулярны мэр горада Чакаа (*Chacao*) Леапольда Лопэс (*Leopoldo López*), які стварыў сваю партыю. Яшчэ адзін выклік — пазбавіць прыхільнікаў Чавеса на манаполію на Нацыянальны сход. Аднак наступныя парламенцкія выбары пройдуць толькі ў 2010 г., а гэта значыць, што да гэтага часу не будзе існаваць ні апазіцыі ўрадавым заканадаўчым ініцыятывам, ні форуму для агульнанацыянальнага абмеркавання ўрадавых праектаў.

Фінансаванне рэвалюцыі

Рэвалюцыя ў вялікай ступені залежыць ад высокіх цэнаў на нафту і аб'ёмаў яе вытворчасці ў краіне. Першае падаецца гарантаваным, прынамсі, у бліжэйшай перспектыве, дзякуючы нестабільнасці на Блізкім Усходзе. З другім аспектам рэвалюцыі сітуацыя складанейшая. Можна падацца, што калі ў бюджэце закладзеная цана на нафту ў дваццаць дзевяць даляраў за барэль, а яна на самай справе каштуе каля пяцідзiesiąці, рэжым Чавеса купаецца ў нафатадалярах. Але гэта не зусім так. У бюджэце закла-

дзены афіцыйны прагноз здабычы нафты, які складае 3,4 млн барэляў за дзень. На самай справе дзённая здабычка склала ўсяго толькі каля 2,6 млн барэляў⁸⁹. Яшчэ адно спрэчнае пытанне ў тым, якія цэны на нафту патрэбныя Чавесу пры існым узроўні здабычы, каб фінансаваць сацыяльныя праграмы і раздзьмутыя бюджэтныя выдаткі⁹⁰. Аналітыкі мяркуюць, што пункт раўнавагі для рэжыму знаходзіцца недзе паміж 30 і 50 далярамі за барэль. Гэтым, хутчэй за ўсё, тлумачыцца намер уладаў ісці на непапулярныя меры, такія, як падвышэнне цэнаў на бензін. Разглядаецца таксама магчымасць адкрыцця для «Petróleos de Venezuela» новых крэдытных ліній.

Ключавымі фактарамі для забеспячэння неабходных аб'ёмаў вытворчасці нафты стала падтрыманне нафтавай інфраструктуры і інвестыцыі ў распрацоўку новых радовішчаў. Урад не надзяляе дастатковай увагі аніводнаму з іх. Кошт абслугоўвання нафтавай індустрыі падвысіўся з 7,4 млрд даляраў у 2005 г. да 8,1 млрд у 2006 г. збольшага ў выніку зносу інфраструктуры. Старшыня Цэнтрабанку Венесуэлы Дамінга Маса Савала (*Domingo Maza Zavala*) пацвердзіў, што цяперашнія аб'ёмы інвестыцый у нацыянальную нафтовую кампанію недастатковыя для захавання існых тэмпаў вытворчасці. Ён таксама заўважыў, што, беручы пад увагу будучыя змены ў правілах для замежных нафтавых кампаніяў, мала хто з іх пагадзіцца інвеставаць вялікія грошы ў распрацоўку новых радо-

⁸⁸ Разалес заклікаў апазіцыйныя партыі стварыць новую структуру ці аб'яднацца.

⁸⁹ Дадзеныя па здачы нафты значна розняцца ў залежнасці ад таго, хто робіць падлікі і ад іх метадалогіі, але найверагоднейшая лічба будзе 2,6 млн барэляў.

⁹⁰ Колькасць міністэрстваў падвысілася з 13 да 27. Афіцыйных дадзеных па агульнай колькасці дзяржаўных службоўцаў не існуе, але з інтэрв'ю і газетных артыкулаў вынікае, што ў Венесуэле каля двух мільёнаў дзяржаўных службоўцаў пры агульнай колькасці насельніцтва 26 млн чалавек.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

вішчаў.

Дагэтуль венесуэльская ўлада не рабіла радыкальных крокаў у кірунку сацыялістычнай эканомікі, але сацыялістычныя памкненні Чавеса леглі ў аснову новай і пакуль не да канца зразумелай эканамічнай мадэлі. Падчас свайго першага прэзідэнцкага тэрміну, ва ўмовах жорсткага эканамічнага крызісу ў Лацінскай Амерыцы і падзення сусветных цэнаў на нафту, Чавес ухваліў артадаксальныя захавы па стабілізацыі эканомікі. Ён абмежаваў бюджэтныя расходы і кантраляваў інфляцыю, адначасова праводзячы падатковую рэформу для павелічэння нянафтавай часткі даходаў⁹¹. Аднак пачынаючы з другой паловы 2003 г. сітуацыя кардынальным чынам змянілася, што стала вынікам, між іншага, росту цэнаў на нафту, лепшага кантролю над «Petróleos de Venezuela», паляпшэння падатковай сістэмы, нарошчвання дзяржаўнага доўгу і пераразмеркавання даходаў (*utilidades cambiarias*) і багацця (*patrimonio*) ад венесуэльскага Цэнтральнага банка да ўрада. Пасля гэтага Чавес значна падвысіў долю дзяржавы ў эканоміцы, беспрэцэдэнтна ўзняў дзяржаўныя выдаткі шляхам заснавання сацыяльных службаў, адначасова падняўшы заробкі дзяржаўным чыноўнікам⁹².

Высокія цэны на нафту і агульныя па-

зітыўныя тэндэнцыі сусветнай эканамікі падтрымлівалі рост эканомікі венесуэльскай. Так, валютныя рэзервы падвоіліся ад 2004 г. і склалі 35 млрд даляраў, выдаткі ўраду штогод падвышаюцца на 30 %, без уліку непадкантрольнага паралельнага бюджэту, з якога фінансуюцца праўрадавыя групы і хутка растуць вайсковыя выдаткі. Фактар эканамічнага дабрабыту стаў важным складнікам перамогі Чавеса на снежанскіх выбарах 2006 г. Аднак рэжым дагэтуль не вырашыў дзвюх праблем: праблемы інфляцыі і беспрацоўя. Сёлета першая прагназуецца ўрадам на ўзроўні 10 %, што ёсць вельмі аптымістычным прагнозам з улікам таго, што ў 2006 г. яна дасягнула 17 % і існуюць аб'ектыўныя прычыны для яе далейшага росту. Другая мэта ўраду — панізіць беспрацоўе з 10 % пры канцы 2006 г. да 7 %.

Інфраструктурныя інвестыцыі дасягнулі памеру выдаткаў на сацыяльныя праграмы. У 2006 г. Чавес засяродзіў увагу на такіх праграмах, як пабудова мастоў праз раку Арынока і чыгуначнай сістэмы, якая звязва Каракас з далінай Туі (*Tui*), а таксама ўшырэнні каракаскага метро. Будаўніцтва большасці гэтых аб'ектаў пачалося яшчэ да 1999 г.

Эканамічная стратэгія «Сацыялізм XXI стагоддзя» апісваецца як развіццё з

⁹¹ Чавес успадкаваў бюджэтны дэфіцыт 2,5 % ВУП, выкліканы найперш урадавымі выдаткамі ў памеры 21,2 % ад ВУП і падзеннем нафтавых даходаў, чаго не кампенсавала ўвядзенне падатку на даданую вартасць і падатку на зняцце сродкаў з банкаўскіх рахункаў. У 2001 г. ён быў вымушаны пайсці на далейшыя захавы па ўтаймаванні інфляцыі, робячы акцэнт на абсугоўванні дзяржаўнага доўгу. Дзяржаўныя расходы былі ўрэзаныя яшчэ на адзін працэнт ад ВУП і ўдасканаленая сістэма збору ПДВ, мытаў і «рэнтгы». Гэтыя захавы падаліся ўраду недастатковымі, і з-за пагрозы дэвальвацыі балівара ўлады адмовіліся ад сістэмы плаваючага абменнага курсу (*banda cambiaria*) у лютым 2002 г. Былі скасаваныя ільготы пры вышпаце ПДВ, які быў адначасова ўзняты да 15,5 %. Новая стаўка падатку на зняцце сродкаў з банкаўскіх рахункаў склала 1 %.

⁹² Урадавыя выдаткі ўзраслі з 18,8 % ад ВУП у 1999 да 27,4 у 2005 годзе, дасягнуўшы ў 2003 годзе 28,8 %. Крэдытаванне ўраду Цэнтральным банкам падвысілася з 16,2 % у 1999 да 29,5 % у 2005 годзе, дасягнуўшы ў 2003 годзе 39,3 %. Рэзервы Цэнтральнага банку складаюць 35 мільярдаў даляраў.

апорай на ўласныя рэсурсы (эндагеннае), як альтэрнатыва індустрыялізацыі і залежнасці ад замежных інвестыцыяў. Яе мэта — спрыяць росту знутры мясцовых супольнасцяў, у адрозненне ад палітыкі імпартазамышчэння 1970-х гг., якая спарадзіла магутныя кангламераты, і нэаліберальнага падыходу, які надае асаблівае значэнне замежнаму капіталу. Увасабляецца «Сацыялізм XXI стагоддзя» пакліканы так званыя цэнтры эндагеннага развіцця (*Núcleos de Desarrollo Endógeno*, NUDE, ЦЭР)⁹³ і прадпрыемствы сацыяльнай вытворчасці (*Empresas de Producción Social*, EPS, ПСВ). ЦЭРы ўводзяцца за грошы ўраду і пры ўзгадненні з мясцовымі супольнасцямі вакол прамысловых, турыстычных і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, а таксама інфраструктурных аб'ектаў і цэнтраў аказання паслуг. Падчас першай фазы разгорвання ЦЭРаў сацыяльная служба «Вуэльван Карас» навучала чальцоў мясцовых супольнасцяў, так званых «*lanceros*», засноўваць кааператывы, якія маглі б эфектыўна ажыццяўляць супольныя праекты.

Гэтыя ініцыятывы фінансуюцца міністэрствам народнай эканомікі і, акрамя гэтага, атрымліваюць вялікія датацыі ад «*Petróleos de Venezuela*»⁹⁴. Атрымаўшы прыблізна 863 млн даляраў, служба «Вуэльван Карас» заснавала 130 ЦЭРаў і 6814 кааператываў, на падтрымку якіх было выдаткавана 423 млн даляраў. Тым не менш, застаюцца сумневы ў доў-

гатэрміновай акупнасці інвестыцыяў. Вышэйшыя службовыя асобы прызналі хібы ў планаванні праектаў. ЦЭРы не заўсёды ствараліся на падставе аналізу патэнцыялу развіцця праекту ці кансультацыяў з мясцовымі супольнасцямі.

Кааператывы ствараюцца, каб атрымаць доступ да танных урадавых крэдытаў, але дагэтуль застаецца няясна, як ЦЭРы будуць інкарпараваныя ў эканоміку ў доўгатэрміновай перспектыве. Мала таго, існуе небяспека, што наданне новым праектам прывілеяванага доступу да ўрадавых кантрактаў і субідыяў пашкодзіць іх канкурэнтаздольнасці ў доўгатэрміновай перспектыве. Мясцовы эканаміст спрагназаваў для «Крайсіс груп», што ва ўмовах адкрытай эканомікі шмат якія ЦЭРы не вытрымаюць канкурэнцыі венесуэльскіх і міжнародных кампаніяў.

У якасці ўзорна-паказальнага прыводзіць прыклад ЦЭРу «*Fabricio Oreja*», які знаходзіцца ў каракаскім прыгарадзе Катія (*Catia*). Ён мае два кааператывы, заснаваныя пры дапамозе ўрадавых крэдытаў: адзін з іх вырабляе абутак, другі — адзенне. Дырэктар ЦЭРу адразу ж вызнае, што па кошыце яго прадукцыя прайграе кітайскаму імпарту, а вытворчасць адзення падтрымліваецца выключна дзякуючы дзяржаўным замовам ды пашыву маек для баліварыянскіх арганізацыяў. Без дзяржаўнай падтрымкі кааператывы былі б неканкурэнтаздольнымі.

Калі не адбудзецца новага падвышэння цэнаў на нафту, рэвалюцыя запатра-

⁹³ Заснаванне 12 сакавіка 2004 г. місіі «Вуэльван Карас», якая мела на мэце спрыяць стварэнню эфектыўных мясцовых прамысловых праектаў, заклала падмурак для новай мадэлі ЦЭРаў.

⁹⁴ ЦЭРы спансавалі Банк эканамічнага і сацыяльнага развіцця (BANDES), Прамысловы банк Венесуэлы (BIV), BANFOANDES, Жаночы банк, Банк жылля і навакольнага асяроддзя, Народны банк, Фонд развіцця мікра-фінансавання (FONDEMI), Нацыянальны кантрольны орган кааператываў (SUNACCOOP), Нацыянальны інстытут развіцця селя (INDER), Адзіны сацыяльны фонд (FUS), Фонд прамысловага крэдытавання (FONCREI), Фонд развіцця сельскай, рыбнай і лясной гаспадаркі (FONDAFA).

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

буе новых дзяржаўных выдаткаў. Паскарэнне тэмпаў экспрапрыяцыі зямель можа аказацца пшыкам у доўгатэрміновай перспектыве. Паводле афіцыйных дадзеных, перападзелены ўжо 3 млн га сельскагаспадарчых зямель. Аднак вялікія грошы, укладзеныя ў праграмы развіцця сельскай гаспадаркі, прынеслі больш чым сціплыя вынікі. У выніку нерацыянальнага выкарыстання дзяржаўных сродкаў памер пасяўных плошчаў павялічыўся ўсяго на 9 %, а прадукцыйнасць — на 3 %. Субсідыяванне прадуктаў, якія прадаюцца праз дзяржаўныя супермаркеты «Мэркал», негатыўна адбіваецца на стане сельскай гаспадаркі. Ёсць сведчанні (якія ўрад адкідае), што ў «Мэркал» назірваецца дэфіцыт некаторых базавых прадуктаў харчавання. Танны імпорт не дае развівацца сельскай гаспадарцы Венесуэлы і заахвочвае з'яўленне чорнага рынку, у прыватнасці, на калумбійскія прадукты. Міністр сельскай гаспадаркі і зямлі Эліас Хаўа (*Eliás Jaua*) прызнаў, што ў 2006 г. у гэтым сектары працягвалася стагнацыя, хоць, паводле яго словаў, гэта толькі часовая з'ява.

Прэзідэнт заявіў, што экспрапрыяцыя зямлі працягнуецца, аднак падкрэсліў, што за яе будзе выплачана рынковая цана⁹⁵. У 2005 г. урад экспрапрыяваў заводы фірмаў *Parmalat*, *Heinz* і *Polar Group*, якімі, на яго думку, іх былыя ўласнікі распарадзіліся неэфектыўна. Тым не менш, спроба мэра Каракаса ў тым жа годзе нацыяналізаваць два палі для гольфу пад забудову іх жыллом была асуджаная як парушэнне канстытуцыйнага права на недатыкальнасць уласнасці.

Каўдыльё Чавес?

⁹⁵ Выступ Уга Чавеса падчас прэс-канферэнцыі ў Палацы Мірафлорэс, 30 лістапада 2006 г.

Што такое баліварыянская рэвалюцыя, апрача як адзінаасобная ўлада Чавеса з дэмакратыяй непасрэднага ўдзелу як фасадам для ўсё больш аўтакратычнага рэжыму? Шматлікія эксперты, асабліва звязаныя з апазіцыяй, разглядаюць Чавеса як чарговую інкарнацыю лацінаамерыканскага каўдыльё, аўтакрата, аднак не абавязкова дыктатара. Шмат хто з прыхільнікаў Чавеса прызнае, што не мае паняцця пра сацыялізм, але ўлады эксплуатауюць іх ідэнтыфікацыю з харызматычным лідэрам.

Усе ўрадавыя праграмы распачынаюцца ад імя Чавеса. Праўрадавыя СМІ апісваюць працу сацыяльных службаў так, нібыта сам Чавес раздае ўсё народу, а ўрачыстае адкрыццё баліварыянскіх ці інфраструктурных праектаў або выдзяленне дзяржаўных субсідыяў, крэдытаў пазыкаў і грантаў прадпрыемствам і асобным грамадзянам суправаджаецца агучваннем яго праграмных палажэнняў. У сваіх прамовах Чавес увесь час спасылаецца на рэвалюцыю як сродак надзялення рэальнай уладай народных масаў. Ён прызнае адзінаасобны стыль свайго кіравання, але заўсёды дадае, што толькі народ захаввае яго ва ўладзе:

Калі я некалі адчую, што стаў нагэтулькі слабым кіраўніком, што гэта паддае небяспецы працэс [рэвалюцыі] і з'явіцца новы лідар, я без усякіх сумневаў падтрымаю гэтага чалавека.

Тым не менш, яго рэгулярныя апеляцыі на Сімона Балівара стварылі новы папулярны міф, які атаесамляе Чавеса са спадчынай найвялікшага вайсковага стратэга і палітыка Венесуэлы⁹⁶. Вайско-

вае паходжанне РПР абумовіла іерархічную структуру кіравання гэтай партыяй, якое наўрад ці паставіць пад пытанне лідарства Чавеса. Рэвалюцыйны працэс не спарадзіў новых значных фігур. Тыя, хто мог дасягнуць палітычных вышын, адхіляліся з актыўнай палітыкі, напрыклад, папличнік Чавеса па «БРР-200» і ягоны баявы таварыш Франсіска Арыяс Кардэнас (*Francisco Arias Cardenas*), які высунуў сваю кандыдатуру на выбарах 2000 г. Кардэнаса прызначылі амбасадарам у ААН, што азначала заняпад ягонай палітычнай кар’еры.

У лагеры Чавеса існуюць дзве плыні: дэмакратычная, ідэолаг якой — былы віцэ-прэзідэнт Ранхель, і мілітарысцкая, якую ўвасабляе аргентынскі сацыёлаг Нарбэрта Сэрэзоле (*Norberto Ceresole*)⁹⁷. Нягледзячы на тое, што Сэрэзоле быў вымушаны пакінуць Венесуэлу ў 1999 г., ён лічыцца творцам канцэпцыі грамадска-вайсковых стасункаў, уласцівых сацыяльным праграмам Чавеса. Аргентынец распрацаваў мадэль, якую назваў «постдэмакратыяй», пры якой адзінства народу і войска ў адзіным руху апраўдвае канцэнтрацыю ўлады ў руках аднаго чалавека — каўдыльё, прычым грамадска-вайсковая партыя ёсць пасярэднікам паміж лідэрам і народнымі масамі. Выглядае, што Чавес верыць у падобны сімбіёз як спосаб нацыянальнага развіцця.

Пасля адхілення Ранхеля, які ўсё сваё палітычнае жыццё прытрымліваўся лявацкіх поглядаў і быў добра вядомы ў рэгіёне, з пасады віцэ-прэзідэнта знік адзін з апошніх незалежных галасоў у кабінетах улады. Ніхто з 27 міністраў новага ўраду ніколі не пярэчыць Чавесу. Прэзідэнт ставіцца да свайго кабінета, як да феадальнага двара, выкарыстоўваючы сваю штотыднёвую тэлевізійную праграму для таго, каб збэспіць іх за правалы ў рабоце. Нікому не дазволена быць вядомым, як Чавес, яго магчымыя наступнікі нават не абмяркоўваюцца. Афіцыйная пазіцыя палягае ў тым, што Чавес павінен застацца прэзідэнтам да 2021 г.

Высновы

Па васьмі гадох ва ўладзе Чавес атрымаў важкую перамогу дзякуючы свайму апаламляльнаму пераабранню на прэзідэнцкіх выбарах 2006 г. Большасць людзей адчувае, што пры сістэме «дэмакратыі непасрэднага ўдзелу» ўлада стала бліжэйшай да іх. Якімі б ні былі прэтэнзіі простых грамадзян да ўлады, большасць верыць у шчырае жаданне прэзідэнта знізіць узровень галечы і даць людзям шанец быць пачутымі.

Тым не менш, баліварыянская рэвалю-

⁹⁶ Папличнікі Чавеса, як, напрыклад, Хесус Урданета, кажуць, што прэзідэнт атаясамляе сябе з Есекілем Саморам (*Ezequiel Zamora*), радыкальным лідарам часоў Федэральнай вайны (1859—1863), які дабіваўся правядзення аграрнай рэформы на карысць сялян.

⁹⁷ Сэрэзоле быў выпнаны з Венесуэлы ў 1995 г. з-за сувязяў з Чавесам. Ён быў радыкальным левым актывістам у 1960-я гг. у Аргентыне, дарадцам перуанскага дыктатара Хуана Альварада. Пазней Сэрэзоле супрацоўнічаў з аргентынскай вайскавай хунтай і шматлікімі іншымі рэжымамі Паўднёвай Амерыкі, а таксама з шэрагам урадаў арабскіх дзяржаваў. Чавес сустрэўся з ім у 1994 г. у Аргентыне. Яны падтрымлівалі кантакты да 1999 г., калі прысутнасць аргентынца ў краіне стала Чавесу непажаданай. Аргентынец памёр у 2003 г.

АНАЛІТЫЧНЫ ДАКЛАД

цья дагэтуль існуе больш на словах, чым у сапраўднасці. У аграмадных выдатках на сацыяльную сферу за кошт нафтадаляраў няма нічога новага. Нафтавыя бумы часоў Пунта Фіха выклікалі падобны ўздым сацыяльных і інфраструктурных праектаў. Калі й можна вылучыць характэрную рысу рэжыму Чавеса, дык ёй будзе падпарадкаванне ўсіх дзяржаўных інстытутаў прэзідэнту і разбуранне стрымак прэзідэнцкай улады, што дасягнула кульмінацыі ў абранні на 100 % праўрадавага Нацыянальнага сходу ў 2005 г. і ўхваленні ў студзені 2007 г. законаў пра дадатковыя прэзідэнцкія паўнамоцтвы. На сённяшні дзень адзінай магчымасцю стрымаць Чавеса застаецца скліканне рэферэндуму ў пытанні даверу да прэзідэнта. Чавес стварыў умовы для рэжыму з аўтакратычнымі тэндэнцыямі, падкупіў войска, падпарадкаваў сабе праваахоўную сістэму і выбарчую камісію, ухваліўшы законы, якія дазваляюць запалохваць журналістаў і абмяжоўваць свабоду прэсы. Праз сваю сістэму паралельных інстытутаў ён дабіўся таго, што ўсе ўзроўні ўлады залежаць ад яго і толькі ад яго.

У пэўных колах грамадства пануе атмасфера страху, створаная не шырокамаштабнымі рэпрэсіямі, а шэрагам гучных судовых працэсаў, якія прасігналізавалі пра існаванне межаў, якія нельга пераступаць. Прэзідэнт не мае патрэбы выкарыстоўваць усе даступныя яму рэпрэсіўныя інструменты. Яго папулярнасць такая, што ён можа гуляць больш-менш чыста і перамагаць. Даходы ад экспарту нафты дазваляюць яму фінансаваць сацыяльныя праекты, але калі кошт за барэль апусціцца ніжэй за 50 даляраў, Чавес бу-

дзе вымушаны ўрэзаць некаторыя праекты ці шукаць альтэрнатыўныя крыніцы даходу. Да таго ж застаецца невядомым, ці здолее прэзідэнт і надалей паспяхова перакладаць віну за відавочныя правалы ў барацьбы са злачыннасцю і карупцыяй на сваіх міністраў.

Тры сцэнары могуць падарваць пазіцыі Чавеса. Самым верагодным, прынамсі, у найбліжэйшыя колькі гадоў, з'яўляецца падзенне цэнаў на нафту да той ступені, калі прэзідэнт не здолее ані падтрымліваць існы ўзровень сацыяльных выдаткаў, ані згладжваць эканамічныя дэфармацыі, выкліканыя рэгуляваннем валютных курсаў ды кантролем над цэнамі, інфляцыяй і ўсё большай залежнасцю ад імпарту. Нягледзячы на антыамерыканскую рыторыку Чавеса, ЗША застаюцца галоўным эканамічным партнёрам краіны. Адмова прадаваць ЗША нафту ніколі сур'ёзна не разглядалася аніводным венесуэльскім урадам. (І наадварот, існуе пэўная практычная мяжа, якую ЗША не будуць пераходзіць падчас ціску на Венесуэлу, адну з галоўных пастаўшчыкоў нафты ў краіну⁹⁸.) Высокія выдаткі на транзіт нафты на альтэрнатыўныя рынкі, напрыклад, кітайскі, і неабходнасць запуску новых заводаў для перапрацоўкі багатай на серу венесуэльскай нафты звычайна абмяжоўваюць рэацыю. Калі эканамічная рэцэсія падарве ўрадавыя расходы, унутраны эканамічны сектар чакае калапс, што справакуе рост беспрацоўя і падарве веру ў рэвалюцыю. Урад будзе вымушаны скараціць свае раздзымутыя выдаткі, што выкліча пратэсты прэзідэнцкіх прыхільнікаў.

Другая небяспека для Чавеса — у палітычным адраджэнні апазіцыі, калі

⁹⁸ Шмат якія заводы па перапрацоўцы нафты ў ЗША пабудаваныя адмыслова пад венесуэльскую сыравіну, а прыпыненне паставак нафты з Венесуэлы выкліча рэзкі ўздым цэнаў на сусветных рынках.

апошняя здолее здабыць большасць у Нацыянальным сходзе і прапанаваць сур'езную альтэрнатыву. Гэты варыянт амаль выключаны ў бліжэйшай будучыні, бо адбываецца далейшая фрагментацыя апазіцыі. Аднак калі гэта ўсё ж здарыцца, прэзідэнт можа ўжыць шырокі набор недэмакратычных інструментаў, якія ён назапасіў за восем год, а зацятыя прыхільнікі Чавеса пачнуць бараніць рэжым са зброяй у руках. Зброя і спансаваныя рэжымам нерэгулярныя арганізацыі і ўзброеныя групы пад рукой.

Паводле трэцяга сцэнару, апазіцыя Чавесу паўстане ўнутры яго руху. Сярод яго прыхільнікаў існуюць супярэчнасці наконт таго, у якім кірунку прэзідэнт мусіць весці краіну, і ў той жа час ня выключана, што элементы ў дзяржаўнай адміністрацыі могуць кінуць Чавесу выклік у барацьбе за ўладу. А раз не толькі армія мае зброю, дык у рэвалюцыйным руху можа быць выклікана кровапраліцце.

Нявырашаным застаецца пытанне, якую краіну ўспадкуе любы небаліварыянскі прэзідэнт. Калі існыя тэндэнцыі будуць доўжыцца, апазіцыйны прэзідэнт сутыкнецца з узброенымі паўстанцамі, маючы абмежаваныя сродкі, каб кантраляваць іх. Новая ўлада будзе вымушаная

схіліць на свой бок ці ачысціць ад прыхільнікаў Чавеса Нацыянальны рэзерв ды тэрытарыяльную гвардыю, судовую сістэму, Нацыянальную выбарчую раду і міністэрскіх чыноўнікаў, перш як на іх можна будзе зноў пакладацца.

Дадатковым чыннікам дэстабілізацыі, як і ў Калумбіі і Мексіцы, ёсць злачыннасць, асабліва ў форме наркагандлю. Яна нагэтулькі прасякнула ўсе дзяржаўныя інстытуты, што людзі страцілі ўсялякую надзею на паліцыю і судовую сістэму. Карумпаванасць арміі, відавочная ўжо сёння, таксама можа падарваць бяспеку. Аднак яшчэ больш небяспечным можа быць перараджэнне ўзброеных нерэгулярных праўрадавых групавак у крымінальныя мафіёзныя кланы. Іх значны ўплыў і сувязі з паліцыяй лёгка дазваляць ім выцесніць сабой мясцовыя крымінальныя групы, а супрацьдзеянне ім будзе вельмі цяжкай справай.

Крывавы ўнутраны канфлікт — гэта ўсяго толькі адзін з трох сцэнараў. Аднак калі прэзідэнт Чавес працягне палітыку палярызацыі грамадства і знішчэння дэмакратычнай сістэмы стрымак і супрацьвагаў, распачатую ў першыя восем год свайго кіравання, рызыка гвалту значна падвысіцца.

Багата/Брусэль, 22 лютага 2007 г.

З ангельскай са скарачэннямі пераклаў Аляксандр Мартынаў паводле <http://www.crisisgroup.org>.

ДЖЭФРЫ ХОТАРН

Страта для бэйсболу

Выданыні, якія абмяркоўваюцца ў артыкуле:

Tariq, Ali. *Pirates of the Caribbean: Axis of Hope*. London: Verso Books, 2006. 244 p.

Raby, Diana L. *Democracy and Revoultion: Latin America and Socialism Today*. London: Pluto, 2006.

Venezuela: Hugo Chavez's Revolution. Latin America Report No. 19
www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=4674&l=1.

Напрыканцы чэрвеня ў Вэнэсуэле пачалі тры народныя героі: Эва Маралес, Уга Чавэс і Дыяга Марадона. Самазадаволена дэманструючы дрыблінг, Маралес трымаў мяч нашмат даўжэй, чым лічыцца прыстойным у такой сытуацыі. Нарэшце ён адпасаваў Чавэсу, і той, зь ягонай не абы-якой палітычнай інтуіцыяй, адразу скінуў мяч на нагу Руцэ Божай. Чавэс, урэшце, у маладосьці хацеў стаць бэйсбалістам. Футбол — не ягоная гульня. Але істотна тое, што дзякуючы ягоным шчодрым датацыям Вэнэсуэла сталася ўладальніцай Кубка Амэрыкі. Безумоўна, гэта яшчэ больш павялічыла папулярнасьць Чавэса ўнутры краіны, падмацавала ягоныя прэтэнзіі на палітычны ўплыў у Лацінскай Амэрыцы і дало яму

магчымасьць пакпіць з ЗША (улюбёны занятак вэнэсуэльскага лідэра).

Абраньне Чавэса ў 1998 г. прэзыдэнтам Вэнэсуэлы і ягоныя далейшыя палітычныя перамогі, прыход да ўлады ў Балівіі Эва Маралеса (2005 г.), а ў Эквадоры — Рафаэля Карэа (2006 г.), а таксама кіраваньне больш памяркоўна-левых урадаў у Бразыліі, Аргентыне, Чылі і цяпер, відаць, і ў Нікарагуа прыцягнулі шырокую ўвагу ў сьвеце. Вашынгтон непакояць больш радыкальныя лідэры — усе яны лёгка забясьпечваюць сабе падтрымку ў сваіх краінах нападкамі на ЗША. Амэрыка не хавае асаблівай антыпатэі да Вэнэсуэлы. Два гады таму Кандаліза Райс назвала сярод «фарпостаў тыраніі» адну краіну амэрыканскага кантынэнта — Кубу. У адказ Чавэс, які ўжо на той час

Джэфры Хотарн — прафэсар паліталёгіі. Да нядаўняга выхаду на пэнсію выкладаў у Кембрыджы.

У. Чавэс і А. Лукашэнка на адкрыцці беларуска-вэнэсуэльскага прадпрыемства па здабычы нафты «ПэтраВэнБел» у штаце Ансаатэгі, сьнежань 2007.
© Miraflores Palace/ Reuters

зблізіўся з Кубай, падтрымаў яшчэ дзьве з асуджаных Райс краінаў — Зымбаввэ й Іран, пераканаў чацьвёртую — Паўночную Карэю — перанесці ў Каракас сваю адзіную амбасаду ў Лацінскай Амэрыцы і дайшоў да таго, што назваў пятую — Лукашэнкаўскую Беларусь — узорам сацыяльнай дзяржавы, якую ён імкнецца збудаваць. Цьвярозыя назіральнікі-лібэралы, прыкладам, заснаваная ў 1995 г. Маркам Мэлахам Браўнам НДА «International Crisis Group» спакайнейшым тонам выказваюць заклапочанасьць тым, што Вэнэсуэла ня мае мэханізмаў стрымліваньня прэзыдэнцкай улады, а Балівія можа апынуцца перад пэрспэктывай распаду. Энтузіясты-радыкалы, як Тарык Алі і Дыяна Рэбі, выказваюць меркаваньне, што ў гэтых краінах адрадіўся сапраўдны народны сацыялізм. На думку Алі, яго адраджэньне — толькі палова бітвы. Рэбі не сумняецца ў магчымасьці перамогі і спадзяецца, што тая пашырыцца нават на Эўропу. Аўтарка лічыць, што пасля перамогі ў гэтай бітве зьявіцца новая палітыка, заснаваная на больш ра-

зумных прынцыпах, больш устойлівая і жыццяздольная за старую. Калі казаць пра іншыя зацікаўленыя бакі, то брытанскае Міністэрства замежных спраў, бадай, не адзінае, хто лічыць: нам няма чаго вучыцца ў такіх краінаў.

Чавэс, які робіць кампліменты Лукашэнку, мабыць, сказаў бы, што яму няма чаго вучыцца ў нас. Герой вайны за вызваленьне паўднёваамэрыканскіх земляў зпад улады Гішпаніі на пачатку XIX ст. Сымон Балівар, якім натхняецца ў сваіх прамовах Чавэс, падкрэсьліваў, што ён імкнецца весці за сабой ня толькі крэолаў, але й індзейцаў ды афрыканцаў. На кожную з гэтых групаў уплывалі астатнія. Таму наваствораным рэспублікам нельга было капіяваць тагачасныя дасягненьні Эўропы і Злучаных Штатаў. «Калі

**Чавэс назваў
Лукашэнкаўскую
Беларусь
узорам
сацыяльнай
дзяржавы, якую
ён імкнецца
збудаваць.**

мы не вынаходзім новага, то робім памылкі», — вучыў Балівара ягоны настаўнік Сымон Радрыгес. Тое ж паўтарае і Чавэс. Аднак зразумела, чаму левыя ў Эўропе ўскладаюць надзеі на Вэнэсуэлу, Балівію і Эквадор. Іх прэзідэнты: Чавэс, Маралес і Карэа — выступаюць за бедных і супраць замежнай падтрымкі багатым. Чавэс, у якога, як кажуць ягоныя апанэнты, язык меле, як хвастом целе, сапраўды любіць ужываць лексыку мінулых эпох. Ён згадваў Троцкага, гаварыў пра марксісцкае вывучэнне, а па перабраньні прэзідэнтам зрабіў заяву пра «сацыялізм XXI стагоддзя». Таксама зразумела, чаму непакояцца лібэралы. Вынікі выбараў у гэтых дзяржавах не выклікаюць сумневаў. Кожны з прэзідэнтаў набраў ад 53 да 63 % галасоў, і, калі ня браць пад увагу некаторыя пытаньні адносна сапсаваных і прызнаных несапраўднымі бюлетэняў у другім туры выбараў у Эквадоры (у гэтай краіне ўдзел у галасаваньні абавязковы), выбары ў Вэнэсуэле, Балівіі і Эквадоры прызнаныя свабоднымі і справядлівымі. У кожнай з гэтых дзяржаваў захоўваюцца грамадзянскія і палітычныя свабоды. Аднак з канстытуцыйнага гледзішча прэзідэнцкая ўлада ў іх выглядае нестабільнай. І былы правадыр вырошчвальнікаў кокі Маралес, выхадзец з адной з дзвюх вялікіх супольнасьцяў карэннага насельніцтва Балівіі, і міністар фінансаў папярэдняй недаўгавечнай адміністрацыі, нязгодны з яе курсам Карэа, які называе сябе «каталіком-гуманістам», сутыкаюцца з супрацьдзеяннем сваіх парлямэнтаў. Абодва лідэры змагаюцца за тое, каб зьменшыць перавагі, нададзеныя канстытуцыяй іх апанэнтам. Больш пашанцавала Чавэсу. У першы год прэзідэнцтва ён здолеў дамагчыся прыняцця новай канстытуцыі. Яна павялічыла кола пытаньняў, што могуць выносіцца на рэфэрэндум,

скасавала прынцып няўдзелу арміі ў палітыцы, пашырыла паўнамоцтвы цэнтру. Але Чавэсу, здаецца, гэтага недастаткова. У снежні 2007 г. у Вэнэсуэле пройдзе рэфэрэндум наконт пераходу на «сацыялістычныя» рэйкі. Да наступнага лета парлямэнцкая асамблея надала прэзідэнту права выдаваць дэкрэты, што маюць сілу закону. На сёньня Чавэс мае ў руках трывалую ўладу. Але гэтага нельга сказаць пра Маралеса і Карэа.

Красамоўны аповед Тарыка Алі пра Вэнэсуэлу і Балівію лёгка чытаецца. Дыяна Рэбі ці ня лепш за ўсіх разгледзела, як паўставала Чавэсава Вэнэсуэла — аўтарка яшчэ і вучоная, а ня толькі грамадзкая дзяячка. Выклікае захапленне аб'ектыўнасьць і бесстароннасьць «International Crisis Group». Аднак у Лацінскай Амэрыцы поўная надзеі сацыялістычная ды занепакоеная лібэральная рыторыка мае іншыя канатацыі, чым у нас. Крэолы былі каталікамі, і іхныя рэспубліканскія памкненьні насілі хутчэй выразна калектывісцкі характар «антычнай свабоды», як выказаўся Бэнжамін Канстант, смуткуючы над лёсам Францускай рэвалюцыі. Новыя радыкалы кшталту Балівара (сучаснік Канстанта, ён быў у захапленні ад падзеяў у Францыі) успрынялі гэты панятак як свабоду нацыі, што нікога не дыскрымінуе, і надалі яму выразны сацыялістычны зьмест. Аднак да канца XX ст. креолы, яскрава адчуваючы сваю расавую адрознасьць (а шматлікія зьмяшанья шлюбы гэтае пачуцьцё толькі абвастрылі), сацэлі, каб права на актыўны ўдзел у грамадзкім жыцьці і фактычна права голасу на выбарах збольшага заставалася за імі. Адрозна ад заснавальнікаў Злучаных Штатаў, креолы трымаліся прынцыпу мэргантылізму, былі схільныя толькі атрымліваць багацьце, а не ствараць яго. У выніку сфармаваліся прагавітыя алігар-

хічныя сыстэмы, што захоўваліся ў некаторых лацінаамерыканскіх краінах да нядаўняга часу. Клясы земле- і шахтаўладальнікаў падпарадкоўвалі сабе бяспраўнае насельніцтва — бедных працаўнікоў на вялікіх плянтацыях, маленькіх зямельных надзелах і ў шахтарскіх гарадох. У іншых краінах абвал рынкаў ялавічыны, кавы і мэталаў на пачатку 20-х гг. XX ст. і страта даходаў для закупу тавараў за мяжой падштурхнулі да індустрыялізацыі і «мадэрнізацыйнай» палітыкі: у змаганні з баронамі амбітныя прамыслова-камэрцыйныя кланы ўлучылі ў свой склад новую працоўную клясу. Усе яны былі пераважна белыя. Аднак па-ранейшаму заставаліся бяспраўнымі сельскія працаўнікі, шахтары, карэннае насельніцтва і нашчадкі бацькоў ад розных расаў. Ва ўсіх лацінаамерыканскіх краінах, апроч Мэксыкі, дзе перад Вялікай дэпрэсіяй адбылася рэвалюцыя, вайскоўцы ўзялі на сябе ролю ахоўнікаў тэрытарыяльнай цэласнасці. Палітыка па-ранейшаму зводзілася да больш ці менш працяглых баталіяў унутры колаў крэольскай эліты.

У Балівіі гэтая эліта ажыццяўляла ўладу над шматлікім карэнным насельніцтвам, якое працавала ў шахтах і гібела на заходніх нагор'ях, над мэтысамі, што працавалі на плянтацыях на ўсходзе, і над мігрантамі, што вырошчвалі коку (як сям'я Маралеса). Эквадор меў прыдатныя для экспарту прыродныя рэсурсы — нафту (паводле яе экспарту краіна займае другое месца ў Лацінскай Амэрыцы). Але ў гэтай галіне працавала толькі нязначная частка насельніцтва. Астатнія, у тым ліку і ня надта шматлікія карэнныя жыхары, знаходзіліся прыкладна ў тым самым становішчы, што і балівійцы. Пасля падзення цэнаў на спажывецкія тавары ў 80—90-я гг. XX ст. урады абедзвюх краінаў, сутыкнуўшыся зь

цяжкасцямі ў абслугоўванні замежных даўгоў, вымушаныя былі ўвесці жорсткія захады, прапанаваныя міжнароднымі фінансавымі інстытутамі. Гэта прывяло да росту галечы. Крэольскія ўрады адзін за адным хутка развальваліся, а адлучаныя ад палітычнага жыцця групы, натхнёныя ў тым ліку і падзеямі ў Вэнэсуэле, пачалі патрабаваць сваіх правоў.

Гішпанцы разглядалі Вэнэсуэлу як другарадную правінцыю. У краіне было мала добрых земляў і зусім не было запасаў золата і срэбра. Аднак выявілася, што Вэнэсуэла багатая на нафту — яе знайшлі ў 1918 г. каля возера Маракайба амерыканскія кампаніі. (Карэнныя насельнікі, што жылі ў хатках па берагох возера, раскладалі цяпельца на яго паверхні. Іх сьвятло нагадала гішпанскім маракам Вэнэцыю. Адсюль і пайшла назва краіны.) Да 1935 г., калі памёр кемлівы прагматычны каўдыльгё Хуан Вісэнтэ Гомэс, які арганізаваў распрацоўку нафтавых радовішчаў кампаніямі «Standard Oil» і «Royal Dutch Shell», Вэнэсуэла мела найвышэйшы ў Лацінскай Амэрыцы намінальны даход на душу насельніцтва. Цывільныя ўлады, наступнікі Гомэса, былі зрынутыя ў 1948 г. падчас вайсковага перавароту, але праз дзесяць гадоў вярнулі свае паўнамоцтвы. Тады быў падпісаны пакт, паводле якога левыя і правыя партыі будуць імкнуцца змяняць адно другога ва ўрадзе шляхам выбараў, але не дапусьцяць да ўлады армію (і «камуністаў»). Гэтая палітычная кляса стала прысвойваць значную долю дзяржаўных прыбыткаў (у 1976 г. адбылася нацыяналізацыя нафтаздабывальнай прамысловасці), зрабіла пэўныя інвэстыцыі ў вытворчасць (мэталюргічныя кампаніі стварылі прафсаюзы, якія цяпер варожа ставяцца да таго, што Чавэс падтрымлівае бедных) і павялічыла эканамічныя датацыі, каб пазьбегнуць

сацыяльнай напружанасці. Аднак у сярэдзіне 80-х гг. цэны на нафту ўпалі, Венэсуэла не змагла сплываць пазыкі, узятыя з разьліку на прыбыткі ад продажу нафты ў будучыні, датацыі скончыліся, і ў лютым 1989 г., сутыкнуўшыся з ростам цэнаў (урад пайшоў на яго паводле надзвычайнага пагаднення з МВФ), бедныя насельнікі прыгарадаў выйшлі пратэставаць на вуліцы Каракасу. Ужо ў 1982 г. Чавэс паабяцаў навесці «жах на алігархію» і пачаў рыхтаваць змову ў вайсковых колах. У 1992 г. ён паспрабаваў арганізаваць путч. Пазьней у тым самым годзе спробу паўтарылі іншыя маладыя афіцэры, але таксама беспаспяхова. Чавэса выкінулі з войска, а пасля датэрмінова выпусцілі з турмы. Ён вырашыў балятавацца ў прэзідэнты і ў 1998 г. перамог на выбарах.

Эліта, якая, утульна ўладкаваўшыся, раней кіравала дзяржавай, як сваёй уласнасцю, спачатку думала, што нават у выпадку перамогі Чавэса яна зможа паранейшаму распараджацца краінай. Але неўзабаве эліта разьшлася на Чавэса. Ягоны электарат — беднае вясковае насельніцтва і тыя, хто пераехаў у горад у спадзеве, што ім нешта перападзе, — апантана падтрымлівае свайго прэзідэнта. Прыцягальная асоба і таленавіты прамоўца, Чавэс распальваў незадаволенасць выбарцаў — яна яшчэ больш узрасла, калі ўвадначасьсе расталі іх надзеі на дабрабыт. З таго часу Чавэса пачалі падтрымліваць большасць сярэдняе класы і некаторыя прадстаўнікі старой эліты, якіх пераканала ягоная шчырасць і тое, што Чавэс не выкарыстоўвае сваё становішча дзеля асабістага ўзбагачэння.

Гэтая гісторыя характэрная для Лацінскай Амэрыкі. Але тут напрошваецца адно параўнаньне. Туцыдыд пісаў пра палітыка і вайскаводцу Пэрыкла, які ў 440—430-я гг. да н. э. пашырыў у Атэнах

«антычную свабоду», што той меў «багата пераваг». Туцыдыд згадвае, як сам Пэрыкл казаў атэнцам, што мае ўсе магчымыя выдатныя якасці: здольнасць бачыць, што трэба рабіць, уменне патлумачыць гэта людзям, бездакорны патрыятызм і абьякаваць да ўласнага ўзбагачэння. Пэрыкл быў багатым арыстакратам, паходзіў з выбітнага роду. Чавэс, у якім цячэ крэольская, індзейская і афрыканская кроў, таксама мае ўсе таленты Пэрыкла. Сын беднай настаўніцы пачатковых класаў з правінцыі, Чавэс, паводле ягоных словаў, пайшоў у войска, каб гуляць у бэйсбол у вайскавай лізе. Атэны валодалі вялікай імперыяй і мусілі рабіць высілкі, каб яе захаваць і збіраць зь яе падаткі. Чавэс валодае запасамі нафты. Яму ня трэба іх ні ад каго бараніць, з таго часу, як ён здолеў вырваць кампанію «Petróleos de Venezuela» ў рады дырэктараў, што аддавалі перавагу амэрыканскім пакупнікам і клапаціліся найперш пра ўласныя кішэні. (Чавэс урэшце звольніў іх у жывым тэлеэтэры, ужыўшы бэйсбольную тэрміналогію.) Між тым «даніна» для замежных рынкаў (найбуйнейшы зь іх — паранейшаму ЗША) узрасла з 9 даляраў за барэль у 1999 г. да 60 даляраў за барэль у 2006 г., а ўлетку 2007 г. дасягнула 80 даляраў. Аднак можна заўважыць, што і Пэрыкл, і Чавэс занадта высока ўзьнесліся на хвалі сваіх посьпехаў. Пэрыкл зацята сьцьвярджаў, што Атэны могуць перамагчы Спарту, але самая ягоная зацятасць сьведчыла: ён разумее ступень рызыкі і непакоіцца.

Падобны неспакой выяўляе і Чавэс. Ягоны ўрад абачліва складае бюджэт з разьліку, што кошт нафты будзе складаць 29 даляраў за барэль. Праўда, ён паранейшаму аптымістычна прагназуе аб'ёмы здабычы, напалову большыя за цяперашнія магутнасці «Petróleos de

Venezuela» (даецца ў знакі ранейшая адсутнасць інвэстыцыяў у нафтаздабывальную інфраструктуру). Аднак і пры гэтым Чавэс мае ў сваім распараджэнні сродкі (у т. л. рэзэрвы цэнтральнага банку), якія наўрад ці маглі сабе ўявіць хоць якія рэвалюцыйныя рэжымы хоць якога колеру. Гэтыя грошы шчодро выдаткоўваюцца. Краіна дасягнула поўнай пісьменнасці дарослага насельніцтва, паўсюль пабудаваныя новыя школы, ёсць выдатныя бясплатныя больницы, у якіх працуе шмат дактароў з Кубы, дасланых у Вэнэсуэлу «па бартэры» за нафту. Асноўныя харчовыя прадукты прадаюцца па датацыйных цэнах, хоць пастаўнікі і выказваюць пэўную незадаволенасць. Бедным хатнім гаспадыням плацяць грошы за працу па доме. Зноў у поўным аб'ёме выплачваюцца пэнсіі. Езьдзіць па краіне таксама робіцца лягчэй: будуюцца новыя чыгункі, паляпшаецца праца гарадскога транспарту, нават у самых аддаленых мясцінах рамантуюцца дарогі. Але што самае галоўнае — урад імкнецца павялічыць колькасць працоўных месцаў. Нядаўна ён пры дапамозе «Petróleos de Venezuela» выдаткаваў амаль 900 млн даляраў ЗША 130 «цэнтрам эндагеннага развіцця» ў прамысловасці, сельскай гаспадарцы і ў галіне турызму і яшчэ 400 млн даляраў — на падтрымку больш як 600 каапэратываў. Урад таксама спрабуе пераразмеркаваць землі, што не апрацоўваюцца. Каб прасунуць гэтую ініцыятыву, абвешчана пра стварэнне 12 тыс. мясцовых радаў. Нацыяналізуецца некаторыя карпарацыі. Пакуль што адзіныя выдаткі такой палітыкі — завышаны курс нацыянальнай валюты, што робіць танным імпорт тавараў і занадта дарагім — экспарт (за выключэннем нафты).

Яшчэ зарана меркаваць, наколькі паспяховымі будуць гэтыя захады. Ра-

ней бяднейшыя вэнэсуэльцы віталіся з замежнікамі з паблажліва-іранічнай пашанай. Цяпер яны глядзяць проста ў вочы, дражняць і сьмяюцца. Калі перад імі выступае Чавэс, яго сустракаюць зь бязьмежным захапленнем. Натоп раве, калі чуе кпіны пра «Сатану» ў Белым Доме (Карэа сказаў, што гэта абраза д'ябла). Перамога ў Кубку Амэрыкі сталася сапраўдным трыюмфам. Чавэс шукае падтрымкі і за мяжой. Ён набыў аргентынскія акцыі, забясьпечвае таннай электраэнергіяй паўночную Бразылію, прапанаваў перапрацоўваць эквадорскую нафту па сабекошце. Ён прадае вэнэсуэльскую нафту Балівіі, некаторым іншым краінам Лацінскай Амэрыкі, а таксама штату Масачусэтс і ўладам Лёндану з прыгарадамі па цэнах, ніжэйшых за рынжавыя. Чавэс заснаваў тэлеканал, што ахоплівае ўвесь кантынэнт, каб стварыць супрацьвагу «CNN» і ўсталяваць сувязь з каналам Аль-Джазіра. Ён выступіў супраць стварэння амэрыканскай зоны свабоднага гандлю, прапанаваў заснаваць «Паўднёвы банк», які б замяніў МФ і Сусьветны банк (іх уплыў у рэгіёне істотна скараціўся), пашырыў гандаль з Кітаем (той інвэстуе ў здабычу нафты-сыравіны ў басэйне Арынока), уклаў пагадненні аб супрацоўніцтве з Іранам і адкрыў сетку амбасадаў у Афрыцы. Чавэс кажа, што хоча паспрыяць паўстаньню сусьветнай контрагегемоніі, скіраванай супраць ЗША, у якую ўваходзілі б «фарпосты тыраніі» і ня толькі.

Карацей, Чавэс ніколі не спыняецца. І, як Пэрыкл на зыходзе свайго 15-гадовага кіраванья, Чавэс ведае: ён і ня можа спыніцца. Адна з паправак у канстытуцыю, вынесеныя на сьнежаньскі рэфэрэндум, мелася надаць прэзыдэнту права пераабірацца больш як на два тэрміны. Чавэсу трэба больш часу, каб з карысьцю ўжыць сваю ўладу. Ён хоча

ўжыць яе дзеля народу і адначасова чакае падтрымкі ад народу, *el pueblo*. Каб дасягнуць сваёй мэты — перадусім даць добрую сталую працу бедным, — Чавэс, на ягоную думку, мусіць заставацца на сваёй пасадзе як мінімум да 2021 г. Відавочнага пераемніка ў яго няма, а дзяржаўныя інстытуты па-ранейшаму слабыя. Аднак Чавэс непакоіцца. Ён увёў вайскоўцаў у розныя міністэрствы і надаў ім іншыя пасады на дзяржаўнай службе, ён аднавіў нацыянальную гвардыю і стварыў асобную тэрытарыяльную гвардыю. Чавэс можа разлічваць на Фронт імя Франсыска дэ Міранда — дзесяць тысяч чаў маладых «пехацінцаў рэвалюцыі» (цяпер яны выконваюць розныя «сацыяльныя місіі»). Яны прайшлі падрыхтоўку на Кубе, і ўрад кажа, што пры неабходнасці ім раздадуць аўтаматы Калашнікава, каб бараніць рэжым. Усе гэтыя сілы беспасярэдне падпарадкаваныя выканаўчай уладзе. Як, дарэчы, і мясцовыя органы — таму яны могуць не звяртаць увагі на губэрнатараў правінцыяў і на мэраў. Захаваецца сыстэма стрымлівання, прапісаная ў дзейнай канстытуцыі: суды, незалежная Галоўная кантрольна-фінансавая ўправа і омбудсманы. Але ўжо выглядае на тое, што іх нельга назваць па-сапраўднаму незалежнымі.

Пераабраньне Чавэса ў сьнежні 2006 г. называлі «бліскучай перамогай». Аднак супраць яго прагаласавала больш як траціна выбарцаў. Палітычная апазыцыя хоць і зацятая, але часам паводзіцца зусім бязглузда. Гэтым *escudidos*, гэтай «брыдзе», як называе іх Чавэс (ім прыйшлося даспадобы гэтае найменьне), хапіла глупства дапусьціць, каб адзін зь іх СМІ — сьмеху вартэе «Radio Caracas Televisiyn» — хлусіла падчас спробы перавароту ў 2002 г. і працягвала хлусіць і надалей. У

траўні Чавэс не прадоўжыў каналу ліцэнзію, але ён усё ж існуе ў інтэрнэце. Апроч таго, апазыцыя выявіла сваю вартую жалю бездапаможнасьць і бязглуздаць, калі напрыканцы 2005 г. байкатавала выбары ў парлямэнт. Магчыма, аднак, што апанэнты Чавэса не назаўсёды застануцца гэтакімі ж бясьсільнымі. Найбольш разважлівыя сярод іх, як губэрнатар правінцыі, што супернічаў з Чавэсам на выбарах у сьнежні 2006 г., разумеюць: трэба актыўна задзейнічаць беднае насельніцтва. Урэшце, каб нанесці паразу Чавэсу на наступных выбарах, трэба перацягнуць на свой бок усяго каля 15 % электарату. Губэрнатар кажа, што Чавэс прыме такі вынік. Але нават калі гэта так, «International Crisis Group» (і ня толькі яна) задае пытаньне: а ці ня здарыцца такога, што наваўтвораныя вайсковыя фармаваньні палічаць сябе абавязанымі прадоўжыць рэвалюцыю? Магчыма, тыя лацінаамерыканскія лідэры, якія вымушаны на цяперашні момант трымацца больш памяркоўна (Люля ў Бразыліі, Мішэль Башле ў Чылі), у глыбіні душы спадзяюцца, што рэвалюцыя скончыцца паразай ці што, прынамсі, як і зноў абраны ад сандыністаў у Нікарагуа Даніэль Артэга, Чавэс будзе вымушаны ператварыцца ў сацыял-дэмакрата. Больш радыкальная лідэры, як Маралес і Карэа, спадзяюцца, што Чавэсу будзе спрыяць посьпех. Аднак ні яны, ні новыя сябры Чавэса ў далёкіх краінах ня змогуць паўплываць на хаду падзеяў. Як Пэрыкл, які пашыраў народную дэмакратыю ў Атэнах, Чавэс абудзіў тыгра і ня мае іншага выйсьця, апроч як ехаць на ім адзінцом. Бясспрэчна, ім будуць па-ранейшаму захапляцца сацыялісты ў іншых дзяржавах, але ўрэшце Вэнэсуэла так і застанецца сам-насам.

Пераклаў з ангельскай Б. У. наводле: London Review of Books. 1 November 2007.

АЛЯКСЕЙ БАЦЮКОЎ

Найноўшае ліцьвінства як праект карэкцыі сучаснасьці

Вазьміце шклянку вады. Насыпце туды солі, цукру, соды. А пытаньне ня ў тым, якой будзе на смак вада. Ясна, якая. Пытаньне — ці зможаце вы цяпер яе зрабіць толькі салодкай ці салонай, дадаўшы яшчэ солі ці цукру? Альбо — ці зможаце вы зь яе дастаць адну толькі соль, пакінуўшы вадзе кіславатую слодыч, а ў асобнай шклянцы гэтую соль развесьці?

Дый годзе, нічога зь ёй не рабіце. Піце.

Цяпер аб'ектам нашага аналізу стануць тыя з вас, хто ў мяшаным смаку гэтай вады захапляецца адной толькі інтанацыяй, лічачы, што астатнія яе толькі псуюць і прагнуць-такі вызваліць яе, каб наталяцца ёй у чыстым выглядзе. Іх можна зразумець — нясмачна ж.

Каб завершыць мэгафару, уявіце, што ў гэты стакан соль, цукар, соду насыпалі ня вы. Ён быў пастаўлены такім на ваш стол. І больш нічога піць у цэлым сьвеце няма і ня будзе.

Калі на досьвітку незалежнасьці Бе-

ларусь шукала сабе цывілізацыйнае апраўданьне, рамантызацыя ВКЛ і спадчынныя прэтэнзіі на гістарычных ліцьвінаў сталіся для беларускага культурнага поля сьмелай і пасьпяховай навацыяй, арыентаванай на карэкцыю ўсёй нацыянальнай традыцыі. Цяпер па інэрцыі звычайны паспаліты чытач пабжаў да якіх-кольвек ліцьвінскіх праектаў, лічачы іх працягам той рамантычнай барацьбы за спадчыну ВКЛ, не заўважаючы часам, што для ідэолягаў і носьбітаў гэтых праектаў панятак «ліцьвін» даўно адасобіўся ад «беларускай прапіскі», ператварыўшыся ў альтэрнатыўны беларускаму нацыяналізму культурны (з прэтэнзіяй на этнічны) праект.

Гісторыя Беларусі ўсе часы, напэўна, была тым унікальным полем для экспэрымэнтаў, на якім спрактыкаванаму сафісту бязь цяжкасьцяў можна як даказаць, гэтак і абвергнуць любую з супярэчнасьцяў. Вы пытаецеся, ці Беларусь —

Аляксей Бацюкоў — філёзаф, выкладчык Беларуска-расейскага ўнівэрсытэту, які разьмясьціўся ў Магілёве. Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — агляд «Палемічныя праекцыі вялікага Лімітрофа» (10/2007).

гэта Эўропа? Калі ласка вам пратэстантызм Радзівіла Чорнага. Ці Беларусь — гэта Расія? Чалавіччынныя магільёўскія мяшчан расійскаму цару Аляксею Міхайлавічу падыдуць? Ці Беларусь — гэта Польшча? Польскі патрыятызм Каліноўскага яшчэ не абверглі. Ці Беларусь — гэта балцкая дзяржава? Ёлы-палы, такіта навуюца даказаў, што ў нас балцкі генафонд. Ці Беларусь гэта Беларусь? Саламон Рысінскі!

Ледзь не забыў: ці Беларусь — гэта Азія? Што ў кніжкі лазіць, схадзіце пагаварыце ў пятніцу вечарам з рабятамі чацьвёртай брыгады нашага магільёўскага «Лаўсанбуду» пра іх стаўленьне да дэмакратычных каштоўнасцяў.

Гісторыя Беларусі — гэта той нараў, у якім:

1) ад волі дасьледчыка знакі ператвараюцца ў сымулякры;

2) любы палемічна функцыянальны аргумэнт мае палемічна функцыянальны контраргумэнт.

Пісаць гісторыю Беларусі шчыра, таму, хутчэй за ўсё — пісаць гісторыю станаўленьня яе гісторыі.

Адсутнасць агульнапрынятай нацыянальнай мэтатэорыі, якая надавала б Беларусі статус канстанты, незалежнай ад любых палемічных праекцый, застаецца ў такіх умовах галоўным недахопам нацыянальнай ідэі. Можна заспрэчыць, што мэтатэорыя ёсць, і яна ўключае асноватворнай канцэпцыю размаітасці Беларусі. Аднак размаітасць па-іншаму — шматковасць, а шматковасць развальваецца на кавалкі пры перавазе цэнтрабежных сілаў над цэнтраімклівымі, што дэвальвуе такую мэтатэорыю. Падобная ж перавага пры моцнай цэнтраль-

най уладзе назіраецца ў маргіналізаваных колах, што таксама тлумачыць, чаму ліцвінства вырасла як альтэрнатыва беларускаму нацыяналізму, але па паходжаньні першапачаткова выступала як адна з крайніх яго праяваў, ужо ў працэсе эвалюцыі ператвараючыся ў антыбеларускую канцэпцыю.

Мэтатэорыя — гэта тое, што навучыла б Вас ня толькі адрозьніваць інтанацыі смаку ў вашай шклянцы вады, але і — прыняць і ўрэшце палюбіць гэты букет, ня прагнуць адмаўляць ці абіраць у ім штосьці.

Але цяпер мэтатэорыі няма, а ёсць такая колькасць унікальных праекцый гістарычнай мінуўшчыны сучасных беларускіх земляў, якая набліжаецца да колькасці гісторыкаў. Улічваць гэта неабходна, каб зразумець той урадлівы інтэлектуальны фон, на якім спачатку нарадзіўся, а потым меў глебу для далейшага афармленьня і здабыцця сувэрэнітэту адносна беларускага нацыяналізму фантом ліцвінскай ідэі.

Матэрыялаў па сучаснай ліцвінскай канцэпцыі надзвычай небагата, і найчасцей яны маюць форму маніфэстаў. Збольшага яны пералічаныя ў артыкуле Аляксея Янковіча «Анталогія літвінізму: крыніцы, ідэя, рэалізацыя»¹. Гэтая мала тыражная, але больш-менш пастаянная газета «Літва» (выдаецца з 1995 г.), буклет «Вызвольны камітэт Літвы» (1999—2000 гг.), альманах «Літванія» (2000 г.), артыкул у «ARCHE» № 8 за 2000 год Антонія Запалоты ««Litvanija» ci Europa?». Таксама сюды можна дадаць такія інтэрнэт-рэсурсы, як сайт «Манархія»² і манархічная суполка ў «Жывым Журнале»³, блог гісторыка Алеся Белуга «Gor-

¹ Палітычная Сфера. 2006. № 6. <http://www.manarchija.org/node/114>.

² www.manarchija.org.

³ community.livejournal.com/by_monarchist.

liwy Litwin»⁴. Аднак, нягледзячы на такую слабую рэпрэзэнтаванасць на інфармацыйным полі, а таксама нягледзячы на тое, што ліцьвінскі праект практычна не выходзіць за межы гістарычных і культуралігійных даследаваньняў і ня мае іншых сацыяльных праяваў, ягоная пры гэтым жывіцяздольнасць і спарадэчная прысутнасць на старонках аналітычных выданняў кшталту «ARCHE» і «Палітычнай сферы» вымагае ставіцца да яго болей сур'ёзна, чым да эксцэнтрычнага дзівацтва. Гэта варта ўлічваць, калі звярнуць увагу на тое, што ліцьвінізм пазыцыянуе сябе да беларускай нацыянальнай ідэі ня як субпрадукт, а як контрапрадукт.

Што такое ліцьвінізм для яго носьбітаў? У А. Янковіча знаходзім:

Ліцьвінізм як зьява вырастае непасрэдна зь дзяржаўнага самавызначэньня шляхты Вялікага Княства Літоўскага на ўсёй яго тэрыторыі, у часе яго існаваньня і пасля ліквідацыі, ажно да пачатку XX стагодзьдзя.

Пры гэтым «шляхта як палітычны народ на тэрыторыі Рэчы Паспалітай (...) мела падвойны ўзровень сьвядомасьці: «польскі» для ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай і «ліцьвінскі» для ВКЛ». На працягу XIX — пачатку XX стст. ліцьвінства як варыяцыя польскай «краёвасьці» праяўлялася ў паасобных чынах носьбітаў старой шляхоцкай мэнтальнасці на заходнебеларускіх землях. Такіх, як стварэньне «ліцьвінам» Люцыянам Жалі-

гоўскім у Вільні Сярэдняй Літвы як альтэрнатыўнага ўсім сучасным дзяржаўнага праекту. Лёс якога, што праўда, цалкам залежаў ад палітычнай волі польскага кіраўніцтва і для ацэнкі якога нельга ігнараваць яго скіраванасць на дыскрэдытацыю незалежнай Літвы.

Сучаснае ліцьвінства рэдка акцэнтуюе ўвагу на гэтай арганічнай прапольскасці⁵ яго ідэйных продкаў, а рэкамэндуе разумець прапольскасць ня як прагу да зьмены этнічнай самаідэнтыфікацыі, а як прагу да зьмены цывілізацыйнага і культурнага коду.

Тыя, хто акрэсьлівае сябе ліцьвінам, адназначна ўважаюцца за прадстаўнікоў лацінскай цывілізацыі. Гэта падтрымліваецца цэласнай гістарычнай парадыгмай, згодна зь якой адвечнай місіі ліцьвінаў на гэтых землях было нясэнне сьвятла лацінскай цывілізацыі⁶.

У такім сэнсе тэарэтыкі сучаснага ліцьвінства бачаць яго альтэрнатывай азіяцкай/цюрскабізантыйскай культурнай мадэлі, якая выглядае прыярытэтнай у часе ўсяго незалежнага беларускага дзяржбудаўніцтва. Наколькі беларускім зьяўляецца цывілізацыйны выбар палітычных эліт, савецкіх па сваёй мэнтальнасці, што праўда, не праблематызуецца. Яно зразумела — сучасныя «ліцьвіны» бачаць сябе ідэалігічнымі нашчадкамі палітычнай нацыі, каталіцкай шляхты ВКЛ, у той час як беларусаў — нашчадкамі іх падданных. Прычым стаць

⁴ gorliwy-litwin.livejournal.com.

⁵ Але і не ігнаруе яе — у тым самым артыкуле А. Янковіча чытаем: «Адкуль жа чэрпаюць ліцьвіны тую энэргію, якая дазваляе ім, яўнай меншасці сярод беларусаў, ня даць загаснуць ліцьвінскаму культурнадухоўнаму кантэксту ня толькі на землях Літваніі, але і ў Літвінскай Русі. Без сумневу, з Польшчы, з вялікай духоўнай аўры Рэчы Паспалітай».

⁶ Янковіч, А. Анталогія літвінізму: крыніцы, ідэя, рэалізацыя // Палітычная сфера. 2006. № 6. С. 15.

АЛЯКСЕЙ БАЦЮКОЎ

носьбітам шляхоцкае велічы цяпер куды лягчэй, чым трыста гадоў таму. Імі змогуць стаць усе

тыя, хто пачынае самаазначацца нацыянальна, аўтаматычна выключаюць сябе зь ліку неўсьвядомленых і пачынаюць ужываць для сябе новаабраны этнонім «літвіны» ў процілегласьць да наданага астатнім этноніма беларусы⁷.

Часам беларусы («найноўшыя ліцьвіны» часьцей пагардліва называюць іх «беларусцы», падкрэсьліваючы гэтым, што яны нібыта недалёка адышлі ад сваіх «ідэйных продкаў», масквацэнтрычных беларусаў XVI—XVII стст.) на старонках адзначаных баявых лісткоў — гэта ідэаліягічныя ворагі, якія пагражаюць незалежнасьці і самавызначэньню «ліцьвінаў».

Крэўская унія 1385. Калі для беларусаў дзень 14.08.1385 сімвалізуе ўзмацненьне прыгнёту (да літоўскага, маўляў, дадаліся польскі і ватыканскі), дык для літвінаў, наадварот, гэты дзень і гэтая падзея сімвалізуюць набываньне святла Праўдзівай Веры і сапраўднага Акт Стварэньня літвінскай нацыі, — піша на старонках газэты «Літва» ў № 22 за 2003 г. вядомы на абшарах беларускага сьцева Mann Kurt.

Сярэдняя Літва 1920—1922. У ацэнцы гэтай дзяржавы мы разыходзімся з усімі суседзямі. Для сучасных беларусаў і літоўцаў, якія байкатавалі Сярэднюю Літву, яна была інструментам польскай агрэсіі. Для палякаў з Кароны,

пасля няўдачы фэдэрацыйнага праекту — крокам для поўнай інкарпарацыі ў Польшчу. Для нас гэта правобраз самастойнага існаваньня.

І далей:

Вось толькі некалькі зь безлічых гістарычных фактаў і датаў, у ацэнцы якіх мы разыходзімся настолькі істотна, што пра існаваньне адной нацыі казаць не даводзіцца. 1648, 1863, 1944, 1994. Тое самае і са знакавымі гістарычнымі асобамі і міфічнымі героямі, многіх з якіх мы з беларусамі ацэньваем дыяметральна процілегла. Хіба Афанасій Філіповіч і Андрэй Баболя — пакутнікі адной нацыі? Такое ўяўленьне можа існаваць толькі ў постмадэрнісцкай галаве, прамытай крэатыўнасьцю СМІ. А наколькі мы разыходзімся ў ацэнцы Каролічкі-Стахічкі, Месіі шчырых люццоў, які ці то мусіць прыйсці, ці то ўжо прыйшоў да беларусаў, каб выбавіць іх ад нас⁸? Немагчыма прымусіць нас жыць разам. Гэта гвалт супраць абодвух.

Што праўда, ідэя імкненьня «беларусаў» панішчыць усіх «ліцьвінаў» — радыкальная нават для найноўшага ліцьвінства і сустракаецца хіба толькі ў пададзенай вышэй цытаце.

Таксама адна з варыяцый ліцьвінства, у якой ліцьвіны ўжо ня проста надбудоўваюцца над беларусамі, а ператвараюцца ў самастойную «этнічную»⁹ супольнасьць, якая існуе паралельна зь беларусамі, ёсьць у развагах сп. Алеся Белага. Яны мінімальна выкладзеныя ў дзясягальных чытачу крыніцах пад сапраўд-

⁷ Тамсама. С. 16.

⁸ Вылучана мной. — А. Б.

⁹ Хутчэй, канечне ж, культурную, аднак пры мізэрнай сацыяльнай прадстаўленасьці ліцьвінаў розьніца перастае мець значэньне.

ным імем аўтара, нават блог гэтага гісторыка ўтрымлівае хіба некалькі бяздоказных згадак, зь якіх можна меркаваць, што памыляецца той, хто лічыць «быццам бы Літва (славянская, у межах РБ) і Русь (Падняпроўская) — гэта адно і тое ж»¹⁰.

Гэты элемент, які ўдакладняе ліцьвінскі праект думкай аб неўсвядомленым, аднак актуальным унутраным падзеле беларускай зямлі на два спрадвечныя рэгіёны, у межах якіх цягам стагодзьдзяў рэалізуюцца розныя цывілізацыйныя ўстаноўкі, выглядае найбольш палемічна перспэктывным з усяе масы складовых сучаснай ліцьвінскай ідэалёгіі. Ён, гэты элемент, пакуль далёка не апанаваў сучасную палемічную публіцыстыку ў Беларусі і наогул выглядае незаслужана ігнараваным. Ня-цэласнасьць, дыхатамічная разарванасьць Беларусі на Ўсход і Запад як вынік працяглага суперніцтва лацінства зь бізантызмам дасьледчыкамі рэдка атаесамляюцца з канкрэтнымі гістарычна-культурнымі рэгіёнамі. Найноўшая публікацыя на гэты конт — артыкул А. Белыя ў «ARCHE» № 10 за 2007 год «Як разьмежаваць Літву ад Русі?».

У аўтара заходняя частка Беларусі, Літва — гэта рэгіён, адрозны ад Русі цэлым шэрагам культурных адметнасьцяў на працягу амаль усяго гістарычнага даягляду. Сярод такіх адметнасьцяў — цывілізацыйны выбар на карысьць «лацінскай зьменлівасьці» замест трыманьня за «рускую» старыну, характэрнага на ўсходзе. Асаблівасьці структуры землеўладаньня, непрыняцьце касьцёла на ўсходзе Беларусі, розніца ў стаўленьні да воінскай павіннасьці, нераўнамернасьць пашырэння магдэбурскага права, нават нетрываньне габрэйскага на-

сельніцтва ў Магілёве, на думку дасьледчыка, сыгналізуюць пра істотныя рэгіянальныя адметнасьці на беларускіх землях у гістарычнай перспэктыве. Абсалютызаваць гэты падзел, аднак, аўтар не сьпяшаецца, пра што сьведчыць безьліч такіх агаворак, як «мабыць», «верагодна», «магчыма» па тэксьце і таксама выснова аб неабходнасьці «далейшай распрацоўкі з (...) выкарыстаньнем сучасных мэтадаў апрацоўкі статыстычнай інфармацыі» праяваў гэтага падзелу.

Калі гэтая далейшая распрацоўка будзе праведзеная аб'ектыўна і дасьць неаспрэчныя доказы істотных рэгіянальных адрозьненняў у Беларусі, можна не сумнявацца пра атрыманьне тэарэтыкамі найноўшага ліцьвінства яшчэ аднаго аргумэнта. Аднак аргумэнта не бясспрэчнага, бо рэгіянальныя адрозьненні ў гістарычным мінулым далёка не вынікаюць у нацыябудаваньне, нават такое экзатычнае, як «найноўшы ліцьвінскі сэпаратызм». Акрамя таго, доказу і прыкладаў патрабуе думка, што рэгіянальныя адрозьненні былі сучаснымі нейкаму рэгіянальнаму ідэйнаму супрацьстаяньню, што яны прасочваліся «па гарызанталі» больш выразна, чым «па вэртыкалі», і шмат іншага.

Акрамя адзначаных вышэй ліцьвінскіх праектаў, элементы дасьледаванай тут ідэалёгіі прасочваюцца таксама ў асяродках балтафілаў-нэапаганцаў, аб'яднаных вакол «Цэнтру этнакасамалогіі KRYUJA» і альманаху «DRUVIS», аднак з разгляданай намі тэмы крыўска-балцкі праект выпадае, з тае прычыны, што палітычнай ангажаванасьці ня можа мець, бо немагчыма на аснове генэтычных дасьледаваньняў давесці, чаму людзі,

¹⁰ Запіс за 28.11.2007, які, між іншым, стаўся рэакцыяй сп. Белыя на мой артыкул у ARCHE ў № 10 за 2007 г.

напрыклад, павінны галасаваць на выбарах так, а не іначай. Разам з тым нельга выключаць, што ідэя балцкасьці беларусаў дадаткова напаўняе патэнцыяй любовю ліцьвінскую канцэпцыю¹¹.

Крыўска-балцкі праект таксама заняты выяўленьнем з масіву сучаснай і гістарычнай беларускай культуры (як духоўнай, так і матэрыяльнай) элемэнтаў, інтэрпрэтаваных як балцкія, што ў прынцыпе бяскрыўдна, калі ўспрымаць гэты працэс як этнаграфічнае дасьледаваньне.

Адзначым таксама, што ўсе вышэйадзначаныя ідэалгічныя праекты «ліцьвінаў» маюць агромністыя базы доказаў, што нескладана сабраць пры шматзначнасьці паняткаў, ужываных як этнонімы ці палітонімы адносна насельніцтва сучаснай Беларусі ў гістарычнай пэрспэктыве.

Большасьць ліцьвінскіх праектаў скіраваныя на карэкцыю сучаснасьці і наракаюць на непаўнаважнасьць рэпрэзэнтацыі ў сучаснай беларускай нацыянальнай канцэпцыі ліцьвінскай спадчыны. У прыватнасьці, сучасныя «ліцьвіны» зазначаюць, што такія мэнтальныя рысы, як эўрапейскасць і талерантнасьць гістарычных ліцьвінаў, засталіся незасвоенымі сучасным беларускім грамадствам¹², прычым яны ўспрымаюць гэта як віну беларусаў.

Аднак беларусы, такія заганныя, як ёсьць, — існуюць, а «ліцьвінаў» жменя,

што выклікае ў сэрцах апошніх заканамерны гнеў, бо валодаючы рэалістычным, а не рамантычным поглядам на працэс беларускага нацыябудаваньня¹³ ў XIX—XX стст., «ліцьвіны» не разумеюць (а калі разумеюць, дык не згаджаюцца прыняць), чаму зь верагодных этнічных праектаў «бацькі нацыі» свой час выбралі менавіта беларускі, а не ліцьвінскі, і таксама — чаму вонкава падобны шлях да нацыянальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў і ліцьвінаў прывёў да неаднолькавага выніку. Такі дзяржаўны праект, як згаданая Сярэдняя Літва, успрымаецца імі як зьява, што мусіла даць ня меншы цывілізацыйны імпульс для паўстаньня на мапе Эўропы ліцьвінаў, чым БНР у справе беларускага нацыябудаваньня. Гістарычныя заканамернасьці тут бачацца імі як праявы валантарызму, а значыць — як гістарычная несправядлівасьць, што ў сваю чаргу вымушае найноўшых «ліцьвінаў» будаваць тэарэтычныя мадэлі паўстаньня такой сучаснасьці, дзе пасіянарнасьць гістарычных ліцьвінаў і іх мэнтальнае багацьце аказаліся б не расьцярушанымі па сьвеце, а клапатліва сабранымі ўдзячнымі продкамі ў моцны і высакародны народ. Пры ўсёй прывабнасьці гэтай жаданай мадэлі сучаснасьці яна мае прэтэндаваць на рэалізацыю ў пэрспэктыве роўна да таго моманту, да якога звычайна існуе рамантыка — да моманту сутыкненьня з рэальнасьцю.

¹¹ Характэрна, што адзін з улюбёных аб'ектаў крытыкі для «найноўшых ліцьвінаў» — гэта Мікола Ермаловіч, які настойваў на славянскасці гістарычнай Літвы.

¹² «Легенда пра «беларускую талерантнасьць» насамрэч паходзіць менавіта з Новай Літвы, — піша ў сваім блогу А. Белы. — Уласна ж Белая Русь (...) зьяўляецца цытадэллю ксэнафобіі, беларускага шавінізму нацыянал-сацыялістычнага кшталту».

¹³ Прызнаем, што нярэдка ў беларускай публіцыстыцы працэс фармаваньня беларускай нацыі падаецца як дзіва дзіўнае, што ня можа не дадаваць скепсісу ў веры ў нацыю.

АЛЕСЬ БЕЛЫ

Доўгая смерць славянскай Літвы

Да дыскусіі пра беларускую гісторыю
і беларускую ідэнтычнасць

Выданні, якія абмяркоўваюцца ў артыкуле:

Булгаков, Валер. *История белорусского национализма*. — Вильнюс, 2006.
— 331 с.

Казакевіч, Андрэй. *Яшчэ адна гісторыя пра беларускі нацыяналізм* //
ARCHE. 2007. № 7—8.

Булгакаў, Валер. *Злыя дэманьы беларускай гісторыі* // ARCHE. 2007. № 9.

Французскі мысляр Эрнэст Рэнан сказаў у 1882 г. (у той самы год, калі нарадзіліся сёлетнія юбіляры Купала і Колас), што нацыя — гэта «штодзённы рэферэндум». З тае пары гэтае меркаванне стала трызімам сярод этнолагаў; маецца на ўвазе, што вызначэнне і міжчалавечыя межы любой нацыі — вынік штодзённай спрэчкі паміж тысячамі і мільёнамі індывідуальных воляў. Адзін з прыкладаў такой спрэчкі дэманструюць В. Булгакаў і А. Казакевіч у дыскусіі, якую ініцыявала кніга першага. Сярод шматлікіх рэ-

цэнзій на згаданую кнігу В. Булгакава (Г. Семянчук, А. Пяткевіч, С. Нікалюк і інш.) менавіта водгук А. Казакевіча («Яшчэ адна гісторыя пра беларускі нацыяналізм») звяртае на сябе ўвагу пільным назіраннем за супярэчнасцямі думкі аўтара і рацыянальна выбудаванымі контраргументамі. Ёсць ужо і контрдаказ В. Булгакава менавіта А. Казакевічу пад назвай «Злыя дэманьы беларускай гісторыі», што яшчэ раз падкрэслівае важнасць дыскусіі менавіта паміж гэтымі двума аўтарамі, якая дэманструе амаль

Алесь Белы (нар. 1968 у Менску) — гісторык, публіцыст. Вывучае ўплыў заходнеэўрапейскіх культурных, тэхналягічных і эканамічных рэалій на фармаванне матэрыяльнай і духоўнай культуры Беларусі. Аўтар звыш 100 навуковых і навукова-папулярных прац з гісторыі Беларусі. Ляўрэат прэміі імя Ф. Багушэвіча беларускага ПЭН-цэнтру 2001 г.

увесь спектр меркаванняў сучаснай грамадскай думкі РБ пра сэнс папярэдняй гісторыі краіны, пра шляхі і будучыню яе ідэнтэчнасці. Задача аўтара гэтых радкоў — не столькі вызначыць рацыю або нярацыю аднаго з удзельнікаў, колькі дапоўніць сам вышэйзгаданы спектр.

Вельмі спрошчана сутнасць дыскусіі можа быць прадстаўленая наступным чынам: В. Булгакаў паслядоўна адмаўляе ўдзел літвінаў у «нацыягенэзе беларусаў», прадстаўляючы беларускі нацыянальны праект як чыста русінскі, заходнярускі, па сутнасці — бізантыйскі. Прытым застаецца трывалае ўражанне, што аўтар і сам паслядоўна стаіць менавіта на антылацінскіх пазіцыях (калі толькі ён не трымае ў запасе хітры ход — аб'явіць заўважэнне ў кнізе пазіцыю інтэлектуальнай правакацыі, свядома разлічанай на выяўленне нераскрытага дагэтуль патэнцыялу яе крытыкаў). А. Казакевіч, А. Пяткевіч і некаторыя іншыя апаненты Булгакава крытыкуюць аўтара за такі падыход, «уступаючыся» за гонар літвінаў. Без прэтэнзій на вычарпальнасць паспрабуем разабрацца, у чым моц і слабасць як адной, так і другой пазіцыі.

Абараняючы польскамоўных літвінаў ад крытыкі Булгакава, А. Казакевіч сцвярджае:

Калі б не культурная праца па апазнаванні, зборы інфармацыі і міфалагізацыі беларускай народнай культуры, праведзеная польскамоўнымі інтэлектуаламі 1-й пал. XIX ст. ... нацыягенез беларусаў быў бы іншым, а магчыма, ніколі б не выйшаў на ўзровень палітычнае рэпрэзентацыі.

Такім чынам, заслуга літвінаў перад беларускім народам зводзіцца да збору і міфалагізацыі «народнай культуры» (чытай — культуры прыгоннага, а пазней —

калгаснага сялянства). Тая «ахвярна-высакародная» роля, якую А. Казакевіч адводзіць літвінам (сабраць, апрацаваць, легітымізаваць беларускі фальклор — і памерці самім, учыніць высакароднае групавое самазабойства як этнаканфесійнай супольнасці або своеасаблівай карпарацыі — «каб жыла Беларусь!») даўно абыгрываецца ў адраджэнскім асяродку. Рэальнае ці прыдумане захапленне беларускім фальклорам (А. Міцкевіч, Э. Плятэр і г. д.) — здаецца, адзіны магчымы пароль допуску ў прывілеяваны «клуб высакародных духоўных продкаў беларусаў». Імпліцытна зразумела, што заняткі юрыспрудэнцыяй або ўдзел у прамысловай і аграрнай рэвалюцыі ў Паўночна-заходнім краі XIX ст. (хай сабе і досыць аднабаковай і непаслядоўнай) такога допуску не забяспечваюць. Дарэчы, з ласкавай згоды «ARCHE» аўтар гэтых радкоў плануе ў адным з наступных нумароў артыкул, які звяртае ўвагу на ролю юрыстаў XIX ст., нашчадкаў адвакацкай карпарацыі Рэчы Паспалітай — «палестры» — у паўстанні таго, што пазней стала называцца «беларускім нацыянальным дыскурсам».

Крытыкуючы меркаванне Булгакава, што «рэжым Лукашэнкі выкарыстоўвае метады [па вынішчэнні гістарычнае памяці], з поспехам апрабаваныя літоўскімі феодаламі» (с. 299), А. Казакевіч іранічна заўважае: «Метады літоўскіх феодалаў, трэба заўважыць, прывялі ў тым ліку і да таго, што літоўскія феодалы забылі ўласную гісторыю і культуру раней за рускіх». Але гэта абсалютна не адпавядае рэаліям XVI ст. Менавіта ў той час «палітычны народ Літвы» (г. зн. прывілеяваная каталіцкая шляхта пераважна балцкага этнічнага паходжання) канчаткова выйграла ў «палітычнага народу Русі» (праваслаўнай рускай шляхты) прынцыповую спрэчку за першыноўства ў

ВКЛ, трывала замацаваўшы сваю перамогу паглыннаннем «палітычнага народу Русі» — але ніяк не абсалютнай большасці русінаў, зведзеных да становішча бяспраўнай большасці. Наколькі трывалай аказалася такая перамога, меркаваць чытачу. Гэта не В. Булгакаў, «разглядаючы (фрагментарна) асобныя эпізоды гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, у лепшых традыцыях русафільскае гістарыяграфіі, прадстаўляе яго сапраўднаю «турмою» беларускага народу», як здаецца А. Казакевічу. Менавіта такім паўстае ВКЛ са старонак рэальных дакументаў свайго часу, а не іх рамантычных інтэрпрэтацый беларускімі нацыяналістамі XX ст. у дачыненні да *русінаў*. Зрэшты, агляду гісторыі змагання «палітычных народаў Літвы і Русі» за гегемонію ў ВКЛ аўтар дадзенага водгуку плануе, з ласкавай згоды «ARCHE», прысвяціць асобны артыкул.

Казаць пра «забыццё літоўскімі феадаламі ўласнай гісторыі і культуры» (А. Казакевіч) ніяк не выпадае: менавіта іх версія гісторыі ВКЛ сцвердзілася ў г. зв. «беларуска-літоўскіх летапісах» дзякуючы абачлівасці канцлера А. Гаштаўта, і нават адносна прымірэнная, у дачыненні да зацяжнага літоўска-рускага культурнага канфлікту, пазіцыя польскіх імігрантаў у ВКЛ (напрыклад, М. Стрыйкоўскага) і ўсяго істэблішмента Рэчы Паспалітай, аб'ектыўна была больш прызнай «палітычнаму народу Літвы» — таму самаму, чых непасрэдных нашчадкаў у XIX ст. мы і называем *літвінамі*. (Па-беларуску, бо ў польскай мове, найбольш натуральнай для тых самых літвінаў, любая гульня са словамі «літвін»-«літовец»-«летувіс» не мае сэнсу — усе гэтыя адцэнні, рэальныя ці штучна сканструяваныя, ахопліваюцца адным і тым самым словам *litwin*.) Для польскамоўнага гэтае слова мае два значэнні: жыхар гістарычнага

ВКЛ (таксама, у стэрэатыпным успрыманні, польскамоўны) або сучасны літовец. Тут перад намі паўстае «бакавая» лінія гісторыі літвінаў — «бакавая», ізноў жа, толькі з пункту гледжання сучаснай РБ, бо для саміх літвінаў яна была самым істотным момантам іх гісторыі: канфлікт польскамоўных літвінаў, праз усё XIX ст. лаяльных рамантычнай версіі гісторыі ВКЛ паводле Нарбута, з уласна літоўскім нацыянальным рухам («жмудзінскім», як яны яго пагардліва называлі — не забудземся, што гэтае некарэктнае, для нашага часу, азначэнне літоўцаў-балтаў прыдумалі таксама польскамоўныя літвіны XIX ст.!). Канфлікт, апафеозам якога стаў славуты «бунт» 1-й літоўска-беларускай дывізіі Люцыяна Жалігоўскага і стварэнне буфернай дзяржавы «Сярэдня Літва» са сталіцай у Вільні, якая праіснавала амаль 2 гады (1920—1922) і была, па сутнасці, сапраўднай дзяржавай польскамоўных літвінаў! Зрэшты, многія з іх валодалі і *беларускай* мовай як роднай, не выключаючы і самога Жалігоўскага, ды што там! — здаецца, і самога Начальніка Польскай дзяржавы, фактычнага ініцыятара «Сярэдняй Літвы», Юзафа Пілсудскага. Прытым «Сярэдня Літва» была дзяржавай нашмат больш рэальнай ува ўсіх сваіх атрыбутах, чым БНР. Калі А. Казакевіч і А. Пяткевіч спяшаюцца абвесціць літвінаў аднымі з продкаў беларусаў — ці залічаюць яны «Сярэдняю Літву» ў палітычныя продкі РБ, разам з БНР і БССР (а як лічаць некаторыя, разам з «Генеральнай акругай Беларутэнія»)? Канфлікт з Літвой этнічнай, балцкай, змаганне за Вільню і Віленскі край — прайгралі менавіта гэтыя, рэальныя польскамоўныя літвіны XIX—XX ст., а не міфічныя «літвіны-беларусы» Урбана-Ермаловіча-Чаропкі, у існаванні якіх сёння не верыць ніводзін сур'ёзны гісторык. Прайгралі ледзь не праз «апаратную

недасканаласць» польскай мовы ў гэтым пытанні, у якой паняцці «літвін» і «літовец» не аддзяляюцца. Наколькі А. Казакевіч і А. Пяткевіч, а таксама многія іншыя беларускія патрыёты XXI ст., выхаваныя на Караткевічу і Ермаловічу, згодныя лічыць «сваімі» іншых літвінаў XIX—XX ст.? Напрыклад, не такіх ужо далёкіх ад нас па часе Баляслава Ялавецкага, Эдварда Вайніловіча, Марыяна Здзяхоўскага, Юзафа Мацкевіча, Чэслава Мілаша, Канстанцыю Скірмунт і дзясяткі іншых імёнаў? Няўжо і ўсе яны — таксама беларусы? Ды што там, а Адам Міцкевіч? Калі ён «таксама беларус», дык чаму амаль нікога з рэальных беларусаў XXI ст., нашчадкаў «паноў сахі і касы», арганічна не цягне наведць Завоссе і ездзяць туды амаль выключна польскія турысты? Абсалютна нацягнутым выглядае сцвярджэнне салідарнага з А. Казакевічам А. Пяткевіча, быццам «літвінскі, па сутнасці, беларускі патрыятызм выявіў сябе ў шырокім культурна-асветніцкім руху»¹. Ці не паспяшаліся шапоўныя апаненты В. Булгакава са сваімі дэкларацыямі, ці добра падумалі пра тую адказнасць, якая з іх аўтаматычна вынікае? Хто з іх гатовы ўзяць бок Мар'яна Здзяхоўскага ў дыскусіі з Уладзімірам Самойлам 1920-х гг.? Хто рагатаў над палітычнай сатырай і побытавымі жартамі «Wileńskie powieści kryminalnej»? Хто дома гатуе паводле рэцэптаў Вінцэнтэны Завадскай, а сад уладкоўвае паводле рэкамендацый Струмільскай? Трымае ў кніжнай шафе альбом графікі С. Богуш-Сестранцэвіча або А. Бартэльса? І дзе ўвогуле можна набыць на рынку нешта з тых кніг і тых рэчаў, якія яны апісваюць? А можа, рэверансы ў бок літвінаў, заснаваныя на дрэнным веданні рэальнай

літвінскай традыцыі, — безадказная бравада? У В. Булгакава, прынамсі, яе значна цяжэй западозрыць. Для яго, як і для большасці дзеячоў беларускага нацыянальнага руху, польскамоўныя літвіны — адназначна чужыя, «каланізатары» і «фальсіфікатары», і дарма А. Казакевіч іранізуе над такім падыходам, адмаўляючы яму ў аргументаванасці і гістарычнай пераемнасці. Насамрэч, пазіцыя В. Булгакава — узноўленая на новым вітку гісторыі аўтэнтычная пазіцыя «палітычнага народу Русі» XV—XVII ст. Зрэшты, паправім і В. Булгакава. «Рэжым Лукашэнкі» зусім не «вынішчае гістарычную памяць» рэальных русінаў (асабліва русінаў Падняпроўя), а наадварот, аднаўляе традыцыі іх гістарычнай памяці, адпрэчваючы «кампрамісную» (як высветлілася — не адрасаваную нікому і не падмацаваную жыццяздольнымі культурнымі рэаліямі) версію беларускіх нацыяналістаў XX ст.

В. Булгакаў абсалютна карэктна заўважае, што рускі народ у РП не быў афіцыйна прызнаны нацыяй, што выклікала ўнутранае напружанне і ў выніку гвалтоўны падзел дзяржавы, а гэта ўказвае на добрае знаёмства з праблематыкай канкурэнцыі палітычных народаў літвінаў і русінаў і адпаведны скепсіс (абсалютна аргументаваны) да канцэпцыі «Беларускай дзяржавы ВКЛ». (Хоць варта было б удакладніць, што да Люблінскай уніі існаванне палітычнага народу русінаў у ВКЛ прызнавалася, што яскрава бачым у вядомых прывілеях 1432, 1434 і 1563 гг.) Іншы важны прыклад: ён небеспадстаўна абвінавачвае польскамоўных інтэлектуалаў XIX ст. (у прыватнасці, Я. Баршчэўскага) у тым, што яны абсалютна ігнаравалі русінскую (асаблі-

¹ Пяткевіч, Аляксей. Ці была ў беларусаў польская сьвядомасць? // ARCHE. 2007. № 10. С. 231.

ва далітоўскую) культурную спадчыну земляў былога ВКЛ:

да канструяваньня асноўных культурных ікон, на якіх цяпер уласна і трымаецца ўяўленьне пра прэстыж беларускай нацыі — Францішка Скарыны, Усяслава Чарадзея, Рагвалода і Рагнеды г. д. — польскамоўная паэзія (як, зрэшты, і гістарыяграфія) 1-й пал. XIX ст. ня мае дачынення.

Хацелася б, зрэшты, удакладніць, што сама меней У. Сыракомля заўжды аддаваў належнае далітоўскаму перыяду гісторыі краю, а пасля паўстання 1863 г. доля такіх сярод польскамоўных інтэлектуалаў прыкметна ўзрасла (А. Кіркор, А. Ельскі і многія іншыя), хоць і не стала дамінантнай. Таксама трэба ўлічваць, што нават чыста генеалагічна многія польскамоўныя роды былі пераважна літоўскімі або выхадцамі з Кароны і, калі да таго ж яны жылі на землях гістарычнай Літвы, іх раптоўны інтарэс да рускага мінулага быў бы кепска матываваны. Можна ў пэўнай ступені пагадзіцца з Казакевічам, што рыгарыстычная пазіцыя В. Булгакава, які рэтраспектыўна патрабуе ад кожнага, хто калі-кольвечы выказаўся наконт будучай Беларусі, у адпаведнасці з сённяшнім нацыянальным канонам, чымсьці нагадвае загадзя невыканальныя «царскія» задачы з казак:

Цікава, што павінен быў напісаць пра Беларусь выхаваны ў культурных і сацыяльных умовах XIX стагоддзя чалавек, каб не быць [паводле В. Булгакава — А. Б.] расістам, параноікам, альбо каланізатарам. Кажа пра тое, што бела-

русы мелі велічнае палітычнае мінулае — значыць параноік (с. 179), калі звяртаецца да гісторыі ВКЛ — прымітыўны міфалаг, калі скажа, што «зямля гэта бедная, і не мае права на самотнае развіццё», то становіцца расістам (с. 172).

Аднак у цэлым пазіцыя В. Булгакава падмацаваная аргументамі, у тым ліку з арсеналу сучасных прафесійных гісторыкаў. І. Марзалюк, бліскучы знаўца сярэднявечнай і навачаснай гісторыі Беларусі, асабліва рускага Падняпроўя, які прафесійна валодае ці не найбольш разнабаковымі спосабамі гістарычных даследаванняў з усіх беларускіх гісторыкаў і стала самастойна збірае новую першасную інфармацыю з самых разнастайных крыніц (архіўных, друкаваных, археалагічных), падкрэслівае, што Міцкевіч і іншыя літвіны свядома і паслядоўна аддзялялі сябе ад тых этнаграфічных беларусаў, чым фальклорам цікавіліся і якім, у большай або меншай ступені, сімпаты завалі:

Старабеларуская культурная і моўная традыцыя, традыцыі ўсходнеславянскай «далітоўскай» княжацкай дзяржаўнасці беларускіх зямель пачынаюць успрымацца акаталічанай шляхтай як «чужыя», як гісторыя блізкага, але суседняга этнасу... Беларускія літвіны садзейнічалі культурнаму беларускаму накапленню... але былі перакананыя, што гэта гісторыя і культура не іх, а чужога народа².

Усялякія спекуляцыі пра «схаваную беларускасць» літвінаў Марзалюк рашу-

² Марзалюк, І. Людзі Даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X—XVII ст.). Мінск, 2003. С. 105.

ча адпрэчвае. Ягоны артыкул у расійскім часопісе «Ab Imperio», які нядаўна рэцэнзаваўся ў «ARCHE», называецца «Великое княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов» і фактычна ставіць знак тоеснасці паміж паняццямі *беларусы* і *русiны*.

Адсюль, натуральным чынам, вынікае выснова пра не-легітымнасць літвінскай традыцыі ў сённяшняй РБ, яскрава беларускай (=русінскай) дзяржаве. Сіметрычна, і В. Булгакаў, і А. Казакевіч, пры ўсёй адрознасці іх пазіцый у дачыненні да літвінаў і літвінізму, з'яўляюцца тыповымі русінамі і, наколькі можна меркаваць, свядома ці падсвядома ўспрымаюць літвінскую традыцыю як чужую. Першы лічыць татальнае знішчэнне самой гэтай традыцыі цалкам заслужаным пакараннем каланізатараў, другі — высакароднай і свядомай ахвярай на алтар нацыягенэзу беларусаў, але права традыцыі на працяг самастойнага існавання не прызнае ніводны. І той, і другі — праслаўляюць і легітымізуюць «смерць літвінаў», на карысць беларусаў, вымушаную або «добраахвотную», не пытаючыся згоды апошніх і не сумняваючыся ў неабходнасці, пажаданасці і карысці такой смерці. Балазе не бачна, хто з жывых мог бы выступіць ад імя літвінаў з прэрэчаннямі. Прытым гутарка не толькі пра нашчадкаў шляхты, палітычна прывілеяванага класа, татальна знішчанага або выгнанага падчас усіх вядомых падзей 1917—1944 гг. Маўчаць і нашчадкі больш шырокіх пластоў насельніцтва. Пішучы пра пераемнасць паміж тэрмінамі *русiн* і *беларус* (або *ўкраiнец*), В. Булгакаў адзначае:

У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. інтэ-

лектуалы працягвалі апазнаваць як адзіны рускі народ... цяперашніх беларусаў і ўкраінцаў, ужываючы тэрміны «русiны» і «руская мова».

Заслуга расійскай імперскай навукі, як справядліва адзначае В. Булгакаў, у тым, што яна здолела выпрацаваць крытэры адрознення ўласна беларусаў і тую тэрміналогію, у якой яны апазнаюцца. Адзінае, чаго не заўважае або пра што ўмоўчвае В. Булгакаў, — гэта пра залічэнне да апазнаных у новых тэрмінах беларусаў таксама беларускамоўнага (у сучаснай тэрміналогіі) каталіцкага насельніцтва паўночнага захаду сучаснай Рэспублікі Беларусь, пераважна літоўскага паходжання. Да пэўнай пары ані яны самі, ані нават расійская імперская навука або ўвогуле хто і калі-кольвечы, ані беларусамі, ані русінамі іх не лічылі, як не называўся да канца XIX ст. Беларусію і рэгіён іх рассялення. В. Булгакаў не раз згадвае гэты факт і ў кнізе, і ў контрадказе А. Казакевічу, але чамусьці разглядае яго як своеасаблівы кур'ёз, з цягам часу выпраўлены гісторыяй (гэтак-сама як і С. Токць, на якога ў сувязі з гэтым В. Булгакаў спасылаецца³). Факт выяўлення ў гэтага насельніцтва «схаванай беларускасці» — расійскай імперскай, а пазней беларускай адраджэнскай навукай, ніякім чынам у В. Булгакава не патлумачаны, і наўрад ці гэта будзе можна зрабіць з мадэрнісцкіх, а не з прымардыялісцкіх, пазіцый. Пажадана, каб у наступных выданнях кнігі В. Булгакава гэта было зроблена, прытым не з забытаных метадалагічных пазіцый.

Зрэшты, смерць *Славянскай Літвы* хоць і не пакінула відавочных нашчадкаў, але пакінула тэстамент — дакументаль-

³ Булгакаў, Валер. Злыя дэмані беларускай гісторыі // ARCHE. 2007. № 9. С. 18—19.

на засведчаную волю яе колішніх герояў. Нават пра Багушэвіча мы не маем надзейных сведчанняў, што ён лічыў сябе беларусам. Прамова ад імя Мацея Бурачка — гэта прамова ад імя літаратурнага персанажа, якога нельга аўтаматычна атаясамліваць з аўтарам, гэтаксама як нельга атаясамліваць Дуніна-Марцінкевіча з персанажам «Ідыліі» Навумам Прыгаворкам. Заснавальнік новабеларускай літаратурнай традыцыі назваў «Dudarz Białoruski» свой зборнік 1857 г., але ніколі, наколькі вядома, не называў беларусам сябе самога. Ступень самаідэнтыфікацыі Багушэвіча з адрасатамі ягонай праграмнай заявы назаўжды застаецца нам невядомай, пакідаючы прастору для фантазіі чарговага інтэрпрэтара. Шматгадовы фундатар беларускага руху Эдвард Вайніловіч усё жыццё *адмаўляўся назваць сябе беларусам* (такія прапановы, а хутчэй — абвінавачванні, у ягоны адрас гучалі часта), што яскрава засведчана ягонымі мемуарамі. Таму называць беларусамі яго, Каліноўскага або Дуніна-Марцінкевіча (а таксама дзясяткі іншых імёнаў), асабліва пасля халоднага душу, вылітага на галовы рамантыкаў В. Булгакавым, І. Марзалеюком, А. Латышонкам, а таксама многімі праўрадавымі гісторыкамі і публіцыстамі, па сутнасці, значыць падрабіць іх тэстамэнты. У традыцыі лацінскай цывілізацыі, да якой з моманту Крэўскай уніі 1385 г. належалі *літвіны*, гэта лічыцца вялікім злачынствам. Гэтая традыцыя мае рэлігійныя, ірацыянальныя карані і сягае вельмі далёка, у старазапаветныя часы: пры Зыходзе з Егіпту яўрэі забралі з сабой рэшткі Іосіфа, які памёр за 400 гадоў да таго — менавіта таму, што такой была ягоная апошняя воля. Што ж датычыць Скірмунта і жменькі іншых літвінаў, якія ў канцы XIX — пачатку XX стст. пагадзіліся прыняць імя беларусаў (Скірмунт гэ-

тае сваё рашэнне пазней зрэвізаваў), дык гэта было з іх боку жэстам добрай волі, які не быў прыняты і ацэнены процілеглым бокам. (Магчыма, А. Казакевіч складае індывідуальнае выключэнне.) Усе, амаль што, уласна літвінскія каштоўнасці, як матэрыяльныя, так і духоўныя, былі ў XX ст. адкінутыя, абылганія і большай часткай знішчаныя — і сёння інтэнсіўна працягваюць знішчацца. Найбольш сімвалічна гэта выражаецца ў цяперашнім мэтанакіраваным і, бадай што, рытуальным руйнаванні старой Горадні. Іронія лёсу: у 1183 г. знішчэнне наднямонскага Горадзена літоўцамі адзначыла іх выхад з-пад полацкага пратэктарату і пачатак самастойнай палітычнай кар’еры; сёння гісторыя ў дачыненні да *літвінаў* паўтараецца з дакладнасцю да наадварот.

Насамрэч, Багушэвіч, калі і быў «бацькам» сучаснага беларускага нацыяналізму, як лічыць В. Булгакаў, сам не быў беларускім нацыяналістам. Гэтая роля выпала на долю пакалення 1902 г., пакалення Грамады, якое абрала грамадскі ідэал, пазбаўлены падзелу працы, класаў, грошай, гандлю, рамёстваў, гарадоў, грамадзянаў і іх асацыяцый, прыватнай уласнасці і аўтаноміі асобы. Праграмныя дакументы сучаснага беларускага нацыяналізму — гэта не «Дудка беларуская» і «Смык беларускі» Багушэвіча. Гэта «Прысяга над крывавымі разорамі» Цёткі і асабліва цыкл раманаў Караткевіча пра Шчырага Мужыцкага Караля Стаха.

А. Казакевіч выглядае абсалютна карэктным, калі спрабуе дазнацца ў В. Булгакава пра сутнасць разыходжанняў апошняга з ідэалагамі *Адміністрацыі ў трактоўцы гэтай бесперапыннай беларускай* культурнай традыцыі, якія застаюцца незразумелымі і для любога іншага ўважлівага і крытычнага чытача «Гісто-

рыі беларускага нацыяналізму». Прынамсі, традыцыі змагання за вызваленне ад польска-каталіцкага каланіяльнага гнёту, да якіх увесь час апелюе В. Булгакаў, надзвычай для згаданай Адміністрацыі блізкія. Дастаткова прыгадаць галоўнае *нацыянальнае свята* Беларусі, Дзень Незалежнасці, які адзначае вызваленне беларусаў не толькі і не столькі ад нямецкіх фашыстаў, колькі менавіта ад *літвінаў*, або ад іх нашчадкаў, для якіх 1944 г. стаў канчатковай катастрофай, падвёўшы рысу пад ланцужком нацыянальных трагедый: 1795—1812—1831—1864. Калі дадаць сюды планы абвясціць *нацыянальным святам* яшчэ і 17.09.1939 г., дык блізкасць зыходных пазіцый В. Булгакава і афіцыйнай урадавай, прынамсі, на агульнай «антылацінскай» платформе, робіцца яшчэ больш відавочнай. Адказ В. Булгакава А. Казакевічу, вытрыманы ў даволі зласлівым тоне, гэтага пытання ягонага апанента не здымае, бо па сутнасці нічога на яго не адказвае. Стварэнне масавага грамадскага руху «Белая Русь», якое прыпала менавіта на час разгледжанай дыскусіі, толькі ўзмацняе гэтае пытанне. Таму ў гэтым пытанні мы далучаемся да Казакевіча і паспрабуем даць яго пытанню да В. Булгакава сваю фармулёўку: якая палітычная або сацыяльная група *сёння* найбольш паслядоўна ўвасабляе тэа ідэалы беларускага нацыяналізму, якія ў іх гістарычнай пераемнасці сфармуляваў В. Булгакаў? Чым патэнцыйна з’яўляецца «Белая Русь» — палітычнай партыяй, або палітычным народам РБ, сутнасна падобным да палітычнага народу ВКЛ?

Дзеля справядлівасці, варта адзначыць, што віна за выміраненне літвінаў ляжыць не толькі на беларуска-рускім баку. Не ў меншай ступені вінаваты ў ім польскі культурны шавінізм, які зазвычай быў настолькі прымітыўным, што

бяздарна прайграваў тэа шанцы на экспансію польскамоўнай і «палонацэнтрычнай» культуры на Усходзе, або, прынамсі, на абарону яе ад асіміляцыі, якія і дагэтуль існуюць. Адзін з найбольш бяздарных і шкодных стэрэатыпаў — упартае захаванне этноніма «паляк», якое на прасторах былога СССР дазваляе хутка і эфектыўна мабілізоўваць, супраць яго носбітаў, усіх праціўнікаў лацінскай цывілізацыі і Рэчы Паспалітай. Адначасна для параўнання, што франкамоўныя квебекцы («кебекуа»), акадзійцы і «каджуны» Паўночнай Амерыкі, або галандскамоўныя фламандцы ды афрыканеры вельмі рана зразумелі ў досыць падобных варунках, што ім не варта называць сябе французамі ды галандцамі, адпаведна, і змагацца на аднаўленне палітычнай улады былой метраполіі. Што дазволіла ім, у выніку, сфармуляваць больш ці менш паспяховыя ўласныя нацыянальныя праекты. Як склалася б гісторыя нашай часткі Еўропы, калі б некалі *польскамоўныя і прастамоўныя* Віленшчыны настаялі на назве *літвіны*? Пачынаючы ад крытычнага моманту на пачатку 1920-х гг.? Зрэшты, і ў 1990-х гг., і нават цяпер? Магчыма, справа ўсё ж не ў чыста тэхнічнай недасканаласці польскай мовы, якая не бачыць адрозненняў паміж «літвінамі» і «літоўцамі», а ў той падсвядомай ментальнай устаноўцы, якая дыктуе мове менавіта такую недасканаласць. Відаць, стала перашкаджае ілюзія блізкасці Польшчы. Але сумежнасць на мацерыку часам азначае большую аддаленасць, чым многія тысячы марскіх міляў. Прымітыўная «геаметрычная» геаграфія ў нашым выпадку не працуе, таму што не ўлічвае закону прыцягнення Ньютана. Сёння, як і стагоддзе таму, каласальная маса ўсходняга Еўразійскага суседа выказвае моц прыцягнення нават у краінах значна больш аддаленых за

Польшчу. Змагаючыся з літвінамі, літоўцамі ды ўкраінцамі, палякі (і «палякі») на працягу стагоддзяў пра гэта забываліся. Варшава апошнія 200 гадоў была для нас настолькі блізкай, каб рэгулярна засылаць сваіх авантурных эмісараў з чарговымі «агульнаеўрапейскімі» праектамі, але прытым не настолькі блізкай, каб разумець рэальныя патрэбы мясцовых супольнасцяў, не кажучы ўжо пра дастатковае забеспячэнне сваіх шавіністычных утопій матэрыяльнымі рэсурсамі.

* * *

Галоўны папрок А. Казакевіча да В. Булгакава заключаецца ў наўмысным імкненні «скараціць» беларускую гісторыю. Але што ж зробіш, і гісторыя афрыканераў ды квебекцаў не старэйшая за беларускую, хоць і сувязі з гісторыяй папярэднікаў гэтых супольнасцяў, іх метраполій, адмаўляць немагчыма. І ці ж не пацвярджаецца тэзіс В. Булгакава аб запозненым фармаванні беларускага нацыянальнага праекта самім нашым жыццём? У параўнанні з украінцамі і літоўцамі фармаванні беларускай «нацыянальнай» ідэалогіі пачалося занадта позна, калі ўжо поўнай хадой адбывалася прамысловая рэвалюцыя і распаўсюджвалася масавая стандартная дзяржаўная адукацыя Расійскай імперыі (пазней — СССР). Таксама, у параўнанні з украінцамі і літоўцамі, гэтая ідэалогія дэкларавала найбольш поўны разрыў з былой пануючай элітай, абвешчанай «каланізатарамі» (і зусім не В. Булгакаў першым так негатыўна выказваецца на іх адрас). У выніку «нацыянальная культура» не змагла выпрацаваць механізмаў самазабеспячэння і самаўзнаўлення, цалкам залежачы ад волі і фантазіі кожных чарговых каланізатараў (рэальных). На інтуітыўным узроўні, пры наяўнай спажывец-

кай альтэрнатыве сяродні беларус ніколі не зробіць выбару (асабліва — плацежаздольны) на карысць тых няхітрых прадметаў сялянскай матэрыяльнай культуры, або традыцыйных земляробчых рытуалаў, або шматпавярховых рэфлексій на *нацыянальныя* тэмы (біяграфіі пакунікаў-змагараў; настальгічныя вершы з нагоды страты нацыянальнай ідэнтнасці, асабліва мовы; бясконцае псеўдапазітывісцкае даследаванне дробных дэталей этнаграфічных рэалій 1880-х гг. і г. д.), з якіх гэтая культура складаецца. У параўнанні не тое што з украінцамі і літоўцамі, але нават і з палякамі, тымі самымі жахлівымі каланізатарамі, якія, паводле нацыяналістычнай тэорыі, Традыцыйную культуру паслядоўна знішчалі, але ў каго свая інфраструктура той самай культуры (сутнасна аналагічнай, толькі лепшай якасці) значна лепш захавалася і прытым карыстаецца інтуітыўнай ухвалай масвай свядомасці, забяспечваючы плацежаздольны попыт на духоўныя і матэрыяльныя прадукты «людовай» культуры. Якая ў беларусаў можа існаваць толькі як дэкаратыўны элемент культуры савецкай, цалкам залежачы ад дзяржаўных датацый і абслугоўваючы толькі дзяржаўныя патрэбы ў рытуалах легітымізацыі (але не ўнутраныя, інтымныя запыты прыватных асобаў).

Таму ў параўнанні з украінцамі і літоўцамі многія беларускія нацыяналісты ўжо даўно звярнуліся да практыкі выбарчай рэцэпцыі каштоўнасцяў тых самых ненавісных «каланізатараў». Так, ужо М. Багдановіч легітымізаваў Слуцкі пас (але, парадаксальна, не іншыя элементы кунтушовага строю) у якасці адной з падставовых беларускіх каштоўнасцяў. (У выніку масавая свядомасць дагэтуль лічыць Слуцкі пас, прынцыпова пазбаўлены кунтуша і карабэлі, адным з відаў Ручніка-на-Покуці.) М. Машара ў

паваенны час дамогся прызнання К. Каліноўскага «беларускім нацыянальным героем» і г. д. Гэты працэс даволі інтэнсіўна, але абсалютна алагічна і непаслядоўна працягваецца і ў наш час, што відавочна і пры разглядзе дыскусіі В. Булгакава і А. Казакевіча — пры тым што крытэрыі адбору і рэцэпцыі абсалютна незразумелыя і бессістэмныя. Што канкрэтна са спадчыны ВКЛ і Рэчы Паспалітай выклікае страх, нянавісьць, або сорам і ў выніку — адчужэнне, у тых, хто такі адбор ажыццяўляе, яны звычайна не ў стане рацыянальна патлумачыць. В. Булгакаў дае дастаткова строгі крытэр беларускасці. Наколькі яго зразумеў аўтар дадзеных радкоў, усё, што ў памянёнай спадчыне не можа быць апазнана як русінскае, адпаведна не можа лічыцца і беларускім (і фактычна з’яўляецца незаконным на тэрыторыі РБ). Для таго, каб эфектыўнасць такога падыходу стала зразумелай незадагдліваму чытачу, яго трэба пратэставаць на такіх рэаліях як *бел-чырво-на-белы* сцяг (вынайзены рыма-каталіком і шляхцічам К. Дуж-Душэўскім у 1917 г. з яўнай алюзіяй на роднасць з колерамі польскага сцяга) ды герб *Пагоня* (пазычаны літоўцамі з ордэнскай геральдыкі пры Вітаўту і афіцыйна замацаваны ў сувязі з хрышчэннем Літвы ў каталіцтва). Аднак можна гіпатэтычна меркаваць, што для некаторых іншых сучасных беларусаў працэс такой рэцэпцыі будзе працягвацца і далей, і ягоная глыбіня патэнцыйна можа перасягнуць аналагічныя працэсы ва ўкраінцаў і літоўцаў.

Ідэя В. Булгакава пра невялікі рэальны ўзрост беларусаў як «уяўленай су-

польнасці» (паводле Б. Андэрсана) можа дапамагчы з самаакрэсленнем такому, напрыклад, мікраэтнасу, як падляшскія беларусы, развязаўшы ягоную творчую ініцыятыву. Да таго ж, у гэтай супольнасці абсалютна адсутнічаюць патэнцыйныя міжканфесійныя праблемы, і формула «беларус=праваслаўны рус» тут пануе задоўга да В. Булгакава. З’яўленне стандарту асобнай падляшскай мовы стварае яшчэ адну перадумову для самавызначэння; застаецца чакаць кваліфікаваных гісторыкаў, якія напішуць інтэгральную гісторыю мікраэтнасу, а яны ў Падляшшы таксама ёсць.

Што ж да самой РБ, дык наяўнасць афіцыйнай «людовай» (савецкай) культуры і псіхалагічная патрэба ў дыстанцыяванні ад яе менавіта тут можа выклікаць настолькі глыбокі і, патэнцыйна, масавы (наколькі можна так казаць пра меншасць насельніцтва) зварот да культурных каштоўнасцяў Рэчы Паспалітай, які немагчымыя ні ў Літве, ні ва Украіне. І зусім неабавязкова гэтая альтэрнатыўная культура захавала назву «беларускай». Зрэшты, для яе носбітаў было б фатальнай памылкай прэтэндаваць на права выражаць і прадстаўляць культурныя інтарэсы ўсіх, або нават адноснай большасці, жыхароў РБ, якія ў бліжэйшай гістарычнай перспектыве застануцца русінамі (у тэрміналогіі XVII ст. «беларусцамі»). Эпоха безадказных гульняў у фальсіфікаваныя ідэнтычнасці, у прысваенне сабе права рэпрэзентаваць іншых без іх згоды і без механізмаў зваротнай сувязі, якая пачалася ў сярэдзіне рамантычнага XIX ст., магчыма, падыходзіць да канца.

ІТАН НАДЭЛЬМАН

Найлепшы шлях у барацьбе з наркаманіяй: забароны ці легалізацыя?

Замест таго, каб ставіцца да гандлю наркотыкамі як да арганізаванага рынку, а наркаманаў — лячыць як хворых, заканадаўцы з усяго сьвету пакуль толькі спрыяюць наркабізнэсу і красаваньню цэлых наркадзяржаваў. Між тым ёсьць рацыянальны спосаб кантролю за ўжываньнем наркотыкаў — больш рэалістычны, менш рытарычны, здольны пакласьці канец «вайне з наркаманіяй».

«УГЛЯБАЛЬНАЙ ВАЙНЕ З НАРКАМАНІЯЙ МОЖНА ПЕРАМАГЧЫ»

Не, няможна.

«Сьвет без наркотыкаў», які ААН апісвае як рэалістычную мэту, такі ж дасяжны, як «сьвет без алькаголю». Ніхто ж ня кажа пра магчымасьць «сьвету без аль-

каголю» ад часоў адмены сухога закону ў Злучаных Штатах у 1933 г. Усё яшчэ працягваюцца пустыя размовы пра перамогу ў «вайне з наркаманіяй», нягледзячы на мноства сьведчаньняў яе маральнага і ідэялягічнага банкруцтва. У 1998 г. на адмысловай сэсіі Генэральнай Асамблеі ААН была ўхвалена рэзалюцыя пра «поўнае спыненьне або значнае скарачэньне незаконнага вырошчваньня кокі, каноплі і опіюмнага маку да 2008 г.», а таксама пра «дасягненьне значных посьпехаў у зьніжэньні попыту на наркотыкі». І што ж? Сёньня наркотыкі вырабляюцца і спажываюцца ў тых жа аб'ёмах, што і дзесяць гадоў таму. За гэты час многія вытворцы наркотыкаў павысілі эфэктыўнасьць сваёй працы — какаін ды герайн сталі чысьцейшымі і таньнейшымі.

Ітан Надэльман (нар. 1957 у Нью-Ёрку) — заснавальнік і выканаўчы дырэктар «Альянсу антынаркатычнай палітыкі» («Drug Policy Alliance»), няўрадавай арганізацыі, што базуецца ў Нью-Ёрку і робіць свой пасільны ўнёсак у барацьбу з гэтым сусьветным ліхам. Доктар Гарвардзкага ўнівэрсытэту. У 1987—1994 гг. выкладаў палітыку і грамадзкія адносіны ў Прынстанскім унівэрсытэце. Аўтар шматлікіх артыкулаў на тэму антынаркатычнай палітыкі ў амэрыканскіх часопісах «Science», «Foreign Affairs», «American Heritage» і «National Review». Аўтарская назва артыкула — «Добра падумай» («Think Again»).

Заўжды небажальна, калі рыторыка абумоўлівае палітыку, асабліва тады, калі рыторыка «вайны з наркаманіяй» змушае грамадства зьмірыцца з ускоснымі ахвярамі, непрымальнымі з гледзішча нормаў грамадзянскага права і яшчэ ў меншай ступені з гледзішча аховы здароўя. Палітыкі ўсё яшчэ кажуць пра «вызваленне чалавецтва ад наркаманіі» ў такім духу, нібыта наркаманія — гэта інфекцыйная хвароба. Між тым спыненне распаўсюду наркотыкаў — ня тое самае, што спыненне распаўсюду хваробы хоць бы таму, што на воспу ці поліаміэліт попыту няма. Каноплі ж і мак вырошчваюць амаль спрэс ва ўсім свеце ўжо тысячы гадоў, як і коку ў Паўднёвай Амэрыцы. А вытворчасць мэтамфэтаміну і іншых сынтэтычных наркотыкаў можа паўстаць у кожным месцы.

Попыт на пэўныя незаконныя рэчывы то ўзрастае, то падае ў залежнасці ня толькі ад іх даступнасці, але і ад моды, культуры і наўнасыці альтэрнатыўных сродкаў стымуляцыі і рэляксацыі. Адносная суворасць антынаркатэчнага заканадаўства і паслядоўнасць яго прымянення амаль не ўплываюць на паляпшэнне сытуацыі. Яны нешта значаць хіба што ў таталітарных дзяржавах. Узровень незаконнага спажывання наркотыкаў у ЗША такі ж ці нават вышэйшы, чым у Эўропе, нягледзячы на тое, што законы ў ЗША нашмат больш жорсткія.

«МЫ МОЖАМ ЗЬНІЗІЦЬ ПОПЫТ НА НАРКОТЫКІ»

Флаг вам у рукі.

У ідэі зьніжэння попыту на наркотыкі ёсць рацыянальнае зерне. Але жаданне паспрабаваць змяніць стан сваёй сьведомасці і выкарыстаць псыхатропныя лекі для гэтага, — універсальнае, і яго лёгка ажыццявіць. Фактычна яшчэ не было такога грамадства, што абыхо-

дзілася б без наркотыкаў. Але з кожным годам узнікае і распацоўваецца ўсё болей і болей новых наркотыкаў. Спробы зьнізіць попыт на наркотыкі праз адукацыю і пазытыўныя альтэрнатывы могуць быць эфэктыўнымі, але ня зьнізіш попыту толькі праз увядзенне жорсткага заканадаўства.

З наркотыкамі, як і з сэксам: хочаш ня мець праблемаў — стрымлівайся, толькі заўжды трэба дбаць і пра тых, хто ўжо ня можа стрымацца. Палітыка бязьлітаснай справы з наркаманами можа адштурхнуць некаторых людзей ад ужывання наркотыкаў, але яна таксама ламае лёсы тых, хто ня здольны ўстаяць. Наркотыкі становяцца мацнейшымі, залежнасць ад іх расьце, а спажывоўцаў наркотыкаў грамадства маргіналізуе настолькі, што ад гэтага ўжо нікому няма карысці.

Рацыянальней было б змагацца ня з попытам, а са шкодай. Зьніжэнне спажывання наркотыкаў — гэта файна, але істотней зьменшыць сьмяротнасць, хваробы, злачынствы і пакуты, зьвязаныя з перадазроўкай і з наступствамі «вайны» з наркотыкамі.

Зьменшыць шкоду ад легальных наркотыкаў, напрыклад, алькаголю і цыгарэтаў, можна праз папулярызацыю разумнага спажывання алькаголю і праверку кіроўцаў, а таксама празь пераконваньне людзей пераходзіць на нікатынавыя налупкі, гумкі і нюхальны тытунь. Зьменшыць шкоду ад нелегальных наркотыкаў можна праз праграмы абмену шпрыцаў (спыняючы перадачу заразных хваробаў), праз продаж проціядзды (на выпадкі перадазроўкі) і праз выдачу людзям, ужо залежным ад герайну і іншых нелегальных наркотыкаў, мэтадону і нават фармацэўтычнага герайну ў шпіталях (апошняе ўжо практыкуецца ў Брытаніі, Канадзе, Нямецчыне, Нідэрляндах і Швайцарыі). У гэтых краінах не баяцца, што ў

выніку такіх захадаў спажываньне наркотыкаў вырасьце. Не дарагі кошт стрымлівае рэалізацыю гэтых стратэгий: наадварот, зазвычай акурат такія стратэгіі даюць эканоміць грошы падаткаплатнікаў, якія ў адваротным выпадку выдаткоўваюцца на пэнітэнцыярныя ўстановы і мэдыцыну, а перашкаджаюць іхнай рэалізацыі зацягваюць тых, хто выступае за супрацьдзеянне распаўсюду наркотыкаў выключна праз абстынэнцыю, замінае і бессардэчная абьякаваньне да жыцьця і дабрабыту спажываюць наркатэчнага зельля.

«ВЫРАШЭНЬНЕ ПРАБЛЕМЫ —
У ЗЬНІЖЭНЬНІ ПАСТАВАК
НАРКОТЫКАЎ»

Не, і гісторыя нам ня раз гэта ўжо даводзіла.

Зьніжэньне прапановы такое ж мэтазгоднае, як і зьніжэньне попыту; вядома, калі б ніхто не вырошчваў канопель, кокі ці опіюмнага маку, тады б ні герайн, ні какаін, ні марыхуана не прадаваліся б і не спажываліся б.

За апошнія 50 гадоў, змагаючыся зь незаконным вырошчваньнем наркотыкаў, заканадаўцы ня раз зьвярталіся як да мэтаду бізуна, так і да мэтаду перніка. Гэтыя мэтады могуць быць паспяховаымі ў канкрэтных мэтавых мясцовасьцях, але яны папросту прыводзяць да таго, што вытворчасць наркотыкаў перасоўваецца з аднаго рэгіёну ў іншы: вытворчасць опіюму перамясьцілася з Пакістану ў Аўганістан; какаіну — з Пэру ў Калюмбію; а марыхуаны — з Мэксыкі ў Злучаныя Штаты, і ў цэлым сусьветная вытворчасць застаецца прыкладна на тым жа ўзроўні, а то і расьце. Мэтад перніка — эканамічнае разьвіцьцё і дапамога ў пераходзе на вырошчваньне дазволенай культуры — звычайна запозьнены і неэфэктыўны. Мэтад бізуна

— прымусовае вынішчэньне ўраджаю з дапамогай, у тым ліку, і распыленьня хімікатаў — зьнішчае і нелегальныя, і легальныя культуры і можа быць небяспечным як для насельніцтва, так і для навакольнага асяродзьдзя. Барацьба за зьніжэньне паставак наркотыкаў мае адзінае пазытыўнае наступства — больш заможныя дзяржавы ўсьведамляюць неабходнасьць выдаткаваць крыху грошай на эканамічнае разьвіцьцё бяднейшых дзяржаваў — вытворцаў наркотыкаў. Але, у асноўным, зьнішчэньне ўраджаю і замена забароненай культуры на дазволенай толькі яшчэ больш шкодзіць і так не багатым фэрмэрам, але не перарывае працэсу пастаўкі наркотыкаў. Сусьветныя рынкі марыхуаны, какаіну і опіюму дзейнічаюць паводле такой сама схемы, як і рынкі іншых тавараў: калі ў выніку кепскага надвор'я, пад'ёму цэнаў ці палітычных праблемаў у адным месцы ўзьнікаюць цяжкасьці, рынак кампэнсуе іх у іншым месцы. Калі б тыя, хто змагаецца з наркатрафікам, падумалі пра наступствы сваіх стратэгий, яны зразумелі б, што перад імі мусяць стаяць задача не глябальнага зьніжэньня паставак, а вызначэньня, дзе незаконная вытворчасць стварае найменш праблемаў (і дае найбольш плюсаў). Такая задача стаіць пры змаганьні зь любой распустай. Ніхто не спадзяецца выкараніць яе, ліквідаваць, але нават нелегальную распусту можна дзейсна лякалізаваць і рэгуляваць.

«ЯКУЮ НАРКАТЫЧНУЮ ПАЛІТЫКУ
ПРАВODЗЯЦЬ ЗША, ТАКУЮ Ж —
І ЦЭЛЫ СЬВЕТ»

Як ні сумна прызнаваць, але гэта праўда.

Браць прыклад з ЗША ў пытаньні змаганьня з наркотыкамі — гэта тое самае, што браць прыклад з Паўднёвай Афрыкі пэрыяду апартэіду ў расавым

пытанні. ЗША — на першым месцы ў сьвеце па колькасці арыштаў на душу насельніцтва. Жыхары ЗША складаюць менш за 5 % ад насельніцтва зямлі, але 25 % арыштантаў у сьвеце прыпадаюць на Штаты. Колькасць людзей, кінутых у астрог у ЗША за парушэнне антынаркатычнага заканадаўства, вырасла з 50 000 у 1980 г. да 500 000 сёння; у Заходняй Эўропе вязняў, асуджаных за парушэнне ўсіх законаў разам узятых, меней.

Яшчэ горш выглядаюць у ЗША справы з праграмамі абмену шпрыцаў для зніжэння рызыкі заражэння СНІДам, як арыентаванымі на самі Штаты, так і на сьвет. Хто ведае, колькі людзей не падхапілі б СНІД, калі б ЗША ўвялі ўнутры краіны і падтрымлівалі за мяжой такія праграмы, якія дапамаглі знізіць небяспеку заражэння СНІДам у Аўстраліі, Брытаніі, Нідэрляндах і ў іншых краінах. Паўна, мільёны.

І ўсё ж, нягледзячы на такія змрочныя дадзеныя, ЗША здолелі стварыць міжнародны рэжым змаганьня з наркотыкамі, змадэляваны паводле іх уласнага строгага і карнага падыходу да гэтай барацьбы. Такі ж падыход стаў дамінантным у ААН і іншых міжнародных арганізацыях па барацьбе з наркотыкамі, і такім чынам федэральны закон ЗША па барацьбе з наркотыкамі пашырыўся на ўвесь сьвет. Гэта адзін з тых рэдкіх выпадкаў, калі адна нацыя здольная так паспяхова навязаць астатняму сьвету свае няўдалыя заканадаўчыя праекты.

Але цяпер, упершыню за доўгі час, гегемонія ЗША на барацьбу з наркотыкамі ва ўсім сьвеце пахіснулася. Эўрапейскі Звяз патрабуе скрупулёзнага перагляду стратэгіі антынаркатычнага змаганьня. Стомленыя дзесяцігодзьдзямі вайны з наркотыкамі, якую вялі ЗША, лацінаамерыканцы цяпер моцна зьнеахвоціліся да

шчыльнае супрацы з ЗША ў гэтым пытанні. Кітай, Інданэзія, В'етнам і нават Малайзія з Іранам усё ахвотней пагаджаюцца на рэалізацыю праграмаў абмену шпрыцаў і іншыя праграмы, скіраваныя на зніжэнне шкоды ад хваробаў, бо пагроза СНІДу ў гэтых краінах дасягнула сьмяротна небяспечнага ўзроўню. У 2005 г. Міністэрства юстыцыі Ірану выпусціла фэтву пра тое, што праграмы мэтадонавай падтрымкі і абмену шпрыцаў не супярэчаць прынцыпам ісламу. Застаецца пажадаць толькі, каб аналягічныя ведамствы ў ЗША аказаліся такімі ж асьвечанымі.

«ТРЭБА СПЫНІЦЬ ВІТВОРЧАСЬЦЬ ОПІЮМУ Ў АЎГАНІСТАНЕ»

Добра падумайце, да чаго гэта прывядзе.

Лёгка казаць, што спыненне рэкордна высокай вытворчасці опіюму ў Аўганістане — адкуль сёння пастаўляецца на сусьветны рынак прыкладна 90 % наркотыкаў, у той час як 10 гадоў таму пастаўлялася толькі 50 % — вырашыць усе праблемы: ад ужываньня герайну ў Эўропе і Азіі да адраджэння Талібанаў. Але давайце ўявім на хвіліну, што ЗША, НАТО і ўрад Хаміда Карзая здолелі нейкім чынам спыніць вытворчасць опіюму ў Аўганістане. Хто ад гэтага выйграе? Толькі Талібан, палявыя камандзіры і іншыя магнаты з чорных рынкаў, чые запасы опіюму шалёна вырастуць у цане. Сотні тысячаў аўганскіх сялян запоўняць гарады, пры гэтым ня маючы ніякай прафэсійнай падрыхтоўкі. І на наступны год многія аўганцы вернуцца назад да сваіх палеткаў, каб вырасьціць чарговы забаронены ўраджай, маскіруючы ад урадавых чыноўнікаў патаемныя загоны. А рынак жа сусьветны. Што будзе рабіцца за межамі Аўганістану? Рост цэнаў на герайн звычайна павышае і ўзро-

вень злачыннасці сярод наркаманаў. А таксама прыводзіць да таньнейшых, але больш небяспечных спосабаў спажывання наркотыкаў, такіх, як, напрыклад, пераход ад курэння да ўнутрывэннага ўвядзення герайну, што, у сваю чаргу, прыводзіць да большай рызыкі заражэння СНІДам ці гепатытам С. Узважыўшы ўсе гэтыя аргументы, разумееш, што поўнае спыненне вытворчасці опіюму ў Аўганістане прынясе нашмат менш карысці, чым адразу падаецца.

Дык як жа можна вырашыць праблему? Некаторыя раіць скупляць увесь опіюм у Аўганістане на корані, што каштавала б меней, чым цяпер выдаткоўваецца на змаганне з вырошчваннем гэтага опіюму. Але, улічваючы тое, што сяляне ў якім-небудзь іншым месцы будуць вырошчваць опіюм да таго часу, пакуль на герайн будзе попыт, магчыма, што для ўсіх было б лепей пакінуць сытуацыю бязь зьменаў — каб 90 % усіх паставак сыходзілі толькі з адной краіны. Калі б такая ерэтычная прапанова знайшла падтрымку, з'явілася б магчымасць выпрацоўкі новай стратэгіі дзеяння ў Аўганістане, якая будзе ўлічваць інтарэсы ЗША, НАТО і мільёнаў аўганцаў.

«ЛЕГАЛІЗАЦЫЯ — ГЭТА НАЙЛЕПШАЕ ВЫЙСЬЦЕ»

Магчыма.

Глябальная забарона наркотыкаў — дарагая катастрофа. ААН падлічыла, што прыбытак чорнага рынку ад гандлю наркотыкамі складае 400 млрд даляраў, ці 6 % сусветнага гандлю. Наймаверныя прыбыткі дастаюцца тым, хто гатовы ісці на рызыку, — яны ўзбагачаюць крымінальнікаў, тэрарыстаў, крываваыя партызанскія рухі, а таксама спакушаюць палітыкаў і ўрады на незаконныя дзеянні. Многія гарады, правінцыі і нават краіны Лацінскай Амэрыкі, Карыбскага

рэгіёну і Азіі нагадваюць Чыкага часоў Аль Капонэ. Зрабіўшы рынак наркотыкаў празрыстым, легалізацыя радыкальным чынам памяняе ўсё да лепшага. Што важней, легалізацыя зьвяззе праблему нарказалежнасці да праблемы толькі здароўя. Большасць людзей, што спажываюць наркотыкі, нагадваюць такіх сумленных спажыўцоў алькаголю, што ня чыняць ніякай шкоды ані сабе, ані каму-небудзь яшчэ. Яны перастануць быць клопатам дзяржавы. У той самы час легалізацыя паспрыяе і тым, хто спрабуе пераадолець сваю залежнасць ад наркотыкаў — яна зменшыць рызыку перадазіроўкі і хваробаў, зьвязаных зь няякаснымі прадуктамі, бо больш ня будзе патрэбы набываць наркотыкі на небяспечным крыміналізаваным рынку. А гэта, зноў жа, дазволіць разглядаць праблему нарказалежнасці як праблему мэдычнага, а не крымінальнага характару.

Ніхто ня ведае, як шмат у суме ўрады розных краінаў губляюць праз свае няўдалыя захады ў вайне супраць наркотыкаў. Гэтыя выдаткі складаюць мінімум 100 млрд даляраў у год, пры гэтым палова гэтай сумы — выдаткі федэральнага ўраду, урадаў штатаў і мясцовых адміністрацый у ЗША. Дадайце да гэтага дзясяткі мільярдаў даляраў, якія можна было б штогод атрымліваць у якасці падаткаў з прыбытку ад рэалізацыі легалізаваных наркотыкаў. А цяпер уявіце, што было б, калі б хоць трэцяя частка ад гэтай сумы выдаткоўвалася на барацьбу з нарказалежнасцю і хваробамі, зьвязанымі з наркотыкамі. Практычна ўсе, за выключэннем тых, для каго сённяшні стан выгадны ў фінансавым ці палітычным сэнсе, выйграюць.

Некаторыя кажуць, што легалізацыя амаральная. Гэта бязглуздыца, ня можна ж знайсці падставу для таго, каб дыскрымінаваць чалавека толькі за тое, што

ПАЛЕМІКА

ён нешта там сабе спажывае, ня чынячы шкоды іншым людзям. Можна пачуць, што легалізацыя прывядзе да беспрэцэдэнтнага выбуху злоўжывання наркотыкамі. Яны забываюцца, што мы ўжо жывём у такім сьвеце, дзе лёгка знайсці любы гатунак псыхатропных сродкаў, а тыя, каму бракуе грошай на наркотыкі, нюхаюць салярку, клей і іншыя прадукты, часам яшчэ больш шкодныя за наркотыкі.

Найбольшай хібай легалізацыі можа быць той факт, што дазволена законам рынкі прайдуць у рукі магутных алькагольных, тытунёвых і фармацэўтычных кампаній. І ўсё ж, легалізацыя — нашмат больш прагматычны крок, чым трываньне карупцыі, гвалту і арганізаванай злачыннасці, якія спараджаюцца сучаснай праўнай рэгуляцыяй гэтай справы.

«ЛЕГАЛІЗАЦЫІ НІКОЛІ НЕ АДБУДЗЕЦЦА»

Ніколі не кажы ніколі.

Да поўнай легалізацыі мо яшчэ далёка, але частковая легалізацыя можа распачацца ўжо неўзабаве. Найперш надаецца на легалізацыю марыхуана. Сотні мільёнаў людзей каштавалі яе, і большасць з іх не нашкодзілі сабе праз гэтані на каліва і не перайшлі на «цяжэйшыя» наркотыкі. У Швайцарыі, напрыклад, за легалізацыю марыхуаны двойчы галасавала адна з палатаў парламэнту, але другая палата двойчы накладала на гэты закон вэта. У іншых рэгіёнах Эўропы спекуляцыя марыхуанай падае. У ЗША, дзе прыкладна 40 % з 1,8 млн асобаў, якіх затрымліваюць штогод, складаюць арышты за захоўванне марыхуаны, звычайна ў малых колькасцях, 40 % насельніцтва лічаць, што продаж наркоты-

каў мусіць абкладацца падаткамі, кантралявацца і рэгулявацца, як і продаж алькаголю. Пад уплывам закліку прэзідэнта Балівіі Эва Маралеса ўсё больш людзей у Лацінскай Амэрыцы і Эўропе выступаюць сёння за тое, каб выключыць коку з міжнародных пагадненняў па барацьбе з наркотыкамі, з тае прычыны, што няма ніякіх вартых даверу мэдычных падставаў, каб пакінуць яе ў сьпісе наркотыкаў. Калі выключыць коку са сьпісу забароненых рэчываў, традыцыйныя пастаўшчыкі атрымаюць эканамічныя выгады і, магчыма, кока складзе канкурэнцыю больш праблематычным субстанцыям, нават алькаголю, які робіць нашмат больш шкоды здароўю.

Глябальная вайна з наркаманіяй ніяк ня скончыцца ў тым ліку і таму, што так шмат людзей ня могуць зразумець розніцы паміж шкодай ад злоўжывання наркотыкамі і шкодай ад забароны наркотыкаў. Прапанова легалізацыі выносіць гэтую розніцу на парадак дня. Праблема з опіюмам у Аўганістане — гэта, у першую чаргу, праблема, выкліканая сыстэмай забаронаў, а не праблема, выкліканая самім наркотыкам. Тое самае тычыцца праблемы нарказлачыннасці ў Лацінскай Амэрыцы і Карыбскім басэйне, якая развілася за апошнія трыццаць гадоў і якая цяпер перакідваецца на Афрыку. Наркабарон за наркабаронам трапляюць за краты, а канчатковага рашэння праблема ня мае — бо яно ў пераглядзе падыходу да пытаньні, а не ва ўвядзеньні новых пакаранняў. Ужо мала хто мае сумневы, што вайна з наркаманіяй прайграная, але яшчэ патрэбныя адвага і дальнабачнасць, каб пераступіць цераз забароны, страх і ціск з боку тых, хто зацікаўлены ў захаваньні сытуацыі такой, якая яна ёсьць.

Пераклала з ангельскай Наталка Харытанюк паводле: Foreign Policy. September/October 2007.

Канчатковы вынік такой стратэгіі — сьмерць

Заўвагі Віктара Чарняка да артыкула Ітана Надэльмана

У сучасным свеце праблема легалізацыі наркатычных вырабаў набыла вельмі актуальнае значэнне. Ніводзін сьведомы чалавек ня можа застацца абыякавым да таго, ці забараніць альбо дазволіць легальны продаж наркатычных вырабаў, таму што гэтае рашэнне ў вялікай ступені паўплывае на структуру і маральнасць грамадства, у якім мы жывём і ў якім будучыць наступныя пакаленьні. Вельмі важна данесці да сьведомасці палітыкаў і звычайных грамадзян розныя пункты бачанья дадзенай праблемы.

Восеньню 2007 г. у журнале «Foreign Affairs» з'явіўся артыкул прафэсара Ітана Надэльмана, у якім ён прапануе рацыянальны спосаб кантролю за спажываннем наркотыкаў і пераадоленнем крымінальнага наркабізнэсу.

У сваім артыкуле прафэсар Надэльман дэманструе неэфэктыўнасць змаганьня з сацыяльным феноменам спажываньня, распаўсюду і вырабу наркотыкаў і іх сурагатаў шляхам ілегалізацыі і крымінальнага перасьледу вытворцаў, распаўсюднікаў і спажыўцоў. Аргументамі для гэтага аўтару служаць: нэгатыўны досвед апошняга дзесяцігодзьдзя ААН і Злучаных

Штатаў у барацьбе з гэтым ліхам; не зьмяншэнне, але рост попыту на наркатычныя вырабы і добрая арганізаванасьць крымінальнага наркабізнэсу; маргінальнае становішча ў грамадстве людзей, залежных ад наркотыкаў; шырокае распаўсюджваньне СНІДу і іншых інфэкцыйных захворваньняў сярод наркатычна залежных людзей шляхам негігіенічнага ўжытку шпрыцаў.

На думку прафэсара Надэльмана, адзіны рацыянальны выхад для грамадства — гэта легалізацыя наркатычных вырабаў, прынамсі найбольш лёгкіх, як марыхуана, што дазволіць дзяржаве трымаць пад кантролем іх рынак і тым самым ліквідуе чорны рынак і павязаную зь ім злачыннасць. У сваю чаргу праблема наркотыкаў стане праблемай здароўя, зьменшыцца колькасць памерлых ад перадазіровак і някаснага тавару, зьменшыцца распаўсюджваньне інфэкцыйных хваробаў і выдаткі падаткаплатнікаў на барацьбу з наркотыкамі і іх наступствамі.

Давайце сапраўды падумаем над тым, што прапануе прафэсар Надэльман. У чым большая шкода: ад ужываньня наркотыкаў ці ад іх забароны? Па-першае, я

Віктар Чарняк нарадзіўся на Гарадзенічыне, пасля заканчэння бакаляўрыяту ды магістратуры піша дактарат на факультэце сацыяльных навук ва ўнівэрсытэце Фамы Аквінскага ў Рыме. Друкуецца ў «ARCHE» ўпершыню.

ПАЛЕМІКА

лічу, што трэба ставіць пытаньне не пра выбар найменшага зла, але пра выяўленьне і пераадоленьне зла.

На маю думку, пазыцыя прафэсара Надэльмана ў цэлым адпавядае поглядам сучасных «libertarians» (прыхільнікаў дактрыны пра свабоду волі), для якіх правы і свабода індывідууму ставяцца на першы плян. Індывідуум ня можа ў палітычным і сацыяльным жыцьці грамадства быць абмежаваным у свабодзе асабістага выбару, эканоміка поўнасьцю рэгулюецца прынцыпамі свабоднага рынку. (Адным зь вядомых сучасных прадстаўнікоў дадзенай палітычна-філязофскай плыні зьяўляецца прафэсар Робэрт Нозік (Robert Nozick) зь ягонай «theory of entitlement» і «idea of minimal State».) Таму няма нічога дзіўнага, калі для аўтара сыстэматычнае ўжываньне наркотыкаў ня ёсьць амаральным, не вынішчае ў чалавеку асабістай вартасці, і таму найбольшая шкода для яго прадстаўляецца ад ілегалізацыі наркотыкаў. Мэта, якую хацеў бы дасягнуць прафэсар Надэльман, была б гарманізацыя грамадства: пераадоленьне злачынства, мэдычная дапамога і рэабілітацыя нарказалежных, эканомія грашовых выдаткаў падаткаплатнікаў. Але аўтар не бярэ пад крытычную ўвагу эфэкты ад легалізацыі наркотыкаў.

Дасягненьне азначаных мэтаў выклікае вялікія сумневы. Крымінальныя структуры складуць канкурэнцыю новым манапалістычным вытворцам на рынку наркотыкаў таму, што манаполіі павінны будучь плаціць высокія падаткі і ў выніку трымаць высокія цэны. Даступнасьць наркотыкаў прывядзе да іх больш шырокага ўжываньня і павысіць выдаткі спажыўцоў на наркатычныя вырабы і, як наступства, крымінальнасьць. Няма сумневу, што легалізацыя марыхуаны і іншых лёгкіх наркотыкаў паслужыць толькі іх злоўжываньню і паступоваму

пераходу на мацнейшыя наркотыкі. Немагчымасьць абмежаваньня тых, хто знаходзіцца ў крытычным стане, ад тых, хто з розных прычынаў толькі пачынае спажываньне наркотыкаў, і тым самым вызначэньня тых, каму выдзяляць бясплатныя наркатычныя вырабы, а каму не, прывядзе да высокіх выдаткаў на новыя мэдычныя структуры, што будучь гэтым займацца. Разам з гэтым павысяцца выдаткі на лекаваньне ўзрослай колькасці нарказалежных, якія ня змогуць паўна-вартасна прадаўжаць жыцьцё ў грамадстве. Пытаньне: ці можна прапанаваць нарказалежнаму бясплатны наркотык, каб толькі часова палепшыць ягоны стан? Мяркую, што не, бо канчатковы вынік такой стратэгіі — сьмерць. Праграмы па абмене шпрыцаў альбо іх нізкага кошту можна ажыццяўляць і пры ўмове ілегалізацыі наркотыкаў. Ні ў якім разе асобы, залежныя ад наркатычных вырабаў, не павінны трактавацца ў спосаб, што прыніжаў бы іх вартасць.

Праблема спажываньня наркатычных вырабаў сярод шырокага кола людзей, асабліва моладзі, кідае сьвятло на шырокі спектр праблем, якія існуюць у сучасным грамадстве (асабліва маю на ўвазе краіны Захаду): праблема прызнаньня і рэалізацыі асобы ў грамадстве, нявызначанасьць мэты існаваньня чалавека, яго маральных якасьцяў і прынцыпаў.

Лічу, што інтэлігенцыя і дзяржава ў першую чаргу павінна звярнуць увагу на тое, як рэфармаваць грамадства, адукацыйную і выхаваўчую сыстэмы для таго, каб выхаваць маральную асобу («virtues person»), прапагандаваць пачуцьцё салідарнасьці і супольнага дабра (common good), абараніць сям'ю ад рознага кшталту дэградацыйнага і разбуральнага ўплыву.

Цікавым прадстаўляюцца дэбаты паміж такімі філязофска-палітычнымі плынямі, як лібэральныя эгалітарысты

(«liberal egalitarians», яскравымі прадстаўнікамі зьяўляюцца Джон Роўлз, Рональд Дворкін) і камунітарысты («communitarians», яскравымі прадстаўнікамі зьяўляюцца Аласдар Макінтайр, Майкл Ёлцэр і Чарлз Тэйлар). Камунітарысты крытыкуюць лібэральных эгалітарыстаў за тое, што апошнія ня могуць дастасаваць да сваіх сацыяльных тэорый справядлівасці важнасць прыналежнасці да канкрэтнага грамадства з пэўнай традыцыяй, культурай і рацыянальным масьленьнем. Такім чынам яны не даюць дастаткова аргументацыі, якім чынам выхаваць маральную асобу з пачуцьцём салідарнасці. Лічу, што дадзеная аргументацыя камунітарыстаў вельмі слушная, і прапаную паглядзець на праблему наркотыкаў, застасаваўшы некаторыя маральныя погляды хрысьціянства (у першую чаргу каталіцкай і праваслаўнай цэркваў).

Згодна з хрысьціянскай маральлю, існаваньне і дзейнасьць асобы ў сьвеце заключаецца ў рэалізацыі яе патэнцыялаў і талентаў з мэтай станаўленьня самім сабой у гісторыі грамадства і сусьвету і як канчатковы пункт — вяртаньня да Творцы. Яна можа рэалізавацца толькі з дапамогай Божай ласкі, якая ні ў якім разе не трансфармуе натуры чалавека. Вартасьць асобы прадстаўляецца ўнікальнасьцю рацыянальных і маральных задаткаў, што даюць ёй магчымасьць інтэлектуальнага пазнаньня і самарэгуляцыі. З дапамогай натуральнага закону асоба адкрывае для сябе маральныя цноты і прынцыпы, што павінны рэалізоўвацца ў грамадстве праз свабодны і адказны выбар у дасягненьні асабістага і супольнага добра.

Ужываньне ж наркотыкаў паніжае годнасьць чалавека тым, што робіць яго залежным ад геданістычных пачуцьцяў.

Наркотыкі выклікаюць эфэкт адрыву ад рэальнасьці. Наркатычная залежнасьць разбурае псыхічную, духоўную і рацыянальную функцыю чалавека, узалежнівае яго існаваньне і таму амаральная.

У дадзенай пэрспэктыве легалізацыя наркатычных вырабаў створыць павязаную з гэтым новую субкультуру, якую папа Ян Павал II назваў «культурай сьмерці». Наркотыкі стануць маральна нэўтральным выбарам. Асабліва небясьпечны дадзены крок будзе для маладой і несфармаванай асобы, а таксама для тых, хто з розных прычынаў няздольны да асабістых адказных паводзінаў і выбару на падставе інтэлектуальных ведаў і маральнага досьведу.

Лічу, што такія мэтады, як папярэджаньне, лекаваньне і стрымліваньне, запрапанаваныя ў мануале «Царква, наркотыкі і наркатычная залежнасьць»¹, павінны быць яшчэ раз добра асэнсаваныя і дастасаваныя да тактыкі змаганьня супраць далейшага росту наркатычнага рынку.

Такім чынам, вялікія страты і перашкоды, якія церпіць грамадства ў барацьбе з крымінальным рынкам наркотыкаў, не даюць нам падставы для іх легалізацыі, бо гэты крок прывядзе да непрадбачаных і беспаваротных нэгатыўных наступстваў.

Вядома, што барацьба са злом, выкліканым наркотыкамі, ня скончыцца, пакуль будзе існаваць чалавецтва, але іх легалізацыя захавае аснову маральных прынцыпаў і якасьцяў, згодна зь якімі кожны чалавек можа фармаваць асабісты і адказны выбар: ці стаць на шлях самаліквідацыі, ужываючы наркотыкі, ці стаць на крымінальны шлях іх вытворчасці і распаўсюду, ці шукаць паўнавартаснай рэалізацыі як асобы шляхам адказнага і свабоднага выбару ў дасягненьні асабістага і супольнага добра.

¹ Папскі Савет па ахове здароўя, 2001.

ВАСІЛЬ АЎРАМЕНКА

Самагубства і эўтаназія

«Што выратуе сьвет?» — «Ня ведаю, а вось хто яго пагубіць, магу сказаць дакладна — чалавек!» — «А пры чым тут прыгажосць?» — «А зробіць гэта можна прыгожа, а можна і брыдка...» — «Брыдка-нябрыдка... А што да таго сьвету?» — «Ды нічога. Прырода ж ня мы, думаць ня ўмее...»

«Дыялёгі сяла Дастоева»

Усё дзеля чалавека! Усё ў імя Чалавека! І вось ужо нічога акрамя ЧАЛАВЕКА і не засталася. Вакол, куды ні плюнь, толькі адзін татальны ГУМАНІЗМ.

«Нататкі адстаўнога гуманіста»

Гуманізм! Гэта гучыць горда. Напраўду ён — сьвятарная карова Новага часу, духоўны стрыжань эўрацэнтрычнага сьвету, ідэйны падмурак сучаснай цывілізацыі. Колькі гігантаў і карлікаў вырасла на ягоных плячах: капіталізм, сацыялізм, прагрэс, дэмакратыя, лібэралізм, правы чалавека, спажывецкае грамадзтва, сэксуальная рэвалюцыя, аднаполыя шлюбы і да т. п. Колькі дзідаў зламана ў ягонае імя і колькі галоў адсечана на ягоным аўтары. Ці ня ёсьць прыкметай канчатковай перамогі гуманізму тое, што апошнія 100 гадоў усё самае кепскае ў сьвеце завецца антыгуманым. І калі галоўная каштоўнасьць гуманізму — чалавек-асоба, з усімі сваімі ідэямі, комплексамі і вантажомі, то найгоршым злачынствам суп-

раць яго можна лічыць гвалтоўнае пазбаўленьне жыцьця, у тым ліку і дачасную сьмерць, прычыненую самому сабе. Аднак самагубства і каштоўнасьці гуманізму маюць не такія простыя дачыненні, як падаецца. А значны рост самагубстваў у сьвеце за апошнія дзесяцігодзьдзі ёсьць ня чым іншым, як адным з вынікаў «канчатковай перамогі» гуманізму.

Па вялікім рахунку, суіцыд — зьява чалавечая. За рэдкім выключэньнем яна амаль невядома ў жывёльным сьвеце. Бадай толькі ў янота-паласкуна біёлягі назіраюць выпадкі, калі самец топіцца пасля гібелі сваёй партнэркі. Аднак гэта выключэньне з агульнага правіла. Людзям жа здольнасьць да самагубстваў была дадзена разам з інтэлектам і свабо-

Васіль Аўраменка — прафэсійны лекар, жыве й працуе ў Магілёве.

дай волі, а суіцыды сталі своеасаблівай платай за розум і перамогу над безумоўнымі рэфлексамі, у першую чаргу над рэфлексам самазахавання. У розныя эпохі стаўленьне да самагубстваў мяняліся, але ў дагістарычныя часы *homo sapiens* быў так заняты здабываньнем ежы, барацьбой з навакольнымь сьветам і працягам роду, што ня меў часу, сілаў і прычын для такога «глупства». У адрозьненьне ад сучаснага чалавек першабытны ня меў ні выбару, ні свабоды, а ягонае жыцьцё было жорстка рэглямэнтавана ад нараджэньня да самой сьмерці (як правіла, у 25—30 год). Выключэньнем была хіба што традыцыя пакідаць на пагібель сваіх старых і нямоглых, гэтакі правобраз сёньняшняй эўтаназіі. У тых «негуманьных» часы пры вялікім дэфіцыце харчовых рэсурсаў галоўнай праблемай былі не правы чалавека, а выжываньне роду. Выбар паміж старымі і малымі рабіўся на карысьць апошніх: то быў элемэтарны біялягічны прагматызм. Хоць пры жаданьні тут можна ўгледзець і нейкую сымбаліку: старых (мінулае) прыносілі ў ахвяру маладым (будучаму) і, як пры любым ахвяраваньні, меў тут месца элемэнт угоды ці, прынамсі, надзеі на тое, што, аддаўшы меншае ці горшае, вы некалі атрымаеце большае і лепшае. Людзі ў адносінах і з прыродай, і з багамі, і з да сябе падобнымі заўсёды шукаюць выгаду. Ці ня ёсьць гэта спэцыфічным чалавечым рэфлексам, як і прага да экспансіі ды ўлады, дзякуючы якому людзкая супольнасьць выжыла і шырока разышлася па сьвеце. Хоць што такое «выгада» і да чаго яна можа прывесці, трэба яшчэ разабрацца.

Калі кажучь пра выгаду, то звычайна маюць на ўвазе матэрыяльную карысьць для асобнага чалавека. Але, па-першае, выгада бывае ня толькі рэчавай, але фізіялягічнай ці духоўнай. А па-другое,

ня толькі прыватнай, але і групавой — сямейнай, кланавай, этнічнай, нацыянальнай і нават — відавой ці біялягічнай. Калі гаворка ідзе пра карысьць на ўзроўні грамадства ці ўсяго роду чалавечага, то часцей ужываецца слова «дабро», а калі пра шкоду, то, адпаведна — «зло». Але перш чым залазіць у мэтафізычныя нетры «добра і зла», зробім невялікі экскурс у гісторыю пытаньня.

ПЫТАНЬНІ БЕЗ АДКАЗАЎ

Сярод шматлікіх пытаньняў, якімі чалавек выкладае свой шлях, ёсьць і такія, на якія адказу быць ня можа ў прычыпе. Як бы ні высільваўся наш розум, але ня ўсё яму пад сілу. Асабліва — ён сам для сябе. Напрыклад, што вы думалі, калі нараджаліся на сьвет? Напэўна, мала хто знойдзецца сказаць што-небудзь на гэтакі правакацыйны запыт. Хоць нехта і зраагуе пытаньнем на пытаньне: «А хіба мог я тады думаць?» І сапраўды, напачатку было ня слова, а нават ня думка — спачатку было нараджэньне — бяздумнае, бясслоўнае, агучанае ў лепшым разе крыкам «а-а-а-а!». І то была не загалоўная літара альфабэту — «А», але просты непадцэнзурны і нелітаратурны крык ці то радасьці, ці то гора, ці то шоку ад новага сьвету, ці то шкадаваньня аб цёплым матчыным улоньні. Гэты няўцямны гук зьмясьціў у сабе і будучыя шэдэўры паэзіі, і шчырыя малітвы, і матэматычныя формулы, і філязофскія парадоксы. У ім, як у зародку, былі закуты ўсе коды літаратуры і навукі, разгарнуць якія ў палатно чалавечай культуры, у абшар словаў і думак можна толькі прайшоўшы жыцьцёвым шляхам да самага канца, да самай апошняй думкі. «Пра што вы падумалі на парозе сьмерці? Што апошнім клякснула вам у галаву?» Пытаньне,

ВАСІЛЬ АЎРАМЕНКА
ВІКТАР МІСЕВІЧ

якое навек застанеца без адказу, бо адказчык заўсёды сыходзіць раней, чым яно зададзена. Але ж чалавек такая ненаедная істота, што заўжды прагне немагчымага, вечна імкнецца за межы дазволенага і дасяжнага, за рамкі ўласнага розуму і быцця. Ён называе гэта адкрыццём Божым, вечнай ісцінай, трансцэндэнтальнасцю, прагрэсам ці іншымі імёнамі, але, на самой справе, нічога паза межамі свайго жыцця ня ведае. Усё, што ён «дабудоўвае» ці то наперад, ці то ўзад да свайго існавання, ёсць канструкцыя з тых словаў і думак, якія дало яму жыццё, сваё ці сваіх папярэднікаў. Фактычна гэта адлюстраванне ягонага вопыту ў рэтра- ці праспектыўным «люстэрку». А ўсе «вечныя» пытанні ёсць пытаньнямі па-за межамі ягонага жыцця, і вечныя яны бадай таму, што адказу на іх вечна няма. Хіба што замест аднаго пытаньня ставіцца другое, а за ім трэцяе. Урэшце, гэтых пытаньняў ня так і шмат, і большасць людзей вельмі рэдка іх сабе задае. Чалавек звычайна думае, як зарабіць грошай, дзе б чаго зьесці ці чым заняць вольны час. Пытанні, безумоўна, важныя, а магчыма, і галоўныя ў будзённым жыцці. Але ж ёсць яшчэ і жыццё вечнае, і вечнае ня ў тым сэнсе, што несмяротным можа быць асобны чалавек, а ў тым, што вечны сам «чалавечы мурашнік». Людзкая супольнасць жыве вякамі і тысячагодзьдзямі, таму непазбежна ўзнікаюць пытанні не «абсалютна», але «адносна» вечныя, у межах чалавечай гісторыі ці адной цывілізацыі. Адказы на іх кожная эпоха можа даваць па-свойму.

САМАГУБСТВА: КАЛІ ПЕРАВЫШАНЫ ПАЎНАМОЦТВЫ

Вяртаючыся да тэмы «добра і зла», можна смела сказаць, што, як і любая

сьмерць, суіцыд лічыцца сёння безумоўным злом. Але ж ёсць між імі і розніца: натуральная сьмерць прыходзіць, калі канчаюцца фізычныя магчымасці для існавання, а самагубная — калі сыходзяць духоўныя ці, хутчэй, душэўныя магчымасці. Такім чынам, самагубства ёсць адным з варыянтаў духоўнай сьмерці. Але існуе яшчэ адзін ці не найважнейшы момант — суіцыд ёсць **добра**хвотным выбарам чалавека. Вось тут упершыню да «зла» прычэпіўся прыкметнік «добра-», і, відаць, тое нездарма. Бо рана ці позна надыходзіць час, калі дабро і зло мяняюцца месцамі. Нічога новага ў гэтым няма. Кожны чалавек гадзе ў сабе патэнцыйнага самагубцу, і ў большасці людзей, якія пражылі доўгае, няпростае жыццё, хоць аднойчы ў галаве ўсплывала крамольная думка — а ці варта жыць далей? На шчасце, толькі ў нямногіх яна ўзнікае зноў і зноў, і яшчэ радзей прыводзіць да практычных дзеянняў. Што ж стрымлівае большасць з нас ад фатальнага кроку?

Чалавек — істота гістарычная. Гэта азначае, што ягонаў неад’емнай якасцю ёсць памяць — генэтычная, родавая, нацыянальная, індывідуальная. Чалавек бяз памяці ўжо не чалавек. Ён губляе магчымасць да навучання, да сувязі з іншымі ці да якой-небудзь прадукцыйнай дзейнасці. Хто бачыў хворага на дэмэнцыю, разумее, пра што гаворка. «Дэмэнцыя» супольнасці або цэлага народу — зьява бадай гіпатэтычная, але нават частковая страта гістарычнай памяці вядзе да замаруджвання сацыяльнага развіцця. Прыкладам таму можа быць лёс некаторых постсавецкіх народаў, і беларусаў не ў апошнюю чаргу. Сытуацыя татальнай культурна-эканамічнай дэградацыі і вяртаньня да прымітыўных формаў існавання сустракаецца пакуль толькі ў фантастычных творах ці антыў-

топіях. Аднак і пэрспэктыва бясконцага прагрэсу сёньня выклікае вялікія сумненні. Аглядная вычарпальнасць прыродных рэсурсаў, фізіялягічная абмежаванасць чалавечых магчымасцяў, нарастаньне адмоўных вынікаў тэхнагеннай дзейнасці — усё гэта множыць шэрагі скептыкаў і нават праціўнікаў ідэі бясконцага прагрэсу.

З гістарычнасці *homo sapiens* вынікае яшчэ адна асаблівасць — імкненне чалавека наперад, у невядомае новабыццё. Гэты пасыл асабліва моцны ў маладых, аптымістаў і творчых асоб. Будучыня — гэта невядомасць, яна абуджае чалавечую цікавасць і трымае яго ў тонусе чакання. Навізна — магутны магніт, які цягне ўсё наперад. Урэшце, менавіта прышласць надае сэнс нашаму існаваньню. Мінулае і будучыня, памяць і прага абнаўлення — вось дзве апоры, між якімі нацягваюцца струны чалавечага жыцця, кіпяць жарыцы, робіцца наша гісторыя. Пазбаўлены хоць бы адной, а тым больш дзвюх апораў, чалавек губляе сэнс існавання, «струна» ягонага лёсу бязвольна «завісае» ў прасторы, пасля чаго застаецца адзін крок да сыходу ў нябыт. *Homo sapiens* ня можа быць простым каменем, што ляжыць на адным месцы невядома чаго і для каго. Яму трэба мэта, рух, шлях, вынік, новая мэта і г. д. Мэтаскіраванасць і прагматызм чалавека актыўнага, але пазбаўленага сэнсу сваёй актыўнасці, і ёсць прычынай самагубства. Самазабойства дае чалавеку псэўдамэту і дазваляе ў апошні раз дзейнічаць асэнсавана — ізноў туды, за мяжу вядомага і магчымага, у нябыт будучыні ад тутэйшай безвыходнасці і бязглуздыці. Самазабойства ў гэтым сэнсе адна з самых яркіх зьяваў чалавецтва, а самагубца — той, хто ўзяў на сябе ролю ня толькі дэміурга-творцы, але і бога-тэрмінатара ўласнага

свету. Самагубца — гэта «бог», які перавысіў свае паўнамоцтвы.

Чалавек сапраўды даўно меціць на месца дэміурга. Ён і ёсць па сваёй натуре тыповы дэміург — творца свайго духоўнага мікракосму і навакольна-фізічнага свету, які да таго ж атрымлівае ад гэтай «вытворчасці» немалую асалоду. А старое пытаньне: «Чалавек створаны на падабенства

Бога — ці бог на падабенства Чалавека?», відаць, зь ліку «абсалютна вечных». Таму ня будзем абцяжарвацца адказам на яго. Тым больш, што на стваральную функцыю запраграмаваны не адзін чалавек, а ўсе жывыя істоты — яны таксама «дэміургі», бо бясконца ствараюць да сябе падобных. Чалавек, праўда, і тут абставіў усіх, прыдумаўшы такую

штуку, як сэкс, — аддзяліў каханьне ад яго біялягічна-вытворчай часткі. Аднак гэта, бадай, самая нявінная з ягоных вынаходак за часы пераможнага шэсьця гуманізму. Ёсць і куды больш «крутыя» — кланаваньне, умяшальніцтва ў геном, перашчэпкі органаў і тканак, штучнае апладненне, сучасныя мэдычныя тэхналёгіі падаўжэньня фізічнага жыцця. Апошнім часам людзі перайшлі ня толькі маральныя, але і біялягічныя законы, калісьці жорстка рэглямэнтаваныя рэлігіямі. Ці не насыпеў час пісаць новую вэр-

Разьвязаўшы праблему годнага жыцця, гуманізм паставіў праблему годнага сыходу з гэтага жыцця. Эўтаназія, маральна ўзважаемая і заканадаўча дазволена, будзе натуральным і легітымным выхадам, а яе пашырэнне ў недалёкай будучыні бадай непазьбежнае.

сію Бібліі або ўвесці папраўкі з улікам апошніх навінаў у мэдыцыне, экалёгіі, сацыяльна-культурнай ды інфармацыйнай сфэрах? Нават такая юная ўнівэрсальная Дэкларацыя правоў чалавека патрабуе ўжо перагляду, бо чалавек дэмакратычнага грамадства можа мець права ня толькі на годнае жыццё, але ўжо і на годную ды своечасовую... сьмерць.

МЕЖЫ ГУМАНІЗМУ

Нягледзячы на больш чым чатырохсотгадовую гісторыю, поспехі гуманістычнай ідэалёгіі і практыкі сталі асабліва відавочнымі за апошнія сто год. Перамога жыцця для асалоды над жыццём для пакутаў, перамога існаваньня цяперашняга над недасяжным будучым, а прагматызму — над ідэалізмам стварылі культ зямнога шчасся і поспеху, бязмежнага спажываньня і дабрабыту. «Чалавек створаны для шчасся, як ...; чалавек — гэта гучыць ...; усё — дзеля чалавека ...». Колькі яшчэ самаўхвальных сэнтэнцый прыдуманых за два апошнія стагодзьдзі, якімі былі забіты галовы не аднаго пакаленьня. І сапраўды, сучасная цывілізацыя забясьпечыла для большасьці сваіх жыхароў нечувана камфортнае дасюль існаваньне, а дасягненні навукі дазволілі працягнуць сярэднястатыстычнае жыццё да недасяжных у ранейшыя эпохі тэрмінаў. Аднак далёка не заўсёды яно адпавядае высокім стандартам самога ж гуманізму. Жыццё нерухамага, дэмэнтнага, спакутаванага ад боляў ці іншых хваравітых праяваў чалавека супярэчыць ідэалёгіі камфортна-шчаслівага існаваньня, тым стандартам, на якіх узгадванае цяперашняе грамадства. Таму, пры магчымасьці выбару, многія аддалі б перавагу лёгкай сьмерці, а не

пакутнаму, бязмэтнаму існаваньню. Такім чынам, разьвязаўшы праблему годнага, бесклапотнага жыцця, гуманізм паставіў наступную, ня менш складаную праблему — годнага, беспакутнага сыходу з гэтага жыцця. У такой сытуацыі эўтаназія, маральна ўзважаная і заканадаўча дазволена, будзе натуральным і легітымным выхадам, а яе пашырэнне ў недалёкай будучыні бадай непазьбежнае.

Акрамя маральнага і фізіялягічнага, ёсьць яшчэ адзін чыннік, які можа спрыяць гэтай экзатычнай пакуць для нас практыцы — элемэтарны матэрыяльны разьлік. Справа ў тым, што чалавечая папуляцыя (асабліва ў Эўропе) хутка старэе, і, каб на супэрсучасным узроўні задаволіць сацыяльна-мэдычныя патрэбы ўсяго насельніцтва, паводле падлікаў экспэртаў, у бліжэйшы час трэ' будзе задзейнічаць ад 60 да 70 % валавога ўнутранага прадукту самых багатых краін. Ні адна з эканомік ня вытрымае такіх нагрузак. Фактычна, падобная хада падзей можа спыніць разьвіцьцё грамадства, бо асноўныя яго сілы скіруюцца на догляд інвалідаў і старых, перашчэпкі органаў, рэканструкцыйныя апэрацыі, рэабілітацыю, пэнсійнае, лекавае забесьпячэньне і г. д. Як тут не ўзгадаць нашых першабытных продкаў і іх «негуманную» тады яшчэ эўтаназію. Сытуацыя паўтараецца на новы лад, бо паўстае дyleма: працягваць пакуты і расьліннае існаваньне сваіх старых і быць прыкаванымі да іх, або займацца больш прадукцыйнай, творчай і, скажам шчыра, прыемнай працай. Ужо сёньня ў народзе часта кажуць: «Прыхапіў чужога веку...». Гэта калі непапраўна хворы занадта доўга цярэў сам і катаваў сваім існаваньнем родных. Колькасьць такіх сямейных драм з году ў год павялічваецца, але ж ёсьць і адзі-

нокія людзі, для якіх гэта праблема яшчэ больш трагічная. Пры той дэмаграфічнай сытуацыі і масавай эміграцыі, якія ёсць у Беларусі, можа здарыцца, што нямоглых стане больш, чым маладых і дзяздольных. Таму паступова нарастае супярэчнасць між інтарэсамі індывідуўму і супольнасці, а ў перспэктыве — праблема выжывання цэлых народаў і нацый. Старыя гуманістычныя ідэалы даюць збой у новых сацыяльна-гістарычных умовах і патрабуюць пэўнай рэвізіі.

ПРАДЧУВАНЬНЕ ПАНГЛЯБАЛІЗМУ

Ёсць яшчэ адна прычына, якая вымушае перагледзець ідэалы гуманізму і татальнай гуманізацыі сьвету. Захапіўшыся спажывецкай ліхаманкай, людзі перайшлі рысу, за якой парушылі раўнавагу паміж папуляцыяй *homo sapiens* і астатняй прыродай. Валютарызм аднаго віду стаў галоўным чыннікам эвалюцыі. За апошнія 200 год адбыліся такія зьмены ў расьлінным ды жывёльным сьвеце, у хімічным складзе вады, паветра, глебы, чаго раней не здаралася за сотні тысяч год. Такая імклівасць перамен не дазваляе прыродзе «ўраўнаважыць» новы біясфэрны дысбалюнс. Калі ў папярэднія эпохі чалавек цалкам спадзяваўся на «аўтаматызмы» навакольнага сьвету, то сёньня няма надзей, што прырода сама дасць рады выкідам CO₂, вынікам Чарнобылю ці забруджваньню глебы цяжкімі мэталамі. Гэтыя і многія іншыя экалягічныя праблемы нясуць пагрозу для існаваньня ня толькі іншым відам, але і самому *homo sapiens*, які на іх (іншых відах) паразытуе. Калі сапраўдныя — эвалюцыйная — паразыты практычна ніколі не даводзяць да пагібелі сваіх «гаспадароў» (каб працягнуць існаваньне свайго роду), то чалавек і тут ры-

зыкуе стаць выключэньнем з правілаў, праявіўшы сваю суіцыдальную сутнасьць ужо на глябальна-біялягічным узроўні. Ці стане «супольны розум» папуляцыі вышэй за старыя гуманістычныя ідэалы і відавы эгаізм? Або паўторыцца лёс «бога», які перавысіў свае паўнамоцтвы? Ці здолее чалавецтва падняцца на новую прыступку сьведомасьці — на ўзровень глябалізму ці нават панбіялягізму? Або скончыць сваё існаваньне ў самазабойчых сутаргах спажывецкага аргазму?

ПЕРШЫЯ КРОКІ ПОСТГУМАНІЗМУ

Тое, што сьвет мяняецца, ведаюць усе. Тое, што сьвет у апошнія гады памяняўся радыкальна, — бачыцца нямногім. Эпоха, сьведкамі якой мы ёсць, будзе калісь названа «межавой», параўнальнай зь пераходам ад сярэднявечча да Новага часу. Разьвітаньне з камунізмам і мадэрнізмам на самой справе стала разьвітаньнем з ілюзіямі бясконцага прагрэсу і ўсеагульнага чалавечага шчасьця. Чалавек не адзіны і, імаверна, не галоўны персанаж эвалюцыі. І нават усё людзтва — не абсалютная каштоўнасьць прыроды, ня вечная дзейная сіла біялягічнай гісторыі. У сусьвету ёсць і больш важныя ці далёкія «мэты», пра якія мы ня ведаем і для дасягненьня якіх прысутнасьць чалавека, магчыма, і не абавязковая. Як ні «крыўдна» гэта чуць, але менавіта разумьне чалавекам абмежаванасьці сваіх магчымасьцяў можа сёньня дапамагчы пераадолець блізкі глябальны крызіс, стабілізаваць сьвет і спыніць дэградацыю біясфэры. Як вядома, ёсць два спосабы разьвіцьця чалавечай супольнасці: экстенсіўна-імпэрскі — імкненьне да пашырэння і заваёвы новых прастораў ды рэсурсаў, або інтэнсіўна-мэдытацыйны —

ВАСІЛЬ АЎРАМЕНКА
ВІКТАР МІСЕВІЧ

заваёва ўнутранай прасторы і ўскладненне сацыяльных адносін. Першы тыш, які эфэктыўна забяспечыла юдэа-хрысціянская цывілізацыя, сябе вычарпаў — усе куткі Зямлі падзеленыя, а рэсурсы пралічаны. Цывілізацыйны прагн за межы плянэты калі і адбудзецца, то ня скоры, а можа, і наагул ён не прынясе тых матэрыяльных даброт, на якія спадзяюцца некаторыя футуролягі. Цывілізацыя ў бліжэйшы час вымушана будзе прыпадабніцца да Японіі XVII ст. і, зачыніўшыся ў сваёй зямной «шкарлупіне», асэнсаваць тое, што ўжо ёсць, «пе-

ратравіць» узніклыя праблемы і ўпарадкаваць свае зямныя справы. Невышадкова ўсходнія вучэньні за апошнія сто гадоў сталі так папулярныя ў юдэа-хрысціянскім свеце — у іх ёсць сур'ёзная сацыяльна-псыхалягічная патрэба.

Калісьці на досьвітку Новага часу ў Эўропе была перагледжана геацэнтрычная мадэль сьветабудовы. Прайшло амаль пяць стагодзьдзяў, і падобна да таго, што надыходзіць канец гуманістычным уяўленьням аб чалавеку. Мы зноў вяртаемся (ці зрынаемся?) туды, адкуль выйшлі нашы дзікія і асыярожныя прадкі.

Магілёў

ВІКТАР МІСЕВІЧ

Мяжа чалавечае годнасці

Васіль Аўраменка ў сваім эсе абараняе «смерць па жаданні». Відавочная пастава няверуючага чалавека. Зразумела, што тэалагічныя аргументы ў абарону жыцця ён не прыме, але ўсё-ткі некаторыя моманты са сваёй працы ў Касцёле мушу выкарыстаць. Па праўдзе кажучы, у сваім жыцці не сустрэў яшчэ чалавека, які б стопрацэнтна ні ў што і ні ў кога не

верыў. Думаецца, у далёкіх кутках душы ў сп. Аўраменкі цепліцца нейкая вера ці то ў Абсалютны Розум, ці то ў Вялікую Любоў.

Дзіўнымі падаліся мне словы з эсе: «У адрозьненне ад сучаснага чалавек першабытны ня меў ні выбару, ні свабоды». Чалавек заўсёды мае выбар, нават у нялёгкіх умовах існавання. Таму зусім не

Ксёндз Віктар Місевіч (нар. 1978 у Лідзе) — дапаможны ксёндз парафіі Глыбокае. Пачынаў душпастырства ў парафіях Віцебску, пасьля ў Фарынава і Ветрына пад Полацкам. Магістар тэалёгіі Варшаўскага ўнівэрсытэту імя кард. Вышынскага.

разумею, на якой падставе сп. Аўраменка так смела заяўляе, што кожны дагістарычны чалавек пакідаў састарэлых продкаў на смерць у лесе ў адзіноце. Што, ёсць доказы? Напісана штосьці ў хроніках або намалювана на археалагічных знаходках? Сп. Аўраменка спрабуе знайсці доказы на існаванне каранёў эўтаназіі ў сівой даўніне, кажучы пра біялагічны прагматызм. Дарма. Дзеля выжывання роду патрэбна была не смерць старых людзей, а іхнае жыццё. Хоць бы для таго, каб сцерагчы агонь ці наглядаць за парадкам, пакуль маладыя і дарослыя дзесьці на паляванні. Зрэшты, колькі было гэтых састарэлых у племені, калі, паводле сп. Аўраменкі,

**Легалізаваная
эўтаназія зробіць
чалавека тупым
на ўспрыняцце
чужога болю.**

жыццё чалавека ў дагістарычныя часы абрываўлася пасля 30 год? Дый хто меў бы гадаваць малых, так патрэбных для будучыні

роду, калі ўсе старэйшыя мелі свае абавязкі: хто паляванне, хто збіральніцтва?

На працягу артыкула сп. Аўраменка зацята стараецца ўпіхнуць чалавека ў вузкі прамежак часу 70—80 год. Прыкладна столькі жыве чалавек.

Аўраменка сцвярджае, што чалавек нічога з-па-за гэтага адрэзку не ведае. Свае ўяўленні пра вечнасць, пра іншы свет чалавек стварае, карыстаючыся жыццёвым вопытам. Аўтар упэўнены, што ўсе праявы рэлігіінасці, духоўнасці паходзяць толькі ад чалавека. Сп. Аўраменка цалкам адмаўляе знешні фактар, сцвярджаючы, што аўтар духоўнага, трансцэндэнтнага — сам чалавек, які гэта ўсё выдумаў. Гэта выключная пастава атэіста. Але і чалавека, які не прызнае праўды. Бо адкуль тады бярэцца натхненне? Гэта што, надбудоўка над зямной рэальнасцю, узятая з гэтай жа рэаль-

насці? Як растлумачыць цуд Турынскай Плашчаніцы? Шматлікія даследаванні вядучых вучоных з розных галін навукі зводзяцца да аднаго: спосаб, якім з’явілася выява чалавека на тканіне, не паддаецца навуковаму тлумачэнню. А што сказаць людзям, якія цудоўна вылечваюцца ў Люрдзе (Францыя)? Гэтыя аздаўленні пільна правяраюцца медыцынскай камісіяй і прызнаюцца за неймаверныя.

Далей — лагічнае непаразуменне. Сп. Аўраменка тлумачыць несмяротнасць чалавека ў сэнсе несмяротнасці ўсяго чалавецтва, бо «вечны сам чалавечы мурашнік». Цудоўна ведаю, што для любога атэіста тэрмін вечнае жыццё — не больш чым мыльная бурбалка. Але навошта казаць, што вякі і тысячагоддзі — гэта вечнасць? Любы фізік ці астраном пацвердзіць, што планета Зямля калісьці будзе непрыдатнай да жыцця ці то з прычыны тэхнагеннай катастрофы ці проста з-за таго, што Сонца нашае астудзіцца. Звязваць смяротнага матэрыяльнага чалавека з вечнасцю, не прымаючы вонкавага фактара (у хрысціян — гэта неба і ўваскрэшэнне) — недарэчнасць.

Я не псіхіятр, не медык, усяго толькі просты святар. І я не пагаджуся назваць суіцыд, як сп. Аўраменка, добраахвотным выбарам чалавека. Нават Касцёл, які раней адмаўляўся хаваць самазабойцаў нароўні з вернікамі, сёння адходзіць ад гэтай практыкі, прызнаючы, што стан суіцыду — гэта ненармальны стан чалавека, на які ўплываюць негатыўныя фактары, і чалавек у выніку не мае поўнай свабоды, а значыць, адказнасць за грэшны ўчынак мінімальна альбо яе ўвогуле няма. Тут мова не толькі пра псіхічна хворых, але і пра нармальных людзей, якія шакаваныя хваробай, болем, адзінотай, самім сабой і часам не ў стане правільна пакіраваць сабой. Выключэнне

толькі могуць ствараць публічныя грэшнікі тышу наркаманаў, алкаголікаў і г. д.... Іх нельга хаваць аднолькава, як і ўсіх вернікаў, хоць неабходныя малітвы праводзяцца. Але і ў іх выпадку нельга казаць пра дабравольнасць учынку, бо іхная воля зболеная, схільная толькі да гарэлкі ці наркатыку, а значыць абмежаваная.

Насцярожвае думка пра сузаменнасць тэрмінаў добра і зла ў сп. Аўраменкі. З выгляду — гэта лёгкая гульня словамі, але словамі-асновамі. Дабро ставіцца замест зла, і наадварот. «Бо рана ці позна надыходзіць час, калі дабро і зло мяняюцца месцамі. Нічога новага ў гэтым няма», — піша аўтар. Вось так. Калі ты робіш аб'ектыўна добры ўчынак, то камусьці ён можа паказацца злом? А чаму тады сп. Аўраменка воліць свежы хлеб замест счарсцвелага? Бо добры хлеб па смаку адрозніваецца ад дрэннага. І змяніць месцамі іх не ўдасца. У чалавеку спрадвек закладзеныя маральныя нормы. Хтосьці прызнае за іх аўтара Госпада Бога, хтосьці аддае іх маці-прыродзе як аўтару. Але яны ёсць, і яны нязменныя. Нікае грамадства не можа фармаваць паняццяў, што такое дабро і што такое зло. Гэта адпавядае сп. Аўраменку. Дык, можа, завядзём у Беларусі рабства, бо ў старажытным Егіпце яно было нечым добрым, было асноўнай прычынай, дзякуючы якой так развілася гэтая дзяржава? Толькі кім захоча быць сп. Аўраменка: рабом ці панам? Ці гэта не мае значэння, бо дабро блытаецца са злом?

У артыкуле аўтар уносіць хваласпевы самагубству. Робіць гэта нават паэтычна, быццам справа ідзе пра нейкую бязвінную, прыемную і шляхетную рэч, а не пра смерць, якую Святое Пісанне называе ворагам чалавека (Пар. 1 Кар 15, 26).

Самазабойства дае чалавеку псэўда-мэту і дазваляе ў апошні раз дзейнічаць асэнсавана — ізноў туды, за мяжу вядомага і магчымага, у нябыт будучыні ад тутэйшай безвыходнасці і бязглузьдзіцы. Самазабойства ў гэтым сэнсе адна з самых яскравых зьяваў чалавецтва, а самагубца — той, хто ўзяў на сябе ролю ня толькі дэміурга-творцы, але і бога-тэрмінатара ўласнага сьвету.

Але ў гэтых працытаваных радках ёсць і простая неўпрыгожаная праўда. Чалавек сёння замахнуўся сапраўды на многае, на Боскае, тое што належыць і ўласціва толькі Богу. Чалавеку хочацца быць панам свайго жыцця і смерці. Сп. Аўраменка трапна зазначае, што сёння «людзі перайшлі ня толькі маральныя, але і біялагічныя законы», імкнучыся ажыццяўляць «кланаваньне, умяшальніцтва ў геном, перащэпкі органаў і тканак, штучнае апладненьне» і г. д.... Толькі вывад аўтар робіць зусім не хрысціянскі, а нават блюзнерскі, бо прапануе перапісаць Біблію, уносячы туды «папраўкі з улікам апошніх навінаў у мэдыцыне, экалёгіі, сацыяльна-культурнай ды інфармацыйнай сфэрах». З гледзішча атэіста, нічога дзіўнага няма ў такой прапанове, бо што такое Біблія для бязбожніка? Усяго толькі шэдэўр старажытнай яўрэйскай літаратуры, які змяшчае выпрацаваныя грамадскасцю маральныя пастулаты. А раз выпрацаваныя грамадскасцю — значыць зменныя і падлягаюць папраўцы. Толькі гісторыя нас перасцерагае ад гэтага. Чаму нямецкае грамадства ўголас ці моўчкі давала згоду на генацыд яўрэяў, славянаў і многіх іншых неарыйцаў у часе Другой усясветнай вайны? Чаму маглі ажыццяўляцца на практыцы фашызм і сталінскі камунізм з яго канцлагерамі ў Сібіры? Таму што гэта плод чалавечай думкі, якая недасканалая і якой

уласціва памыляцца. Ніякае грамадства не мае права праводзіць рэферэндумы, галасаваць, прымаць законы, скіраваныя супраць жыцця чалавека. Бо так ці інакш гэта скончыцца трагічна. Чалавек аднойчы паддаўся спакусе быць, як Бог. У раі, паддаючыся спакусам д'ябла. Наступствы былі цяжкія. Дысгармонія ў прыродзе, слабае цела і душа ў самім чалавеку, змаганне ў поце за хлеб штодзённы і г. д.... Але бадай самым страшным і няўхільным наступствам першароднага грэху стала смерць.

У артыкуле сп. Аўраменка адным з доказаў на легалізацыю эўтаназіі прыводзіць эканамічны фактар. Маўляў, дзяржава, выдаючы вялікую колькасць фінансаў на лекі, медычны дагляд састарэлых людзей, затарможвае сваё развіццё і стаіць перад эканамічным крызісам. Але хіба можна грашыма мераць жыццё чалавека? У гады вайны зусім нельга было казаць пра нейкі там дабрабыт, а калектаў, хворых, панішчаных псіхічна вайной было больш, чым дастаткова. Хіба гэта азначае, што трэба было забіваць такіх людзей? У наш час, калі развіваецца медыцына і сучасныя тэхналогіі, наадварот грамадства проста абавязана клапаціцца пра слабых і хворых.

Легалізаваная эўтаназія зробіць чалавека тупым на ўспрыманне чужога болю. Дачакацца міласэрнасці ад тых жа дактароў будзе немагчыма. У сённяшняй Галандыі, дзе эўтаназія зацверджана легальна, старэйшыя людзі проста баяцца класціся ў шпіталь, бо, калі лекар вырашыць ліквідаваць старога, ніхто яму ў гэтым не перашкодзіць. Назіраюцца частыя выпадкі, калі смяротны «прысуд» выносіцца лекарам без абмеркавання дыягназу хворага з іншым спецыялістам, што юрыдычна забаронена. Гэта свайго роду самасуд. Ніхто не можа гарантаваць поўнага выканання заканадаўства ў

справе эўтаназіі, асабліва калі існуе хабарніцтва і «блат» у медыцыне. У Бельгіі і Галандыі даволі частыя выпадкі, калі трэба пакласці ў шпіталь хворага, а месца занята. Які выхад? Места вызваляецца праз хуткую прымушаную смерць састарэлых. У наш час у гэтых краінах назіраецца своеасаблівая лячэбная турыстыка пенсіянераў, якія хочуць легчы ў шпіталь дзесьці ў Францыі ці Германіі, бо там яны ўпэўнены, што, калі і памруць, дык сваёй, натуральнай смерцю.

Калі дазволіць эўтаназію заканадаўча, ніхто не абароніць хворага чалавека перад прымусовай эўтаназіяй, нават калі ён супраць. Бо ў такім стане доктар ставіцца перад спакусай паддацца ціску з боку сям'і, апекуноў і г. д., асабліва, калі яны зацікаўлены атрымаць спадчыну.

Да таго ж не трэба далёка хадзіць, каб даведацца, як часта медыкі памыляюцца ў дыягназах. Часам прычынай гэтаму — складаныя аб'явы хваробы, але і часту недахоп вопыту лекара ці проста недаадукаванасць. З гэтай праблемай у Беларусі сутыкнуліся многія, калі адзін доктар прапісвае адны лекі, а другі — зусім іншыя, крытыкуючы сваіх невукаў-калегаў. Калі ў выпадку ўскладненняў прастуды справа можа закончыцца сапсаваным антыбіётыкамі страўнікам ды паслабленым імунітэтам, то ў справе больш цяжкой хваробы гаворка ідзе пра жыццё і смерць. На такую рызыку грамадства не мае права.

Што ж рабіць, каб нейк палегчыць лёс цяжка хворага чалавека, які церпіць ад болю? Каталіцкая этыка дазваляе і нават раіць даваць такому чалавеку абязбольваючыя сродкі, каб паменшыць ягоныя цяргенні. У выпадку, калі хворы ўжо не жыве сваімі сіламі, калі за яго дыхае апарат, сэрца падтрымліваецца штучна, арганізм нежыццяздольны і няма ніякай надзеі на паляпшэнне, то дазваляецца

**ВАСІЛЬ АЎРАМЕНКА
ВІКТАР МІСЕВІЧ**

адключыць апаратуру, каб не замінаць чалавеку памерці. І тут істотная розніца паміж эўтаназіяй і спыненнем «упартай тэрапіі». Бо ў першым выпадку чалавека забіваюць, а ў другім — проста не перашкаджаюць памерці. У маёй святарскай практыцы быў выпадак, калі літаральна ў мяне на руках пасля намашчэння Сакрамантам хворых памерла жанчына. Прысутнічала яе дачка, медык па адукацыі. Жанчына ляжала спаралізаваная ад інсульту. Каб яе ратаваць, былі ўжытыя кропельніцы з рэчывам, ад якога пашыраюцца сасуды. Калі пачалася агонія, дачка сама загадала медперсаналу зняць кропельніцы, каб маці не мучылася, бо сапраўды гэта толькі падоўжыла б агонію і пакуты хвораі. У такім выпадку аніяк нельга казаць пра эўтаназію. Гэта было спыненне «ўпартай тэрапіі».

На дадзены момант я працую ў Глыбокім, дзе даволі вялікая каталіцкая парафія. Часта здараецца бываць у бальніцы, каб намашчаць вернікаў, спавядаць і даваць Св. Камунію. Адночы давялося размаўляць з медперсаналам рэанімацыі. На маё пытанне, ці мае права доктар адключыць апаратуру, калі відавочна, што чалавек жыве штучна, адказ быў — не. Прыводзіліся прыклады, калі ўнутры чалавека ўжо заводзяцца чарвякі, ён жывы гніе, а яго трэба лячыць. Такі падыход да хворага гэтаксама немаральны, як і наўмыснае забойства, якім ёсць эўтаназія. І не важна, ці праяўляецца яна ў даванні спецыяльнага сродка праз укол,

ці ў спыненні падачы ежы ці ў нейкім іншым метадзе.

Сп. Аўраменка перажывае, што з прычыны дэмаграфічнага крызісу ў Беларусі катастрофічна хутка расце колькасць старых людзей. Гэта праблема. Згодны. Гэта непрыемная з'ява для эканомікі, для дзяржавы. Але такую праблему можна вырашыць толькі жыццём, нараджэннем, а яшчэ стварэннем умоваў для ўцягнення старэйшых людзей у працу. Дзяржава павінна клапаціцца не пра эканомію сродкаў праз забойства, а пра інвестыцыю сродкаў у маладое пакаленне праз падтрымку маладых сем'яў і забарону абортаў.

У дыскусіях абаронцы эўтаназіі часта ўжываюць тэрмін «годная смерць». У справе легалізацыі эўтаназіі варта памятаць пра годнасць чалавека. Гэта ён стаіць у цэнтры справы з усім сваім багатым светам перажыванняў, пазнавання. Гэтую годнасць ён атрымлівае ад самога Бога праз зачацце і атрыманне душы. Мы сабе не выбіраем жыццё. Яно пачынаецца без нашай волі. Аўтар яго — сам Бог, і суаўтары — нашыя бацькі. Гэта наш дар. Таму забіраць яго наўмысна ніхто не мае права.

**Калі дазволіць
эўтаназію
заканадаўча,
ніхто не
абароніць
хворага чалавека
перад
прымусовай
эўтаназіяй, нават
калі ён супраць.**

АЛЕСЬ АРКУШ

Недазьняты Быкаў

Васіль Быкаў — гэта адзін зь вялікіх беларускіх пісьменьнікаў другой паловы XX стагодзьдзя, які, нягледзячы на задушлівую атмасфэру сацыялістычнага ладу ў Беларусі, змог рэалізавацца як творца. І ў гэтым палягае вялікая загадка пісьменьніка.

Агульны наклад кніг Быкава сягаў 3 млн асобнікаў. Быкава друкавалі самыя ўплывовыя выдавецтвы. Творы адзначаліся самымі прэстыжнымі прэміямі. Якім чынам Быкаў, працуючы ў СССР, мала таго, кавалер зоркі Героя Сацыялістычнай Працы, ляўрэат практычна ўсіх самых значных літаратурных прэміяў у СССР, змог напісаць у 60—80 гг. творы, якія застаюцца актуальнымі і ў мастацкім, і ў этычным пляне да сёньняшніх дзён?

Быкаву пашанцавала: часы крывавых чыстак яго абмінулі; у самым страшным 37-м годзе яму было толькі 13 гадоў. Другі раз пашанцавала, калі выжыў на вайне і праз усе суворыя жыцьцёвыя выпрабаваньні не згубіў цікавасьць да творчасці. Жыцьцё як быццам бы правярала яго на здольнасьць выкананьня адмысловай, адказнай місіі.

Ня ўсё было бясхмарна. Пэрыядычна распачыналася цкаваньне пісьменьніка з выкарыстоўваньнем ідэалогічных рупараў савецкага часу, такіх, як газэта «Правда». Быкава абвінавачвалі ў ачарніцельстве, кляймолі як памагатага нямецкіх рэваншыстаў і нават той-сёй называў яго, на манер 37-га году, ворагам савецкага народу. У рэдакцыі газэт дасылаліся абуральныя калектыўныя лісты вэтэранаў вайны, у кватэры пісьменьніка білі шыбы, творы аддавалі анафэме на сходах працоўных калектываў. Але, на дзіва, гэтым абмежавалася. Нібыта нейкая ўплывовая сіла ахоўвала і бараніла яго. Быкаў атрымліваў прэмію за прэміяй, кожны значны яго твор экранізоўваўся, прэзіяк-франтавік абіраўся дэпутатам Вярхоўнага Савету, а неўзабаве ат-

Алесь Аркуш — паэт, эсэіст. Сталы аўтар «АКСНЕ». Заснавальнік і выдавец альманахаў «Ксэракс Беларускі» і «Калосьсе», стваральнік «Таварыства Вольных Літаратараў» і выдавецкай суполкі «Полацкае ляда». Аўтар словаў гімну Полацку. Апошняя публікацыя — кніга эсэістыкі «Аскепкі вялікага малюнку» (2006).

рымаў званьне Народнага пісьменьніка Беларусі і Героя Сацыялістычнай Працы. Парадокс!

Гэтаму парадоксу відавочна ёсьць тлумачэньне. З аднаго боку, для Васіля Быкава Другая ўсясьветная вайна стала ўласнай вялікай трагедыяй. Ён прайшоў яе ад пачатку да канца за артылерыйскім ляфэтам. Мала таго, маці Быкава атрымала «пахаронку» на сына, а ягонае імя памылкова было выбіта на абэліску брацкай магілы.

З другога боку, гэтая вайна яго і бараніла.

Беларускія літаратуразнаўцы і дасьледчыкі творчасці Быкава тлумачаць трываласьць і нязломнасьць Быкава рознымі акалічнасьцямі. Найперш тым, што ў пісьменьніка было шмат заступнікаў у Маскве, сярод якіх — рэдактар маскоўскага часопісу «Новый мир» Аляксандар Твардоўскі, які і друкаваў Быкава на старонках свайго самага аўтарытэтнага літаратурнага выданьня ў СССР. Нярэдка ў «Новом мире» найноўшыя творы Быкава зьяўляліся раней, чымся ў Беларусі.

Да таго ж у разгар цкаваньня за Быкава заступіліся калегі па літаратурным цэху: Анатоль Вярцінскі, Іван Чыгрынаў, Ніл Гілевіч і Алесь Адамовіч. Яны напісалі ліст у ЦК Кампартыі Беларусі, у якім абаранялі летапісца «акопнай праўды». Гэты ліст падпісалі, выявіўшы нечуваную дасюль калектыўную сьмеласьць, каля 80 беларускіх пісьменьнікаў.

Такім чынам, Васіль Быкаў знаходзіўся ў іншай сытуацыі, чымся Ёсіф Бродзкі, якога выслалі як лайдака і асацыяльнага элемэнта, і Аляксандар Салжаніцын, які адседзеў тэрмін у ГУЛАГу, атрымаўшы таўро «зэка».

Быкаў меў і больш магутнае заступніцтва. Пасьля Другой усясьветнай вайны да ўлады ў Беларусі прышлі былыя партызанскія камандзіры на чале зь Пятром Машэравым. Яны захоўвалі карпарацыйную салідарнасьць. Усё, што датычыла мінулай вайны і барацьбы з нацызмам, для іх мела асаблівае значэньне. І Быкаў, якім бы яго ні малявалі гэбісты і маскоўскія ідэолягі, для іх быў баявым таварышам, франтавіком. Гэтая акалічнасьць не давала перагнуць палку ў дачыненнях улады зь пісьменьнікам. Вядома, мела значэньне і сусьветная вядомасьць Быкава. Каб засьведчыць міжнароднай грамадзкасьці, што зь літаратурным талентам у Беларусі абыходзяцца з шанаваньнем, пісьменьнік атрымліваў і дзяржаўныя ўзнагароды. Але ніколі Быкаву не даручалі кіраўнічых пасадаў нават у літаратурнай арганізацыі. Яму не давяралі.

Пасьля развалу СССР Быкаў прызнаўся, што меў прапанову выехаць на Запад яшчэ ў 60-я гг., пасьля цкаваньня, якое распачалося пасьля апублікаваньня аповесьці «Мёртвым не баліць». Пісьменьнік такую прапанову адхіліў. Вагаўся ён ці не — гэтага мы ўжо не даведаемся. Можна меркаваць, што лёс Быкава ў выніку эміграцыі склаўся б зусім інакш. Магчыма, Быкаў усюды за Бродзкім і Салжаніцыным атрымаў бы Нобэлеўскую прэмію. А магчыма, і ня змог бы напісаць таго, што напісаў пад псыхалягічным ціскам.

У інтэрвію расейскай рэдакцыі радыё «Свабода» пасьля ўганараваньня ў 2000 г. у Маскве літаратурнай прэміяй «Трыюмф», Быкаў сказаў, што на тэмы сучаснасьці праўдзіва і сумленна пісаць у СССР было немагчыма, таму ён і засяродзіўся на ваеннай, хоць ненавідзеў усёй душой і вайну, і армію. Аднак, як ён меркаваў, на ваеннай літаратурнай дзяльцы існавала магчымасьць рэалізаваць некаторыя ідэі. У гэтым жа

інтэрвію Быкаў працытаваў словы Джона Стэйнбэка. Амэрыканскі пісьменьнік сказаў іх падчас наведваньня Масквы: «У вас за свабоднае слова саджаюць, даюць тэрміны — гэта ж цудоўна! Гэта цудоўна, гэта гаворыць аб кошце гэтага слова. На Захадзе, напрыклад, яно ня мае ніякага значэньня. Што б вы ні гаварылі, на любой плошчы, — гэта будзе безвынікова». Магчыма, гэтыя словы аўтарытэтнага для Быкава Стэйнбэка, якія беларускі пісьменьнік захаваў у сваёй памяці на ўсё жыцьцё, і тлумачаць, чаму летапісец «акопнай праўды» адмовіўся выехаць на Захад.

Першую сур'ёзную вядомасьць Быкаву прынесла аповесьць «Трэцяя ракета», напісаная ў 1962 г. Надзвычай апэратыўна, літаральна праз год, на кінастудыі «Беларусьфільм» была зьнятая аднайменная стужка. Для маладога рэжысэра Рычарда Віктарава гэта быў другі ягоны фільм. Сцэнар напісаў сам Васіль Быкаў. Сярод актараў — Станіслаў Любшын, які яшчэ неаднойчы будзе здымацца ў фільмах паводле Быкава і стане папулярным акторм савецкага кіно.

Сюжэт «Трэцяй ракеты» досыць прасты: артылерыйскі разьлік застаецца сам-насам з ворагам. Лёс зьвёў у адным акопе вельмі розных людзей, на якіх сьмяротнай небясьпекаю насоўваецца танкавая калёна немцаў. У экстрэмальнай сытуацыі зусім нечакана пачалі раскрывацца чалавечыя характары.

Фільм ня стаў вялікім дасягненьнем беларускага кінэматографу. Самому Быкаву ён не спадабаўся. Усе вострыя вуглы ў стужцы былы згладжаныя, дадалася тагачасная ідэалягічная плякатная эстэтыка, якая загнала гуманістычныя ідэі пісьменьніка ў савецкі патрыятычны шаблён. І толькі дапытлівы глядач пасья прагляду «Трэцяй ракеты» мог задаць сабе пытаньне: чаму ў першыя месяцы вайны савецкая армія была такая разгубленая і непадрыхтаваная і чаму жыцьці савецкіх салдат нічога не каштавалі на шалях гэтага вар'яцкага людабойства?

Але ўжо ў гэтай першай экранізацыі выявілася асноўная стылістыка «беларускага савецкага кіно паводле Быкава»: вузкая, абмежаваная колькасьць галоўных герояў у замкнёнай прасторы; выпрабаваньне чалавечых характараў праз гранічна складаныя, сьмяротна небясьпечныя сытуацыі; супрацьстаяньне моцы духу і маральнага абавязку скурніцкаму маладушшу і партыйнаму статусу; трагічны канец станоўчага героя.

Дарэчы, рэжысэр «Трэцяй ракеты» Рычард Віктараў меў падобны да быкаўскага досьвед. Падлеткам ён зьбег на фронт, прайшоў усю вайну, быў паранены. Таму ваенная тэма для яго была знаёмая не па кнігах. Віктараў пазьней стане клясыкам савецкай кінафантастыкі, зьняўшы такія фільмы, як «Масква-Касіапэя», «Отракі ў Сусьвеце», «Празь цэрні да зорак». Стаўшы ўжо мэтрам гэтага жанру, Віктараў у 1976 г. вяртаецца да быкаўскай тэмы і здымае на маскоўскай кінастудыі імя Горкага фільм «Абэліск».

Сюжэт аповесці надзвычай драматычны. Вясковы настаўнік Алесь Мароз сыходзіць у партызаны. Ягонныя вучні, шкодзячы фашыстам, аднойчы выпадкова забіваюць нямецкага вайскоўца. Фашысты хапаюць падлеткаў і абвяшчаюць, што вызваляць іх пры ўмове, што настаўнік зьявіцца да немцаў. Алесь Мароз, разумеючы, што ідзе на верную сьмерць, ня можа пакінуць сваіх вучняў. На гэтым драматызм твору не абмяжоўваецца. Адзін з вучняў Мароза застаецца жывы, робіцца настаўнікам і пачынае змаганьне за аднаўленьне добрага імя Алеся Мароза, якога абвінавачалі ў здрадзе, маўляў, здаўся ў палон з уласнага жаданьня. Настаўнік запрашае ў

сваю вёску сталічнага журналіста, але не дажывае да сустрэчы зь ім. Аднак вернемся ў 60-я гг.

Другая спроба экранізацыі прозы Быкава выйшла больш удалая. Гэтым разам пісьменьнік здолеў унікнуць савецкага шаблёну з дапамогай лірычнай гісторыі каханьня. Фільм быў зьняты ў 1965 г. на кінастудыі «Беларусьфільм» паводле аповесці «Альпійская баляда». (Зазначым, што пераважная большасць фільмаў, зьнятых па творах Быкава, мелі такую самую назву, як і твор.) Рэжысэрам выступіў Барыс Сьцяпанаў. Зноў-такі сцэнар напісаў сам Быкаў.

Падчас начнога бамбардаваньня з канцлягеру зьбягае шэраг вязьняў, у тым ліку палонны беларус Іван і італьянка Джулія, якія сустракаюцца ў перадгор’і Альпаў. Іван спачатку спрабуе пазбавіцца ад слабой спадарожніцы, але, разумеючы, што самастойна жанчына ня зможа ўратавацца, прымае рашэньне адольваць засьнежаны горны перавал разам. Паміж маладымі людзьмі разгараецца пачуцьцё. Але шчасьце доўжылася лічаныя гадзіны. Пагоня насыцігае ўцекачоў. Коштам свайго ўласнага жыцьця Іван выратоўвае Джулію.

Ролі Івана і Джуліі бліскуча выканалі Станіслаў Любшын і Любоў Румянцава.

«Альпійскай балядзе» выпала стаць адным з самых вядомых і любімых у СССР фільмаў паводле Быкава. На савецкім тэлебачаньні кінастужка дэманстравалася часта, і практычна не было ніводнага дарослага жыхара СССР, які б ня бачыў гэтай рамантычнай і ў той самы час трагічнай кінагісторыі. Дарэчы, фільм гэты і сёньня не зьнікае з тэлепраграмаў беларускага, расейскага і ўкраінскага тэлебачаньня.

«Альпійская баляда» атрымала Гран-пры на міжнародным кінафэстывалі ў Дэле ў 1968 г.

Рэжысэр Барыс Сьцяпанаў у 1975 г. зьняў яшчэ адзін фільм паводле Быкава — «Ваўчыная зграя». Аднак не дасягнуў посьпеху «Альпійскай баляды».

Пасьля здымкаў у «Альпійскай балядзе» Станіслаў Любшын быў запрошаны ў сэрыял «Шчыт і меч» на ролю савецкага выведніка. Фільм пабачыў свет у 1968 г. Ён меў такі шалёны посьпех, што нарадзіў шэраг сэрыялаў-насьледаваньняў пра выведнікаў, якія працуюць у тыле ворага.

Гэта быў зорны час Любшына. Паводле апытаньня часопісу «Савецкі экран», ён быў названы найлепшым актёрам СССР 1968 г.

Многія савецкія пісьменьнікі, кінарэжысэры, актёры зьвярталіся да ваеннай тэмы з той самай прычыны, што і Васіль Быкаў, — тут ня трэ было ляпіць вобраз будаўніка камуністычнай будучыні.

Пасьля «Альпійскай баляды» да сярэдзіны 70-х было зьнята яшчэ чатыры быкаўскія фільмы: «Пастка» (1966, рэж. Л. Мартынюк), «Жадаю посьпеху» (1968, рэж. Ул. Смагін), «Ваўчыная зграя» (1975, рэж. Б. Сьцяпанаў), «Доўгія вёрсты вайны» (1975, рэж. А. Карпаў). Ніводная з гэтых стужак ня стала зьявай і, як і ранейшыя экранізацыі яго твораў, не спадабаліся пісьменьніку. Быкаў пачаў ахалоджвацца да кіношняй справы.

І тут паступіла прапанова ад маскоўскай рэжысэркі Ларысы Шапіцькі напісаць кінасцэнар паводле аповесці «Сотнікаў». Яшчэ да Шапіцькі рабіліся спробы экранізаваць гэтую аповесць, але атрымаць дазвол ад Дзяржкіно СССР нікому не пашчасціла. Быкаў на просьбу Шапіцькі напісаў. Рэцэнзаваць кінасцэнар даручылі рэжысэру Ляву Аранштаму і кіназнаўцу Расьціславу Юрэневу. Першы без заўвагаў

падтрымаў ідэю пастаноўкі «Сотнікава». А вось Юрэнеў, былы лётчык штурмавой авіяцыі, напісаў у рэцэнзіі, што ня можа «рэкамэндаваць да пастаноўкі гэтую бяспрэчна тэленавітую і сумленную рэч», бо не хацеў бы бачыць на экране такі фільм — «усё ў ім змрочна, безвыходна, безнадзейна...».

Аповесць «Сотнікаў» сапраўды шчымліва трагічная. Вопытны партызан Рыбак і былы акружэнец Сотнікаў зімой 1942 г. адпраўляюцца на пошукі прадуктаў для партызанскага атраду. Сутыкнуўшыся з паліцаямі, яны шукаюць паратунку ў адной з вёсак. Аднак карнікі іх усё адно вылоўліваюць. Пачынаюцца допыты, катаваньні. Рыбак імкнецца выпратаваць сваё жыццё любым коштам і йдзе на здраду. Ён гатовы на ўсё: нават, не вагаючыся, выбівае табурэт пад Сотнікавым, калі таго вешаюць перад жыхарамі мястэчка, — а затым робіцца паліцаем.

Пасля рэцэнзіі Юрэнева кінасцэнар Быкава паводле «Сотнікава» без ваганьняў зарэзалі. Аднак гэта не спыніла Ларысы Шапіцкі. Яна пачала штурмаваць кабінэты Дзяржкіно і дамаглася нарэшце дазволу. Гэтым разам кінасцэнар напісала сама рэжысэрка разам зь Юр'ем Клепікавым. Здымкі адбываліся на «Масфільме» ў 1976 г. Фільм атрымаў назву «Ўзыходжаньне». Трэба меркаваць, невывадкова шмат хто заўважыў, што назва фільма асацыявалася з узыходжаньнем на Галгофу Ісуса Хрыста.

«Узыходжаньне» стала, бадай, адзіным быкаўскім фільмам, зьнятым пры жыцці пісьменьніка, які яму спадабаўся. Дзякуючы гэтай кінастужцы прыадчынілася таямніца трагічных фіналаў твораў пісьменьніка: дзеля таго, каб існаваў гэты грахоўны сьвет, найлепшыя, самыя сумленыя і нязломныя людзі павінны пэрыядычна, у цяжкія часы выпрабаваньня, прыносіць сябе ў ахвяру ў імя праўды і справядлівасьці.

Такім чынам, гэты фільм — экзыстэнцыйная драма пра веру і здраду.

У 1977 г. «Узыходжаньне» атрымала «Залатога мядзьведзя» на Міжнародным кінафэстывалі ў Заходнім Бэрліне. У Савецкім жа Саюзе фільм балянсаваў на мяжы забароны і выйшаў на экраны толькі пасля ўмяшаньня першага сакратара ЦК Кампартыі Беларусі Пятра Машэрава.

У сярэдзіне 80-х «Беларусьфільм» заявіў пра жаданьне экранізаваць «Знак бяды». За працу ўзяўся адзін самых таленавітых тагачасных беларускіх кінарэжысэраў Міхаіл Пташук. Стужка пабачыла сьвет у 1986 г. Яна апавядала пра трагічны лёс старых Сыцепаніды і Петрука, якія жылі на хутары Яўхімаўшчына. Хутар не дапамог ім схавацца ў часе вайны ад навалы прыкрых, невыносных здарэньняў. Адзін за адным, стаўшы сьведкамі і ўдзельнікамі жудасных падзеяў, гінуць галоўныя героі. І толькі бомба, якую Сыцепаніда абмянала на прыхаванага ў лесе парсючка, дзеля таго, каб адпомсціць фашыстам, уносіць новыя, нехарактэрныя для ранейшага Быкава акалічнасьці ў дачыненнях паміж ахвяраю і катам.

Гэты фільм таксама зь вялікімі складанасьцямі ішоў да глядача. Кінастужку вазілі на ацэнку самому тагачаснаму генэральнаму сакратару ЦК КПСС Міхаілу Гарбачову.

У 80-х пабачылі сьвет яшчэ некалькі быкаўскіх фільмаў: «Фруза» (1981, рэж. У. Нікіфараў), «Круглянскі мост» (1989, рэж. А. Мароз), «Яго батальён» (1989, рэж. А. Карпаў-ст.) Нічым адметным гэтыя фільмы ня вызначыліся.

І тут пачаліся сур'ёзныя зьмены ў савецкім грамадзтве. Грымнула «перабудова». Зь неварачі пачалі вяртацца імёны і творы рэпрэсаваных пісьменьнікаў. З паліцаў

спэсхovou зьялі забароненыя раней фільмы. Грамадзкая думка віравала. Пісьменьнікі адкрыта пачынаюць зьвяртацца да забароненых раней тэмаў. Сярод іх і Быкаў.

Быкаў не адракаецца ранейшай ваеннай тэмы. Але ў ягоных новых творах пачынаецца адкрыта ўздымацца нацыянальнае пытаньне. Пісьменьнік піша шмат публіцыстыкі, нагадвае пра жудасны нацыянальны генацыд, які беларусы перажылі ў 30-я гг. З болей піша пра застарэлыя праблемы нацыянальнай культуры і беларускай мовы.

За кароткі прамежак часу на пачатку 90-х гг., які прынёс Беларусі незалежнасьць і глыток свабоды, на зьбыднелым, скурчаным «Беларусьфільме» выйшаў толькі адзін фільм паводле Быкава — «На чорных лядах» (1995). Рэжысэр — Валеры Панама-роў. У фільме апавядаецца пра Слуцкае паўстаньне беларусаў, якія адстойвалі ідэалы Беларускай Народнай Рэспублікі са зброяй у руках. Фільм усяго некалькі разоў быў паказаны па тэлебачаньні. Пасьля спаўзаньня Беларусі да дыктатуры ён быў пакладзены на паліцу.

Сымбалічна, што пад забарону ў Беларусі пачалі трапляць і дакумэнтальныя фільмы пра самога Быкава. Бадай, самая гучная гісторыя адбылася ў 2004 г., калі дакумэнтальны фільм «Доўгая дарога дадому... Рэквіем», які быў зняты на незалежнай студыі «Тацяна» рэжысэрамі Ірынай Пісьменнай і Мікалаем Дзінавым, не атрымаў пракатнага пасьведчаньня.

Не атрымаў дазволу на паказ і фільм Віктара Корзуна «Вяртаньне» пра шматлюднае разьвітаньне з Быкавым, якое стыхійна вылілася людзкім патокам на вуліцы Менску. Труну з Народным пісьменьнікам пранесьлі на руках праз увесь горад да Маскоўскіх могілак, дзе ён і быў пахаваны.

Як ні дзіўна, экранізацыя твораў Васіля Быкава не спыняецца. Сёлета адразу некалькі рэжысэраў працавалі з быкаўскім матэрыялам. У Беларусі фільм паводле аповесьці «Пайсьці і не вярнуцца» здымалі расейскія кінэматаграфісты на чале з Вольгай Жулінай. І толькі «Беларусьфільм» не наважваецца зноў зьвярнуцца да творчай спадчыны клясыка, бо дазволу на такую працу ня мае.

Між тым творы Быкава, зь іх гранічнымі сытуацыямі і сюжэтнай вастрынёй, ня страцілі свайго кінэматаграфічнага патэнцыялу. І так, як найлепшыя студыі сьвету не стамляюцца пераасэнсоўваць клясычныя сюжэты антычнага сьвету, творы Шэкспіра, Заля, Растана ці Булгакава, на свае лепшыя кінаверсіі яшчэ чакае Быкаў. Трэба меркаваць, найлепшыя экранізацыі летапісца «акопнай праўды» яшчэ наперадзе.

Беласток

ЭНТАНІ Н. БРАЎН

Планаванне статусу моваў у Беларусі:

даследаванне пісьмовага дыскурсу
ў публічных месцах

Уводзіны

Блуканне па разлогай сталіцы можа выклікаць шматлікія цяжкасці, асабліва калі інфармацыя ў публічных месцах падаецца на розных мовах. Такая сітуацыя характэрна для Беларусі, дзе беларуская і расійская мовы афіцыйна маюць роўны статус, але іх роля і месца на шыльдах і паказальніках дужа розныя. Цікава, што разыходжанні ў мовах шыльдаў і паказальнікаў не вельмі турбуюць мясцовых жыхароў: насамрэч многія старажылы проста не заўважаюць навокал сябе моўных нестыковак. Як заўважае Фішман,

Недарэчныя выпадкі здараюцца ўсяляк, але ператвараюцца ў вытлумачальныя і прымальныя (гэтаксама як непісьменныя фразы, якія мы амаль непазбежна чуем у жывой гутарцы). Суразмоўцы інтэрпрэтуюць недарэчнасці так, каб адшукаць у іх нейкі парадак і функцыянальнасць. У адваротным выпадку на тле недарэчнасцяў штодзённага жыцця немагчыма было б знайсці ніводнай «гарманічнай» сферы¹.

Хаця недакладнасці і супярэчнасці часта раздражняюць наведнікаў, якія, шукаючы патрэбнае месца, спадзяюцца на тапанімічныя паказальнікі, з супярэчлівых паказальнікаў мы можам пачарпнуць багата эмпірычных звестак, што маюць дачыненне да сучаснай моўнай палітыкі ў Беларусі.

Энтані Н. Браўн — прафэсар катэдры германскіх і славянскіх моў універсітэту імя Брыгама Янга (Brigham Young University), што на Гаваях. У сферу яго навуковых інтарэсаў уваходзіць моўная палітыка ў Беларусі, а таксама расейска-амерыканскія міжкультурныя кантакты.

Адносна грамадскага і лінгвістычнага ўплыву мовы паказальнікаў Д. Нетл і Р. С'юзан пісалі:

Не дзіва, што паказальнікі валодаюць вялікай сімвалічнай вагой — яны робяць больш, чым ідэнтыфікуюць месцы і рэчы. Яны адлюстроўваюць іерархію ў грамадстве².

Р. Лэндры і Р. Буры³ таксама лічаць, што паказальнікі выконваюць дзве галоўныя функцыі: інфармацыйную і сімвалічную. Паводле названых аўтараў, «лінгвістычны пейзаж даводзіць як членам групы, так і аўтсайдэрам моўныя характарыстыкі і граніцы рэгіёну, у якія яны знаходзяцца». Аднак, акрамя простага распаўсюджвання інфармацыі, выбар мовы (моваў) паказальнікаў абумоўлены і этнамоўным прэстыжам і/або статусам, г. зн. валодае моцнай сімвалічнай функцыяй. Шахамі⁴ сцвярджае, што індывіды пры ўладзе, г. зн. ва ўрадзе, муніцыпалітэтах, НУА, міжнародных і мясцовых кампаніях, праз шыльды і мову паказальнікаў наўмысна перадаюць сімвалічныя пасланні «пра важнасць, аўтарытэт, значэнне і дарэчнасць пэўных моў або недарэчнасць іншых». У выніку, як заяўляе Шахамі, публічнае месца становіцца «найбольш дарэчнай арэнай, дзе дэ-факта творыцца моўная палітыка», а ў некаторых выпадках — «механізмам уплыву на моўную рэальнасць, дэ-факта — механізмам яе стварэння». Шыфман⁵ у тым самым рэчышчы зазначае, што выкарыстанне мовы ў публічных месцах можа стымулявацца палітыкай з прыхаванымі мэтай, відавочна скіраванай на захаванне мовы, але фактычна — на дэманстрацыю непатрэбнасці мовы, якой ужо пагражае небяспека. Прыкладамі тут будуць наданне афіцыйнага статусу мовы, калі немагчыма забяспечыць сістэму яе функцыянавання ў грамадстве⁶, выказванне пустых дэкларацый дзеля камуфлявання працэсу моўнай асіміляцыі і супакойвання сумленых членаў грамадства⁷ або адклад ажыццяўлення ўрадавай палітыкі адраджэння паміраючай мовы з мэтай давесці немагчымасць яе адраджэння⁸.

¹ Fishman, J. A. The relationship between micro- and macro-sociolinguistics in the study of who speaks what language to whom and when // J. A. Fishman et al. (Eds.), *Bilingualism in the Barrio*. (pp. 583—604). Bloomington: Indiana University, 1971. P. 589.

² Nettle, D.; Suzanne, R. *Vanishing voices: The extinction of the world's languages*. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 20.

³ Landry, R.; Bourhis, R. Y. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality // *Journal of Language and Social Psychology*. № 16 (1). 1997. Pp. 23—49. P. 25.

⁴ Shohamy, E. *Language policy: Hidden agendas and new approaches*. London: Routledge, 2006. P. 110—111.

⁵ Schiffman, H. *Linguistic culture and language policy*. London: Routledge, 1996. P. 14—15.

⁶ Scotton, C. M. Learning lingua francas and socioeconomic integration: Evidence from Africa // L. C. Robert (Ed.), *Language spread: Studies in diffusion and social change* (pp. 63—94). Bloomington: Indiana University Press, 1982. P. 65.

⁷ Мечковская, Н. Б. *Общее языкознание: структурная и социальная типология языков*. Минск: Амалфея, 2000. С. 249.

⁸ Bourhis, R. Y. Language policies in multilingual settings // R. Y. Bourhis (Ed.), *Conflict and language planning in Quebec* (pp. 1—28). Clevedon: Multilingual Matters, 1984. P. 9.

Паводле Мячкоўскай⁹, менавіта ўжыванне мовы ў разнастайных сферах дзвюх-моўнага грамадства дэманструе змест моўных законаў супольнасці. Насамрэч, ірландскі ўрад у сакавіку 2005 г. «прыняў закон, які забараніў выкарыстанне англійскай на дарожных паказальніках і афіцыйных картах на заходнім беразе краіны, дзе многія жыхары гавораць па-гэльску»¹⁰. Нягледзячы на блытаніну, справакаваную ажыццяўленнем новага закону, мясцовыя жыхары згаджаюцца, што «патрыятызм таго варты»¹¹. Б. Спольскі і Р. Купер¹² ілюструюць непрыкметную, але магутную ролю мовы паказальнікаў на прыкладзе Іерусаліму, дзе перажыткі былой моўнай палітыкі адбываюцца на цяперашнім афіцыйным статусе габрэйскай і арабскай. У прыватнасці, названыя аўтары паказваюць шматлікія выпадкі пазіцыянавання моваў на паказальніках пад уплывам зменлівых этнамоўных і палітычных структур улады ў рэгіёне. У дзвюх-ці трохмоўных дзяржавах, як паказвае Б. Спольскі¹³, ключавыя звесткі як пра інфармацыйную, так і пра сімвалічную функцыю моў змяшчаюцца ў дамінаванні той ці іншай мовы ці размяшчэнні мовы (моваў).

Сколан і Сколан¹⁴ таксама пільна працуюць над тым, што яны называюць «геасеміётыкай», або «вывучэннем грамадскай значнасці матэрыяльнага размяшчэння знакаў, дыскурсаў і нашых дзеянняў у матэрыяльным свеце». Такі падыход да вывучэння пісьмовай мовы як формы дыскурсу ў матэрыяльным свеце ўзнімае не толькі пытанне перакладу, але, магчыма, і яшчэ больш важную праблему «як чытаць знак»¹⁵. Прачытанне знаку ў зменлівым сацыяпалітычным кантэксце ёсць ядром нашага даследавання мовы паказальнікаў і шылдаў у Беларусі. Мы лічым, што, прааналізававшы мову паказальнікаў, можна зрабіць пэўныя высновы наконт статусу беларускай ды расійскай моў.

Як і іншыя шматмоўныя дзяржавы, Беларусь замацавала нормы тапанімікі ў заканадаўстве. Закон 1998 г. прадугледжвае выкарыстанне афіцыйных моваў на паказальніках і рэгулюе напісанне найменняў адміністрацыйных адзінак¹⁶. Спрабуючы зразумець практычнае ажыццяўленне заканадаўчых нормаў, прынятых у выніку рэферэндуму 1995 г., які «раздвоіў» беларускую моўную палітыку, даследчык наведваў Беларусь у 2001 г. і правёў палявыя даследаванні ў Менску, Віцебску і Горадні. Ацэрагаючыся недахопам, якія амаль непазбежна прысутнічаюць у суб'ектыўных назіраннях адносна ўжывання моваў, даследчык скарыстаўся падыходам, які палягае ў запісе асабістых назіранняў. Гэтыя назіранні, як кажуць Б. Спольскі і Р. Ку-

⁹ Мечковская, Н. Б. Общее языкознание: структурная и социальная типология языков. Минск: Амалфея, 2000. С. 51.

¹⁰ Pogatchnik, S. English outlawed on road signs, maps in Ireland's Gaelic-defending west (p. 1). Associated Press, 2005. P. 1.

¹¹ Тамсама.

¹² Spolsky, B.; Cooper, R. L. The languages of Jerusalem. Oxford: Oxford University Press, 1991.

¹³ Spolsky, B. Language policy. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 40.

¹⁴ Scollon, R.; Scollon, S. W. Discourses in place: Language in the material world. London: Routledge, 2003. P. 2.

¹⁵ Scollon, R.; Scollon, S. W. Op. cit. P. 6.

¹⁶ Гл. арт. 1 Закона Рэспублікі Беларусь ад 5 мая 1998 г. «Аб адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні і парадку вырашэння пытанняў адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання Рэспублікі Беларусь».

пер¹⁷, пакліканы захаваць «аб'ектыўнае сведчанне аб фактычным выкарыстанні моваў»¹⁸. У прыватнасці, даследчык засяродзіў увагу на мове інфармацыйных паказальнікаў у менскім метро (у Віцебску і Горадні метро няма) і мове шылдаў на афіцыйных будынках у названых гарадах. Маюцца на ўвазе будынкі мясцовых адміністрацый, вайсковых камісарыятаў, ЗАГСаў, міліцыі, службы аховы (падраздзялення міністэрства ўнутраных спраў), дзяржаўных натарыяльных кантор, пракуратуры, судоў і падатковых інспекцый.

Гістарычны кантэкст

У гістарычным плане моўная палітыка адыгрывала ў палітычным, сацыяльным і эканамічным развіцці Беларусі істотную ролю, асабліва ў XX ст. «Новая эканамічная палітыка» (НЭП), распачатая ў 1921 г., развела задушлівую атмасферу ваеннага камунізму і адкрыла эру ліберальных рашэнняў, скіраваных, у прыватнасці, на каранізацыю (*коренизацию*). Апошняя мела дзве мэты: «стварэнне нацыянальных эліт (выроўніванне статусаў) і ўзняцце мясцовых моваў на даміноўную пазіцыю на нерасійскіх тэрыторыях (моўная каранізацыя)»¹⁹. Як адзначае Грэнобль²⁰, ленінская палітыка каранізацыі першапачаткова паспрыяла беларусізацыі дзяржаўных устаноў, так «85,3 % пачатковых (чатырохгадовых) і 66,6 % сямігадовых школ вялі навучанне на беларускай мове, беларуская мова стала прыярытэтнай ва ўсіх сферах выдавецкай дзейнасці». Аднак, гэтаксама як НЭП сімвалізаваў аслабленне кантролю і пачатак нацыянальнага адраджэння, аб'яўленне першай пяцігодкі ў 1928 г. адзначыла зварот да зацуглення мовы і актывізацыі рэпрэсіўных захадаў з боку Крамля.

З канца 1920-х гг. «найбольшай небяспекай» стаў лічыцца мясцовы нацыяналізм, а не вялікадзяржаўны шавінізм (г. зн. расійскі шавінізм ва «ўкраінных рэспубліках») ²¹. Праблемы, звязаныя з нацыянальным самавызначэннем, у т. л. моўная палітыка, саступілі месца ўсесаюзным вымогам выканання пяцігадовых планаў, што мелі на мэце выбудову саюзу народаў па-над граніцамі нацыянальнасцяў. Тое, што са-

¹⁷ Spolsky, B.; Cooper, R. L. The languages of Jerusalem. Oxford: Oxford University Press, 1991. P. 8.

¹⁸ Немагчыма лічыць надзейным «сведчаннем фактычнага выкарыстання моў» вынікі ўсебеларускага перапісу насельніцтва 1999 г., згодна з якімі 82 % рэспандэнтаў, адказваючы на пытанне аб роднай мове, выбралі мову сваёй нацыянальнасці. У дадатак да пытання аб роднай мове і нацыянальнасці рэспандэнты мусілі адказаць, на якой мове яны размаўляюць удома. Паводле перапісу, 3 683 000 чалавек (37 %) заявілі, што ўдома размаўляюць па-беларуску, з іх 92 % асобаў належаць да этнічных беларусаў. Цікава, што пра расійскую мову як хатнюю гаворку заявілі 6 308 000 чалавек, з якіх 4 783 000 (76 %) — этнічныя беларусы. Гл.: Численность и основные социально-демографические характеристики населения РБ по данным переписи 1999 г. // Национальная экономическая газета. 2000. 5 красавіка. С. 10.

¹⁹ Martin, T. The affirmative action Empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. Ithaca: Cornell University Press, 2001. P. 75.

²⁰ Grenoble, L. A. Language policy in the Soviet Union. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003. P. 87.

²¹ Martin, T. The affirmative action Empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. Ithaca: Cornell University Press, 2001. P. 356—362.

векція ўлады ў 1930-х гг. называлі «палітыкай інтэрнацыяналізму», сёння бачыцца хутчэй як палітыка русіфікацыі. Сталінскія ідэі нацыятворчасці, якія палягалі ў стварэнні культуры «нацыянальнай па форме, сацыялістычнай па змесце»²², прывялі да гвалтоўнай палітыкі русіфікацыі ў перадваенны час, вайну і пасляваенныя гады²³. Мабілізацыя шматэтнічнай Чырвонай арміі ў Другую ўсясветную вайну патрабавала абсалютнага падпарадкавання адзінай *lingua franca* для распаўсюду інфармацыі. Таму рэшткі нацыяналістычных пачуццяў выпетрыліся — або з волі іх носбітаў, або пад удзіскам сацзаказу, што дало палітыку сацыялістычную і па форме, і па змесце.

Для пасляваеннай Беларусі была ўласцівая масавая міграцыя з вёсак у моцна русіфікаваныя гарады, дзе маштабная індустрыялізацыя дала магчымасць знайсці работу, палепшыць жыццёвыя ўмовы. Наплыў работнікаў з сельскай мясцовасці ў буйныя гарады, спалучаны з вялікімі стратамі яўрэйскага насельніцтва, прывёў да пашырэння беларускай мовы ў гарадах. Згодна з перапісам 1959 г., доля беларусаў у гарадах і вёсках, якія лічылі беларускую мову роднай, узнялася да 93 %, прычым у гарадах яна сягала 77,5 %²⁴. Аднак уздым сацыяльна-эканамічнага і палітычнага статусу беларускай мовы выявіўся кароткачасовым, асабліва ў сталіцы. Як відаць з вынікаў перапісу 1970 г., 54,5 % жыхароў Менску называлі роднай расійскую мову²⁵. Статыстыка 1984 г. дэманструе, што Беларусь была апошняй сярод 15-ці саюзных рэспублік паводле долі насельнікаў, здольных размаўляць на мове ўласнай «нацыянальнасці». Так, па-беларуску маглі размаўляць 74,2 % жыхароў БССР (у РСФСР па-расійску — 99,9 %, ва УССР па-ўкраінску — 85,9 % жыхароў)²⁶.

Захаванню беларускай мовы ў савецкую эпоху найбольш спрыялі ВНУ. Не дзіва, што спробы падвысіць прэстыж і ўдасканаліць функцыянальнасць беларускай мовы ў час «перабудовы і галоснасці» ішлі з асяродку беларускай інтэлігенцыі. Аднак цяжар гадоў інтэнсіўнай русіфікацыі гамаваў намаганні інтэлігенцыі змяніць сацыялінгвістычны ландшафт на карысць беларускай мовы і культуры. Гэты ландшафт радыкальна не змяніўся нават пасля ўхвалення ў студзені 1990 г. «Закона аб мовах», у якім дэкларавалася, што беларуская з'яўляецца адзінай афіцыйнай мовай краіны. Следам за няўдалай спробай крамлёўскага дзяржаўнага перавароту ў жніўні 1991 г. Беларусь неахвотна абвясціла аб незалежнасці ад Савецкага Саюзу. Абвясчэнне незалежнасці, як адзначае М. Бейсінгер²⁷, было абумоўлена хутчэй вонкавымі абставінамі, чым мабілізацыяй нацыяналістычных пачуццяў у краіне. Апытанні 1993 г.

²² Сталин, И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Москва, 1934.

²³ Згодна з Марцінам (гл.: Martin, T. The affirmative action Empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. Ithaca: Cornell University Press, 2001. P. 12), Сталін спярша казаў пра культуру, «пра-летарскую па змесце», і карыстаўся гэтай формулай да чэрвеня 1930 г., а потым перайшоў да кананічнага «сацыялістычная па змесце».

²⁴ Guthier, S. The Belorussians: National identification and assimilation, 1897—1970. Part II // Soviet Studies. № 29 (2). 1977. Pp. 270—283. P. 273.

²⁵ Guthier, S. Op. cit. P. 275.

²⁶ Народное хозяйство СССР 1984. Москва: Статистика, 1985. С. 26.

²⁷ Beissinger, M. R. Nationalist mobilization and the collapse of the Soviet State. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 256—257.

паказалі, што «менш чым 25 % беларусаў добра ведалі сваю родную мову і менш чым 50 % жадалі дасканаліць свае веды беларускай»²⁸. Незадавальненне многіх дзяржаўных чыноўнікаў законам 1990 г. падагрэла атмасферу перад прэзідэнцкімі выбарамі 1994 г. Менш як праз год пасля абрання на прэзідэнцкую пасаду Аляксандр Лукашэнка арганізаваў рэферэндум, даўшы грамадзянам Беларусі «выбар» паміж падтрымкай аднамоўя і наданнем расійскай мове статусу дзяржаўнай мовы з беларускай²⁹. Далейшае правядзенне палітыкі «дзвюхмоўя» паслужыла ўмацаванню існага на той час (хоць і несанкцыянаванага) стану рэчаў. З тае прычыны, што расійская мова на працягу доўгага часу карысталася прывілеяваным становішчам у Беларусі, умовы для яе спаборніцтва з беларускай наўрад ці былі роўнымі.

Метадалогія

Гарады

Звесткі, якія ўжываюцца ў гэтым даследаванні, адлюстроўваюць знаходкі ў трох буйных гарадах Беларусі — Менску, Горадні і Віцебску. Кожны з гарадоў мае своеасаблівую гісторыю з гледзішча геаграфіі і лінгвістыкі.

Менск (Мінск) знаходзіцца ў цэнтральнай Беларусі, 540 кіламетраў на паўночны ўсход ад Варшавы і 180 км на паўднёвы ўсход ад Вільні. Упершыню храністы ўспамінаюць Менск у 1067 г.³⁰. Знаходжанне Менску — якраз на шляху ад Заходняй Еўропы да Расіі, і многія замежныя арміі праходзілі праз яго, калі ішлі заваёўваць расійскія землі. Сярод канфліктаў была вайна паміж Рэччу Паспалітай (федэрацыяй Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага) і Расіяй у сярэдзіне XVII ст., вайна з Напалеонам, Першая і Другая ўсясветныя войны. Калі Менск стаў сталіцай БССР у 1919 г., ён аказаўся таксама ў цэнтры шматлікіх дэбатаў аб моўнай палітыцы.

Горадня, або Гродна, знаходзіцца ля мяжы з Польшчай і Літвой, 280 км на захад ад Менску, 300 км на паўночны ўсход ад Варшавы і 120 км на паўднёвы захад ад Вільні. Горад стаў часткай Вялікага Княства Літоўскага ў сярэдзіне XIII ст. і другой сталіцай Княства ў 1392 г. Хоць этнічныя беларусы складалі большасць насельніцтва Горадні, горад належаў да Літвы. Вялікая доля беларускамоўных у Горадні пазней паўплывала на прыняцце беларускай мовы ў якасці афіцыйнай у ВКЛ. Сёння многія беларусы лічаць Горадню адным з апошніх аплотаў беларускай мовы. Можна сказаць, што Горадня больш, чым які іншы буйны горад у сучаснай Беларусі пастаянна нагадвае беларусам пра іх спадчыну і іх родную мову.

Віцебск ляжыць за 300 км на паўночны ўсход ад Менску недалёка ад расійскай мяжы. Кіеўская княгіня Вольга заснавала старажытны горад у 974 г., і Віцебск стаў важным гандлёвым і прамысловым цэнтрам на шляху са Скандынавіі ў Візантыю,

²⁸ Гапановіч, О. Нам явна не хватае свежага воздуха культуры // Беларуская думка. 1993. № 10. С. 14.

²⁹ Удзельнікі рэферэндуму ў маі 1995 г. адказвалі на пытанне: «Ці згодныя Вы з наданнем расійскай мове роўнага статусу з беларускай?» З прычыны маніпуляцыйнага характару пытання, што падрывае грунтоўнасць адказаў, даследчык вырашыў не выкарыстоўваць вынікаў рэферэндуму, гаворачы пра моўны выбар і выкарыстанне моваў у Беларусі.

³⁰ Zaprudnik, J. Historical dictionary of Belarus. London: The Scarecrow Press, Inc., 1998. P. 156.

галоўным чынам дзякуючы яго спрыяльнаму знаходжанню і наяўнасці порту³¹. Як і Горадня і Менск, Віцебск належаў да ВКЛ з XIV ст. да 1772 г., калі горад быў анексаваны Расіяй. У 1924 г., праз пяць гадоў пасля заснавання БССР, савецкі ўрад перадаў Віцебск ад Расіі ў Беларускаю ССР. Хоць гісторыя места знітаваная з ВКЛ, доўгія гады моўнай русіфікацыі, а таксама яго блізкасць да Расіі ператварылі Віцебск у фактычна расійскі горад.

Менскае метро

Збіранне звестак у метро ўключала ў сябе назіранне за васьмю рознымі катэгорыямі паказальнікаў. Калі надпісы на паказальніку меліся на абодвух яго баках, даследчык улічваў кожны з бакоў, бо мова друкаванага тэксту на іх часам адрознівалася. Да таго ж фармат паказальніка часта адрозніваўся ў залежнасці ад станцыі; напрыклад, арыенціры на процілеглых баках станцыі паказваліся ў постсавецкіх будоўлях на дзвюх шыльдах, а на станцыях, пабудаваных у савецкі час, гэтая інфармацыя падавалася толькі на адной шыльдзе. Для зручнасці спалучання шыльды на постсавецкіх станцыях былі ўлічаныя даследчыкам як адзін паказальнік.

Акрамя паказальнікаў, вывешаных ля выхаду з метро на паверхню, на некаторых станцыях меліся круглыя ці прастакутныя паказальнікі ў цэнтры платформы, а на іншых знакі былі падвешаныя з двух бакоў платформы (гл. дадаткі А і В). Інфармацыя пра станцыі і выхад да аб'ектаў па-за межамі метро з'яўлялася на падвешаных шыльдах з абодвух бакоў, на круглых паказальніках яна дэманстравалася двойчы, а на прастакутных — з усіх чатырох бакоў. На круглых і прастакутных паказальніках мова заставалася той самай з усіх бакоў, а на падвешаных шыльдах яна часам мянялася. Інфармацыя пра ўсе чатыры бакі прастакутных паказальнікаў, абодва надпісы на круглых паказальніках і на падвешаных шыльдах улічвалася для збору звестак.

Звесткі ў менскім метро былі сабраныя праз наведванне асобных станцыі і запісванне выпадкаў ужывання беларускай і расійскай мовы. Спрабуючы сістэматызаваць і абагульніць інфармацыю, даследчык распрацаваў шаблон, які ўключаў кожную катэгорыю паказальнікаў і два слупкі пад загалоўкамі «беларуская» і «расійская» (гл. дадатак С). Каб не выклікаць залішняй увагі да моцна палітызаванай тэмы, даследчык пазбягаў выкарыстання фотаапарата, аднак выявы паказальнікаў можна ўбачыць у інтэрнэце³².

Афіцыйныя месцы: шыльды на ўрадавых будынках

У адпаведнасці з «Законам аб мовах» 1998 г., беларуская і расійская функцыянуюць як раўнапраўныя афіцыйныя мовы, таму павінны фігураваць на роўных умовах і ў найменнях урадавых службаў. У гэтай частцы даследчык спрабуе паказаць рэальнае ажыццяўленне палітыкі дзвюхмоўя ўрадам — у тым, што тычыцца ўжывання беларускай і расійскай моваў на афіцыйных шыльдах.

³¹ Zaprudnik, J. Op. cit. P. 217.

³² Гл., напрыклад: <http://images3.fotopic.net/?iid=y8ycmq&noresize=1&nostamp=1&quality=70>.

Матэрыял быў сабраны даследчыкам паводле шылдаў на дзевяці тыпах дзяржаўных органаў. Тут прадстаўлены шырокі спектр дзяржаўных устаноў: раённая адміністрацыя, вайсковы камісарыят, ЗАГС, міліцыя, служба аховы (падраздзяленне МУС), натарыяльная кантора, пракуратура, суд, падатковая інспекцыя. Пазіцыянаванне моваў на шылдах, г. зн. размяшчэнне расійскамоўных/беларускамоўных шылдаў злева ці справа, зверху ці знізу, таксама бралася пад увагу, каб устанавіць магчымую іерархію ва ўжыванні моў. Часам адміністрацыйны будынак змяшчаў больш чым адзін дзяржаўны орган, але знадворныя паказальнікі сведчылі толькі пра адну ці дзве ўстановы. У такіх выпадках даследчык давяраўся шылдам на дзвярах офісаў, размешчаных унутры будынкаў.

АТРЫМАНЫЯ ЗВЕСТКІ

Менскае метро

У 2001 г., калі ладзілася гэтае даследаванне, у Менску дзейнічалі 19 станцый метро (гл. дадатак D)³³. Будоўля Маскоўскай лініі пачалася 5 мая 1977 г. у раёне, дзе цяпер працуе станцыя метро «Парк Чалюскінцаў». Праз сем гадоў, 26 чэрвеня 1984 г., на Маскоўскай лініі адкрыліся восем станцый метро (ад «Інстытуту культуры» да «Маскоўскай»). У 1986 г. рабочыя завяршылі будаўніцтва станцыі «Усход», якая на момант даследавання была канцавой станцыяй Маскоўскай лініі. 30 снежня 1990 г. афіцыйна адкрылася Аўтазаводская лінія, канцавымі станцыямі яе тады былі «Фрунзенская» і «Трактарны завод». У 1995 г. адкрыліся станцыі «Маладзёжная» і «Пушкінская», а ў 1997 г. — «Партызанская» і «Аўтазаводская». Такім чынам, агульны лік дзеючых станцый дасягнуў 19.

Пазначаныя вышэй даты будаўніцтва набываюць сэнс, калі ўлічваецца ў кантэкст моўнай палітыкі ў Беларусі ў савецкі і дасавецкі час. У 1980-я гг., калі будавалася Маскоўская лінія, расійская была адной-адзінюткай афіцыйнай мовай. У рэчывы тагачаснай моўнай палітыкі інфармацыйныя паказальнікі ў метро з'яўляліся пераважна на расійскай мове.

Пабудова Аўтазаводскай лініі пачалася ў канцы 1980-х гг. і цягнулася да сённяшняга дня. Такім чынам, пачатак будаўніцтва амаль супаў з прыняццем у студзені 1990 г. заканадаўства, якое вызначала беларускую як адзіную афіцыйную мову рэспублікі. Схема 1 ілюструе змены ва ўжыванні моваў на паказальніках, якія адбыліся паміж 1984 і 1997 гг. Відавочна, што расійская мова ўтрымлівала дамінантную пазіцыю ў менскім метро ў 1980-я гг. — аж да таго, што на паказальніках, устаноўленых у 1986 г., беларускай не прысутнічала ўвогуле. Аўтазаводская лінія была афіцыйна адкрытая праз 11 месяцаў і 4 дні пасля прыняцця «Закону аб мовах». У тым самым годзе беларуская мова запанавала ў метро, апырэджваючы расійскую на 10 %. У 1995 г. беларускамоўных паказальнікаў стала ўжо 82 %, а ў 1997 г. — 90 %. Такім чынам, атрымаліся суадносіны, адваротныя 1984 г.

Далей аналізуецца моўная «палітыка» на асобных станцыях у адпаведнасці з іх

³³ <http://bymetro.narod.ru/interes.htm>.

блізкасцю да цэнтру гораду (г. зн. раёна ўрадавых службаў). Даследчык спрабуе правярць, ці існуе карэляцыя паміж дзвюма пераменнымі³⁴. Згодна са звесткамі, паказанымі на схеме 2, выкарыстанне беларускай і расійскай на станцыях Аўтазаводскай лініі было, імаверна, абумоўлена больш храналагічным/палітычным фактарамі, чым блізкасцю да цэнтру. З дзесяці станцый Аўтазаводскай лініі на трох было больш расійскамоўных паказальнікаў, чым беларускамоўных, а на адной — аднолькавая колькасць расійска- і беларускамоўных паказальнікаў. Дзве перыферычныя станцыі (на абодвух канцах лініі) дэманструюць прыкметнае павелічэнне колькасці беларускамоўных паказальнікаў.

Адрозна ад Аўтазаводскай лініі, колькасць беларускамоўных паказальнікаў на кожнай са станцый Маскоўскай лініі нідзе не перавышае 7 (гл. «Площадь Победы» на схеме 3). Замест паступовага змяншэння беларускамоўных паказальнікаў па меры аддалення ад цэнтру гораду назіраецца іх поўная адсутнасць, пачынаючы ад «Академии наук», размешчанай усяго за 4 станцыі ад урадавых кварталаў. У час даследавання на станцыях, што ішлі за Акадэміяй Навук («Парк Чалюскінцаў» і г. д.) дэманстраваліся толькі расійскамоўныя паказальнікі.

Анекдатычныя назіранні ў менскім метро

Паказальнікі на Маскоўскай лініі нярэдка сведчаць аб былой моўнай палітыцы. Напрыклад, уваход на станцыю «Плошча Леніна» адрозніваецца ад іншых уваходаў у метро тым, што спуск да станцыі праз падземны пераход суседнічае з дзвяр’ямі, якія вядуць ва ўрадавы будынак. Адрозна ад іншых станцый Маскоўскай лініі, знакі «ўваход» і «няма ўваходу» на шклянках дзвярах нанесены тут на беларускай мове. Рэшткі клею на шкле наводзяць на думку, што работнікі метро прыбралі расійскамоўныя паказальнікі і замянілі іх на беларускамоўныя. Значнасць гэтага ўжывання беларускай і расійскай вынікае не толькі з яго ўнікальнасці для Маскоўскай лініі, але і — што больш важна — з размяшчэння паказальнікаў па суседстве з урадавымі органамі. Да таго ж замест аднастайнага зялёнага ці чырвонага фону, тыповага для расійскамоўных надпісаў «вход» і «выход», беларускамоўны надпіс фігуруе на флюарэсцэнтным аранжавым фоне і прыцягвае ўвагу. Калі б гэты адметны ўваход у метро быў размешчаны ў аддаленай частцы гораду, то інфармацыйныя паказальнікі, верагодна, не былі б замененыя. Не дзівіць, што шклянныя дзверы на адваротным баку станцыі, якія не вядуць да ўрадавага раёну, захавалі расійскамоўныя надпісы на аднастайным чырвоным фоне.

Афіцыйнае найменне «Мінскі метрапалітэн», за якім ідзе назва станцыі, вылучаецца на мармуровай паверхні пры кожным уваходзе на станцыю метро (выключэнне — «Плошча Перамогі»). На ўваходы ў станцыі Аўтазаводскай лініі, пабудаваныя пасля надання беларускай статусу адзінай афіцыйнай мовы, гэтыя надпісы нанесены па-беларуску, а на ўваходах у станцыі мінулага часу мармур утрымлівае толькі расійскамоўныя надпісы.

³⁴ У тым, што датычыць далейшага аналізу, тэрмін «цэнтр» азначае ўрадавы комплекс, размешчаны ля станцыі «Плошча Леніна». Дом Ураду разглядаецца як натуральная крыніца, з якой выходзіць моўная палітыка.

Табліца 1. Назвы некаторых станцый па-беларуску і па-расійску

Беларуская	Руская
Кастрычніцкая	Октябрьская
Усход	Восток
Плошча Незалежнасці	Площадь Независимости
Плошча Перамогі	Площадь Победы

У 2001 г. быў завершаны шыкоўны Палац Рэспублікі (яго беларускамоўная назва ганарыста дэманструецца на фасадзе), які размяшчаецца паміж двума ўваходамі на станцыю метро «Кастрычніцкая». З’явіўся і дадатковы ўваход у метро з боку Палацу, каб пешаходам не было патрэбы пераходзіць вуліцу Энгельса. Абапал галоўнай магістралі Менска, праспекта Незалежнасці (да 7 мая 2005 г. ён называўся праспектам Скарыны ў гонар вялікага беларускага гуманіста і навукоўца), цяпер знаходзяцца помнікі беларускага нацыяналізму, г. зн. навабуд Палацу Рэспублікі з аднаго боку і даўно ўзведзены Нацыянальны Купалаўскі тэатр з другога боку. Цікава, што новы ўваход на станцыю, адкрыты побач з гэтымі культурнымі помнікамі, выяўляе і найменне «Мінскі метрапалітэн», і назву станцыі «Кастрычніцкая» па-беларуску, магчыма, не без уплыву моцнага «нацыяналістычнага атачэння».

На кожнай станцыі і ў кожным вагоне вывешаныя схемы метро, якія пастаянна друкуюцца па-беларуску. Пры ўваходзе ў вагон кандуктар уключае фрагмент беларускамоўнага запісу «Асцярожна, дзверы зачыняюцца. Наступная станцыя — ...». Аднак дарма што пасажыры чуюць беларускамоўныя назвы станцый, яны рэдка называюць іх па-беларуску ў звычайнай гаворцы. Некаторыя назвы па-беларуску і па-расійску гучаць амаль аднолькава, а некаторыя — з істотнымі адрозненнямі, як паказана ў табліцы 1.

Цікава, што ў гадзіны пік станцыйныя работнікі часта перарываюць звыклы шум на платформе рэзкімі камандамі, што падахвочваюць людзей да карыстання пэўным эскалатарам або хутчэйшага выхаду з вагонаў. Гэтыя каманды нязменна падаюцца па-расійску, а не па-беларуску. Напрыклад: «Освободите двери вагонов! Не задерживайте поезд!»³⁵. Такім чынам, хоць беларуская можа разглядацца як фармальная мова метро (надпісы на паказальніках, магнітафонныя запісы ў вагонах), расійская працягвае функцыянаваць як прагматычны, сітуацыйны сродак распаўсюджвання інфармацыі.

³⁵ <http://voices.metro.ru/minsk1.htm>.

Публічныя месцы: шылды на ўрадавых будынках

Я прааналізаваў звесткі, сабраныя ў дзевяці месцах — у кожным з вышэйназваных гарадоў былі ахопленыя тры раёны. Схема 4 адлюстроўвае вынікі. Подпісы пад схемай бел/рас і рас/бел пазначаюць парадак, у якім размешчаны расійска- і беларускамоўныя надпісы на афіцыйных шылдах. Калі на шылдах разнамоўныя надпісы размяшчаліся па вертыкалі, мова верхняга надпісу лічылася першай, гэтаксама як мова надпісу злева пры размяшчэнні надпісаў па гарызанталі.

У цэлым доля шылдаў з чыста беларускамоўнымі надпісамі аказалася найбольшай у Горадні (11 з 18, ці 61 %), Менск заняў другое месца (37 з 81, або 46 %), Віцебск — трэцяе (8 з 27, або 30 %). І наадварот, расійская мова найбольш рэпрэзентаваная на віцебскіх шылдах (15 з 27, або 56 %), потым ідзе Менск (19 з 81, або 24 %) і Горадня (4 з 18, або 22 %).

Калі моўная палітыка абапіраецца на дзве мовы, паўстае пытанне, як забяспечыць кожнай з моваў роўную прысутнасць на паказніках. Напрыклад, калі ў культуры прынятае чытанне злева направа і зверху ўніз, якая з моваў павінна займаць месца злева, якая — справа, якая — уверсе, якая — унізе? Такім чынам, дыслакацыя разнамоўных надпісаў урадавымі службамі часта з'яўляецца ў сутнасці сваёй палітычным крокам, г. зн. фактычным вызначэннем статусу або іерархіі ва ўмовах шматмоўя.

У Менску назіраецца найбольшая доля дзвухмоўных беларуска-расійскіх шылдаў (23,5 %). У Горадні гэтая доля зніжаецца да 17 %, у Віцебску — да 15 %. Нарэшце, дзвухмоўныя шылды, дзе расійская мова ідзе першай, складаюць 7 % ад усіх шылдаў у Менску, у Горадні і Віцебску такія шылды ўвогуле адсутнічаюць.

АБМЕРКАВАННЕ**Менскае метро**

Аналіз частаты ўжывання моваў у менскім метро дэманструе цікавую тэндэнцыю да беларусізацыі паказальнікаў у адным з найбольш карыстаных відаў транспарту. Натуральна, узнікае пытанне, чаму акцэнт робіцца на беларускую, калі практычнай мовай зносінаў у метро застаецца расійская. Магчыма, разуменне сацыялінгвістычнай дынамікі ў гэтай галіне вымагае разгляду метрапалітэну хутчэй як нацыянальнага сімвала, чым як утылітарнага сродка перасоўвання па горадзе. Так, маскоўскае метро, папярэднік менскага, поўніцца выявамі на культурныя і гістарычныя тэмы. Хоць сістэма падземнага транспарту безумоўна выконвае ўтылітарную функцыю, яе багата аздоблены інтэр'ер, які можа выклікаць сакральнае трапятанне (мазаікі, статуі, карціны), адыгрывае, магчыма, нават важнейшую ролю: выходзіць непахісныя нацыянальныя і патрыятычныя пачуцці. Адпаведна, метро сталася не толькі сімвалам прагрэсу і хітрыкам урбанізацыі, але і лабірынтам нацыянальных і культурных

³⁶ Bourhis, R. Y. Language policies in multilingual settings. In R. Y. Bourhis (Ed.), *Conflict and language planning in Quebec* (pp. 1—28). Clevedon: Multilingual Matters, 1984. P. 2.

сімвалаў. З гэтага пункту гледжання, паказальнікі ў менскім метро абапіраюцца на шанаваную традыцыю і маюць за мэту хутчэй культывацыю нацыянальнага гонару і ідэнтычнасці, чым перадачу інфармацыі. Як піша Р. Бурэ³⁶,

не дзіва, што мова, будучы прывіляваным сродкам міжчалавечых зносінаў, медыюмам культуры і адной з найважнейшых прыкмет нацыянальнай прыналежнасці, сталася таксама аб'ектам дзяржаўнага планавання ў руках урадавых чыноўнікаў і палітыкаў.

Так, нават арфаграфія беларускай мовы, якая часткова адрозніваецца ад расійскай, выконвае больш сімвалічную, чым камунікацыйную функцыю.

Публічныя месцы: шылды на ўрадавых будынках

Існая сістэма інфармацыйных паказальнікаў на беларускіх афіцыйных будынках адбівае моўную палітыку трох адрозных часавых перыядаў: 1) савецкай эпохі, калі расійская мова дамінавала ў якасці афіцыйнай; 2) перыяду паміж 1990 і 1994 гг., калі беларуская была адзінай афіцыйнай мовай; 3) перыяду пасля рэферэндуму 1995 г., калі беларуская і расійская мовы набылі аднолькавы статус. Дагэтуль урад не здолеў стандартызаваць правілаў прысутнасці беларускай і расійскай моў на шылдах у публічных месцах, што прывяло да стракатасці ў паказальніках. І наадварот: гэтая стракатасць адлюстроўвае сучасную моўную палітыку ў Беларусі. У гэтай сувязі Г. Іофе³⁷ заўважае:

Пасольства ЗША называецца «Амбасада Злучаных Штатаў Амерыкі», а побач знаходзіцца дыпрадстаўніцтва з шылдай «Пасольства Украіны». Застаецца няясным, як «embassy» перакладаецца на беларускую. Калі ж аб'ект даследавання цяжка вызначыць, немагчыма чакаць дакладных звестак пра частату яго ўжывання!

Відавочна, кансенсус адносна інфармацыйных паказальнікаў на дзвюх мовах не быў дасягнуты ў Беларусі. Хоць мы назіраем колькасную перавагу дзвюхмоўных паказальнікаў, дзе беларускамоўны надпіс ідзе першым, ёсць і выпадкі перавагі расійскай мовы, што паказвае і зменены ў 1995 г. нацыянальны герб³⁸. Некаторыя дзяржаўныя органы ў кожным з трох гарадоў схіляюцца да самапрэзентацыі на беларускай мове (пракуратура, дзяржаўная натарыяльная кантора). За выняткам Віцебску, шылды на судах былі вывешаны выключна беларускамоўныя. Можна патлу-

³⁷ Ioffe, G. Understanding Belarus: Question of language // Europe-Asia Studies. № 55 (7). 2003. Pp. 1009—1047. P. 1017.

³⁸ Я. Запруднік (Zaprudnik, J. Historical dictionary of Belarus. London: The Scarecrow Press, Inc., 1998. P. 163) апісвае перароблены нацыянальны герб як «гірлянду жытніх каласоў з канюшынай і льном. Стужка ўецца вакол геаграфічных контураў краіны, накрэсленых над сонечнымі промнямі. Уверсе знаходзіцца чырвоная зорка».

мачыць выкарыстанне беларускай мовы на шыльдах пракуратуры і судоў тым, што ў 1990—1994 гг. дзяржаўныя органы, адказныя за інтэрпрэтацыю заканадаўства, намагаліся стаць прыкладам выканання заканадаўчых нормаў. Аднак нават гэтыя ўрадавыя органы цяпер спазняюцца, калі спрабуюць ажыццявіць нормы палітыкі дзвюмоўя.

ВЫСНОВЫ

Цяперашняя ўрадавая падтрымка беларускай мовы ў вялікай ступені застаецца маніпуляцыйнай, заснаванай на індыўідуальных інтарэсах людзей ля стэрна ўлады. Ужыванне беларускай мовы на афіцыйных шыльдах, як нам здаецца, адлюстроўвае вонкавае, неахвотнае прызнанне беларускай мовы побач з расійскай, у той час як беларуская мова атрымлівае прыкрытэт на паказальніках у беларускім метро. Падобна, што сферы, якія ахопліваюць вялікую колькасць людзей (пасажыраў), хутчэй становяцца аб'ектамі маніпулявання, чым замкнёныя будынкi, мала вядомыя большасці насельнікаў. З гэтага пункту гледжання паказальнікі ў метро становяцца магутным сродкам урадавай самарэкламы — сродкам, праз які ўрад пазіцыянуе сябе ў якасці абаронцы нацыянальнай і культурнай спадчыны і ідэнтычнасці.

Відавочна, мова з'яўляецца эфектыўным маркерам для вызначэння як індыўідуальнай, так і калектыўнай тоеснасці. Беларуская мова ў публічных месцах паклікана стварыць вобраз нацыянальнай салідарнасці і падтрымаць статус беларускай як адной з афіцыйных моваў. Аднак застаецца пытанне, ці адлюстроўваюць такія знешнія праявы лаяльнасці да беларускай мовы сапраўднае жаданне захаваць нацыянальную мову, ці проста з'яўляюцца зручным прыёмам выканання літары закону.

Н. Мячкоўская³⁹ лічыць, што Беларусі наканавана ўтрымаць тэрытарыяльную і моўную незалежнасць ад Расіі незалежна ад таго, ці будзе легітымнай тая незалежнасць. Гэткая перспектыва азначае, што цяперашняе планаванне моўных статусаў будзе адыгрываць другую ролю ў параўнанні з ініцыятывай грамадзян, якая ўрэшце і вырашыць лёс нацыянальнай мовы. Аднак на цяперашнім пераходным этапе, для якога характэрна дзяржаўнае ўмяшанне ў выкарыстанне той ці іншай мовы ў публічных месцах, сітуацыя ў Беларусі ўяўляе з сябе багатае поле для штудый у галіне моўнай палітыкі і планавання.

Падзякі

Гэтае даследаванне стала магчымым дзякуючы падтрымцы Амерыканскіх радаў міжнароднай адукацыі і Каледжу навук і мастацтваў у Брын Мор (*Bryn Mawr*).

³⁹ Мечковская, Н. Б. *Белорусский язык: социолингвистические очерки*. Мюнхен: Verlag Otto Sagner, 2003. С. 92.

ЭНТАНИ Н. БРАУН

Дадатак А. Прыклад працакутнага паказальніка, размешчанага ў цэнтры платформы.

Дадатак В. Прыклад паказальнікаў, вывешаных з двух бакоў платформы.

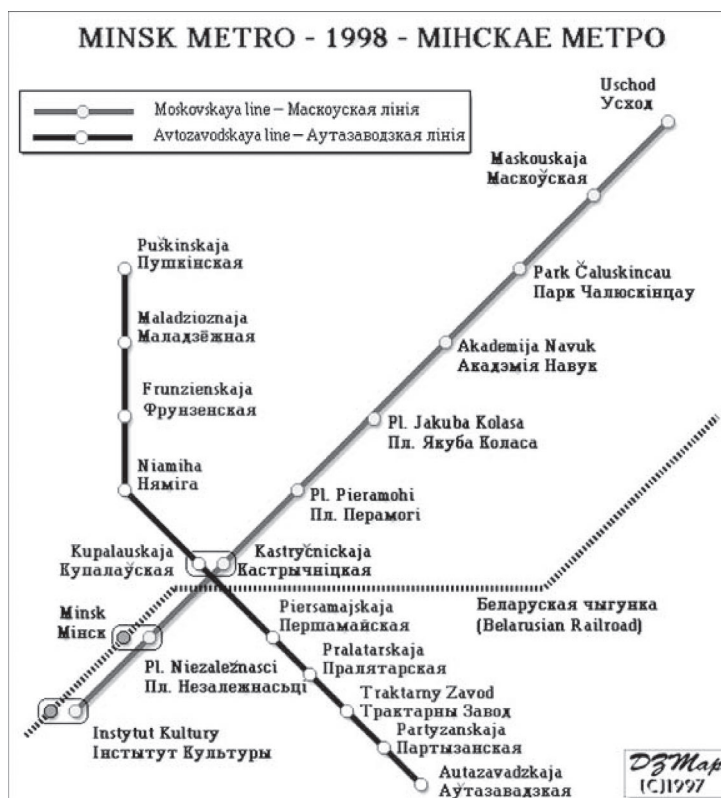

ПЛЯНАВАНЬНЕ СТАТУСУ МОВАЎ У БЕЛАРУСІ

Дадатак С. Шаблон для збору звестак у менскім метро.

	Беларуская	Расійская
Паказальнікі ў падземным пераходзе, якія абазначаюць выхад на вуліцы		
Паказальнікі, якія абазначаюць уваход у метро		
Пазнакі на дзвярах метро		
Паказальнікі на лесвіцах, якія вядуць на платформу (з платформы)		
Паказальнікі, вывешаныя на абодвух баках платформы		
Паказальнікі, усталяваныя ў цэнтры платформы		
Назвы станцый метро, нанесеныя на сцены з двух бакоў		
Афіцыйная назва станцыі на ўваходзе ў метро з вуліцы		
Усяго		

Дадатак D. Схэма ліній менскага метрапалітэну на 1998 г.

Літаратура

- Beissinger, M. R. Nationalist mobilization and the collapse of the Soviet State. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Bourhis, R. Y. Language policies in multilingual settings // R. Y. Bourhis (Ed.), Conflict and language planning in Quebec (pp. 1—28). Clevedon: Multilingual Matters, 1984.
- Fishman J. A. The relationship between micro- and macro-sociolinguistics in the study of who speaks what language to whom and when. // J. A. Fishman et al. (Eds.), Bilingualism in the Barrio. (pp. 583—604). Bloomington: Indiana University, 1971.
- Grenoble, L. A. Language policy in the Soviet Union. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Guthrie, S. The Belorussians: National identification and assimilation, 1897—1970. Part II // Soviet Studies. № 29 (2). 1977. Pp. 270—283.
- Ioffe, G. Understanding Belarus: Question of language // Europe-Asia Studies. № 55 (7). 2003. P. 1009—1047.
- Landry, R.; Bourhis, R. Y. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality // Journal of Language and Social Psychology. № 16 (1). 1997. P. 23—49.
- Martin, T. The affirmative action Empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- Nettle, D.; Suzanne, R. Vanishing voices: The extinction of the world's languages. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Pogatchnik, S. English outlawed on road signs, maps in Ireland's Gaelic-defending west (p. 1). Associated Press, 2005.
- Schiffman, H. Linguistic culture and language policy. London: Routledge, 1996.
- Scollon, R.; Scollon, S. W. Discourses in place: Language in the material world. London: Routledge, 2003.
- Scotton, C. M. Learning lingua francas and socioeconomic integration: Evidence from Africa // L. C. Robert (Ed.), Language spread: Studies in diffusion and social change (pp. 63—94). Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Shohamy, E. Language policy: Hidden agendas and new approaches. London: Routledge, 2006.
- Spolsky, B. Language policy. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Spolsky, B.; Cooper, R. L. The languages of Jerusalem. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Zapрудnik, J. Historical dictionary of Belarus. London: The Scarecrow Press, Inc., 1998.

* * *

- Гапанович, О. Нам явню не хватае свежага воздуха культуры // Беларуская думка. 1993. № 10. С. 14.
- Мечковская, Н. Б. Беларускі язык: социолінгвістычныя ачеркі. Мюнхен: Verlag Otto Sagner, 2003.
- Мечковская, Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков. Минск: Амалфея, 2000.
- Народное хозяйство СССР 1984. Москва: Статистика, 1985. С. 26.
- Сталин, И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Москва, 1934.
- Статья 1 Закона Республики Беларусь от 5 мая 1998 г. «Об административно-территориальном делении и порядке решения вопросов административно-территориального устройства Республики Беларусь».
- Численность и основные социально-демографические характеристики населения РБ по данным переписи 1999 г. // Национальная экономическая газета. 2000. 5 красавіка. С. 10.

ПЛЯНАВАНЬНЕ СТАТУСУ МОВАЎ У БЕЛАРУСІ

Інфармацыйныя паказальнікі менскага метро

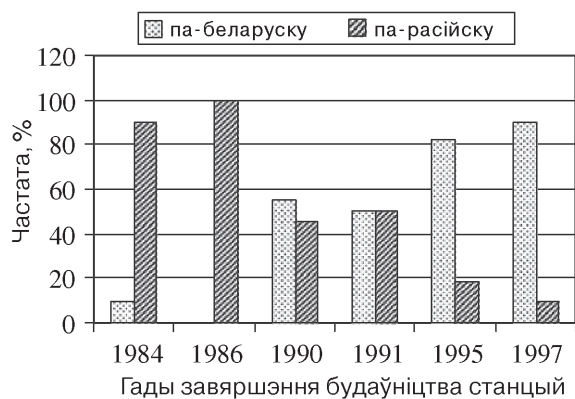

Схема 1. Ужыванне беларускай і расійскай моваў у інфармацыйных паказальніках менскага метро, 1984–1997 гг.

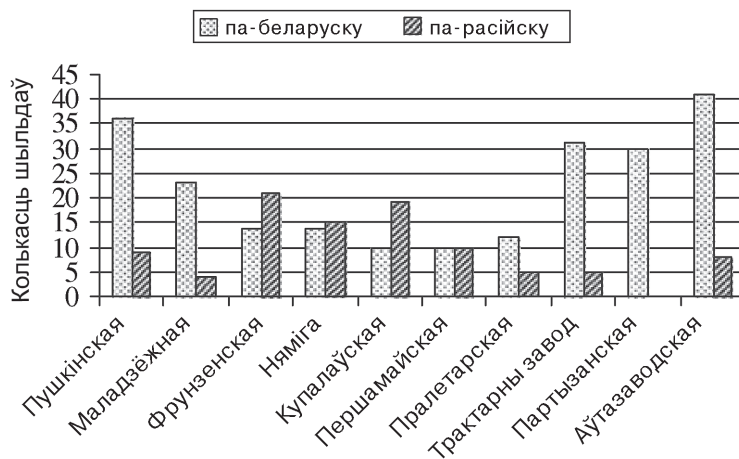

Схема 2. Мова паказальнікаў на Аўтазаводскай лініі.

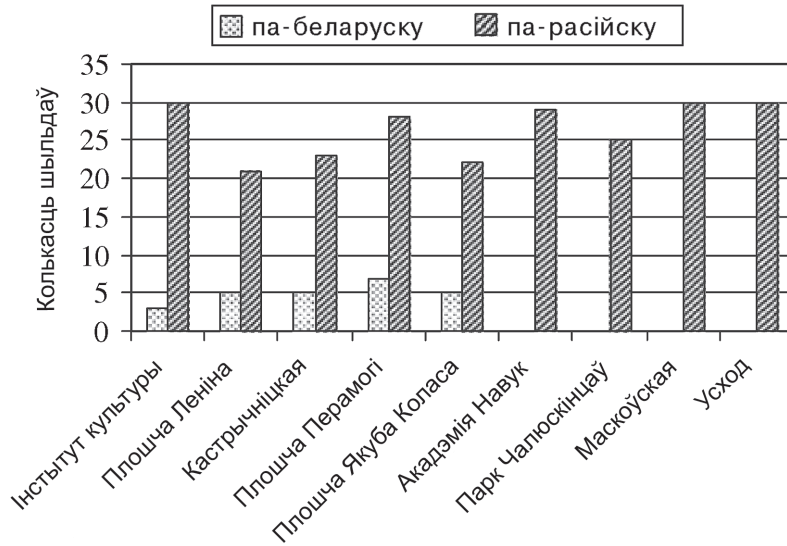

Схема 3. Мова паказальнікаў на Маскоўскай лініі.

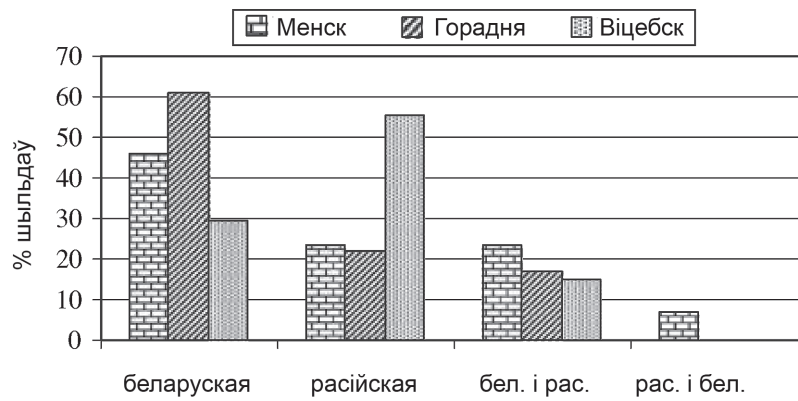

Схема 4. Мова афіцыйных шыльдаў.

З англійскай пераклаў Вольф Рубінчык наводле: Language Policy. 2007. № 6. P. 281—301.

УЛАДЗІМІР ВАСЬКОЎ

Каталіцтва ва ўсходняй Гомельшчыне

У артыкуле, які прапаноўваецца ўвазе чытача, апісваецца гісторыя Гомельскага дэканату Магілёўскай архідыяцэзіі Рымска-каталіцкага касцёла. Гомельскі дэканат, які існаваў з канца XVIII ст. да 20-х гг. XX ст. (да 1853 г. называўся Беліцкім), знаходзіўся на тэрыторыі Панізоўя¹ (старажытнай Севершчыны). Першапачаткова дэканат склаўся з парафій у Гомелі, Люшаве (Буда-Кашалёўшчына), Нежыне і Грасвердэры Чарнігаўскай губерні. Пазней у склад дэканату ўвайшлі Чачэрская парафія, Радужская (Веткаўшчына), Антушаўская (Рагачоўшчына), Ромненская (Палтаўская губ.) і на нейкі час Палтаўская і Харкаўская. У адрозненне ад беларускай часткі дэканату вернікамі ўкраінскіх парафій дэканату пераважна былі немцы-каланісты і мігранты з іншых тэрыторый Расійскай імперыі.

Беларусь адрозніваецца і раней адроз-

нівалася ад суседніх усходнеславянскіх Расіі і Украіны канфесійнай структурай насельніцтва. Калі ў Расіі і на Украіне сярод насельніцтва распаўсюдзіўся ўсходні варыянт хрысціянства, то ў Беларусі развіўся таксама і заходні. Гэты феномен поліканфесійнасці і сінтэзу культуры, якая адначасова абапіралася і на лацінскую і на візантыйскую традыцыі, стаўся спецыфічным элементам беларускай гісторыі, пунктам, ад якога зыходзілі разнастайныя тлумачэнні гэтай гісторыі. Гэты элемент аказаў вялікі ўплыў на фармаванне нацыянальнай свядомасці жыхароў, як усёй Беларусі цалкам, так і ў прыватнасці беларускай часткі Севершчыны (сучаснай усходняй Гомельшчыны).

Пачатак сталай прысутнасці каталіцтва на тэрыторыі ВКЛ адносіцца да перыяду пасля заключэння Крэўскай уніі 1385 г., калі ў 1387 г. Ягайла хрысціў

Уладзімер Васькоў (нар. 1967 у в. Казацкія Балсуны Веткаўскага р-ну) — беларус, з патамных старадубскіх казакоў. У 1986 г. скончыў Запароскі тэхнікум электронных прыбораў. У 1986—1988 гг. служыў у Савецкай арміі (Мікалаеў, Адэская вобл.). У 1988—1989 гг. жыў у Гомелі, працаваў рэгуліроўшчыкам на радыёзаводзе. З 1989 г. — у Туле. Піша кнігу пра гісторыю лацінскай цывілізацыі на Гомельшчыне.

Літву. У 1387 г. была створана Віленская каталіцкая дэяцэзія (біскупства). У канцы XIV — пачатку XV стст. былі выдадзены асноўныя акты дзяржаўнай улады, якімі стваралася прывілеяванае становішча каталіцкага касцёла ў ВКЛ: перадача яму вялікіх зямельных уладанняў, поўны імунітэт касцельнай маёмасці ў фінансавых і судовых адносінах. У гэты ж перыяд Рыма-каталіцкі касцёл пачаў адыгрываць важную ролю ў дзяржаве. Віленскае біскупства ў касцельна-адміністрацыйных адносінах было падпарадкавана гнезненскаму архібіскупу — прымасу рыма-каталіцкага касцёла ў Польшчы. Тэрыторыя Віленскага біскупства ахоплівала Аўкшайцыю і беларускія землі, апроч раёну Берасця і Пінска, якія ўваходзілі ў склад Луцкага біскупства. Да Люблінскай уніі 1569 г. амаль усе касцёлы і кляштары Беларусі знаходзіліся на захад ад лініі Браслаў — Паставы — Вялейка — Мінск — Нясвіж — Пінск. На ўсход ад гэтай лініі былі адзінкавыя касцёлы, або іх зусім не было да пачатку XVII ст., як, напрыклад, на Дняпры².

Прыкладна каля 1335 г. Гомель, гісторыя якога сягае ў тысячагадовую сіваю даўніну, з навакольнымі землямі ўвайшоў у склад ВКЛ. Праз паўстагоддзя, у 1391 г., да віленскага капітула (рады святароў кафедральнага касцёла святога Станіслава) была прыпісана буйная воласць з замкам Стрэшын на Дняпры, крыху вышэй за вусце Бярэзіны³. Паводле іншых звестак⁴, 3 красавіка 1399 г. Вітаўт упамянуў Стрэшын у сваёй дароўнай грамаце віленскім канонікам, аддаючы апошнім «зямлю березынскую» паміж Стрэшын

і Рагачовам. У грамаце гаварылася:

Мы, великий князь Витовт, даем веданье всем, кто на сей лист узоритъ или слышитъ. Дали есмо землю кановников виленским на имя березынская к Стрешину, што были есмо дали князю Юрью толочку от Рогочева оттойма. А в ту землю первописаную не уступатися никому, а ни рогачевцам, а ни иному кому, ниж держатъ кановником виленским к Стрешин вечно, непорочно, никимже.

А на то на все дали есмо на крепость сей лист и печать свою велели привесити. А писано у Троцех у четверг по велице дни под леты по рождстве господни 1000 и 300 и 9 десят и 9.

Стрэшынская воласць лічылася «сталовай», гэта значыць, што даходы з яе ішлі на патрэбы ўсяго капітула, у адрозненне ад «прэстыманіяльных» маёнткаў, даходы ад якіх ішлі асобным сябрам капітула. У склад Стрэшынскага маёнтка ўваходзіла 14 вёсак, у тым ліку і вёска Скепня Гомельскай воласці. Цалкам верагодна, што стрэшынскія падданыя капітула надалей заставаліся праваслаўнымі, бо касцёл у Стрэшыне быў пабудаваны толькі ў пачатку XVII ст. Солтанамі і быў іх радавой пахавальняй.

У складзе ВКЛ Гомель і навакольныя землі заставаліся да 1500 г., калі ў часе вайны паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай князь Сямён Старадубскі, які валодаў Гомелем, разам з уладальнікам Ноўгарад-Северскага княства Шамяцічам перайшлі на бок Івана III. Вайна скончылася перамогай Масквы, і, паводле мірнага па-

¹ Рэгіён, які ўключаў Аспёр, Гомель, Крычаў, Любеч, Прапойск, Рагачоў, Рэчыцу, Чачэрск.

² Грыцкевіч, А. Уніяцкія тэндэнцыі і уніяцкая царква на Беларусі ў XV—XVIII стагоддзях // Хрысціянская думка. 1993. № 1 (212).

³ Насевіч В. Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Мн., 1993.

гаднення ад 1503 г., уся Гомельская воласць і частка Чачэрскай, што ахоплівала сучасную Веткаўшчыну (з сёламі Свяцілавічы, Галоднае, Жалезавічы), адышлі да Маскоўскай дзяржавы⁵. Пад уладай Масквы Гомель і воласць заставаліся да 1535 г. У 1535 г. пачалася Старадубская вайна, і 16 ліпеня Гомель быў вызвалены з дапамогай жыхароў горада, якія самі адчынілі браму моцна ўмацаванага Гомельскага замку. 27 сакавіка 1537 г. у Маскве было падпісана замірэнне на 5 гадоў. Згодна з ім Масква адмовілася ад Гомельскай воласці. Ранейшым уладальнікам былі вернутыя іх маёнткі. Так, напрыклад, маёнтка Хальч быў вернуты Халецкім.

У Інфлянцкую вайну 1558—1583 гг. Гомель ненадоўга быў заняты маскоўскімі войскамі. У ліпені 1576 г. яны былі выбіты атрадам Юрыя Радзівіла. Праз пяць гадоў, 5 мая 1581 г., на Гомель быў учынены новы напад царскіх войскаў, якія «...до замку неведоме ночью прыедшы, на место ударили и место огнем вышпалили». Замак, аднак, узяць не ўдалося.

Увесь гэты час знаходжанне ўсходняй Гомельшчыны ў складзе ВКЛ большая частка нешматлікага насельніцтва заставалася праваслаўнай. Каталікамі былі толькі асобныя шляхецкія сем'і, жаўнеры гарнізонаў, дзяржаўныя служкі.

Касцёлы на землях былой Севершчыны і, у прыватнасці, ва ўсходняй Гомельшчыне пачынаюць з'яўляцца толькі ў першай палове XVII ст.: 16 ліпеня ў 1631 г. кароль Жыгімонт III Ваза фундаваў *ab origine* (ад самога пачатку) пабудову касцёла ў Гомелі⁶; блізка таго часу з'явіўся

фундаваны Солтанамі касцёл у Стрэшыне, у 1687 г. усё тымі ж Солтанамі быў узведзены драўляны касцёл у Люшаве (Буда-Кашалёўскі р-н), прыкладна ў той самы час пабудаваны касцёл у Чачэрску.

Праўда, гісторык Андрэй Катлярчук у сваёй працы «Беларусы Бранскага краю. Этнічная гісторыя і сучаснасць» піша аб узнікненні касцёлаў на землях Севершчыны на ўсходзе ад Гомеля ўжо пачынаючы з 1618 г. Пры гэтым ён спасылаецца на «Свод памятников архитектуры и монументального искусства России: Брянская область. Москва, 1998»:

На паўночным захадзе Браншчыны паміж шматлікімі помнікамі расійскай і ўкраінскай архітэктуры захавалася некалькі помнікаў беларускага дойлідства. Па-першае, гэта мураваныя касцёлы, узведзеныя ў 1618—1648 гг., калі захад Браншчыны зноў увайшоў у склад ВКЛ. На сёння захаваліся: моцна разбураная Праабражэнская царква («касцёл», як кажуць людзі) у Трубчэўску, пабудаваная ў 1640 г., аб чым сведчыў надпіс на муры; значна перабудаваная царква св. Ганны ў Пагары (пачатак XVI стагоддзя), таксама былы касцёл.

Але гэтыя звесткі патрабуюць удакладнення. Толькі калі будуць знойдзеныя фундашы на пабудову касцёлаў у Трубчэўску і Погары, можна будзе казаць пра іх існаванне.

Развіццё парафіяльнай сеткі на ўсходзе Беларусі было выклікана галоўным чынам канфесійнай трансфармацыяй мясцовай (рускай) шляхты. Гэту шляхту

⁴ Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1959. Т. 1. С. 110.

⁵ Насевіч, В. На раздарожжы // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Веткаўскага р-на. Мн., 1997. С. 41—46.

⁶ РГИА, ф. 822, воп. 12, сп. 2588, л. 59 аг.

пасля ўпадку рэфармацыі не вабіла ні праваслаўе, ні ўніяцтва, якое трактавалася як «мужыцкая вера». Жаданай альтэрнатывай становіўся каталіцызм, дзякуючы яго характару паноўнай дзяржаўнай канфесіі. Таксама сваю ролю адыгрывала асветная дзейнасць Касцёла, якая стварала перспектыву інтэлектуальнага развіцця шляхты. Неафіты з ліку заможнай шляхты рабілі шматлікія шчодрыя ахвяраванні на карысць Каталіцкага касцёла, асабліва каталіцкіх ордэнаў, колькасць якіх на працягу XVII і XVIII стст. пастаянна ўзрастала.

Так, у 1730 г. браты Казімір і Антоні Халецкія фундавалі езуіцкую місію ў маёнтку Хальч. У 1687 г. Перасвет-Солтанамі ў Люшаве быў уфундаваны драўляны касцёл пад тытулам Нараджэння Найсвяцейшай Панны Марыі. 5 ліпеня 1702 г. Алена Аленьская падарыла Гомельскаму касцёлу сенажаць каля Гомеля. 3 красавіка 1703 г. граф Дамінік на Хальчу Халецкі ахвяраваў Гомельскаму касцёлу 1000 польскіх злотых срэбнай манетай (150 руб.) з абавязкам адпраўлення ў касцёле штотыдзень адной св. імшы за душу Алень⁷. 6 кастрычніка 1709 г. шляхціч Ежы Келчэўскі перадаў Гомельскаму касцёлу ў вечнае карыстанне моргу грунту ў мястэчку Брылёва. У 1717 г. Мікалай Корвін Красінскі староста Гомельскі і Прапойскі ахвяраваў Гомельскаму касцёлу 5000 польскіх злотых (750 руб.) з абавязкам адпраўлення ў Гомельскім касцёле штотыднёвай імшы.

Каталіцкія ордэны разгортвалі духоўную і асветніцкую дзейнасць, якая спрыяла паланізацыі і каталіцызацыі шляхецкай моладзі. Ва ўсходняй Гомельшчыне актыўна дзейнічаў ордэн езуітаў. Езуіцкія місіі былі ў Гомелі, Хальчу, Чачэрску

і Шарсціне. Гомельская, Хальчанская (у маёнтку Халецкіх) і Шарсцінская місіі былі заснаваныя езуітамі Бабруйскай рэзідэнцыі. Місіі ў Гомелі і Шарсціне існавалі параўнальна кароткі час, а Хальчанская і Чачэрская дзейнічалі амаль цэлае стагоддзе, да самага выгнання езуітаў у 1820 г. з Расійскай імперыі.

Езуіты вялі місіянерскую работу альбо ў парафіяльных касцёлах, альбо непасрэдна ў вёсках. Місіі ў парафіяльных касцёлах доўжыліся ад трох да чатырох тыдняў. Заняткі (навука) ладзіліся два разы на дзень: ранкам і ўвечары. Набажэнства адпраўлялася пры выстаўленым Найсвяцейшым сакраменце. Для моладзі і старых праводзілася катэхізацыя.

Місіі непасрэдна ў вёсках (*missio pure ruralis*) устроівалі ў гаспадарчых будынках (якія для гэтай мэты адпаведным чынам падрыхтоўваліся) у цэнтры вёскі. Людзі, галоўным чынам прыгонныя, збіраліся на бой звона два разы на дзень, раніцай паміж шостаі і сёмай гадзінамі і ўвечары пасля заканчэння палявых работ. Апоўдні сустракаліся толькі дзеці на катэхізацыю. Шмат часу прысвячалася малітвам і спевам, якія мусілілі замацоўваць у памяці казані. Пасля гэтага вывучалі галоўныя праўды веры і хрысціянскія абавязкі. Місія доўжылася не менш як тыдзень і заканчвалася споведдзю і Святой камуніяй. Місіянер быў абавязаны супрацоўнічаць з уласнікам вёскі, ад якога мусіў дабіцца дазволу на ўдзел у рэлігійных занятках прыгонных сялян, хоць бы і коштам абавязковай працы гэтых сялян на панскіх палях. У нядзелю і святы рэлігійныя заняткі ў вёсцы перарываліся і пераносіліся да парафіяльнага касцёла. Місіянеры часта карысталіся ўжо гатовымі канспектамі. Напрыклад,

⁷ РГИА, ф. 822, воп. 12, сп. 2799, арк. 1—12.

рукапісамі Мікалая Левановіча, латышскага місіянера ў Хальчу.

Дзейнасць каталіцкіх ордэнаў, а таксама павелічэнне колькасці касцёлаў і капліц у маёнтках не выклікалі, аднак, значнага пашырэння каталіцызму лацінскага абраду сярод мяшчанства і сялянства ўсходняй Беларусі, якія ў XVII і XVIII ст. належалі пераважна да грэка-каталіцкай царквы. У значнай ступені на гэта паўплывала выдадзеная Апостальскаю сталіцаю ў 1624 г. забарона пераходу з усходняга абраду на лацінскі без папярэдняга дазволу. Гэтая забарона выклікала пратэсты рускай шляхты і ёю ўсяк абміналася, аднак яна павінна была ўлічвацца рыма-каталіцкімі святарамі. Таму яны маглі весці місійную дзейнасць сярод іншаверцаў, да якіх залічваліся і праваслаўныя, аднак спробы перацягвання грэка-каталікоў у лацінскі абрад часта выклікалі ўмяшанне грэка-каталіцкага духавенства. Бывала, што такія канфлікты заканчваліся ў касцельных судах. Гэткім чынам, нягледзячы на пэўную непаслядоўнасць, унія была да падзелу Рэчы Паспалітай перашкодай, якая затрымлівала масавую каталіцызацыю сялянства і мяшчанства. Пры гэтым трэба падкрэсліць, што менавіта каталіцкія святары як маглі спрыялі пашырэнню уніі на землях Гомельшчыны.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі расійскія ўлады тэрмінова прыступілі да кадыфікацыі праўных нормаў дзейнасці Касцёла ў адпаведнасці з расійскім заканадаўствам і палітыкай, накіраванай на замацаванне земляў былой Рэчы Паспалітай у складзе Расіі. Расійская ўлада ўзяла на сябе абавязанне ахоўваць свабоду каталіцкага веравызнання. У трактаце па выніках другога падзелу Рэчы Паспалітай (ад 11 ліпеня 1793 г.) Кацярына II абвясціла

за себя, наследников преемников своих... оставитъ римских католиков обоих церковных обрядов на вечные времена при спокойной принадлежности преимуществ, собственности и церквей, при свободном отправлении их богослужения и церковного порядка и при всех правах к оному принадлежащих.

Умовай было прыняцце прысягі на вернасць.

Пасля прысягі земляўласнікам пакідалася зямельная маёмасць, а на каталікоў распаўсюджваліся правы жыхароў Расіі. У Гомелі, які ў 1772 г. увайшоў у склад Расійскай імперыі, былі вывешаныя аб'явы наступнага зместу:

Калі хто з дваранства ці іншага стану, хто валодае нерухомай маёмасцю, не клапаціцца аб сваім дабрабыце, не паждае прысягаць, таму дазваляецца на продаж сваёй нерухомай маёмасці і добраахвотны выезд па-за межы 3-х месячных тэрмін, пасля якога ўся засталя маёмасць яго будзе секвестраваная і ўзятая ў казну.

Гомельскі староста М. Чартарыйскі адмовіўся прысягаць Кацярыне II. Гомель быў канфіскаваны ў казну і стаў павятовам горадам Рагачоўскай правінцыі Магілёўскай губерні. У 1775 г. былое Гомельскае староства было падаравана графу П. А. Румянцаву.

Усе спробы Рыма наладзіць кананічныя сувязі з касцёлам у Расіі разглядаліся ўладамі як спроба ўмяшальніцтва ва ўнутраныя справы імперыі. Кацярына II указамі ад 14 снежня 1772 г., 26 студзеня 1782 г. і 6 верасня 1795 г. забараніла абвешчаць у імперыі папскія булы без папярэдняга іх прагляду. Указамі ад 3 ліпеня 1779 г., 9 студзеня 1780 г., 28 лютага 1784 г. і іншымі Кацярына II абмежава-

ла, а потым і наогул забараніла ўсякія сувязі каталіцкага духавенства з замежжам і загадала прымаць загады толькі імператарскай улады і Сенату.

У канцы XVIII ст. архібіскуп С. Сестранцэвіч здзейсніў у Магілёўскай архідыяцэзіі рэарганізацыю дэканатаў у адпаведнасці з павятовымі межамі. У пачатку XIX ст. у архідыяцэзіі налічвалася 29 дэканатаў. Асноўная іх частка знаходзілася на тэрыторыі Беларусі. Цэнтрамі дэканатаў былі Бабінавічы, Віцебск (дэканат Віцебск-Вяліж-Сураж), Гомель (Беліцкі дэканат), Дрыса, Копысь, Лепель, Магілёў, Меціслаў, Ворша, Полацк, Рагачоў, Рэчыца, Сянно, Чавусы (дэканат Чавусы-Чэрыкаў).

Звесткі пра Беліцкі (Гомельскі) дэканат у 1803 г. гл. ніжэй у табліцы.

У сярэдзіне XVIII — пачатку XIX стст. пераважную частку каталікоў на Гомельшчыне складала дробная шляхта. Другую буйную групу складалі сяляне-каталікі, асноўная частка якіх жыла кампактна ў вёсках Рудня-Нісімкавіцкая, Рудня-Стаўбунская, Рудня-Барталамееўская і нека-

торых іншых. Зямлян (буйных землеўладальнікаў) налічваўся толькі невялікі працэнт ад усіх каталікоў Гомельшчыны, аляяны валодалі значнай часткай зямлі. Гэта бачна на прыкладзе Чачэрскай парафіі. Буйнымі землеўладальнікамі на Чачэршчыне ў XIX ст. былі Стахоўскія (фальварак Валосавічы, 575 дзес.), Беліцкія (маёнтак Дварэц, 1309 дзес.), Герарды (маёнтак Барталамееўка разам з Вераб'ёўкай, 1688 дзес.), Забелы (маёнтак Меркулавічы, 582 дзес.), Сіксцелі (маёнтак Рудня, 1054 дзес.), Сулістроўскія (маёнтак Гута, 2908 дзес.).

Значна больш было сярэдніх і невялікіх маёнткаў і фальваркаў, якімі валодала дробная шляхта. Вёска Асінаўка належала Сенажэнскім, Гарадок — Баркоўскім, Зарэчча — Стопу, Захарполле — У. Бішэўскаму, Ніўкі — А. Галіноўскаму (434 дзес.), Шапатовічы — Драбышэўскім. Мальнічы складаліся з чатырох маёнткаў: Даманскіх, Маліноўскіх, Марацэўскіх, Шалютаў. Даманскія валодалі 321 дзес., Маліноўскія 359 дзес., Марацэўскія 155 дзес. Каля аколцы Бердыж было некалькі невялікіх маёнткаў: Антушэві-

1 Гомельская парафія. Касцёл Гомельскі ў мястэчку Гомелі. Драўляны. Калятар⁸ — мітрапаліт Сестранцэвіч. Плябан — мітрапаліт Сестранцэвіч. Дэкан і 1-шы вікарыі ксёндз Язафат Садко. 2-гі вікарыі Кароль Пацэвіч.

2 Нежынская парафія. Касцёл Нежынскі ў мястэчку павятовым Нежыне. Мураваны. Калятар — мітрапаліт. Курат Вінцэнт Варэшчынскі, дамініканін.

3 Люшаўская парафія. а) Касцёл Люшаўскі ў мястэчку Люшаве. Драўляны. Калятары: Солтаны і Сямкоўскія. Курат Чэслаў Бейнаровіч, дамініканін.
б) Капліца Вікторынская ў Люшаўскай парафіі. Драўляная. Калятар Вінцэнт Дзярналавіч, маршалак і кавалер. Капелан Барталамей Міхалоўскі.

4 Грасвердэрская парафія. Касцёл Бяломецкі ў мястэчку Бяломчу (Грасвердэр). Драўляны, новы. Калятар — мітрапаліт. Курат — Цэlestын Сташэўскі, дамініканін.

⁸ Калятар — асоба, якая ўнесла сродкі (фундатар) на пабудову касцёла, або яе нашчадак.

чаў (105 дзес.), Гарбатыўскіх (195 дзес.), Міцкевічаў (167 дзес.), Шалютаў (два маёнткі: адзін разам з Мальнічамі 360 дзес., другі — 187 дзес.). Некалькі маёнткаў было каля вёскі Будзішча. Гэтыя маёнткі належалі Вартманам, Васілеўскім, Ляцецкім.

Часта ў фальварках жылі аканомы ці арандатары вялікіх маёнткаў. Фальваркі мясціліся непадалёку ад вёскі ці вялікага маёнтка. Часта і назву мелі тую самую, што і блізкая вёска ці маёнтак. Аднайменныя фальваркі былі побач з вёскамі Аляксандраўка, Барсукі, Валосавічы, Залаўе, Ніўкі, Роўкавічы, Слабодка, Старыя Мальнічы (фальварк Серафімовічаў, 103 дзес.), Сярэднія Мальнічы (адзін фальварк належаў Кубліцкім, 118 дзес.). Побач са станцыяй і вёскай Салтанаўка знаходзіўся фальварк Салтанаўка. Побач з вёскай Асінаўка знаходзіліся два фальваркі з той жа назвай (адзін быў з двух дамоў, другі з чатырох), побач з вёскай Дварэц — тры. Фальваркамі былі Дудзічы, Меркулавічы, Халочча, Шэрахаў (Сяльцо), Юзін (Крутое).

Шляхта Гомельшчыны складалася з розных катэгорый. У канцы XVIII ст. шляхта (*stan szlachecki*) у Рэчы Паспалітай дзялілася на чатыры катэгорыі: I — паўнапраўная шляхта (земляўласнікі, магнаты і шляхта на дзяржаўнай службе); II — дробныя землеўладальнікі; III — чыншавая шляхта; IV — шляхта, якая знаходзілася на прыватнай службе альбо ўтрымлівалася з розных неземляробчых заняткаў.

Амаль адразу пасля падзелаў Рэчы Паспалітай аб'ектам пільнай увагі расійскіх уладаў стала шматлікая дробная шляхта (тры апошнія катэгорыі). Прычынай гэтага была яе вялізарная колькасць

з пункту погляду расійскіх чыноўнікаў. Паводле ўрадавай тэрміналогіі, менавіта гэтая дробная шляхта з'яўлялася «шляхтай», а паўнапраўная шляхта (землеўласнікі, магнаты і шляхта на дзяржаўнай службе) — «дваранствам». 19 кастрычніка 1831 г. з'явіўся ўказ Мікалая I, які вызначаў тэмпы і сродкі працэса дэкаласацыі шляхты. Шляхцічаў, якія не здолелі пацвердзіць прыналежнасць да прывілеяванага стану, пераводзілі ў так званыя «аднадворцы» (і да канца XIX ст. яны практычна былі прыраўнаваны да сялянаў):

*Проживающие в селениях возвращенных от Польши губерний, не утвержденных в дворянстве и не пропустивших установленных для избрания рода жизни сроков, составляют свободных сельских обывателей, под названием аднадворцев западных губерний*⁹.

Шляхцічы-аднадворцы маглі валодаць зямлёй без сялян. Шмат шляхцічаў не мелі зямлі і мусілі арандаваць яе ў дваран-памешчыкаў. Гаспадарчыя работы яны выконвалі альбо самі, альбо з дапамогай парабкаў. Аднадворцы жылі ў асноўным асобна. У цэлым жа для шляхецкага каталіцкага («польскага») насельніцтва характэрнай была найўнасць рознага тыпу паселішчаў. Акрамя вёсак, яны пражывалі таксама і на хутарах, у ваколіцах і засценках. Дадзеныя тыпы паселішчаў склаліся ў сярэднявечны перыяд як месца жыхарства шляхты — «акольнічай», «засцянкавай». Напрыклад, у Чачэрскай і Радужскай парафіях Гомельскага дэканату ваколіцамі былі Восаў, Багдановічы, Бердыж, Дубраўка, Куракі, Новыя Грамыкі, Падасоўе, Свяцілавічы,

⁹ Свод законов Российской империи. 1890.

Старыя Грамыкі, Старыя Мальнічы, Ухова, Шапатовічы, Шапатовіцкія Паплавы і інш. Невялікія засценкі практычна нічым не адрозніваліся ад хутароў, як і ваколіцы ў цэлым ад вёсак. Ваколіцы існавалі да 1938 г., калі пры чарговым упарадкаванні адміністрацыйнага статусу населеных пунктаў былі перайменаваны разам з засценкамі ў вёскі.

Цікавая ацэнка шляхце дадзена ў кнізе «Опыт описания Могилевской губернии...» пад рэдакцыяй магилёўскага губернатара А. С. Дамбавецкага:

От исторических влияний шляхта выработала свой собственный тип... Он отличается по наружному виду, главнейше своими усами, бороду сбривает. Одежда тоже отличается от крестьянской. Шляхтич не носит белорусских ни белой свитки, ни белой магерки, но какой-нибудь серый или черный кафтан, в роде длинного сюртука, на голове картуз, тоже серый или черный.

В характере шляхтича отличительные черты: задор и хвастливость... шляхтянки держали себя поодаль от крестьянок, не носили нарядов с узорами, даже кольца и бусы покупали отличные от тех, которые видели они у крестьянок.

Вялікая частка шляхты была таксама, як і сяляне, непісьменнай. Гэта бачна па шматлікіх архіўных дакументах, дзе вельмі часта сустракаецца такі запіс: «а замест іх непісьменных па іх просьбе распісаўся...».

Да сярэдзіны XIX ст. Беліцкі дэканат, які з 1853 г. стаў называцца Гомельскім, пашырыў свае межы як за кошт беларускіх парафій (былых езуіцкіх Чачэрскай і Радужскай парафій), так і за кошт украінскіх. У 1820 г. да дэканата была далучана Радужская паезуіцкая парафія.

У 1850 г. з Быхаўска-Рагачоўскага дэканата перададзена Чачэрская парафія. У 1854 г. структура дэканату выглядала наступным чынам:

Беларускія парафii	Украінскія парафii
1. Гомельская	5. Харкаўская
2. Радужская	6. Палтаўская
3. Чачэрская	7. Нежынская
4. Люшаўская	8. Грасвердэрская

Гомельскім дэканам у той час быў адміністратар Чачэрскага касцёла Мікалай Гіртковіч, які кіраваў дэканатам з Чачэрску.

На працягу 50 гадоў пасля ўключэння ўсходняй Беларусі ў склад Расійскай імперыі, з 1772 прыкладна па 1820 г., царская палітыка да Каталіцкага касцёла была скіравана на ўніфікацыю праўнага статусу Касцёла ў імперыі ў адпаведнасці з расійскім заканадаўствам. Становішча Касцёла пагоршылася ў параўнанні з часамі ВКЛ і РП, але значных рэпрэсій духавенства і вернікі не зазналі. Усё пачало мяняцца з моманту, калі ў 1815 г. езуітаў выслаілі з Масквы і Пецяўбурга, а ў 1820 г. — з усёй Расійскай імперыі. У 1820 г. на Гомельшчыне былі закрытыя езуіцкія кляштары ў Чачэрску і Радуже.

З 1825 да 1830 гг. Касцёл ва ўсходняй Беларусі (і Расійскай імперыі ў цэлым) захоўваў свой ранейшы праўны статус і тэрытарыяльную структуру. Але з пачаткам кіравання Мікалая I, які толькі ў Праваслаўнай царкве бачыў ідэалагічны падмурак царызму, у дзейнасці Касцёла з'явіліся дадатковыя абмежаванні. Далейшае пагаршэнне сітуацыі адбылося пасля падаўлення паўстання 1831 г. Так, пасля 1831 г. у Чачэрскай парафii былі заб-

раныя і перададзеныя Праваслаўнай царкве капліцы ў аколіцах Вараноўшчына, Шапатовічы і Малынічы. Але асабліва цяжкія часы наступілі для Касцёла і каталікоў пасля паўстання 1863—1864 гг. Супраць шляхты быў накіраваны шэраг абмежавальных законаў. Былі забароненыя дваранскія сходы. 10 снежня 1865 г. быў прыняты закон, які забараняў асобам польскага паходжання набываць зямлю ў беларускіх губернях. Таксама аб'ектам урадавага ціску стаў Каталіцкі касцёл. Пачаліся закрыцці кляштару і касцёлаў. Каталіцкія святары знаходзіліся пад пільным наглядам з боку мясцовых уладаў. Іх рэгулярна прыцягвалі да адказнасці за парушэнне шматлікіх забаронаў працэдурнага абавязанства, за самавольны ремонт касцёлаў і крытычныя заўвагі на адрас Праваслаўнай царквы. У 1864 г. гомельскага дэкана, які адначасова з'яўляўся адміністратарам Чачэрскага касцёла, Мікалая Гіртовіча як нядобранадзейнага ў палітычных адносінах выслалі з Чачэрска на сталае жыхарства пад пільны паліцэйскі нагляд у Томскую губерню, дзе ён і памёр у 1872 г. У тым самым 1864 г. ксёндз Радужскага касцёла Фелікс Грахольскі быў высланы ўладамі ў Наўгародскую губерню, бо ён

у размовах неаднаразова выяўляў крайняе сваё незадавальненне да ўрада і выказваў надзею на поспех палякаў у справе іх паўстання.

Быў сярод гомельскага каталіцкага духавенства і ксёндз, які непасрэдна, са зброяй у руках, змагаўся супраць расійскіх уладаў. Гаворка ідзе пра чачэрскага вікарыя Бугена.

Іван Буген быў вікарыем у Чачэрскім касцёле ў 1862—1863 гг., а да гэтага працаваў вікарным ксяндзом у Гомельскім касцёле. Згодна з афіцыйнай біяграфіяй,

ксёндз Буген нарадзіўся каля 1838 г. і паходзіў з шляхты Ковенскай губерні. Калі пачалося паўстанне 1863 г., ксёндз Буген без дазволу ўладаў пакінуў Чачэрск і далучыўся да паўстанцаў. Па нейкім часе Буген быў арыштаваны. Пры арышце ён аказаў узброены супраціў. Бугена, які, верагодна, назваўся не Іванам, а Бенедзіктам Іванавічам, асудзілі, як пісалася ў абвінавачанні

за адлучку без дазволу з месца жыхарства, прыняццё ўдзелу ў былым паўстанні, правоз для гэтага агнястрэльнай зброі, набожы і ўзброены супраціў пры арышце.

Таксама ён быў пазбаўлены духоўнага сану, усіх правоў і высланы на пасяленне ў Сібір, куды прыбыў 2 верасня 1864 г. Праз месяц яго выслалі на пасяленне ў Клапільцейскую воласць, дзе ён знаходзіўся да пачатку 1866 г. Першага студзеня на падставе «Высочайшага повелеления» Бугена перавялі ў разрад пажыццёва высланых і накіравалі ў Тунку, а потым пад надзор паліцыі ў Архангельск. Але Архангельск таксама быў не апошнім месцам пражывання Бугена. З кастрычніка 1872 г. ён адбываў пакаранне ў Пінезе. Праз два гады яго вызвалілі ад нагляду паліцыі.

Буген вырашыў перабрацца на радзіму ў Ковенскую губерню, аб чым і падаў прашэнне. Але ковенскі губернатар яму ў гэтым адмовіў. Высветлілася, што Бенедзікт Іванавіч Буген — гэта Іван Венцкус, селянін маёнтка Рэтава Расіёнскага павета. Венцкус у 1846 г. служыў пісарам у маёнтку Рэтава і з-за нечага пасварыўся з аканомам — адстаўным капітанам Эймантам. У 1847 г. Венцкуса затрымалі «за нанясенне крыўды аканому маёнтка Рэтава капітану Эйманту». Але Венцкус падчас следства уцёк з-пад арышту. Пас-

ля ўцёкаў ён падпільнаваў Эйманта на дарозе і адпомсціў, забраўшы ў капітана ўсе грошы. Асудзіць Венцкуса за гэта так і не змаглі, бо пошук яго аказаўся безвыніковым. Пасля таго, як высветліліся гэтыя факты, за Бугенам-Венцкусам у Архангельску быў устаноўлены негалосны нагляд паліцыі. Праз пяць год (у 1883 г.) Буген пераехаў у Пскоў і пачаў хадайнічаць аб дазvole выконваць свае святарскія абавязкі. Але і ў гэтым яму адмовілі. Далейшы лёс былога гомельскага і чачэрскага вікарыя невядомы¹⁰.

Трэба зазначыць, што значная частка шляхты Гомельшчыны не падтрымала паўстання і ўсяляк выказвала сваю лаяльнасць царскай уладзе. Сярод гэтай катэгорыі адзначыліся павятовы спраўнік Фёдар Вікенцьевіч Вяржбіцкі, памочнік спраўніка маёр Аляксандр Вікенцьевіч Кухарскі, калежскі асэсар Ануфрый Восіпавіч Гатоўскі, прыстаў 2-га стану Васіль Іванавіч Саковіч, калежскі асэсар, прыстаў 3-га стану Нікадзім Вікенцьевіч Віршша, сакратар паліцэйскага ўпраўлення, тытулярны дарадца Вікенцій Фаміч Харкевіч, губернска сакратар Ілля Гаўрылавіч Акушка, дваранін Фама Восіпавіч Кубліцкі, дваранін Уладзімір Казіміравіч Піантроўскі, губернска сакратар Іван Пятровіч Маліноўскі, калежскія сакратары Канстанцін Вікенцевіч Лабунскі і Фама Нічыпаравіч Вяроўкін. Памешчык Аляксандр Баляслававіч Станевіч унёс ахвяраванні на фінансаванне коннай паўсотні, якую стварылі для барацьбы з паўстанцамі гомельскія стараверы.

Адным з камандзіраў сялянскай вар-

ты, якая была створана для барацьбы з паўстанцамі, быў калежскі сакратар Іван Герард, а сялянскім атрадамі апалчэнцаў супраць паўстанцаў камандавалі вышэй узгаданы адстаўны ротмістр Вяржбіцкі і памешчык Бегулінскі¹¹.

Але такое лаялісцкае стаўленне да ўладаў часткі каталіцкай шляхты не выратавала каталікоў Гомельшчыны ад рэпрэсій. У сувязі з падзеямі 1863—1864 гг. назіралася хуткае зніжэнне колькасці гараджан-каталікоў, якое доўжылася да сярэдзіны 1870-х гг. Толькі з 1880-х гг. у Гомелі, як і ў іншых гарадах Магілёўскай губерні, прасочваецца хуткі рост каталіцкага насельніцтва. Змены ў дынаміцы колькасці каталікоў ва ўсіх гарадах губерні знаходзіліся ў значнай ступені пад уплывам палітычнага фактару: у Паўночна-заходнім краі пасля паўстання 1863—1864 гг. пачалася замена мясцовых кадраў у дзяржаўных і навучальных установах на выхадцаў з цэнтральных губерняў Расіі. Гэта ў значнай ступені і адбілася на колькасці каталікоў у структуры гарадскога насельніцтва¹².

У 1866 г. была ліквідавана Радужская каталіцкая парафія. Будынак Радужскага касцёла Унебаўзяцця верагодна быў перададзены праваслаўнай царкве, а большая частка парафіі далучана да Чачэрскай.

Цыркулярам М. Мураўёва ад 1 студзеня 1864 г. забаранялася ўжываць у афіцыйнай перапісцы і карыстацца ў грамадскіх месцах польскай мовай. Наступствы гэтай забароны прасочваюцца па архіўных дакументах. Калі яшчэ ў 40-х гг.

¹⁰ Ссылка участников польского восстания 1863—1864 годов (По материалам Архангельской губернии). ГАОО, ф. 1, оп. 4, т. 1, д. 2228; д. 2330, л. 103—104; ф. 37, оп. 1, д. 2425, л. 363 об.

¹¹ НГАБ Ф. 2001. Воп. 2, спр. 150, арк. 152—158

¹² Яшчанка, Р. Гомель у другой палове XIX — пачатку XX ст. Гісторыка-этнаграфічны нарыс. Гомель, 1997. — 79 с. С. 16—17.

XIX ст. касцельная перапіска вялася пераважна па-польску, то пачынаючы з 60-х гадоў толькі на рускай мове.

29 чэрвеня 1864 г. М. Мураўёвым быў падпісаны цыркуляр аб абмежаванні пабудовы новых ці аднаўлення старых рыма-каталіцкіх касцёлаў, капліц і алтароў, якое заставалася правамоцным і пасля вылучэння ў 1869 г. Магілёўскай губерні з Віленскага генерал-губернатарства. Пасля падпісання гэтага цыркуляра на любы рамонт касцёла ці капліцы, нават дробны, трэба было атрымаць дазвол уладаў.

Цыркулярам ад 19 і 23 студзеня 1865 г. забаранялася прызначэнне ксяндзоў на духоўныя пасады і настаўнікамі Закона Богага без згоды губернатара. Указам імператара ад 8 кастрычніка 1865 г. было вызначана рускамоўнае вывучэнне каталіцкага катэхізіса ў беларуска-літоўскіх губернях. Цыркуляры ад 8 ліпеня 1864 г. і 19 верасня 1867 г. прадугледжвалі абавязковы дазвол адміністрацыі на ўстаноўку прыдарожных крыжоў і ўмацаванне на іх абразоў.

Частка каталікоў была гвалтоўна пераведзена ў праваслаўе. Так, за перыяд з 1863 г. па 15 ліпеня 1866 г. у Магілёўскай губерні было пераведзена ў праваслаўе 983 чалавекі. Некаторыя каталікі перайшлі ў праваслаўе добраахвотна, каб пазбегнуць ціску і рэпрэсій з боку ўладаў. Паводле падлікаў В. Яноўскай (Грыгор'евай), колькасць каталікоў у Магілёўскай губерні за перыяд ад пачатку 1860-х да 1897 гг. зменшылася з 4,66 % да 2,9 %.

З канца 1860-х гг. адбываліся пэўныя змены ў сферы антыкасцельных мерапрыемстваў. Улады, не адмяняючы абмежавальных цыркуляраў, пачалі выказваць пэўную павагу да каталіцкай кан-

фесіі і сталі значна менш выкарыстоўваць рэпрэсіўныя сродкі. К пачатку 80-х гг. XIX ст. Гомельскі дэканат налічваў пяць парафій, 20 капліц і 5830 каталікоў. У Гомельскай парафії ў гэты час быў 1 касцёл, 9 капліц і 2223 вернікі¹³. У 1882 г. з Рагачоўска-Быхаўскага дэканата ў Гомельскі была перададзена Антушаўская парафія.

Апублікаваны 17 красавіка 1905 г. маніфест аб верацярпімасці нарэшце прынес рэлігійным меншасцям імперыі (і каталікам у тым ліку) адносную доўгачаканую свабоду веравызнанняў. Згодна з маніфестам, пераход з праваслаўя ў іншыя веравызнанні больш не пераследаваўся па закону. Маніфест стаў падставай для аднаўлення адносна нармальнай дзейнасці Каталіцкага касцёла, хаця цяжкасці і перашкоды заставаліся і надалей. У перыяд з 1905 па 1909 гг. у Расійскай імперыі толькі паводле афіцыйных дадзеных 233 000 чалавек перайшлі ў каталіцтва. Дакладна невядома, колькі чалавек на тэрыторыі Гомельскага дэканата сталі каталікамі, але несумненна, што пераход у каталіцтва на Гомельшчыне меў месца. Так, Я. Жыскара на старонках кнігі «*Nasze koscioly. Archidiecezja mohylewska*» прыводзіць звесткі аб пераходзе (або вярней — вяртанні) у каталіцызм значнай колькасці сямей аколiцы Любавін у Люшаўскай парафії.

Пра сітуацыю ў гэты перыяд з каталіцтвам на Гомельшчыне можна даведацца з ліста, які напісаў мітрапаліту сакратар Гомельскай тэхнічнай школы Аляксандр Дамарацкі. Ліст датаваны 18-м снежня 1911 г. Мы можам паглядзець на сітуацыю, у якой знаходзіліся каталікі, вачамі актыўнага парафіяніна Гомельскага касцёла. Перадусім трэба сказаць,

¹³ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. T. 3. S. 117.

што Дамарцкі разглядаў практычна ўсіх каталікоў Гомеля як палякаў, а Гомельшчыну лічыў даўнім памежным пасам Польшчы, альбо інакш усходнімі крэсамі. З ліста таксама вынікае, што каталіцкая грамада Гомеля ў гэты час не была аднародная і дзялілася на два лагеры: мясцовых каталікоў (нарадженцаў Гомеля) і чыгуначнікаў, якія ў асноўным былі прыезджымі. Стаўленне ўраду да палякаў і каталікоў у гэты час Дамарацкі ацэньваў як вельмі непрыязнае:

Лічба жыхароў Гомеля хутка ўзрастае і налічвае ўжо 80 000 чалавек розных нацыянальнасцяў. Гомельская парафія з'яўляецца адной з самых вялікіх ва ўсёй Магілёўскай губерні. З часу ліквідацыі Радужскай парафіі, якая была далучана да Гомельскай, займае ўвесь Гомельскі павет і частку Чарнігаўскай губерні. Парафіяне дзеляцца на тры часткі або лагеры:

1) не вельмі шматлікія мяшчане і зямляне (зямляўласнікі) — жывуць толькі для сябе, «салонная партыя»;

2) сельскія жыхары, якія жывуць сваім самабытным жыццём без усялякай дапамогі з боку ўплывовых і заможных, народ бедны, бо цёмны і закінуты; і нарэшце:

3) чыгуначнікі розных служб і працаўнікі рамонтных майстэрняў. Гэтая астатняя група па колькасці займае другое месца пасля сялянаў, а ў рэлігійным жыцці бярэ самы найбольшы ўдзел, нават мае ў касцёле ўнесены ўласным коштам алтар Беззаганнага Зачацця Найсвяцейшай Панны Марыі. У Гомелі да смерці кс. дэкана Ф. Пятроўскага было чатыры ксяндзы, а засталася тры. Пасля смерці Пятроўскага каталікі-чыгуначнікі склалі тэлеграму да мітрапаліта, у якой прасілі прыслаць у Гомель дэкана руплівага і энергічнага,

моцнага духам і адважнага. Складаючы такія пажаданні, мы зыходзілі з таго, што горад Гомель мае важнае значэнне і з'яўляецца стратэгічным пунктам. Тут патрэбны барацьбіт вялікай адвагі і розуму, бо будзе мусіць супрацьстаяць варожаму лагеру, які мае тут сваё гняздо і які пусціў тут глыбокае каранне. Варожы лагер складаюць:

Праваслаўны місіянер, якога накіравалі сюды для навяртання інішаверцаў.

Гомельскі архіярэй Мітрафан, думскі актывіст.

М. Ладамірскі, былы маршалак шляхты, член Дзяржаўнага савета і камер-юнкер двара.

Адзел клубу нацыяналістаў, таварыства правых (чорная сотня), прадаўнікі гарадской улады, навуковых таварыстваў і т. д.

Партыя гарадскіх парафіян (салонная партыя) выказвала жаданне, каб месца дэкана заняў тутэйшы вікарый Антон Ячэйка. Мы не можам ні ў чым папракнуць шанюўнага ксяндза А. Ячэйку, нават са свайго боку мусім выразіць яму сваё прызнанне як сціпламу, пабожнаму, лагоднаму, людскаму, таварыскаму, гаспадарліваму і ціхаму святару... усімі якасцямі добрага і сумленнага ён валодае... але становішча дэкана ў Гомелі апрача пералічаных якасцяў вымагаюць яшчэ «вялікай сілы», энергіі, адвагі, смеласці, мужнасці, «дару слова», «красамоўнасці» і павагі...

Таму мы не падтрымалі кандыдатуры ксяндза Ячэйкі, які ў іншых месцах, такіх, як Быхаў, Рагачоў, Магілёў, Чачэрск, Журовічы і т. д., можа быць цалкам аднаведны.

Апрача таго, мелі мы яшчэ ў полі зроку адну важную акалічнасць, якая ў недалёкай будучыні будзе мець значэнне ў жыцці гомельскіх каталікоў, а менавіта: у Гомелі плануецца арганізацыя Цэн-

тральных ремонтных чыгуначных май-стэрняў... у якіх будуць працаваць 5—6 тысяч работнікаў, таму можна прадбачыць значнае павялічванне каталіцкіх сямей, дзяцей і моладзі. А таму карысць Касцёла вымагае на пасадзе дэкана адпаведнага святара.

Мітрапаліт не прыслухаўся да А. Дамарацкага, і Гомельскім дэканам і пробашчам парафіі 10 лістапада 1912 г. быў прызначаны Антоні Ячэйка, які ўступіў на пасаду 6 снежня. Гомельская парафія ў гэты час налічвала ўжо 15 капліц, прычым дзве з іх у Чарнігаўскай губерні: у Навазыбкаве (цяпер Бранская вобласць Расіі) і Сноўску (цяпер Шчорс, Украіна).

У 1914 г. выбухнула Першая ўсясветная вайна, якая ў значнай ступені паўплывала на грамадскае становішча жыхароў Гомеля і ўсёй Магілёўшчыны, у тым ліку і на становішча каталікоў. Для каталіцкай грамадскасці Гомеля (і ў цэлым Магілёўшчыны) пэўным пераломам быў не так сам выбух вайны, як прыбыццё на гэтыя землі восенню 1915 г. тысяч польскіх эмігрантаў, высленых з занятых акупантамі тэрыторый Каралеўства Польскага і Заходняй Беларусі. У Магілёўскай губерні налічвалася тады каля 146 тыс. уцекачоў, з іх каля 75 тыс. знаходзіліся пад апекай польскіх арганізацый дапамогі. З прыбыццём уцекачоў паўстала неабходнасць дапамогі гэтым людзям. Для арганізацыі такой дапамогі былі заснаваны камітэты, якія стварылі бюро працаўладкавання і танныя сталюкі. У Гомелі найбольш дапамагалі ўцекачам мясцовыя дваране Фелікс і Кароль Фашчы.

Каталіцкае (пераважна польскае) насельніцтва Гомеля ў часе I Усясветнай

вайны за кароткі тэрмін павялічылася са звычайных 1700—1800 чалавек прыкладна да 4700 чалавек (1916—1917 гг.).

Прыбыццё польскіх уцекачоў умацавала каталіцкі асяродак Гомеля. Але ўцекачы ў сваёй большасці з'яўляліся носьбітамі польскай нацыянальнай самасвядомасці і ўжо адной сваёй прысутнасцю тут як бы заклікалі каталікоў да польскага патрыятызму. Такім чынам, I Усясветная вайна разам з часовым узмацненнем польскасці (а таксама і каталіцкасці) на Гомельшчыне, звязаным з прыбыццём польскіх уцекачоў, у канчатковым выніку стала і прычынай яе аслаблення.

Уцекачы рассяляліся ў часовыя лагеры, а пазней у 1916—1917 гг. некаторыя з іх пачалі займаць і забудоўваць вольныя землі за лініямі Лібава-Роменскай і Палескай чыгунак (Залінейны раён) і паўночна-ўсходнюю частку Новай Беліцы¹⁴.

Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. выклікала дэмакратызацыю ўсіх сфер жыцця грамадства, у тым ліку і дэмакратызацыю ў рэлігійнай сферы. Была абвешчана свабода веравызнання, і такім чынам юрыдычна было скасавана дамінаванне Праваслаўнай царквы. Каталікі Беларусі атрымалі магчымасць адкрыта змагацца за свае правы. У сакавіку 1917 г. быў створаны Беларускі нацыянальны камітэт з прадстаўнікоў беларускіх арганізацый і партый, удзел у якім бралі і беларускія каталіцкія святары. 25 красавіка 1917 г. Магілёўскаму архібіскупу быў уручаны мемарыял, дзе прапанавалася ўвесці ў Магілёўскай духоўнай каталіцкай семінарыі, якая знаходзілася ў Пецяўбургу, лекцыі беларускай мовы і літаратуры, гісторыі Беларусі. Таксама прапанавалася рэкамендаваць духавенству звяртацца да вернікаў па-беларуску, перадаць каталі-

¹⁴ Рогалев, А. Ф. От Гомеюка до Гомеля. С. 211.

кам касцёлы, канфіскавання раней, у якіх мелася весці беларускую працу, ініцыяваць друк рэлігійнай літаратуры і перыядычных выданняў па-беларуску¹⁵.

Тое, як ставілася да беларусізацыі Касцёла гомельская польская каталіцкая грамадскасць, бачна з ліста ўсё таго ж сакратара Гомельскай тэхнічнай школы Аляксандра Дамарацкага да мітрапаліта. 24 чэрвеня 1917 г. Дамарацкі пісаў:

Аседлы тут (на Гомельшчыне. — У. В.) з незапамятных часоў люд польскі, які на працягу ста гадоў вынішчалі маральна і культурна, не скарыўся, аднак, знішчэнню, перажыў часы Сямашкі, калі ўсё, што насіла імя уніяты, было «міласэрна» зачэрпнута да праваслаўя, а ўсё што засталася польскага, то ўрадамі Навасільцавых, Мураўёвых, Пабеданосцавых і сучасных Яўлогаў і Мітрафанаў ператворана ў «беларусаў» каталіцкага вызнання. Гэтану вельмі дапамагла маскоўская русіфікатарская школа, потым пазбаўленне польскага буквара і катэхізму, пераслед польскай школы і нават хатняй навукі. Але гэтыя новасфарыкаваныя «беларусы» сёння абудзіліся і разважаюць, чаму іх называюць беларусамі, пацеры ж ад веку ад дзядоў і прадзедаў маюць польскія! Малітва польская! То хіба таму нас так называюць, — тлумачыць польскі вясковец, — што мы на Беларусі жывем¹⁶.

Перыяд паміж Лютаўскай рэвалюцыяй і кастрычніцкім пераваротам 1917 г.

стаў часам для вольнага існавання каталіцкага касцёла ў Расіі ва ўсходняй Беларусі. У той час Гомельскі дэкан Ячэйка аб становішчы на Гомельшчыне і аб каталіках Гомельшчыны пісаў наступнае:

Сяляне прагнуць паляпшэння быту. Да памешчыкаў стаўленне ў пэўным сэнсе негатыўнае. Да яўрэяў яшчэ горшае. Тыя, хто лічыцца палякамі, карыстаюцца гутарковай беларускай мовай. У некаторых мясцовасцях у гэтай беларускай мове больш рускіх выказаў. Прагнуць вучыцца па-польску. З людзьмі іншых нацыянальнасцяў мясцовыя людзі (каталікі) жывуць у згодзе. Арганізацыі ЦКО¹⁷ спрыяюць, а ПТПО¹⁸ падтрымліваюць, беручы ў іх працы чынны ўдзел. Падобна ж ставяцца да іншых арганізацый. Жадаюць мець свае нацыянальна-каталіцкія школы. А калі застануцца дзяржаўныя школы ў тым самым стане, у якім яны знаходзяцца сёння, то жадаюць выкладання для сябе ў роднай мове рэлігіі, таксама мовы, роднай гісторыі і геаграфіі. Гомельскі гарнізон задаволены сваімі капеланамі, але давалося чуць нараканні, на рэдкія прыезды вайсковых капеланаў.

А вось што пісаў А. Ячэйка пра задачы каталіцкага клеру і парафіяльнага актыву:

Праз выданні і брашуры трэба прышчапляць рэлігійна-маральную асвету, трэба ўладкоўваць матэрыяльныя спра-

¹⁵ Номан. 1918. № 39.

¹⁶ РГИА, ф. 826, воп. 1, спр. 944, арк. 97.

¹⁷ Centralny Komitet Obywatelski (Цэнтральны Грамадзянскі Камітэт) — арганізацыя, якая была заснавана В. Грабскім у 1915 г. у Петраградзе. Займалася дапамогай палякам у Расіі. Арганізоўвала шпіталі, школы, медычную дапамогу і т. д.

¹⁸ Польскае Таварыства Дапамогі Ахвярам Вайны — польская апякунская арганізацыя.

вы, засноўваць дэмакратычна-хрысціянскія саюзы і іншыя арганізацыі, якія датычацца польскага люду, па вёсках, мястэчках і гарадах з цэнтральнай арганізацыяй у парафіі. Трэба засноўваць страхавое таварыства, ствараць трацейскія суды, трэба стаяць на каталіцкай платформе, падтрымліваць сваё, спрыяць іншым, унікаць нацыянальнага шавінізму. Трэба закладаць новыя і пашыраць існуючыя чыста каталіцкія і навуковыя бібліятэкі. Заахвочваць з амбона да чытання добрых кніжак, часопісаў, выяўляць кепскія. Дзе няма школ — ствараць парафіяльныя. Існуючыя земскія ці народныя рэфармаваць у духу прыязным да каталіцызму. Даваць мажлівасць зараблення, засноўваць дамы працы, прытулкі для жабракоў (старцаў) і т. д. Засноўваць каталіцкія дамы ці дабрачынныя таварыствы. Арганізоўваць на месцы каталіцкія саюзы. Галасаваць за прыхільныя каталіцкаму касцёлу партыі. Прызначаць у вялікай колькасці вайсковых капеланаў¹⁹.

Аднак гэтыя задачы збольшага засталіся невыкананымі.

У першыя гады савецкай улады становішча Касцёла значна пагоршылася. Фармальнай прычынай для пачатку цкаванняў рэлігіі наогул і асабліва на хрысціянства стаў дэкрэт ад 23 студзеня 1918 г. «Аб аддзяленні царквы ад дзяржавы». У жніўні 1918 г. была выдадзена інструкцыя, якая пазбаўляла рэлігійныя арганізацыі юрыдычных правоў і маёмасці. Дэкрэты ад 26 снежня 1921 г. і ад 3 студзеня 1922 г. уводзілі цэнзуру казанняў і забарону на рэлігійнае навучанне дзяцей да 14 гадоў. Улада ініцыявала стварэнне

атэістычных арганізацый.

Аб цяжкім становішчы Касцёла на Гомельшчыне ў першыя гады савецкай улады можна дазнацца з нешматлікіх архіўных дакументаў. Адным з такіх дакументаў з'яўляецца ліставанне гомельскага пробашча Шчэнха з біскупам Цеплякам і віцэ-канцлерам Івановым. 14 студзеня 1921 г. Шчэнх пісаў біскупу Цепляку, што «ў Гомельскім дэканате працы шмат, і яна толькі прыбаўляецца». Ён прасіў біскупа аб прысланні ксяндза для Хвойнікаў, Астраглядавіч і Рэчыцы, дзе ўжо некалькі месяцаў, ад самага адступлення польскага войска, іх не было. Не было святароў і ў Мазыры і Калінкавічах. Былі арыштаваны ў гэты час Магілёўскі дэкан Белагаловы і ксёндз Антоні Ярмаловіч. Таму Шчэнх прасіў прыслаць ксяндза ў гэтыя мясцовасці. А тым часам ён паслаў на тыдзень ці два чачэрскага пробашча Альбіна Шацілу для аб'езду Хвойніцкай, Астраглядавіцкай і Рэчыцкай парафій, якія заставаліся без духоўнай апекі. Таксама Шчэнх выражаў надзею, што яму прышлюць у Гомель ксяндза на дапамогу²⁰.

Віцэ-канцлер Дамінік Іваноў, які доўгі час працаваў у Гомелі законанаستاўнікам, адказаў Шчэнху, што святароў для ўпам'янёных парафій Мінскай дыяцэзіі няма, бо там працуюць толькі тры святары, і біскуп даручае ксяндзу Мустэйкісу з Антушаў і ксяндзу Лупіновічу са Жлобіна, каб яны, па магчымасці, паразумеўшыся паміж сабой, абслугоўвалі парафіі ў Ігуменскім і Бабруйскім дэканатах. Далей Іваноў пісаў, што дэлеганне ксяндза Шацілы для аб'езду Хвойніцкай, Астраглядавіцкай і Рэчыцкай парафій было вельмі пажаданым і можа выкарыстоў-

¹⁹ РГИА, ф. 826, воп. 1, спр. 944, арк. 100, 101.

²⁰ РГИА, ф. 826, воп. 1, спр. 944, арк. 112, 113.

УЛАДЗІМЕР ВАСЬКОЎ

вацца і ў будучыні і калі варункі не зменяцца, то няхай ксёндз Шаціла нейкі час аб'язджае тых пункты. Таксама трэба ў гэтым жа кірунку штурхаць ксяндзоў Мустэйкіса і Лупіновіча, каб і яны пераймаліся гэтай справай і неслі рэлігійную дапамогу каталікам, якія засталіся без апекі. Прыслаць другога ксяндза ў Гомель для дапамогі Шчэнху немагчыма²¹.

З прыняццем пастановы УЦВК ад 16 лютага 1922 г., якая дэкларавала прымусовую задачу «ўсіх каштоўных прадметаў з золата, срэбра і каменняў, канфіскацыя якіх не можа істотна закрануць інтарэсы самога культу», пачаўся адлік маштабнай усерасійскай кампаніі па канфіскацыі царкоўных каштоўнасцяў. На паседжанні Польбюро Гомельскага губкаму РКП(б)

12 красавіка 1922 г. было пастаўлена пытанне аб неабходнасці прыступіць да агітацыйнай працы сярод польскага (каталіцкага) насельніцтва аб канфіскацыі літургічных рэчаў з касцёла на карысць галадаючых Паволжа. У выніку было прынятае рашэнне правесці шэраг мітынгаў і сходаў гомельскіх палякаў (каталікоў) аб канфіскацыі з мясцовага касцёла літургічных рэчаў. Таксама было вырашана канфіскаваць літургічныя рэчы з усіх касцёлаў Гомельскай губерні. У сувязі з супрацівам канфіскацыі быў арыштаваны в. а. Гомельскага пробашча ксёндз Лявон Буйноўскі і найбольш актыўныя гомельскія парафіяне.

У 1923 г. структура Гомельскага дэканата выглядала наступным чынам:

-
- 1 **Гомель.** Парафіяльны касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі. Мураваны. Адміністратар і дэкан Канстанцін Андрэкус. Капліцы: Баршчоўка, Грабаўка, Антонаўка, Борхаў, Ціхінічы, Засоўе, Касцюкоўка, Міхалькі, Сноўск (цяпер Шчорс), Лапічы (Дуравічы), Навазыбкаў.

 - 2 **Антушы.** Парафіяльны касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі. Драўляны. Адміністратар Казімір Мустэйкіс. **Жлобін,** касцёл Св. Казіміра, драўляны. Святара няма.

 - 3 **Чачэрск.** Парафіяльны касцёл Св. Тройцы. Мураваны. Выконваючы абавязкі адміністратара Альбін Шаціла. Капліцы: Аношкі, Лукамскія Паплавы, Рудня-Нісімкаўская, Рудня-Барталамееўская.

 - 4 **Люшава.** Філіяльны касцёл Нараджэння Найсвяцейшай Панны Марыі. Драўляны. Філіяліст Баляслаў Валынец. Капліца ў Вікторыне.

 - 5 **Рудня-Шлягін.** Філіяльная капліца Сэрца Пана Езуса, драўляная. Святара няма. Капліцы: Рудня-Стаўбунская, Ухова.

 - 6 **Грасвердэр** (Чарнігаўская губерня). Парафіяльны касцёл Найсвяцейшай Панны Марыі Ружанцовай. Драўляны. Адміністратар Вінцэнт Дэйніс (таксама адміністратар Ромнаў). Капліца: Бахмач.

 - 7 **Нежын** (Чарнігаўская губерня). Парафіяльны касцёл Св. Пятра і Паўла. Мураваны. Адміністратар Пётр Бараноўскі. Капліцы: Канатоп, Дарніца.

 - 8 **Ромны** (Палтаўская губерня). Парафіяльны касцёл Imt. Conc. BMV. Мураваны. Капліца: Храшчацік. Imt. Conc. BMV.
-

²¹ РГИА, ф. 826, воп. 1, спр. 944, арк. 114.

У 1925—1926 гг. у Гомельскім дэканате працавалі ўсяго чатыры ксяндзы: К. Андрэкус — Гомельскі дэкан і адміністратар Гомельскай парафіі, К. Мустэйкіс — адміністратар Антушаўскай парафіі, Б. Валынец — адміністратар Люшаўскай парафіі і П. Бараноўскі — адміністратар Нежынскай парафіі. Да 1937 г. усе каталіцкія святары на тэрыторыі Гомельскага дэканату былі арыштаваныя, а большая частка арыштаваных была расстраляна. Разам са святарамі былі арыштаваны, высланы, расстраляны сотні і сотні каталікоў. Гомельскі дэканат фактычна перастаў існаваць.

Каб паралізаваць працу рэлігійных структураў, савецкай уладзе трэба было прапанаваць нацыянальна-рэлігійным меншасцям нешта наўзамен. Таму яшчэ ў 1919 г. пры Гомельскім губкаме РКП (б) была створана польская секцыя. У губерні пачалі дзейнічаць польскія школы. Іх праца праходзіла складана з-за некампактнага пражывання каталіцкага «польскага» насельніцтва. Канстытуцыя БССР 1927 г. заканадаўча замацавала палітыку (якая праводзілася з 1924 г.) па стварэнні ў мясцовасцях з кампактнай большасцю насельніцтва пэўнай нацыянальнасці нацыянальных саветаў. Нацыянальныя саветы з'яўляліся органамі ўлады, якія разам з выкананнем універсальных агульнасавецкіх функцый павінны былі забяспечваць гаспадарчае і культурнае развіццё нацыянальных меншасцяў.

З 22 польскіх сельсаветаў у тагачаснай БССР 11 былі на Гомельшчыне. На тэрыторыі былога Гомельскага дэканата існавалі Рудня-Стаўбунскі, Рудня-

Шлягінскі, Рудня-Нісімкавіцкі, Нова-Малыніцкі, Падасоўскі і Любавінскі польскія сельсаветы:

Рудня-Шлягінскі — усяго насельніцтва 1125, палякаў 820 (72,9 %).

Рудня-Нісімкавіцкі — усяго 1106, палякаў 1106 (100 %).

Рудня-Стаўбунскі — усяго 720, палякаў 665 (92,4 %), беларусаў 5 (0,7 %).

Нова-Малыніцкі — усяго 674, палякаў 536 (79,5 %), беларусаў 119 (17,7 %).

Любавінскі і Падасоўскі (дадзеныя адсутнічаюць).

Пачынаючы з 1934 г. нацсаветы паступова ліквідуюцца. Скасаванне Нова-Малыніцкага, Рудня-Нісімкавіцкага і Падасоўскага польскіх саветаў Чачэрскага раёна ў кастрычніку 1934 г. абгрунтавалася тым, што большасць насельніцтва ў іх складалі беларусы. У папярэдніх абследаваннях Чачэрскага раёна адзначалася, што польскія сельсаветы і хаты-чытальні на іх тэрыторыі працуюць на беларускай і рускай мовах. Таксама адзначалася, што «насельніцтва польскіх вёсак не палякі, а каталізаваныя беларусы, якія лічаць сябе палякамі». У паступовым ліквідаванні польсаветаў была палітычная падаплёка. З 1936 г. у адпаведных актах ужо наўпрост казалася пра шкодніцтва пры стварэнні польсаветаў. У 1934 г. у БССР было 40 польскіх нацсаветаў, у 1935 г. — 34, у 1936 г. — 29, у 1937 — 19, у 1938 г. — ніводнага²².

На 1929 г. сельскае каталіцкае насельніцтва Гомельскага дэканата пражывала ў асноўным у гарадах Гомелі і Добрушы і ў наступных населеных пунктах:

²² Пічукоў, В. П.; Старавойтаў, М. І. Гомельщина многонациональная (20—30-е годы XX века). Вып. 1. ГдзУ імя Ф. Скарыны.

УЛАДЗІМЕР ВАСЬКОЎ

Населены пункт	Сельскі савет	Раён	«Польскіх» сямей/душ	% палякаў да іншых
Рудня-Стаўбунская	Рудня-Стаўбунскі	Веткаўскі	118/750	95 %
Іў. Поле			0/90	100 %
Рудня-Шлягіна	Рудня-Шлягінскі		125/630	100 %
Рудня-Гулева			38/150	35 %
Утонька	Рэчкаўскі		51/225	90 %
Рэчкаўскія хутары				
Ухоўскія хутары	Ухоўскі		23/0	
Новыя Малынічы	Новамалыніцкі	Чачэрскі	20	76 %
Рудня Дудзіцкая			29	50 %
Куракі			30	
Старыя Малынічы			23	
Рудня Нісімкавіцкая	Рудня-Нісімкавіцкі		96/578	78 %
Падасоўе			21	
Гарадоўка			8	
Аношкі			8	
Абрамаўка	Баршчоўскі	Гомельскі	15/92	60 %
Лапічы	Лапіцкі	Уваравіцкі	29	
Любавін	Любавінскі	Буда-Кашалёўскі	108/446	95 %
Шутнае			24/115	95 %
Бычкі			39/200	100 %
Асінаўка			12/53	95 %

На тэрыторыі Гомельскага дэканату, дзе каталіцызм быў практычна знішчаны ў канцы 1930-х гг., апроч Гомеля, у пасляваенны перыяд нелегальна дзейнічалі толькі 3 нешматлікія групы каталікоў: дзве групы ў вёсцы Рудня-Стаўбунская Веткаўскага р-на і адна ў Свяцілавіцкім р-не (раён ліквідаваны ў 1957 г.)²³. Лакалізацыя свяцілавіцкай групы невядомая, магчыма, група дзейнічала ў райцэнтры.

1940—1960-я гг. характарызуюцца адміністрацыйным уціскам на Рьма-каталіцкі касцёл у Беларусі ў цэлым і ва Усходняй Беларусі ў прыватнасці. Нягледзячы на намаганні вернікаў усходніх вобласцяў дамагачыся рэгістрацыі парафій і адкрыцця капліц і касцёлаў, уладамі гэта не было дазволена. Пры гэтым нельга сказаць, што ў адмове ў рэгістрацыі вінныя толькі цэнтральныя ўлады СССР. У 1955 г. старшыня Савета па справах рэлігійных культураў пры Савеце Міністраў СССР І. Палянскі накіраваў у ЦК КПСС ліст аб неабходнасці пашырэння колькасці касцёлаў на Беларусі. Яго ў гэтым падтрымаў упаўнаважаны Савета па справах рэлігійных культураў пры Савеце міністраў БССР К. Уласевіч. Перад партыйнымі органамі рэспублікі было пастаўлена пытанне аб мэтазгоднасці адкрыцця касцёлаў ва ўсходніх абласцях рэспублікі: Гомельскай, Віцебскай, Мінскай — там дзе яны былі закрыты 30 гадоў назад, аднаўленні ў Мінску каталіцкага цэнтры з біскупам. Але рэспубліканскія партыйныя органы праігнаравалі гэтую ініцыятыву.

У першай палове 1959 г. каталікі Гомеля падалі заяву аб адкрыцці ў горадзе касцёла. Улады адкрыццё не дазволілі. Пры гэтым уладамі рэгістраваліся дэна-

мінацыі пратэстанцкіх накірункаў. Дазвалялася катэхізатарская дзейнасць Праваслаўнай царквы, якая, праўда, была абмяжавана сценамі храма. Таму можна меркаваць, што наяўнасць на сённяшні дзень значнай колькасці пратэстанцкіх і неапратэстанцкіх групавак і больш трывалыя пазіцыі Праваслаўнай царквы ў параўнанні з каталіцкім касцёлам ва Усходняй Беларусі абумоўлены не ў апошнюю чаргу і адміністрацыйным уздзеяннем на канфесіі рэгіёна ў пасляваенны час.

У тую пару нешматлікія гомельскія каталікі пераважна сталага веку збіраліся на прыватных кватэрах. Пару разоў на год у Гомель прыязджаў ксёндз **Мечыслаў Мальніч**, які са сваёй ініцыятывы абслугоўваў гэтую тэрыторыю. Ксёндз Мальніч наведваў Гомель, Жлобін, Бабруйск, Грушаўку, Магілёў, Светлагорск. Пасля вызвалення са зняволення ксяндзу было адмоўлена ў рэгістрацыі — так улады хацелі пазбавіцца ад усюдысіснага місіянера. Але ён усё адно з вялікай энэргіяй, ужо хворы, з падарваным у зняволенні здароўем, ездзіў па населеных пунктах усходніх вобласцяў Беларусі і адпраўляў набажэнствы, вячаў і хрысціў па дамах, заклікаў вернікаў змагацца за свае правы²⁴. Рабіў гэта а. Мальніч да самай сваёй смерці ў 1969 г. У 1970—1980-я гг. у Гомель прыязджаў а. Уладзімір з Вільні. Як правіла, гэтыя прыезды прымяркоўваліся да Божага Нараджэння і Вялікадня.

28 чэрвеня 1989 г. Савет па справах рэлігіі пры Саўміне СССР пратаколам № 7 зарэгістраваў «религиозное общество верующих Римско-Католической церкви в г. Гомеле Белорусской ССР». Адрадзі-

²³ Ярмусик, Э. С. Католический костёл в Беларуси в 1945—1990 годах. Монография. Гродно, 2006. С. 191.

²⁴ Тамсама. С. 209.

лася і Жлобінская парафія. У 1989 г. у Гомель прыехаў малады святар з Люблінскай дыяцэзіі Польшчы Славамір Ляскоўскі. У гэты час вернікі збіраліся ў старошчы на могілках у Навабеліцы, насупраць мясакамбіната. Колькасць вернікаў складала прыкладна 30 чалавек, у асноўным жанчын сталага ўзросту. Створаная каталіцкая суполка пачала актыўна дамагацца ад уладаў Гомеля будынка, дзе можна было б ажыццяўляць набажэнствы. 20 лютага 1990 г. рашэннем № 50 Гомельскага гарадскога Савета народных дэпутатаў рыма-каталіцкай суполцы быў перададзены будынак па вул. Савецкай, 118, які ў той час належаў камбінату «Мастацтва». У чэрвені 1990 г. суполка гомельскіх каталікоў перабралася са старошкі на могілках у будынак на Савецкай, які атрымаў статус капліцы. Увосень 1991 г. пачаўся яе рамонт. У 1994 г. пробашч Славамір Ляскоўскі на базе капліцы пачаў будаўніцтва новага касцёла. На будоўлі шмат працавалі самі парафіяне, грошы збіраліся адзінаверцамі з Аўстрыі і Італіі. Да 2000 г. касцёл быў пабудаваны. Святыня была асвечана кардыналам Казімірам Свёнткам 9 снежня 2000 г. пад тытулам Нараджэння Найсвяцейшай Панны Марыі.

Святары, якія прыязджалі ў Гомель у якасці вікарыяў а. Славаміра, былі з Люблінскай епархіі. Усе яны скончылі Люблінскі каталіцкі ўніверсітэт, які з'яўляецца адным з цэнтраў каталіцкай адукацыі. Гэта: а. Гжэгаш Хлудэк (быў вікарыем у 1993—1998 гг., цяпер пробашч у Рэчыцы), а. Тадэвуш Самарэк (вікарыі у 1999—2002 гг., зараз пробашч у Светлагорску, замест а. Яна Саламона, які стаў рэктарам каталіцкай семінарыі ў Пінску), а. Пётр Голец (вікарыі з 2003 г. па цяперашні час).

У наш час каталіцкімі святарамі сталі наступныя гамяльчане: а. Павел Халяўкін

(скончыў Гарадзенскую каталіцкую семінарыю, прыняў сакрамент святарства ў 1998 г.), а. Генадзь Казлоў (прыняў сакрамент святарства ў 2000 г.), а. Аляксандр Каліноўскі (прыняў сакрамент святарства ў 2001 г.) і а. Аляксандр Драбьшэўскі (прыняў сакрамент святарства ў 2001 г.). Тры апошнія святары скончылі місіянерскую семінарыю ў Варшаве. Цяпер у гэтай семінарыі вучыцца жыхар Гомеля Мікалай Фокін.

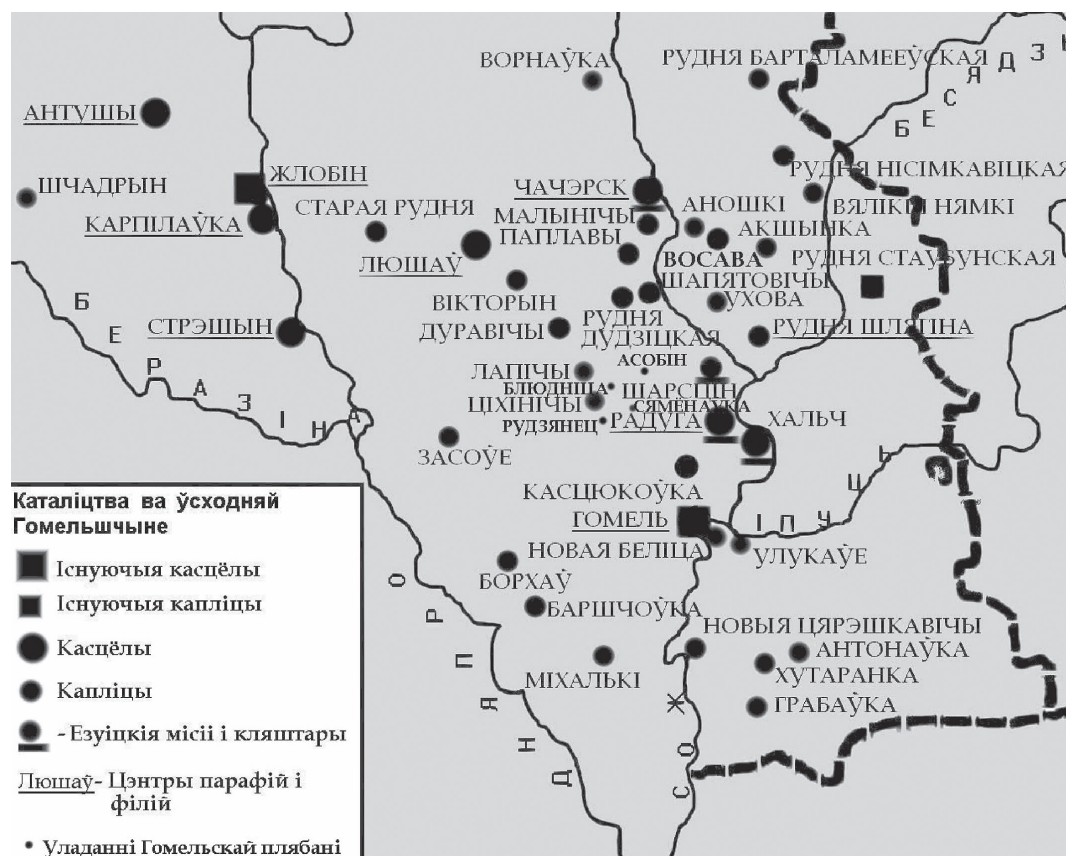
Сёння колькасць сталых парафіян у Гомельскім касцёле складае прыкладна 600 чалавек, на Божае Нараджэнне і Вялікдзень прыходзіць больш за тысячу. Дзейнічае нядзельная шкoлка. У адпаведнасці з рашэннямі Другога Ватыканскага сабору (1962—1965), вядзецца праца па катэхізацыі дарослых. Людзі рыхтуюцца да прыняцця таінстваў хрышчэння, бежмавання, шлюбу. Каталікі з Гомеля рэгулярна выязджаюць на сустрэчы з Папам Рымскім. Першая такая паездка была арганізавана ў Беласток у чэрвені 1991 г., апошняя — у Варшаву ў маі-чэрвені 2006 г. У Гомелі працуе дабрачынная арганізацыя «Карытас», аказваецца дапамога найбольш бедным людзям. У верасні 1991 г. у Гомель прыехалі манашкі ордэна Маці Тэрэзы («Місіянеркі любові»). Гэты ордэн працуе па ўсім свеце сярод самых знядоленых людзей, яго заснавальніца Маці Тэрэза Калькуцкая ў 1979 г. атрымала Нобелеўскую прэмію «За дзейнасць у дапамогу чалавецтву». У 2003 г. яна была абвешчана Папам Янам Паўлам II блажэннай. Цяпер у Гомелі 6 манашак гэтага ордэна: з Індыі, Конга і Польшчы. З 1997 г. у Журавіцім доме для дзяцей-інвалідаў, ад якіх адмовіліся бацькі, Рагачоўскага раёна працуюць чатыры манашкі ордэна бенедыктынак-самарыцянак. Таксама ў Навабеліцы будуюцца дом і цэнтр рэабілітацыі для дзяцей-сірот з цяжкімі формамі інваліднасці, працаваць у якім

КАТАЛІЦТВА ВА ЁСХОДНІЙ ГОМЕЛЬШЧЫНЕ

будуць бенедыктынкі-самарыцянкі. 6 верасня 1998 г. Гомельскую парафію з візітам наведаў мітрапаліт Мінска-Магілёўскі кардынал Казімір Свёнтак.

Згодна з рашэннямі Другога Ватыканскага сабору, набажэнствы ў Гомельскім касцёле адбываюцца на нацыянальнай, гэта значыць, беларускай мове. Тут трэба ўдакладніць, што на жаданне гомельскіх вернікаў казанні гучаць па-руску. Таксама ёсць адна імша на тыдзень,

якая адбываецца па-польску. Святары даволі скептычна ставяцца да ведання парафіянамі польскай мовы, і калі трэба зрабіць нейкія важныя аб'явы, пераходзяць на рускую мову. Наогул для гомельскіх ксяндзоў характэрна паслядоўнае трыманне дыстанцыі ад палыгчызны і падкрэсліванне, што каталіцкі касцёл мае сусветны характар і звяртаецца да ўсіх людзей незалежна ад нацыянальнасці.

ЯЗЭП ШНАРКЕВІЧ

Успаміны з майго жыцця і працы*

ВУЧЫЦЕЛЬСКАЯ ПРАЦА Ё ШКОЛАХ

1. *У народнай школе, 1907—1908 гады.* Па сканчаньні вучыцельскай сэмінарыі ў 1907 годзе з 1 кастрычніка інспэктарам нар. вучылішча Менскага ўезду я быў назначаны ў аднакамплектную народную школу таго ж павету Рубяжэвіцкае гміны ў Вялікім Сяле. Школа старая, адкрытая нешта ў 80-х гадох XIX веку; мае ўласны стары невялічкі будынак. Дзяцей хадзіла столькі, колькі можна было ўмясьціць — чалавек 70—80. Вёска аграмадная, стаіць на вялікай дарозе, досыць бойкая, радам са школаю стаяў фэльчарскі пункт ды казённая вінная лаўка. Сяляне толькі праваслаўныя, школу любяць і шануюць.

Культура. У культурным сэнсе мясцовасьць глухая: ад бліжэйшага невялічкага захудалага мястэчка Рубяжэвічы — 6 вёрст, ад вялікага ж бойкага м-ка Койданава — 17 вёрст. Сама школа, вярней вучыцелі яе, як і ўсе школы таго часу, была косная, культурнае працы не вяла, апроч выкананьня праграмы.

Знаёмствы. З боку суседзяў і інтэлігенцыі ў той час было якась няўдала. Бліжэйшы сусед, фэльчар Сыцяпан Трацэўскі, — чалавек зусім некультурны, алькаголік да белага гарачкі, нежанаты, быў пад башмаком зной старой фурьі Алесі. Загадчык віннае лаўкі, якісь Нарэйка, — вар'ят, якога дзесь перавялі, а на яго месца прыехаў Кокараў, малады інтэлігентны чалавек, але амаль зусім глухі. У вёсцы было 2-х сялян больш

Язэп Шнаркевіч — пэдагог, палітычны дзяяч. Гісторык Мікола Ўлашчык прызнаваўся, што акурат пад уплывам Шнаркевіча ў ім зарадзілася беларуская нацыянальная сьведомасьць. Дарэвалюцыйныя і ўласна рэвалюцыйныя гады добра апісаныя ва ўспамінах, якія друкуюцца ніжэй. З 1921 г. Язэп Шнаркевіч выкладаў беларускую мову, беларусазнаўства й сьпевы ў Нясьвіскай беларускай гімназіі. У 1922 г. яго разглядалі сярод магчымых кандыдатаў у Сэнат Польскай рэспублікі. Пасьля закрыцьця Нясьвіскай беларускай гімназіі польскімі ўладамі працаваў настаўнікам у Віленскай беларускай гімназіі. Стаяў ля вытокаў «Грамады». У студзені 1927 г. быў арыштаваны, амаль год правёў у турме. Перасьледаваўся савецкімі ўладамі пасьля Другой усясьветнай вайны. Разам з жонкай Надзеяй пахаваны на віленскіх праваслаўных Сьвята-Эўфрасіньнеўскіх могілках.

развітых, у якіх новы вучыцель заўсягды знаходзіў сабе добрую параду, а часамі й рэальную помач. Гэта былі Ілья Векша і Пётра Коршун.

Местачковая інтэлігенцыя ў Рубяжэвічах таксама была пакрыўджана: поп, малады чалавек, Варанец — форменны вар'ят (хворы), якога дзесь хутка забралі, валасны пісар — п'яніца, аб старшыню й мовы няма; вучыцель, малады, толькі што скончыўшы духоўную сэмінарыю, нехта Дуброўскі, які вёў замкнутае жыццё, гатаваўся ў вышэйшую школу, ды начальнік таго аддзелу Пагінскі.

У суседняй вёсцы за 3 вярсты — Старынках — таксама ў вельмі старой школе быў і стары зусім вучыцель Башкевіч безь сям'і.

У Койданаве ўжо было інтэлігенцыі больш, і лепшая была, але дзеля аддаленасці ня меў магчымасці за зіму навет пазнаёміцца.

Што датычыць жаночкага полу, то яго зусім не было, апроч пісаравай швагеркі, якая мела некалькі прэтэндэнтаў спасярод местачковай ды ваколічнай моладзі.

Праца. Працы ў школе было шмат з чатырма групамі, агулам нешта з 80 чал., памоцніка не было. Заняткі вяліся ад 8-й гадзіны да 12-й і ад 1-й да 3-й папаўдні. Адна гадзіна давалася на абед — вучні разыходзіліся па хатах. Я чуў сябе гаспадаром палажэння, з поспехам спраўляўся; вучні й бацькі іх былі вельмі задаволеныя, што выражалі «прынашэннямі», якія там былі заведзены здаўна ды ад якіх я ніяк ня мог вывесці, так моцна яны ўкараніліся. Увосень прыносілі бараніну, пасья Каляд — сала, каўбасы, па Вялікадні — яйцы, масла, сыр. Цікавыя вельмі бывалі сцэны з гэтымі прынашэннямі. Бацька нясе з гонарам, зь вераю ў добрае дзела, а вучань зь дзяцінаю сарамлівасцю, пачырванеўшы, але таксама з пэўнасцю, як бы адбывае ўрачысты абрад. Пробы адмаўляцца ад брання даводзілі да трагізму: дарослыя ўсімі сіламі стараліся не дапусціць да гэтага, ужывалі фізычную сілу, а дзеці даходзілі да плачу. На жаль, яны бывалі пераможцамі. Але гэта ня звязвалася з просьбамі, каб я глядзеў лепш іх дзяцей ці што, проста рабілася як абрад, без усякіх размоваў на гэты рахунак, як прынашэнне нечаму вышшаму. У сутнасці, гэта й ня кепскі звычай.

Люднасць звычайная, займаецца земляробствам. Цікава тое, што ў Вялікім Сяле кураць дзяўчаты й жанкі нараўне з мужчынамі, чаго я нідзе больш не сустракаў. Курьлі ў мяне й дзяўчаты ў школе, але хутчэй пакідалі за хлапцоў, як пасарамаціш.

Канікулы. На Каляды, Вялікдзень і Лета я выяжджаў дахаты.

Экзамены. У 1908 годзе ў маёй школе была выпускная група 14 чалавек. На экзамены з'ехаліся ў маю школу яшчэ аж тры школы: старынская, рубяжэвіцкая і слабадзкая. Экзамены прайшлі добра. Мае ўсе 14 вучняў/вучаніц вытрымалі экзамэн і атрымалі пасведчанні. На экзамены Менскай Дырэкцыяй народных вучылішч быў дэлегаваны малады вучыцель 1-га Менскага Вышшага начальнага вучылішча Кузюруба. *Абед.* Пасья экзамэну быў абед для ўсіх гасцей, а пасья абеду — гульня ў карты. Я як гаспадар яшчэ мусіў і прайграць штось.

Незадавальненне. Першы год вучыцельскай працы закончыўся для мяне добра. Адчуваў, што шмат папрацаваў ды з добрымі вынікамі. Але з другога боку не задавальняла мяне глуш, адсутнасць культурных разрыўкаў, коснасць і апушчанасць

* Друкуецца сучасным варыянтам клясычнага правапісу з захаваннем асаблівасцяў мовы аўтара.

акружаючай інтэлігенцыі, адсутнасць адпаведных жанчын, якія так украшваюць жыццё. У картах я не прымаў удзелу, вышпўка паступова зацягвала. Ні бібліятэк, ні іншых культурных закуток, якія б далі і аддых і духовае падмацаванне, зусім не было.

Небясьпека. Гінулі невялікія сілы культурных працаўнікоў у глушы, карты й алькаголь іх праглытвалі. *Выход.* Малы процант зь іх не паддаваўся гэтаму злу, і яны або заставаліся на месцы яркімі сьветачамі сярод цемры, або выбіваліся на іншую дарогу, якая і ў культурным сэнсе, і матэрыяльна іх больш задавальняла.

Культурная праца. Апроч праграмавай працы ў працягу зімы я зладзіў нешта 5 чытаньяў з валшэбнай ліхтарняй на тэмы маральнага характару. Словамі трудна перадаць зацікаўленасць сялян бяз розніцы веку й полу і тое ўражанне, якое яны выносяць ад гэтых чытаньяў. У літаральным сэнсе сьцены трашчалі, ды шмат глядзелі яшчэ знадворку праз вокны, затухала ліхтарня ад сьпёртага паветра. Падзякам канца не было!

Суседка вучыцелька. На другую восень, г. зн. у 1909 годзе, у старынскую школу, што за 3 вярсты ад маёй, назначылі вучыцельку Мар'ю Лісіцкую, маладую яшчэ дзяўчыну з маткаю ды малодшаю сястрою Зінаю. Радасьці маёй не было канца. Я ажыў. Зрабіў візыт, сям'я спадабалася мне, я стаў бываць амаль што наездзі. Весела праводзілі час. Але, на жаль, сама вучыцелька была хворая на сухоты, якія шывкім тэмпам як даконвалі. Колькі было радасьці, як яны ўсе ўтраіх прыехалі да мяне ў госьці! Гэта быў сьветлы цёплы дзень на шэрым фоне адзінокага вясковага вучыцеля. Як выпаў сьнег, мы разам і каталіся, і спацыравалі па ваколіцах і лесе, які ляжаў між нашых вёсак паабапал дарогі. Я чуўся вельмі добра, рад быў, што мяне не зацягне алькаголь.

Назначэньне ў Гомель. Але нядоўга давалося мне карыстаць зь мілага суседства. У канцы кастрычніка я атрымаў назначэньне ў жалезнадарожнае вучылішча ў Гомелі, дзе ўжо з 1907 году працаваў мой таварыш і зямляк Міша Любецкі, які дапамог мне ў пераводзе. І шкада мне было астаўляць маіх новых знаёмых, але мусіў пераводзіцца.

Звальненьне. Трэ было фармальна звольніцца з пасады, дзеля чаго я й паехаў у Менск. Прытварыўся хворым. Доктар якісь стары ў Рубяжэвічах выдаў пасьведчаньне, што ў мяне нездаровыя лёгкія. Я з заяваю і гэтым пасьведчаньнем — к інспэктару Тавараву і расказваю, у чым справа, што, моў, хворы, кашляю, небяспечна заставацца, што зусім кідаю вучыцельства і што за год стыпэндый я ўжо адслужыў год і г. д. Інспэктар мне прапануе адпуск, дапамогу на лячэньне. Нічога не памагло: мусіў выдаць паперу на рукі аб званьненьні. Удалося як найлепей!

Перавод у Гомель. Дастаўшы званьненьне, вяртаюся дахаты, здаю старасьце школу, пакуюся ды 10 лістапада па білеце 2-й клясы, які мне прыслалі з Гомелю разам з назначэньнем, адпраўляюся ў Гомель, разьвітаўшыся й са знаёмымі, і са школаю. Смутны быў ад'езд! Але разам з тым мяне радавала, што еду ў горад, дзе можна будзе карыстаць з культурных выгад.

ПРАЦА Ў ГОМЕЛІ (1908—1913 ГАДЫ)

Школа. Жалезнадарожная школа Лібава-Роменскіх дарог, якая (школа) знаходзілася ў духоўным ведамстве, была 2-клясаваю, але праграма амаль што раўнялася праг-

раме вышэйшых пачатковых школаў.

Склад. Школа была вельмі мнагалюдная: 5 асноўных аддзелаў, 5 раўналежных, 1-шы і 2-гі прыгатаваўчыя аддзелы і 1-шы і 2-гі ім раўналежныя. Вучняў было вельмі шмат — да 500 чалавек, узрост іх ад 7 гадоў да 20 прыблізна. Жэнская школа была асобна.

Вучыцелі. Вучыцеляў таксама было шмат, нешта чалавек 16. Склад іх самы разнастайны: былі й старыя, і маладыя, і вучыцелі, і вучыцелькі, з адукацыяй вучыцельскай сэмінарыі, духоўнай, гімназіяльнай, эпархіяльнай і г. д.

Загадчык. Загадчыкам школы быў пажылы вучыцель, дзядзька майго калегі, Канстанцін Любецкі, з адукацыяй вучыцельскай сэмінарыі, чалавек разумны, дэспатычны, хітры, лоўкі. Загадваць такой мнагалюднай школай было вельмі трудна, але ён усяго сябе аддаў гэтай школе ды нажыў сухоты, ад якіх рана й памёр. Гэта быў чалавек з вопытам, тактам, уменьнем, ад якога шмат чаму можна было навучыцца маладым вучыцелям. Гэта быў чалавек у поўным сэнсе слова даспелы.

Адносіны паміж вучыцеляў. Пры такім мнагалюдным і прэрэстым складзе калектыву, зразумела, не маглі быць добрымі й аднадушнымі адносіны паміж саміх вучыцеляў і кіраўніцтвам. Заўсягды ўсё якіясь інтрыгі, спрэчкі, незадавальненне, якіясь асобныя групы спораць між сабою. Шмат прычын гэтай калатні: пачынаючы ад характару й поглядаў асобных адзінак і канчаючы двайным начальствам школы — і жалезнадарожным, і духоўным, — усё разам узятая складала грунт для пастаяннага бражэння ў школе. Былі й нейтральныя асобы, якія па сваіх перакананнях не далучаліся да вадных групаў, а трымаліся незалежна. Да гэтакіх належаў і я. Роля іх была лагодзіць, ураўнаважваць настроі і страсці.

Начальства. Начальства было шмат: ад царкоўнага ведамства — уезныя назірацель царк.-прыходзкіх школаў поп Курневіч, ён жа і старшыня пэдагагічнае рады, які, праўда, мала ўмешваўся ды ўнікаў у жыццё школы: губэрнскі назірацель ц.-прых. школаў нехта Строганаў, які візытаваў школу штогод. *Рэвізор.* Рэвізор абразаваных устаноў Лібава-Роменскіх ж. дарог Інакенці Дзьмітрыеўскі. Гэта сьмехатворны тып. Ён, інжынэр-хімік, хацеў быць добрым пэдагогам. Але выходзіла карыкатурна ды навет для яго самога трагічна дзякуючы яго страпцівасьці, нявытрыманасьці. Як пэдагог ён ня толькі ня меў адпаведнае падгатоўкі й такту, але навет і здольнасьці. Мусіў ён вучыцца ў больш вопытных вучыцеляў у часе рэвізіі, ды схопленае павярхоўнае ў адной школе пераносіў як параду ды ўказанні ў іншую, ня лічыўся зь іншымі варункамі. Зразумела, што больш вопытныя вучыцелі не лічыліся зь яго штучнымі прыёмамі ды часта на гэтым грунце выходзілі непаразумеўні. Так ён аскандаліўся перад адным вопытным вучыцелем Іванам Бакітам у Менскай ж. д. школе. Ды наагул ён сваёй рэвізіяй толькі псаваў справу, настрой ды адносіны да сябе з боку школаў. Вось які быў рэвізор, які два разы ў год адведваў кожную школу ад Лібавы да Рамён. Быў яшчэ папярчальны ж. д. школаў, начальнік дыстанцыі, — інжынэр, які апекаваўся матэрыяльным і маральным станам школ, а ў заняткі зусім ня ўмешваўся.

Мая праца ў школе. Я быў назначан вучыцелем расейскае мовы й геамэтрыі ў 4-м і

5-м аддзелах раўналетных. Меў 19 лекцыяў у тыдзень. З расейскае мовы трэба было закончыць этымалёгію й сынтаксіс, прайсці тэорыю славеснасьці й скарочаную гісто-

рью літаратуры; з геамэтрыі курс вышэйшых пачатковых школаў. Працы было шмат. Я хоць і ведаў гэтыя прадметы, але зусім ня быў падгатаваны іх выкладаць. Дзеля гэтага даводзілася самому шмат працаваць. Але досыць паспяхова спраўляўся.

Вучні. Трудней мне было спраўляцца з вучнямі, сярод якіх былі ўжо і з вусамі. Трэба сказаць, што маса вучнёўская жалезнадарожных школ ва ўзгадаваўчым сэнсе вельмі сапсаваная. Іх паходжаньне пераважна з рабочых ды ніжшых агентаў службы, уплыў гарадзкой вуліцы — даволі дзяцей ужо з дурнымі нахіламі. Школа ня ў сілах была ўсіх пераўзгадаваць: пэўны працэнт зь іх выходзілі проста маральнымі ўродамі. Вось і мне прыйшлося мець дачыненне з падобнымі тыпамі. Спачатку было непрыемна, пасля неак прывык.

Нравы. Як карцінку, характарызуючую нравы масы, што мела дачыненне да школы, прывяду гэтакае здарэнне. У адзін прыгожы дзень бацька Голуб раніцою прыводзіць у школу свайго сына на вяроўцы, завязанай за шыю хлапца.

Зразумела, што дзецям шмат шкодзілі нахілы бацькоў розных дрэнных якасьцяў, якія пераймаліся іх дзяцьмі.

Вечарыны. Школа разам з жэнскаю ладзіла вечарыны. Ставілі п'есы, дэклімацыі, харавое пяньне. Дзеля таго, што выбар быў вялікі, учасьнікі вечарыны добра выконвалі праграму, і нашы вечары ў горадзе, дзе шмат усякіх школаў і сярэдніх, былі вядомыя сярод публікі як добра ладжаныя ды праходзілі зь вялікім посьпехам. Пасля выкананьня праграмы вечары праходзілі весела, у аднэй гармоніі зьліваліся дзеве школы: мужская й жэнская, вучыцелі й вучыцелькі, забыўшы розныя штодзённыя спрэчкі. Такіх вечарын ладзілася ў год дзеве: перад Калядамі й на масьленіцу.

Абавязкі рэлігійныя. Раз школа знаходзіцца ў ц., чарнасоценец сьлядзіў за гэтым ды выгаворываў публічна, калі заўважаў хібы з боку школы.

Скандал. Адзін раз у табэльны дзень 9 траўня (дзень імянін гасудара) ад мужской школы прыйшоў толькі адзін зусім малы хлапец ды толькі два вучыцелі; ад жэнскай таксама мала было й вучаніц, і вучыцелек. Гэта яго, папа, удахнавіла на патрыятычную пропаведзь. Зьвярнуўся да гэтага хлапца са словамі: «О ты, жалкае ісклучэньне! Скажы сваім таварышам вучням і вучыццям сваім, што яны сугуба (удвайне) не ісполнілі доўгу: не прыйшлі памаліцца Мікалаю Ўгодніку і за цара-бацюшку» і г. д. Доўга ён граміў адсутных. А гэта чулі другія чарнасоценцы з ахранкі. Выйшаў скандал, які доўга трэ было замазваць ды зносіць.

Музыка. З матэрыяльнага боку школа была добра абстаўлена, дзеля чаго мела вучыцеля музыкі, аркестар, клясы ручное працы. Музыкаю займалася невялікая група хлапцоў на духавым струманце й скрыпках. Вучыцель музыкі Ўладзімер Кац.

Ручная праца. Клясы ручное працы былі добра абстаўлены, складаліся з аддзелаў: сталярнага, па мэталу, па кардону. За выключэньнем малодшых аддзелаў, усе вучні абавязкова мусілі працаваць у пэўныя гадзіны па сваім абедзе ў тым ці іншым аддзеле, залежна ад узросту. Вучыццелі ручное працы было двух: па мэталу — Валерыян Вайцяхоўскі, ён жа й пісар школы, скончыўшы Тэхнічнае жалезнадарожнае вучылішча, па дрэву й кардону — Аляксандар Грышчанка, скончыўшы Гарадзенскае вучылішча, Пэдагагічныя курсы й курсы «Ручной працы».

Ваенны строй. «Пацешныя». Здаецца, у 1912 годзе па ўсёй Расеі ў школы сталі ўводзіць «ваенны строй» — «пацешныя», як прадчуваючы неўнікнёную наступаючую вайну. Жалезнадарожныя школы, у тым ліку й нашая, дзе не было ніякіх пераш-

код з боку матэрыяльнага, чуць ня ў першай лініі ішлі ў гэтым сэнсе. Былі ўзяты інструктары ў нашу школу аж два з адпаведнай падгатоўкаю, больш выдзелена гадзін на заняткі строем, уведзены некаторыя цырымоніі ў самой школе, як, прыкладам, каманда дзяжурнага «ўстаць», як уваходзіць у клясу вучыцель, даклад вучыцелю аб колькасці вучняў ды што магло прыключыцца ў часе перамены. У табэльняны дні ды іншыя афіцыйныя свята адбываліся парады на гарадзкой плошчы пацешнымі з розных школаў. Для ўсіх былі мадэлі драўляных вінтовак. На лета пацешныя з Лібава-Роменскіх школаў зьяжджаліся ў Менск у лягеры на некалькі тыдняў. Адным словам, ваеннаму строю й пацешным шмат удзялялася й часу, і ўвагі, і сродкаў. Хлапцом гэта, зразумела, падабалася, яны стараліся, і агульнае ўражаньне, прынамсі, унешняе, было ня згоршае.

Інструктар пацешных. Інструктарам пацешных на ўсю Лібава-Роменскую дарогу быў назначаны якісь ахвіцэр зь якойсь вайскавай часьці, кватэраваўшай у Менску.

Калегі мае. Шмат было калегаў з мужской і жанскай школ. Дзякуючы маёй даверчывасьці, ужыўчывасьці, агульнай веры ў чалавека ад самага пачатку аж да выезду з Гомелю ў мяне з усімі захаваліся прыцельскія адносіны. Найбліжэйшым быў для мяне калега Міша Любецкі, які разам са мною вучыўся і ў пачаткавай школе, і ў сямінарыі. Гэта як выключэньне з усіх калегаў. Затым быў блізкі яго дзядзька Канстанцін Любецкі, затым у вельмі добрых таварыскіх адносінах былі пажылы вучыцель Іван Бакіш — сымпатыя Мішы Любецкага, Алёна Каўроўская (пазьней Піянткоўская) мне вельмі падабалася як жанчына, зь ёю мы дружылі, нягледзячы на тое, што ў яе быў жаніх, які ведаў аб гэтай дружбе. Яна была маладая прыгожая жанчына, я ёй шмат памагаў у працы. Яна цаніла мае адносіны ды таксама шчыра да мяне адносілася.

Падабалася яшчэ вучыцелька Алёна Шкеціна, але была нейкая нелюдзімая, што шкодзіла збліжэньню. Рэшта для мяне былі больш-менш безразьлічныя, але зусім добрыя адносіны.

Правады. Насколько былі шчырыя і таварыскія адносіны ўсіх калегаў, сьведчыць той факт, што калі я вырашыў вучыцца далей у вучыцельскім інстытуце пасля пяцігадовай працы, то яны — калегі — наладзілі малебен у вучыцельскай ды прэзэнтавалі мне шыкарны мрамарны пісьменны прыбор, каштаваўшы тады 25 рублёў. Гэта была для мяне дарагая штука, як памятка аб спаўпрацы й таварыскіх адносінах маіх калегаў.

Вячэра. У падзяку й на разьвітаньне я частаваў дарагіх калегаў вячэраю, якая працягнулася далёка за поўнач у сымпатычным каляжанскім настроі.

Абцяньне. Такія цёплыя адносіны калегаў змусілі мяне рашыць загадзя і даць слова вярнуцца па сканчэньні інстытуту, што я й прабаваў рабіць у 1917 годзе, але рэвалюцыйныя разрухі ды пасля нямецкая акупацыя перашкодзіла гэтаму.

Знаёмыя. Хоць агулам знаёмых было і шмат, але на асаблівую ўвагу заслугоуюць нямногія. У той час вучыцельства пачатковых школаў не залічалася да вышшага грамадзянства ў павятовым ці губэрнскім горадзе. Так што ў нас было сваё грамадзянства, амаль цалкам складаўшаеся з вучыцеляў і вучыцелек ды іх сямействаў. Прыемныя для мяне сямействы, дзе я часта бываў ды чуўся як належыць, наступныя.

Каўроўскія. Сям'я каляжанкі Алёны Каўроўскай — яе сымпатычная, хоць бедная хворая матка Лідзія Афанасьеўна ды прыгожая сястра Маруся. У іх я з год быў на кватэры. Вельмі добра чуўся ў маральным сэнсе ў гэтым сымпатычным сямействе.

Маруся часта дастаўляла мне прыемнае, надзяваючы на сябе «матылэ». Ёй, стройнай дзяўчыне, вельмі ішло. Амаль заўсёды ў іх бываў, як жаніх Алёны, студэнт сымпатычны Аляксандар Піянткоўскі. Пасьля ён жаніўся зь ёю, ды жылі ўжо ў ягоным доме. У іх быў брат мастак, які ўсю кватэру ўвешаў сваімі малюнкамі. Але ён няўдачнік, якісь алькаголік ды фізычна нядошлы.

Маскавенкі. Другое найсымпатычнейшае сямейства, дзе я таксама быў на кватэры нешта 2,5 гады — гэта ўдава-генэральша мадам Маскавенка з дочкамі Вераю, Кацяю ды ўнучкамі Лідаю й Наталі. Вера была вучыцелькаю 2-х класавай царк.-прыходзкае школы, вельмі любіла музыку, на раялі часта грала, скончыла музыкальную школу. Жылі яны заможна, мелі шыкарную кватэру зь вялікаю заляю, адлічаліся гасцэпрыемствам і хлебасольствам. Гэта сапраўды быў дом, дзе можна было маральна аддыхнуць. Матка іх трымалася якась абасаблена. *Верачка.* Верачка, як яе называлі ўсе па сымпатыі да яе, была маладзец, хоць пакрыўджана нашчот характава прыродаю. Але яе духоўныя якасьці проста зьялі, як вясеньняе сонца. Яна выкладала матэматыку й любіла гэты прадмет. Вельмі любіла Вера тэатар і канцэрты. Я ёй складаў кампанію на гэтыя забавы. Пасьля майго ад'езду яна выйшла замуж за нейкага студэнта Гюнтэра. Ня ведаю, ці яна шчасліва ад гэтага замужаства, ці не. У кожным разе гэта сьветлая асоба заслугуе на лёсе добрае, ды ад душы ёй жадаю посьпеха ў далейшым жыцьці.

Каця. Каця — старэйшая за Веру, прадстаўляе процілежнасьць Веры ў некаторых адносінах. Перш за ўсё яе характар быў жорсткі, страпцівы; яна была прыгажэйшая за Веру; да раяля навет і не падыходзіла — ніколі на ім навет і ня дрэнкала; таксама любіла тэатар; была добрая гаспадыня: яе фабрыкацыі пірагі з рысам, яблыкамі ды мясам усім знаёмым былі добра ведамы. Бедная Каця захварэла ды ад нейкага кашлю раптоўна й памерла. Вечная ёй памяць! Гэта была, як кажуць, дзяўчына «бой».

Ліда й Ната Касуновіч. Лідачка й Ната — іх пляменьніцы-гімназісткі, тады ў старэйшых класах гімназіі, у характары падзяліліся: Лідачка — копія Веры, а Ната — копія Каці. У годзе майго выезду Лідачка ўжо скончыла гімназію ды выйшла замуж за майго калегу вучыцеля Грышчанку. У 1916 годзе яны ўжо мелі сына Бору.

Беневаленскія. З жанскай жалезнадарожнай школы добрыя знаёмыя былі пажылая дама ўдава Кацярына Фірсаўна Беневаленская і яе дачка, тады быўшая курсістка Бястужэўскіх матэматычных курсаў у Петраградзе. Гэта быў сапраўды інтэлігентны й сымпатычны куточак, дзе я таксама адпачываў маральна й свабодна дыхаў. Прыгожая развітая дзяўчына Вера ў адзін час навет моцна падабалася, ды мы адзін год вельмі рана зь ёю страчалі вясну, нешта аж зь лютага месяца, амаль штодзень у сумеркі хадзілі на прагулку па высокім месцы ўздоўж жалезнадарожнай лініі да самага маста праз раку Сож. Памятаюцца гэтыя месячныя вечары зь лёгкім туманам ад выпарэньняў. Кожды раз заставаўся на мосьціку аднымі пад гучыстымі вербамі. У доме іх быў раяль, ды Вера грала на ім, але ня так, як Вера Маскавенка. Вера была абшчыцельная, любіла прагулкі й пікнікі, зьбірала цяжкую на паймо публіку. *Маёўка.* Адзін раз яна мяне падвяла. Запрасіла на прагулку на лодцы па Сажы дзвёх сваіх знаёмых дам, матку, а з мужчын толькі мяне аднаго. Дзень быў сонечны, жаркі. Трэ было проціў цяжэньня падняцца нешта ад 3 вярсты да адложыстага берагу, дзе ў Сожуліваецца яе прыток Іпуць. Вёсламі працавалі толькі яна ды я: калі яна кіравала, то я пхаў лодку, і наадварот. Мы зь ёю страшна замучыліся, усе далоні былі ў маза-

лэх. Колькі з нас вылілася поту?! Мы былі чырвоныя як ракі. Доўга нам памяталася гэтая прагулка! Наагул Вера была энэргічная дзяўчына. Па сканчэнні курсаў яна выйшла замуж за прысяжнага Максімава, які штось адзін год працаваў у нашай школе ды выехаў аж у Данскую ці Кубанскую вобласць у Армавір. Вера з маткаю любілі поўдзень, штолета выяжджалі ў Сочы на Закаўказьзе на самым беразе Чорнага мора.

Толькі прыемныя ўспаміны асталіся ад слаўных Беневаленскіх.

Сымпатычная Груня. У апошні год перад выездам з Гомелю, гэта значыць у 1912-ты, я пазнаёміўся тады яшчэ з гімназісткаю 8-й клясы Грунюю Кашура. Гэта прыгожая дзяўчына з аграмаднымі блакітнымі вачыма зьвярнула на сябе маю ўвагу. Яна была падругаю Ліды Касуновіч, якая мяне й пазнаёміла зь ёю. Мне ў Груні яшчэ падабалася дзявочая скромнасць як гімназісткі. Здалёк пачаліся ўхажваньні. Я бываў у іх доме. Сямейства іх вялікае: браты й сёстры вучыліся яшчэ таксама ў сярэдніх школах.

Рожы. У 1913 годзе яна канчала гімназію, вельмі баялася, а я яе супакойваў, насіў ёй букеты рожак, якія ў сваю чаргу дарыла мне ўжо будучы дамаю Алёна Піянткоўская (з Каўроўскіх). Рожы падтрымлівалі яе настрой. Гэта была вельмі прыемная для мяне вясна. Мне яна падабалася штораз больш.

Перапіска. Па сканчэнні гімназіі яна дастала месца вучыцелькі ў Рачыцкіне ў в. Рудня. Я ў гэтым жа 1913 годзе выехаў з Гомелю ў Магілёўскі інстытут. Цэлы год ішла ажыўленая перапіска між намі. Я зь ёй адной з гомельскіх знаёмых перапісваўся. На другі год працы яе ў школе бацькі яе «выдалі амаль насільна замуж» за якогась пажылога, але багатага, з хутарам, суседа яе бацькоў, таксама жывучых на хутары. Перапіска абарвалася. Пазьней я чуў, што яна вельмі незадаволена сваім замужствам. Так бедная маладая дзяўчына, не пабачыўшы сьвету й жыцця, упрэглася ў сужыцце з пажылым, неадпаведным ёй чалавекам. Я яе вельмі шкадаваў, што зь ёю так сталася. На жаль, пасля яе замужства не давалася й пабачыцца.

Таварыства. Таварыства было аграмаднае. Яно складалася пераважна з вучыцеляў і вучыцелек жалезнадарожных школаў мужской і жанскай Лібава-Ром. дарогі, з школы жалезнадарожнай Палескай дарогі і 2-кляснай жанскай Праабражэнскай царк.-прых. школы. Але агулам неяк яно ня клеілася. Ні сходаў дзелавых, ні агульных прагулак не рабілася.

Маёўкі. У працягу майго пабыту ў Гомелі толькі лічаныя разы ўдалося невялічкаю групаю выехаць на маёўку на Мельнікаў Луг уверх па Сажы на лодках на 3 вярсты.

Ініцыятарам падобных прагулак была група з Аляксандра Грышчанкі, Канстанціна Разяновіча, Івана Баніта, мяне, Ганны Знаменскай, Алены Каўроўскай. Ды фактычных вучаснікаў да гэтае групы далучалася яшчэ нямнога.

Настроі. Трэба наагул адзначыць, што тагачаснае вучыцельства пачатковых школ насіла цяжкую пячатку апатыі, недавольства сваім палажэннем грамадзкім, матэрыяльным, кожны прыглядаўся куды б толькі ўцячы, каб больш атрымоўваць пэнсіі. Ды сапраўды, палажэнне іх было жалкае, прыніжанае, заядала нястача; сямейным проста жыцця не было: трэ было дарабляць яшчэ прыватнымі «грашовымі» лекцыямі пасля сваёй цяжкае працы.

Частыя зьмены. Гэтае незадавольства было прычынаю таго, што вучыцелі мяняліся, як у калейдаскопе: пабудзе год, два, тры ды выходзіць; толькі нямногія падоўгу засяджаліся на адным месцы. Штогод мяняліся вучыцелі ў нашай школе. Зразуме-

ла, што гэта дрэнна адбівалася на справе школьнай.

Плата. Пэнсіі ў месяц атрымлівалі прыблізна 40 рублёў. Эмэрытурай не былі забяспечаны. Вось кожны і стараўся знайсці сабе лепшы выхад.

Прывілеі. Адно, што вабіла вучыццалёў да жалезнадарожных школаў — гэта дармавыя білеты на праезд па казённых жал. дарогах хоць па ўсёй Расеі: чатыры білеты ў год па сваёй дарозе туды і абратна і па чужых дарогах. Даваліся білеты і сям’і.

Невыкарыстаньне. Але і гэтыя білеты не выкарыстоўваліся вучыццалёў дзеля браку грошай і неарганізаванасці. Ня ладзіліся нават навуковыя экскурсіі. Так і марнаваліся дармавыя білеты. А можна было б шырока іх выкарыстоўваць.

Мая грамадзкая праца. Наагул, грамадзянства таго часу не магло пахваліцца грамадзкаю працаю нават дзеля незалежных ад яго самога прычын. Грамадзкая праца і арганізацыі абыходзіліся з боязьні, каб не распаўсюджвалася «крамола», якой улада вельмі баялася ды ў кожнай арганізацыі грамадзкай нахілена была бачыць праявы гэтай крамолы, небяспечнай для ўлады. Грамадзкая праца агранічвалася часовымі патрэбамі, як, прыкладам, збор ахвяраў на галадаючыя губэрні.

Дабрадзейная. Я заўсягды, як і наагул вучыццалёў, браў жывы ўдзел у зборы на галадаючых ды штогод на змаганьне з тубэркулёзам; гэтыя зборы тады былі навіною, так што абстаўляліся вельмі дэкаратыўна і ўрачыста.

Культурна-навуковая. У гады маёй бытнасці ў Гомелі залажылася «Пэдагагічнае вобчаства», якое досыць энэргічна распачынала сваю працу. Я быў сябрам гэтага культурна-навуковага вобчаства. Удзел у ім для вучыццалёў вельмі быў карысны ды я выкарыстоўваў зь яго. Вобчаства складалася зь некалькіх сэкцыяў, так што кожны пэдагог мог заўсягды знайсці сабе адпаведную працу.

Самаадукацыя. Мая адукацыя вучыццальскай сэмінарыі і палажэньне вучыццалёў пачатковай школы мяне не задавальнялі. *Незадаволенасць.* Гэтая «адшыбленасць» вучыццалёў пачатковай школы асабліва адчувалася ў горадзе, дзе ёсьць сярэднія школы. Вучыццалёў пачатковых школаў былі як бы ніжшае пароды. Ад іх адхрышчваліся і вучыццалёў сярэдніх школаў, і «вышшае грамадзянства». Сваёй вучыццальскай арганізацыі мы ня мелі, маральнай падмогі і імпульсу да крытычных адносінаў ніадкуль не было. *Шуканьне выхаду.* Вось гэтыя акалічнасці і сталі мяне варушыць з коснасьці, будзіць да шуканьня выхаду. Шырокага размаху, зразумела, не магло быць дзеля браку сродкаў ды, апроч таго, я мусіў даваць адукацыю малодшых братам і сястры. На мне ляжаў гэты абавязак. Дзеля гэтага і выбіралася найбольш адпавядаючая гэтым акалічнасьцям дарога. Трэ было і вучыць, зарабляючы грошы, і самую гатавацца да перамены на лепшае. Найкарацейшы шлях да гэтага мэты — гэта здаць экзамэн на «дамашняга вучыццалёў», права якога давала магчымасьць працаваць у тагачасных «гарадзкіх вучылішчах», дзе вучыццалёў ўжо былі забяспечаны добра матэрыяльна, эмэрытурай і «чынамі».

Экзамэны. Для скончыўшых сэмінарыі экзамэн на гэтае званьне быў скарочаны: толькі з таго прадмету, які выбіраеш спецыяльнасьцяю, экзамэн пісьменны, «калёквіюм» і даць практычныя лекцыі. Я выбраў прадметы — рускую мову і геаграфію; рускую мову — таму што лепш яе ведаў, бо выкладаў у школе, а геаграфію — таму што гэты прадмет мне больш падабаецца.

Тэмы. Напрадвесні ў 1912 годзе трымаў экзамэны пры гомельскай гімназіі. З гісторыі расейскай літаратуры была тэма «Отличие элегий Лермонтова от элегий Пушкина».

кина»; з мовы «Сынтаксычнае значэнне местаіменіяў». З геаграфіі агульнай — «Происхождение островов» і з геаграфіі Расеі «Значение русских рек».

Непаразуменьне. З тэмай з расейскае літаратуры выйшла непаразуменьне. Я памыл-іўся ды ўзяў тэму шырэйшую: «Отличие лирики Лермонтова от лирики Пушкина». Але гэтая памылка добрым экзаменатарам вучыцелем Язэпам Бабарыніным не была кепска істалкована ды не пацягнула для мяне непрыемнасці, бо гэта тэма труднейшая.

Практычныя лекцыі. Пісьменныя экзамены былі зданы, «калэквіюмы» таксама, трэ было даць практычныя лекцыі ў гімназіі. З расейскае мовы даваў лекцыі ў 2-й клясе на тэму — «Сложносочинённые предложения», а з геаграфіі ў 4-й клясе на тэму аб Бэльгіі. Лекцыі прайшлі ўдала. Такім чынам я вытрымаў усе задуманыя экзамены.

Шуканьне месца-пасады. Пасля экзамену я стаў шукаць ужо пасады ў Вышэйшых пачатковых школах. Дзеля гэтага ездзіў і ў Віленскі Округ Навуковы, і ў Менскую Дырэкцыю народных вучылішч, таксама паслаў заявы ў Рыскі і Варшаўскі Навуковы округ. Але месца нідзе не дастаў.

Агранічэнне правоў. Акурат у той час рэфармаваліся гарадзкія вучылішчы ў вышэйшыя пачатковыя школы, у якіх перавагу давалі сконшчыўшым Вучыцельскія інстытуты ды навет рэдукавалі вучыцеляў зь іншымі меншымі правамі, у тым ліку й «дамашніх вучыцеляў», званьне якога я здабыў. Адначасна ўводзіліся новыя штаты, у якіх вучыцелі Выш. пач. шк. матэрыяльна добра забяспечваліся.

Новы плян. Такім чынам, дзякуючы апошнім зьменам у вышэйшых пач. школах мой плян рухнуў. Трэ было шукаць іншай дарогі для паляпшэння свайго быту.

Вастрогаўскія курсы. Яшчэ ў 1910 годзе ў мяне была думка, ці не пайсці ў папы, якія матэрыяльна добра былі забяспечаны. Тады гэтага званья навет лёгка можна было дабіцца. У Маскве былі адкрыты спецыяльныя багаслоўскія курсы пад кіраўніцтвам якогась Макара Вастрогава. Адно толькі мяне ўтрымала ад гэтых курсаў, што па сканчэнні перасылалі ў Сібір, куды я не хацеў тады ехаць.

Уплыў старшага Любецкага. Старшы вучыцель гомельскай школы К. Любецкі не даваў пакою і свайму пляменьніку, і яго таварышу — мне. Ён усё пілаваў нас, каб мы паступалі ў вучыцельскі інстытут. У 1912 годзе яго пляменьнік Міша Любецкі такі паступіў у Віленскі Інстытут.

Падгатоўка ў інстытут. Пасля ўсяго гэтага заставалася і мне ісці ў інстытут. У працягу школьнага году 1912—1913 я заняўся падгатоўкай.

Паступленьне ў інстытут маскоўскі. Правінцыяльныя інстытуты мяне ня вабілі, цягнула мяне ў сталічныя гарады. Лепш тады была пастаўлена справа ў Маскоўскім інстытуце. Туды я й паехаў на экзамены ўвосень 1913 году. Конкурс быў калясальны: зьяжджаліся вучыцелі з усей Расеі.

Трудныя экзамены. Экзамены былі вельмі цяжкія, асабліва з матэматыкі. Пісьменная задача была вельмі замыславатая, шмат дзеянняў з самымі невялікімі чысламі, так што калі знаць плян задачы, то можна яе рашыць вусна. *Правал.* Час на экзамены быў агранічаны. Я задачы ня кончыў ды атрымаў незадавальняючую адзнаку. Але да далейшых экзаменаў быў дапушчаны. У выніку ў конкурс я не папаў ды благапалучна вярнуўся дахаты.

Паступленьне ў Магілёўскі інстытут. У верасні таго ж 1913-га адкрываўся Вучыцельскі Інстытут у Магілёве. Я паехаў туды, вытрымаў экзамен ды быў прыняты

як стышэндзянт. А 1 кастрычніка развітаўся з Гомелем ды пераехаў у Магілёў, дзе правучыўся тры гады — аж да 1916 году.

Новая дарога. Пакуль што ступіў на дарогу для дасягнення лепшага будучага. Гэты момант задавальваў яшчэ й тым, ды ашчаднасьці ў жалезнадарожнай касе давалі магчымасьць плаціць за навуку брата Вінціка.

Заклучэньне аб гомельскім пэрыядзе. Ітак, гомельскі пэрыяд майго жыцьця і працы пачаўся 12 лістапада 1908 году, а закончыўся 1 кастрычніка 1913 году, значыць, цягнуўся аж 5 гадоў. Гэты пэрыяд служыў для мяне пераходным пунктам, хоць і цягнуўся досыць доўга. У гэты час я шукаў сабе дарогі; прабаваў ісьці па аднэй — не ўдалося, пайшоў па другой. У навучальным сэнсе ён мне мала даў, затое ў маральным даў шмат. Я пазнаёміўся з гарадзкім жыцьцём, яго грамадзянствам, з харошымі калегамі, тут я пачаў грамадзкую працу ды пачуў і пазнаў яе смак. Гэты пэрыяд даў мне такіх знаёмых, аб якіх добрыя ўспаміны засталіся глыбока ў маёй душы, якімі пасыла аж да апошніх дзён я падмацоўваўся ў цяжкія мінуты неспакойнага жыцьця. Дзякуючы гэтаму пэрыяду я не завяў у глухой вёсцы, як гэта здараецца з нашым братам, а наадварот, я папоўніў свае веды, расшырыў кругазор сьветагляду, ды сфармаваліся асноўныя рысы майго характару.

Прыкрасьцяў, вялікіх няўдачаў, промахаў, цяжкіх перажываньняў у гэты пэрыяд я ня меў, што мо ў значнай меры паспрыяла ва ўзгадаваньні майго аптымістычнага пагляду, веры ў людзей.

З найвялікшаю ахвотаю вярнуўся б у Гомель на працу, але, на жаль, па-першае, аддзяляюць мяне ад яго краты жалезныя, па-другое, няшчасная граніца.

Ды сам па сабе горад Гомель, насколькі я ведаю гарады нашага краю, ёсьць адзін зь лепшых гарадоў і бальшых. Яго палажэньне на высокім берагу параходнай ракі Сажа і на скрыжаваньні дзвёх дарог гавора само за сябе. А яго ўнешні выгляд з жывым кіпучым жыцьцём каля 100-тысячнага (ці цяпер мо больш) насяленьня цягне сільна таго, хто яго ўжо ведае.

Няхай жыве Гомель!

Няхай жывуць слаўныя гамяльчане. Цяпер ён на палажэньні губэрнскага гораду. Не магу яшчэ не дадаць аб тым, чым ня ўсякі губэрнскі горад можа пахваліцца: 1) мае добра расплянаваны і збудаваны трэк з адкрытаю сцэнаю і летнім тэатрам; 2) у сяродку гораду пры галоўнай вуліцы агромністы парк зь цянiстымi дрэвамі, фантанамі, рэстарацияй і інш.; 3) хоць невялікі сквэрк на высокім выступе над ракою зь летнім тэатрам; цудоўны, устроены на манер сталічных парк пры замку князя Паскевіча-Эрванскага. Брак толькі тады было зiмняга тэатру, а летніх аж два тэатры.

МАГІЛЁЎСКИ ПЭРЫЯД (АД 1.10.1913 ГОДУ ДА 30.07.1916 ГОДУ)

Праца ў інстытуце. 1.X.1913 я пераехаў на сталае жыцьцё ў Магілёў. Зусім іншы горад, новыя знаёмыя, новыя таварышы. Праца ў інстытуце хоць і ня трудная была, але вельмі шмат было. Практыкавалася лекцыйная сыстэма, так што кожны дзень была неадкладная і неабходная праца. Большасць прадметаў у першы год было паўтарэньне, былі зусім новыя прадметы, якімі я зацікавіўся. У працягу трох гадоў ішла ўпартая праца па праграме, якая фактычна далёка выходзіла за рамкі афіцыйнай праграмы.

Адсутнасць наглядных дапамог. Інстытут быў толькі што адкрыты, апроч голых сьцен ды падручнікаў жадных дапамог наглядных не было. Навет такія прадметы, як фізыка й хімія, трэ было вучыць выключна па падручніках і браць насуха памяццю. Так што памяць сільна абцяжвалася.

Вучыцелі. Склад вучыцеляў і дырэктар былі няважныя, навет больш таго, дрэнныя, сказаў бы: фармалісты, рутынэры, некаторыя бяздарныя як пэдагогі, некаторыя маладыя зусім, нявобразныя, ды быў яшчэ аджыўшы, некі адстаўны інспэктар народных школ нехта Якаў Тэадаровіч. Зь яго выкладаньня была камэдыя: бывала, запутаецца ў формулах хімічных ці фізычна-альгебраічных, закашляецца, так што нам, вучням, прыходзілася яму памагаць. А сьмеху колькі! Малады, нявобразны быў вучыцель матэматыкі Яўген Амархновіч. Гісторык і географ Міхал Руднеў бяздарны, якісь захудалы. Філёляг Віталія Сакалоў нешта ні сёе ні тое. А дырэктар Уладзімер Тычынік, быўшы дырэктар Сьвіслацкай вучыцельскай сэмінарыі, — і бяздарны, і гультай. Толькі поп Мікалай Гамалко, а пасья айцец Маркоў побач з прадметамі багаслоўскімі шмат давалі ведаў зь філязофіі.

Рэжым. Нягледзячы на тое, што мы былі людзі й дарослыя (некаторыя мелі па 30 гадоў), і з практыкаю, і скромныя, і працавітыя, рэжым тасавалі да нас суро́ва: абавязковыя штодзённыя адведзіны клясаў, хаджэньне ў царкву гавець і г. д. З гэтага боку дык асабліва вымагальны быў дырэктар.

Будынак. Першы і другі год інстытут функцыянаваў ва ўласнаарандаваным будынку па Выхаўскай вуліцы радам з былым Жэнскім эпархіяльным вучылішчам. А на трэці год з прычыны рэквізыцыі для войска нашага будынку займаліся ў мужчынскай гімназіі па Садовай, здаецца, вуліцы.

Таварышы. У нашай клясе было 35 калегаў-вучыцеляў, якія ўжо мелі пэдагагічнае практыкі ад 2 гадоў да 7 гадоў; былі й жанатыя. Людзі прыблізна аднаго пакрыю былі, як вучыцелі, але сярод нас былі і зь ярка індывідуалістычнымі рысамі. Паходзілі пераважна з Магілёўскай, Менскай, Віцебскай, Гарадзенскай губэрняў і іншых. Значны працэнт быў і зь бежанцаў. Прыпомню, каго яшчэ не забыў.

1. Вадэ́йка Канстанцін.
2. Воўчанка У́ладзімер.
3. Барыс Максім.
4. Гарбуноў.
5. Дыдэ́рка.
6. Дземянюк Цярэ́нці.
7. Дзячэ́нка.
8. Кавальскі Сьмо́н.
9. Каменскі Міхал.
10. Косьці́н.
11. Лукашо́нак.
12. Лі́наў.
13. Матэ́нюк Павал.
14. Міні́ч Іван.
15. Мяцельскі Міхал.
16. Навумча́нка.
17. Сіцько.

18. Стамарчук-Герасіменка Іван.
19. Семінько.
20. Чэпik Ермалай.
21. Шапялевіч Кост.
22. Шманцар Мікалай.
23. Шнаркевіч Язэп.
24. Поляк.
25. Шахлевіч.
26. Маргуноў.
27. Падвіч.
28. Радкевіч.
29. Сухаверхі.
30. Удод.
31. Якаў.
32. Тамашчык Пав.
33. Кішнель Ляксей.

Пяцёх таварышаў ніяк цяпер не магу прыпомніць.

Сужыцелі. Мініч. Інтэрнату ў нас не было, жылі мы па прыватных кватэрах па адным, двое, трое; параскіданы былі па ўсім горадзе, але больш прытулілася ў раёне, дзе быў Інстытут. Два гады я быў на дзвёх кватэрах з сябрам Мінічам Іванам з Мазырскага павету з м-ка Леніна. Гэта быў сымпатычны, добры, ужыўчывы таварыш, з якім мы два гады пражылі дружна. Я яго называў сваёю жонкаю. Жылі мы ў 1913—1914 гадох на Малой Завальнай вул. № 25 у дзвёх дзяўчын Ісакавых, а ў 1914—1915 гадох на Ёсепенскім завулку ў адстаўнога часнага гарадзкога прыстава Станіслаўскага. Гаспадары як першае, так і другое кватэры былі харошыя людзі, добра нас кармілі, пакоі былі немалыя; плата тады была невялічкая — першы год, здаецца, плацілі па 15 рублёў і другі год, здаецца, па 17 рублёў за кватэру і поўнае сталаваньне.

Матэнюк. На трэці год 1915-ты—1916-ты з Мінічам і Матэнюком жыў ужо ў другім канцы гораду над Дняпром, на так званым Бранскім спуску (спуск з высокага берагу к рэчцы), у адной клясавай дамы Асмалоўскай, карысталіся толькі кватэрай, абедалі ў сталовых, а сьняданьне і вчэрну рабілі самі.

Суседка Дуня. Чуліся мы й тут добра. Суседка ў нас была сымпатычная кватарантка, маладая дзяўчына Дуня, зь якою мы ў вольныя гадзіны фліртавалі празь сьцяну й беспасярэдна. Яна служыла ў земскім зьездзе. Гэты флірт ня вельмі падабаўся нашай гаспадыні.

Пажар. Прыслуга была прыхадзяшчая, якаясь малая яшчэ дзяўчына. Адзін раз яна вынесла не зусім патухшыя вуглі ў чулан. Вецер іх разьдзьмухаў, ды загарэўся дом, гэта было нешта пасья Каляд, удзень, у другой якраз гадзіне, як мы з калегам былі ў клясе, а гаспадыня з кватаранткаю былі дома. Яны крыху сваіх рэчаў вынеслі, а нашы ўсе як ёсьць пагарэлі. Мы засталіся толькі з тым, што было з намі: пальто, касцюм ды 3—5 кніг. Апроч пасьцелі, бялізны, летняга пальта й касцюма ў мяне згарэлі: 1) пісьменны прыбор, што падарылі мне калегі пры ад'ездзе з гомельскай школы; 2) чужая скрышка калегі Сталярчука; 3) ды досыць шмат кніг розных заматак, дакумэнты і іншыя рэчы.

Пасьля лекцыяў у 2 гадзіны мы спакойна ішлі дахаты. Чуем, бачым, што гарыць наша кватэра. Тады мы бягом. Але было позна. Дом быў ахоплены полымем. Нас разабраў, памятаю, нейкі нэрвовы доўгі сьмех.

Тады мы страшна былі сярдзітыя на гаспадыню. А яна сабе абсмаліла чуб, як высветлілася.

Новая кватэра. Нам трэ было абзаводзіцца новымі неабходнымі рэчамі ды шукаць новую кватэру. Прышлі на помач добрыя людзі, ды мы хутка знайшлі кватэру: на Барысаўскім завулку ў адстаўнога палкоўніка Давідовіча. Там мы, тры пагарэльцы, ізноў устроіліся, ды гэтая кватэра была апошняю для мяне ў Магілёве. Гаспадары былі сымпатычныя старыкі: адстаўны палкоўнік, яго жонка, замужняя дачка з дваімі дзяцьмі. Іх сын і зяць былі на вайне.

Прыватныя лекцыі 1914—1915 гадоў. Маю прыемныя ўспаміны аб прыватных лекцыях, якія я даваў у Магілёве. На другі год быцьця ў Магілёве, г. зн. у 1914-тым—1915-тым, мяне запрасілі рэпэціраваць гімназістку 2-й клясы й гатовіць хлапца ў 1-ю клясу рэальнага вучылішча. Гэта была сям'я губэрнскага інжынэра-архітэктара Піпаева: матка Анна Андрэўна, гімназістка 6-й клясы гімназіі Ліза, гімназістка 2-й клясы Каця й хлапец Міша. Бацька жыў у Екацерынаславе. Жылі яны ўзімку ў Магілёве, а на лета выяжджалі на свой хутар за 18 вёрст ад Магілёва направа ад Бабруйскае шасы.

Апроч таго, яшчэ гатаваў у 1-ю клясу гімназіі Андрушу Маскоўцава, сына Варвары, сястры мадам Піпаевай. Бацька Андрушы тады ўжо быў забіты на вайне. Піпаевы плацілі мне 25 рублёў, а Маскоўцава 10 рублёў.

Як бацькі, так і дзеці былі мілыя. Пацешны быў Міша. За зіму мае хлапцы не прыгатаваліся к вялікаму конкурсу, так што мусілі гатавацца яшчэ празь лета.

Андруша паспрабаваў быў экзаменавацца ўвесну, але сьцяўся.

Кандыцыі. На лета Піпаевы запрасілі мяне на кандыцыі на свой хутар «Гусьлішчы». Я выставіў варункі: 40 рублёў у месяц і поўнае ўтрыманьне. Яны згадзіліся, ды я паехаў. Гэта было ў 1915 годзе. Праца тая самая, часу займала нямнога. Андруша таксама прыходзіў з свайго хутара за 1/2 вярсты.

Гусьлішчы. Гусьлішчы некалі быў аграмадны панскі двор, гаспадаром якога быў стацкі саветнік Андрэй Папоў, які ў адзін час быў папячыцелем Віленскага навуковага округу. Па сьмерці Папова двор быў падзелены паміж 2-х братаў і 6-х сясьцёр. Асяродак з збудаваньнямі старымі дастаўся маёй гаспадыні Піпаевай. Двор ляжыць паабাপал праежджай публічнай дарогі ды пры рэчцы. Тут жа, за садам, цягнуцца вялікі страявы лес. Мясцовасьць вельмі жывапісная. Усе выгады: лес, луг, рака, поле.

Сям'я Паповых. Тыповы малюнак прадстаўляла сям'я Паповых, якая ўладала гэтым некалі аграмадным дваром, а цяпер падзеленым аж на 8 частак. Тыповы малюнак разваленага й фізычна й маральна дваранскага гнязда. (Папова Вольга Канстанцінаўна.) Сам Папоў, відаць, памёр даўно. Засталася старуха жонка, якая зрабілася ня то бікаватаю, ня то здзяцінела. Жыве ў горадзе бязвыезна й нікуды не выходзіць, абкружыла сябе сабакамі рожнай пароды. Цікава, калі адзін раз мы з ёю пасяля 2-дзённага побыту ў Гусьлішчах прыехалі ў горад і ўвайшлі ў кватэру, то сабакі паднялі страшэнны брэх, скавтытаньне, вышчэ, кідаюцца к ёй на рукі, на галаву, ліжуць твар. Для мяне гэта было першае здарэньне, і я здзівіўся. А яна мяне супакойвала, кажучы, што гэта яны стараюцца ад радасьці. Відаць, што яны сапраў-

ды былі вельмі рады. Я чуў, што яна калісь мела крыху памяшаньне вума.

Сыны Паповых. Адзін сын Паповых, малодшы Пеця, гадоў 25-ці форменны эпілепсык, фізычна зусім не разьвіты. Другога, студэнта Аляксандра, ня ведаю, быў тады на вайне, ды ў 1915 годзе ўвесну быў забіты пад Смаргоньню.

Дочкі. Дачок было аж шэсьць. Сярод іх ёсьць і разумныя й дзельныя, як мая гаспадыня Ганна, але большасьць зь іх зь якімісь страннасьцямі. Чатыры зь іх выйшлі замуж, а дзьве малодшыя — Ліза і Люся — незамужнія. Цікавы тып у той час, г. зн. перад рэвалюцыяй, прадстаўлялася сабою Люся. Прыгожая, скончыла гімназію ды паступіла на якіясь вышшыя курсы, любіць музыку, з дэмакратычнымі нахіламі; за дэмакратычныя выхадкі яе не любілі іншыя сёстры. Бывала, як яна дома, знойдзе якоесь дзіця каравае з дваравых ці з вёскі, возіцца з ім: умые, прычэша, пасадзіць каля сябе за стол за абедам. Апроч таго, у яе ёсьць якісь псыхічны дэфэкт: упартая да крайнасьці, неўгамонная, ня лічыцца ні з кім і ні з чым. Сярод дачок згоды не было, часта навет сварыліся, дзякуючы нявытрыманасьці некаторых зь іх.

Найразумнейшая, найсымпатычнейшая й дзьяльнейшая была мая гаспадыня Ганна Піпаева, яна ж, здаецца, і самая старэйшая. Была неўтамімая гаспадыня, якая з поўным посьпехам спраўлялася з хутарам сваім, сястры і брата.

Выгады. Кандыцы прайшлі для мяне з карысьцю. Карыстаўся гэткімі выгодамі: вельмі добрае сталаваньне, добрае паветра, купаньні, прагулкі, ахвота на вальдшнэпы і цецярुकі, катаньне на лодцы, лоўля рыбы і г. д. У маральным сэнсе таксама чуўся добра. Апроч Паповых часта прыяжджалі з гораду іх знаёмыя, якія гасьцілі па некалькі дзён. *Знаёмства з Нэляй.* Тут жа пазнаёміўся з падругай Люсі Паповай Нэляй Батурынай — першай маёй нявестай.

Памяць аб Гусьлішчах. Наагул гэтыя першыя і апошнія мае кандыцы аставілі глыбокі і сьветлы сьлед у маёй душы: Гусьлішчы зь іх жыхарамі й выгадамі часьценька мне прадстаўляюцца; а ва ўспамінах знаходжу оддых і прыемныя перажываньні. Зь вялікаю ахвотаю паўстрачаўся б зь імі, а яшчэ з большаю ахвотаю пабываў бы там. Але, напэўна, разьнесла тых жыхароў, а мо некаторых ужо няма і ў жывых.

Прыватныя лекцыі ў 1915—1916 гадох у Чаплеўскіх. Увосень 1915 г., як пачаліся заняткі, той самы нехта Грыгор’еў, што рэкамэндаваў мяне на прыватныя лекцыі к Піпаевым, ізноў запрапанаваў мне лекцыі ва ўдавы па падатным інспэктары Софіі Дзьмітрыеўны Чаплеўскай: рэпэціраваць гімназістку 1-й клясы Лізачку, 2-й клясы Леначку і гатаваць у 1-ю клясу Мішу. Хоць работы было дастатчна, але пасколькі яна сабрана ў аднэй хаце, то часу на яе вымагалася 2 гадзіны, дзеля чаго я згадзіўся працаваць за 30 рублёў у месяц. Слаўныя дзеці, стараліся, паслушныя, так што я быў задаволены імі. Ды ўся сям’я, як сама гаспадыня, яе матка і брат, які прыяжджаў са двара за 3 вярсты, былі добрыя людзі. Гімназісткі мае перайшлі ў старэйшыя клясы, а Міша паступіў у 1-ю клясу.

Дзеці. Лізачка. Горш давалася навука Лізачцы беднай. Гэта было якоесь скромнае дзіця, ціхае, як бы запужанае; гімназічны курс для яе, відаць, быў зацяжкі. Часьценька ёй не павадзілася з адказамі лекцыяў, а матка нэрвалалася ды яшчэ часамі гэтым горш шкодзіла. Бывала, ідзе Лізачка з гімназіі, а яе матка ўжо спатыкае на парозе — ну як і што? Як ні пераконваў яе, што гэта горш шкодзіць дзіцяці, але яна не магла звольніцца ад гэтае прывычкі. *Леначка.* Леначка была іншага характару — бойкая,

сьмелая ды здольнейшая. Асабліва вострая была ў яе памяць. Тры-чатыры разы пра-чытае верш — ужо і знае на памяць. *Миша*. Міша прадстаўляў нешта сярэдняе паміж Лізачкаю і Леначкаю. *Яша*. Фацэтны быў яшчэ дашкольнік Яша, які зь дзівам часамі, а часамі з зайздрасьцю глядзеў на заняткі сясьцёр і брата.

Аб сям'і Чаплеўскіх. Наагул і гэта сям'я была таксама сымпатычная, дзе ў воль-ных часіны я таксама маральна аддыхаў. Але што зь імі здарылася пасья рэвалюцыі? Як заможнага паходжанья (памешчыцкага), мусіць, не абмінула іх вална разрухі ды грамадзкай вайны.

Рэпэтыцыі на званьне вучыцеля вышэйшай пачатковай школы. У 1916 годзе меў я рэпэтыцыі з дарослымі, скончыўшымі 8 клясаў гімназіі, зь якіх дзьве ўжо былі вучыцелькамі ў пачатковых школах (ці, здаецца, дачаснымі ў вышэйшых пачатко-вых школах дзеля мабілізацыі вучыцеляў) — гэта Любоў Карказовіч і Мар'я Хадоска. Ім трэ было здаць экзамены з пэдагогікі, мэтодыкі расейскае мовы, матэматыкі й даць практычныя лекцыі. Абедзьве яны вытрымалі экзамены: М. Хадоска на вучыцельку расейскае мовы, а Л. Карказовіч на вучыцельку матэматыкі. З трэцяю, Лідзіяй Пят-роўнай (прозьвішча забыў), займаўся праз усё лета 1916 году, але экзамену яна не трымала, а ўвосень паступіла ў вучыцельскі інстытут — у той год ужо прымалі ў інстытут і жанчын. Заняткі з вышэйадзначанымі асобамі былі прыемныя і цікаўныя.

Добрыя знаёмыя. Поклад. Сям'я, дзе я сардэчна быў прыманы і дзе я адчуваў сябе як найлепей — гэта была сымпатычная сям'я вайсковага ўрадніка Тодара Поклада, які служыў у Менску ў інтэнданцтве. *Гаспадыня*. Слаўная мадам Антаніна Іванаўна, на жаль, была заўсёгды хворая на якуюсь адышку, страшна нэрвовая й мела парок сэрца. Яе хваробы агранічвалі яе рухі да мінімуму, так што яна рэдка калі выходзіла з дому. Перажываньні ў зьвязку з вайною, адступленьнем рускай арміі ўсілівалі яе хваробу й страшна мучылі. Мне прыходзілася быць у ролі доктара дзеля ўспакаеньня нэрваў. Яна гэта адчувала й вельмі была ўдзячна мне за візыты.

Нэля. Са старэйшаю дачкою яе Нэляю — разводкаю (мужа былога яе ня знаю) — я пазнаёміўся яшчэ ў Гусьлішчах улетку 1915 году. Яна гасьцявала тады ў падругі па гімназіі Люсі Паповай. Тады яна зрабіла на мяне прыемнае ўражаньне ды штораз усё больш і больш мне падабалася. Яна ж мяне й пазнаёміла са сваімі раднымі. Тады яна ўжо была на вышэйшых гістарычных курсах, але ў апошнія часы з прычыны вайны жыла пры матцы. Сярэдні рост, стройнасьць, грацыёзныя манеры, правільныя рысы твару зь вялікімі блакітнымі вачыма, кучаравыя валасы, плаўныя рухі й паход-ка — прыдавалі ёй эфэкт і прыгоства. Яе асоба мяне вельмі зацікавіла, і я тым больш стаў у іх бываць. Для мяне гэта быў настаяшчы оддых пасья заняткаў. Жылі яны амаль што напроці мяне. Кватэра іх была фактычна на чардаку, але выгодная і прас-торная, ды прытым арыгінальны расклад пакояў пад сводамі. Бываў я ў іх пераважна ў суботы й нядзелі й сьвяточныя дні. Асабліва памятаю, як мы з Нэляю палілі печку ў гасьціннай. Печка стаяла не пры сьцяне, а ў аддаленьні, а дзьверцы выходзілі ў пра-мяжутаку між печкаю і сьцяною. Ад агню Нэлін твар загараўся, як агонь быў чырвоны. Памятаю, як яна, бывала, сядзіць на нізенькім табурэціку проці дзьверкі, а я каля яе на крэсьле. Уздоўж даўгой сьцяны, з трыма вокнамі на вуліцу, а празь яе й на нізкі бераг Дняпра, стаяў рад шыкоўных вазонаў алеандраў.

Штаб Глаўнакамандуючага тады стаяў у Магілёве, жыў гасудар зь сямействам, заўсёды было ажыўленьне, новасьці з фронту. То мы дзяліліся ўражаньнямі й

новасьцямі, чыталі газеты, гралі ў розныя гульні. Кампаньёнамі ў нашых гульнях была таксама й матка ды яшчэ гімназісты браты: Шура 4 кл. і Жорж 8 кл.

Шура. Вельмі цікавы быў хлопец Шура. Было яму гадоў 13—14. Здаровы, жывы, вельмі здольны да навукі, з сьведамым выразам твару, на якім як агнём гарэлі вялікія пытлівыя сінія вочы.

Шмат гора ён даставіў мацеры: ён праняўся баявым жыцьцём на фронце, удалю маладых дабравольцаў ды сам уцёк на фронт у халодную восень. Матка страшна нэрвавалася, млела. Заявілі ў штаб глаўнакамандуючага, апісалі яго выгляд ды нешта празь месяц этапам прывозяць яго дахаты. Шмат цікавага ён раскажаў пра падарожу, жыцьцё, так што пасья гора прыемна і цікава было слухаць яго апавяданьні. У гэтай бядзе і я шмат ім памагаў: езьдзіў у Воршу да іх сваякоў, ці не туды паехаў Шура, і г. д.

Адначасна зь першаю няўдачаю гэты ўжо хітры і скрытны хлопец таіў думку ізноў уцячы. Як усе супакоіліся ўжо, ён у адну нядзелю пайшоў на сьпеўку ў гімназію ды не вярнуўся: з эшалёнам са станцыі ўцёк у кірунку на поўдзень. Ізноў бяда. Матка аж млее. Далі дэпэшу бацьку-вотчыму ў Менск. Той зараз жа прыехаў. Заявілі ў штаб. А бацька на авось пасажырскім цягніком паехаў шукаць Шуру. І што ж? Бацька паехаў у Жлобін, а тут як тут і бацька спаткаўся зь ім. Шура пачырванеў, як рак. Нічога не напішаш: зь цягніком на Паўднёвы фронт, ды яшчэ з дарогі вярнулі.

Пасья гэтых няўдачаў ён ужо не ўцякаў, шмат трэ было працаваць з рэпэтытарам, каб падагнаць навуку.

Жорж. Сярэдні брат Жорж — слаўны, разумны хлопец — увесь быў заняты падгатоўкаю на матуру. Цікавы ён з таго боку, што сваім павядзеньнем, сур'ёзнасьцяй стаў асабняком неяк ад распусных таварышаў.

Вася. Старэйшы брат Вася канчаў у Петраградзе Інстытут Інжынэраў пуцей саабшчэній. Меў фэнамэнальныя здольнасьці да навукі. У інстытуце ішоў у ліку першых вучняў.

Бацька іх. *Поклад.* Бацька іх вотчым Тодар Поклад, слаўны скромны чалавек, быў урадоўцам, а пасья мабілізаваны і служыў у Менску ў інтэнданцтве, а пасья на фронце каля Стоўпцаў у Старым Сьвержні ў палявым абозе.

Дзяцей на прозьвішчы першага бацькі называлі Батурыны.

Выезд Покладаў і Батурыных у Менск. У студзені, мусіць, 1916 году матка з усімі дзяцьмі выехала ў Менск да мужа. Цікавыя былі провады. Я памагаў ім усе рэчы запакаваць і праводзіў усіх іх на вакзал. Цягнікі хадзілі вельмі неакуратна, так што трэ было чакаць нешта аж 4 гадзіны. Так што мы з Нэляю спацыравалі доўга-доўга ў алеі каля вакзалу. Ноч была ясная, зьлёгка марозная, ціха кругом, апроч розных жалезнадарожных сыгналаў. На разьвітаньне прыемна быў праведзен час, які паказаўся мінутаю.

Пасья іх ад'езду я стаў адзінокі, скука агарнула, адчувалася дарагая страта. Надыходзілі выпускныя экзамены, вайна зацягвалася, пасья сканчэньня інстытуту трэ было ісьці на вайну. Зьбег гэтых акалічнасьцяў моцна адбіваўся на маім настроі.

Стрэча раненых жаўнераў з фронту. Першыя эшалёны (санітарныя цягнікі) з раненымі з фронту страчаліся грамадзянствам вельмі ўрачыста й сардэчна. Арганізаваліся асобныя дружыны, каждая з сваім штандарам і насілкамі зьяўлялася к цягніку на вакзал на асобы сыгнал. Самыя першыя эшалёны ўсе дружыны з масаю грамадзянства і публікі страчалі на чале зь япіскапам Канстанцінам, які багаслаўляў санітарныя цягнікі і паасобку раненых пад агульны сьпеў малітвы «Спасі, Госпадзі,

людзі Твоя...». У ва ўсіх былі моцныя перажываньні, трудна было ўстрымацца ад сьлёз пры відзе няшчасных раненых, у якіх на тварах разам з больлю й мукамі сьвязаўся й радасьць, што іх так гарача вітаюць, дораць гасьцінцы — хто грашыма, хто булкамі, папяросамі й г. д. Адчуваўся агульны пад'ём, патрыятычны настрой. Наступныя цягнікі паступова страчаліся ўжо менш урачыста, неак уваходзіла ў абыдзеншчыну. А мы, вучашчыся, былі рады случаю згуляць дзень, калі цягнік прыбываў раніцаю.

Вайна

ВАЙСКОВАЯ СЛУЖБА АД 30.07.1916 ГОДУ ДА 30.07.1917 ГОДУ

Мабілізацыя. У пачатку вайны ў 1914 годзе некаторыя з таварышоў — гадунцоў інстытуту — былі мабілізаваны дзякуючы няснасьці распараджэньняў вайсковых уладаў. Трудна ім было пасья звольніцца, патрабавалася шмат часу на гэта. Мы трымаліся агульнай тактыкі — не зьяўляцца да воінскага начальніка на падставе супярэчнасьці распараджэньняў. Ды на гэтым выйгралі: скончылі нармальна інстытут у маі месяцы 1916 году. *Перадтэрміновыя выпускі.* Некалькі ж таварышоў, як Навумчанка, Шапялёвіч, Вадэйка і Шманцар, зацікаўленыя ў тым, каб не застацца па-за сьценамі Вайскавай ахвіцэрскай школы, трымалі перадтэрміновыя выпускныя экзамены ў інстытуце ды дасягнулі сваёй мэты.

Паступленьне ў Вайсковую школу. Па сканчэньні інстытуту амаль ня ўсе кінуліся ў вайсковыя школы ў Петраград і Маскву, стараліся папасьці ў лепшыя школы, у гвардзейскія, прывеліграваныя, ды адразу ж іх і папрымалі.

Мяне ж да вайсковае школы не цягнула. Але і я павёз заяву з дакумэнтамі ў Петраград у Паўлаўскае (гвардзейскае) вучылішча, ды спазьніўся, быў залічаны на наступны набор праз шэсьць месяцаў.

Водпуск. А дзякуючы таму, што я ўжо стаў кандыдатам у вайсковую школу, дастаў 2-месячны водпуск, значыць, яшчэ быў на свабодзе, бо ў праціўным прыпадку трэ было б ужо прызывацца. Гэтыя два месяцы я правёў часткова ўдома ў весцы Лійцы, а часткаю — у Магілёве.

Прызыў. 30.07.1916 году скончыўся мой водпуск, і я зьявіўся 31.07. к воінскаму начальніку ў Магілёве. У гэты ж дзень увечары яшчэ ў сваім адзеньні разам зь іншымі ў ліку нешта 30-х чалавек нас адправілі цягніком у Воршу к этапнаму камэнданту. З гэтага ж 31.07.1916 пачалася мая вайсковая служба фактычная, да якой я і стаў бліжэй прыглядацца і адчуваць.

Этапны пункт Ворша. На этапным пункце Ворша прабылі нешта тры дні. Жылі ў зямлянках-бараках. Толькі начавалі ў бараках, а ўдзень грэліся на сонцы, бо была яшчэ сухая й цёплая пагода. Кажды з прызваных быў яшчэ ў сваім цывільным адзеньні. Я штодзень даставаў пропуск і хадзіў у горад, які адстаяў ад пункта на 1 1/5 — 2 вярсты. Знаёмых у мяне там не было, то я адзін хадзіў па горадзе ды прыглядаўся да яго асаблівасьцяў архітэктурных, бытавых і іншых.

Баракі-зямлянкі на этапе былі новыя, пабудаваныя ў пэўным стылі й парадку. Каля баракаў было вельмі чыста, акуратна, пасыпана жоўтым пяском. Затое быў кантраст усяродку: шмат пылу, пяску на падлозе, у якім маса было блох, проста спаць не давалі. Гэтакі кантраст мяне сільна пакарабіў: для начальства з унешняга боку было

ЯЗЭП ШНАРКЕВІЧ

чыста, акуратна, а для жаўнераў усярэдзіне — мука. Гэта адно. А другое, машэньніцтва на кухні. Дзякуючы нам, прызыўным нявопытным, нас крыўдзілі ў жыўнасьці: не давалі таго, што нам належала, як, прыкладам, цукру. Перад самай адпраўкаю прыходзіў сам камэндант. Мы выстраіліся ў два рады.

— Здаровы, рэбяты!

— Здравія жалаем, Вашаскародзьдзе!

— Хлеб, чай, сахар палучылі?

— Так точна, Вашаскародзьдзе!

— Шчасьлівай дарогі вам!

— Пакорна благадарым, Вашаскародзе!

Канвойны камандуе: шагам марш, і мы ідзем на вакзал. Гэтакія парадкі й машэньніцтва мяне сільна пакаробіла, але нічога не парадзіш, мусіш моўчкі падпарадкавацца цёмнай безадказнай сіле й цячэньню.

Смаленскі распрадыяліцельны пункт. 4.08. раніцаю ў ліку каля 100 чалавек мы прыбылі ў Смаленск на распрадыяліцельны пункт. Тут мяне затрымалі для працы ў аграмаднай канцылярыі, якая апрача бягучай працы рассылала розныя дакумэнты і архівы эвакуяваных воінска-начальніц. пунктаў. Гэта ў буквальным сэнсе былі цэлыя горы дакумэнтаў. Таксама хадзіў усё яшчэ ў цывільным адзенні. Працы было надта шмат, ад раніцы да позьняга вечара трэ было капацца ў тых дакумэнтах. Толькі нядзелі былі крыху вальнейшыя. У вольны час я хадзіў аглядаць горад, вельмі багаты гістарычнымі памяткамі з вайны 1812 году з Напалеонам. Ды сам па сабе цікаўны Смаленск, распаложаны на высокіх узгорках па левым беразе Дняпра. Вельмі прыгожа ўстроены гарадзкія сады-паркі, у якіх стаяць памятки з вайны. Больш падробна ня меў магчымасьці пазнаёміцца, бо нешта толькі два разы й быў у горадзе. Таксама і ў гарыстых ваколіцах ня ўсьпеў пабываць.

Адпраўка ў Рослаўль. 20.08.1916 мяне адкамандзіравалі ў Рослаўль у 9-ты пяхотны запасны полк.

СЛУЖБА Ў 9-м ПЯХОТНЫМ ЗАПАСНЫМ ПАЛКУ

Карантын. 21.8.1916 раніцаю з эшалёнам прыбылі ў Рослаўль у 9-ты пях. зап. полк. Памясьцілі нас у карантынным бараку, дзе мы знаходзіліся нешта з тыдзень. Тут ужо добра павеяла казарменным духам і парадкамі. Штодзень то прыбываюць, то ўбываюць усё новыя людзі, узятыя ад плуга, або ад варштату, або з канцылярыі якойсь, ад сям'і і г. д. Пачынаецца знаёмства, распытваньне: адкуль, як прыбыў і што. Асабліваю ўвагу маю зьвярнулі два тыпы: адзін земляроб зь якогась глухога засьценку шляхоцкага, ціхі, відаць, гаспадарлівы, адарваны ад каня й свайго двара — гэта быў Дамашэвіч. На твары яго шмат-шмат адбівалася перажываньняў, мысьляў. Ён усё сядзеў на нарах, абняўшы слуп і як бы трымаючыся за яго. Другі быў якісь жыд Маслабойскі зь якогась дробнага глухога мястэчка, наіўны па-дзяцінаму, што дастаўляла задавальненьне жартаўнікам. У яго на твары таксама выразна адбівалася гора, жудасьць па цэлай кучы дзяцей.

90-я маршавая рота. Нешта праз тыдзень зрабілі нам дэзынфэкцыю, і мяне адправілі ў 11-ю роту палка й залічылі ў 90-ю маршавую роту.

Абмундзіраваньне. Праз пару дзён выдалі мне абмундзіраваньне старое, заноша-

нае, бруднае: брызэнтавы доўгі, як хламiда, шынэль, порткі, рубашку-гiмнасьцёрку, шапку ды каравыя, як корч, боты. Цiкавая сцэна выдачы самой: капцiнармус бярэ ўласнаручна рэчы двума пальцамі й падае, а шапку проста кiдае на галаву. Нiякія ўвагі, просьбы аб прымерцы не прымаюцца. Усё робiцца без разгавораў. Кацялок і лыжку дастаў у дзень прыбыцця ў роту.

Мыцьцё абмундзiраванья. Нiчога ня зробіш, мусiў сам сабе даваць рады. Забраў я гэтую брудную рвань ды пайшоў за казармы на рэчку; там усё вымыў з мылам, высушыў; боты размачыў і выраўняў. А пазаўтра пайшоў ужо на вучэньне.

Стрыжка. Я заўсёды насiў даволi даўгiя валасы. У адзiн дзень закамандавалi стрыгчыся. Нiякія просьбы «аддзяленнага» не памаглі, каб застаўся хоць невялікі чубок. Аддзялены толькі рукою махнуў — і астрыглі пад першы нумар машынкi.

Стражыя заняткі. Пайшлі рэгулярныя заняткі роты маршавай, каб праз 8 тыдняў прыгатаваць на фронт. На заняткі выходзілі за горад на так званы «гарадок» — абшырнае поле, дзе вучыліся ўсе 4 запасныя пях. палкі, г. зн. 44 маршавыя роты — каля 15 тысяч людзей. Я на некалькі дзён адстаў, так што я быў у задзе. Яшчэ як бы прыслужваў, мiж iншым, давалi насiць чучала з саломы, якое паролi штыкамі.

Першыя ўражаньнi. У 90-й маршавай роце, куды мяне нарэшце ўлілі, ад першага ж дня я сустрэўся зь цяжкімі варункамі як у маральным, так і ў фізычным сэнсе, цвёрдым рэжымам, грубасцю блiжэйшага начальства ў асобах «яфрэйтараў» і унтэр-ахвiцэраў, несправядлівасцю, крыўдзячаю чэсьцю і правы чалавека; ды ня толькі ад так званых «нiжніх чынаў», але і ад вышэйшых, ахвiцэраў — паручыкаў і капiтанаў. Першая нанесеная мне крыўда была наступная. Пасьля абеду я падышоў да ўмывальнiка другой роты, каб памыць свой кацялок. Набраў вады, мыю. Падходзiць дзяжурны яфрэйтар ды, нiчога кажучы, пырснуў у кацялок так, што забрызгаў мне вочы й вопратку. Як я спытаўся, чаму ён так робiць, то ён падыходзiць да мяне з кулаком. Я завярнуўся ды пайшоў, больш нiчога не аставалася рабiць.

Другі паступак. На «вучэбным гарадку» рота разбiлася на дробныя групкі, працуе; iнструктары — узводныя, аддзяленныя ды iншыя працуюць, аж ахрыплi; папацелi. Пранеслыся чуткі, што едзе батальённы капiтан Васiльеў. Усе падцягнуліся, яшчэ больш стараюцца. Зьяўляецца капiтан высокі, як антыхрыст. Па ўсiм полi крычаць «сьмiрна». Ён ходзiць, прыглядаецца, маўчыць. Урэшце падходзiць да аднаго ўзводнага Падальянчыка, пальнуў яму ў морду й буркнуў «падцягнi». Гэты выпадак мяне проста ашаламiў.

За што ты б'еш замест падзякі ды пахвалы; як з гэтым змагацца, як давесьцi да вышэйшай улады аб падобных несправядлівасцях і г. д.? Урэшце я адчуў і зразумеў, што нiчога не парадзiш, бо гэта звычайнае зьявішча ў тагачаснай расейскай ваеншчыне. Штодзень факты дзясяткамі здаралiся адны горшыя за другiя. Паступова прытупiлася й маё пачуцьцё. Часамi б'юць, страшэнна лаюць, за няма за што караюць штодзень.

Макар. Урэзалася ў памяць фігура аднаго жаўнера, узятага з манастыра як кандыдата ў манахі (паслушнiка) ды адбываўшага кару «пад ружжом» з грузам (цэгламі) у сумцы. Хворы, бо перад тым меў апэрацыю ў жываце, які ня мог травiць жаўнерскае ежы, па-дзяцiнаму наўны й даверчывы, з манастырскiмі пахіламі і прывычкамі, ён служыў мiшэньню для насымешак і жартаў дурных жаўнераў. Ён ня толькі ня мог падпарадкавацца суроваму рэжыму, але навет ня мог і зразумець яго. Дзеля гэтага

часта быў карані. Паставяць каля бараку, спачатку пастаіць колькі мінут як належыць, а пасля паступова асоўваецца на зямлю, заблюецца дый ляжа разам зь вінтоўкаю й сумкаю. Ды так часта-часта. Гэта было нешта кашмарнае. Начальства ж на гэта глядзіць фармальна: пасылае ў «акалотак», там прызнаюць здаровым ды гэтак далей. Урэшце яго адаслалі ў госьпіталь.

Санітарныя варункі. Санітарныя варункі ў роце ў бараку былі дрэнныя, ды па-лепшыць іх было немагчыма дзеля таго, што памяшчэнне было перапоўнена людзьмі. Спаць клаліся на агульных нарах у рад, як селядцы ў бочцы. Аб матрацах, падушцы, коўдры й гаворкі не было. Толькі пазней плялі з саломы маты пад бок. Пыл, затхлае паветра страшэннае. Ад вашэй не абараніцца, бо яны свабодна маглі разгуліваць па нарах.

Але хваробаў эпідэмічных не чуваць было.

Жывенне. Сачывіцныя бунты. Кармілі добра. Яшчэ навет выдавалі белы хлеб. Пасля штораз было горш. Абрывзела, вядома, чорная сачывіца, пра якую хадзілі легенды, быццам яна адумысла прывезена з Германіі, каб выклікаць бунт сярод жаўнераў. Бунты запраўды на грунце сачывіцы і гнілой рыбы адбываліся ў Рослаўскім гарнізоне.

Канцылярская праца. Нешта праз два тыдні маіх страявых заняткаў мяне ўзялі ў канцылярыю на месца выбыўшага ў фэльчарскую школу аднаго пісара. Гэта ўжо мяне лепш устроивала. На страявыя заняткі ўжо не хадзіў. Праўда, у канцылярыі было страшна шмат працы, нягледзячы на тое, што нас працавала ад 5 чалавек.

Культурная праца. У 1916 годзе ўжо было распараджэнне, каб у сьвяточныя дні і ў вольныя гадзіны вялася культурна-асветная праца. Ротны камандзір зьвярнуўся да мяне з прапозыцыяй папрацаваць. Я згадзіўся й меў шчасце быць карысным у гэтай справе. Ад жаўнераў жа чуў толькі ўдзячнасьць. Ды сапраўды чытаннем кніжак (толькі такім спосабам і срдзтвам у тых варунках можна было працаваць) быў кінуты сьветлы цёплы прамень у душы замучаных і пакрыўджаных маральна няшчасных жаўнераў. Асабліва падабаліся ім расказы Станюковіча пра вайсковы быт.

Ротны камандзір. Ротным камандзірам 2-й роты быў нехта Мікалай Пятровіч Іваноў, з народных вучыцеляў, малады, службіст, парадачны чалавек, быў вышэй галавою большасці ахвіцэраў наагул, прынамсі ў маральным сэнсе. Ёнразумеў мяне, я — яго, так што ў нас праца ішла добра.

Грубасць і нявежаствы ахвіцэрства. Вельмі цёмныя плямы былі на некаторай частцы тагачаснага ахвіцэрства. Перш за ўсё кідалася ў вочы грубасць, жорсткасьць і хуліганства. Прыклад вышэй адзначаны з капітанам Васільевым. Другі прыклад са мною. У справах роты я, як пісар, адзін раз пайшоў у штаб палка. Увайшоў. У адным пакоі пасярэдзіне ў праходзе стаяць тры ахвіцэры, размаўляюць. Я як належыць прашу дазволу прайсці. А адзін зь іх ні з таго ні з сяго вылаяў мяне па матушцы і сказаў: «Прахадзі». І гэта публічна, у той час як я спаўняў службовыя абавязкі. Мяне проста агарошыла. Палкоўніка Папова таксама жаўнеры баяліся як агню.

Провады маршавых ротаў. Надта цікавыя сцэны часта адбываліся пры провадзе маршавых ротаў на фронт. У падобныя моманты, зразумела, што настрой у жаўнераў бывае прыпадняты, яны нэрвуюцца, сьмялей адстойваюць свае правы. Перад адпраўкаю даецца ўсё новае — ад кашулі да баявога снаражэння — апроч аружжа. Часта бываюць непаразуменні пры раздачы адзеньня, абутку: трудна кожнаму дагадзіць,

каб усё падагнаць пад мерку: бывае або завялікае, або замалое. Жаўнеры вымагаюць належнага, начальства ў затруненьні, яму не падабаюцца разгаворы. Пачынаецца ад угавораў, а канчаецца часта мардабіцьцем. Бывае, што ротны камандзір ня можа справіцца, асабліва, калі ён слабахарактарны. У падобных прыпадках заклікалі аднаго ахвіцэрчыка, малага ростам, маладога, ня памятаю, зь якое роты, які вельмі энэргічна адпраўляў і задавольваў жаўнераў. Гэта быў слынны мардабой на ўвесь гарнізон, які выконваў бліскуча сваю ролю кулакамі.

Новае абмундзіраваньне. Пасьля Каляд дастаў я новае суконнае абмундзіраваньне: шынэль, гімнасьцёрку, майткі, шапку. Усё гэта я перарабіў да меры ды стаў выглядаць як чалавек. А да гэтага часу падобны быў да чучала.

Адмова ад юнкерскае школы. Тым часам падходзілі к канцу 6 месяцаў ад падачы заявы, і трэ было ехаць у Юнкерскае вучылішча ў Петраград. Але я і спачатку ня меў ахвоты да ахвіцэрскае школы, пайшоў у маршавую роту, а тым больш цяпер, калі стаў працаваць у канцэлярыі. Парадзіўшыся з ротным камандзірам, я адмовіўся ад Юнкерскага вучылішча й далей заставаўся ў запасным палку.

Водпуск. У лютым 1917 году, абмундзіраваўшыся, я дастаў водпуск, паехаў дахаты. У часе водпуску выбухнула рэвалюцыя.

Прапазыка. Па дарозе туды й назад у Менску я заставаўся ў знаёмых Покладаў і Нэлі. Яны жылі на Праабражэнскай вуліцы. Быў лёгкі марозец, парушыў лёгкі сьнег. Пасьля позьняга абеду я з Нэляю адправіўся на звозчыку. Каталіся па вуліцах у цэнтры гораду — рабілі квадрат. У часе катанья прапазыка мая была прынята й заставалася давесьці да ведама матцы, што ўзялася выпаўніць Нэля. Назаўтра пайшлі на оперу «Евгений Онегин» у залі Дваранскага сабранья ды там атрымалі згоду і ад маткі. Толькі яна ставіла варункам, каб я яшчэ скончыў вышэйшую школу. Трэ было згадзіцца. Пагасьцяваўшы яшчэ пару дзён і нагуляўшыся зь нявестаю, ізноў зьявіўся ў полк.

Вайсковае жыцьцё пасьля рэвалюцыі. Жыцьцё ў войску пасьля рэвалюцыі неак ажывілася. Новыя тэмы, разгаворы, надзеі на мір і гэтак далей. Палепшалі ахвіцэры, зрабіліся рэвалюцыянэрамі. Падняўся агульны дух войска. Усіленна сталі гутарыць аб міры. Якраз тады хутка ўілан апублікаваў 14 пунктаў сваёй дэкларацыі, якой заклікаў ваюючыя гасударствы да міру. Зь цікавасьцю чыталі газэты, верылася, што хутка ўсё скончыцца.

Агульныя перажываньні ў 9-м пях. зап. палку. Глыбокія й цяжкія былі перажываньні ад першага дня маёй вайсковай службы, асабліва як быў у маршавай роце. Я адкінуў ахвіцэрскую школу, а згадзіўся й рашыўся выпіць горкую чарку да дна ў маршавай роце. Страшэнна цяжкія варункі ў роце, прадстаячая адпраўка на пазычці часта наводзілі на размышленьні. І цікава! Калі я ў сваіх думках быў адзінокі, адрываўся ад жаўнерскай масы, то адчуваў страшэнныя мукі, цяжкую тугу; калі ж я прыбліжаўся да масы жаўнераў, зьліваўся зь імі ў <...> жыцьці і настроі, я зьліўся з народамі ды больш не адчуваў болю ў душы. Стаў дзяліцца зь іх горам і перажываньнямі, стараўся падысьці да іх, расьсеяць, адарваць іх ад чорных думак, удыхнуць сьветлую струю ў іх набалелыя душы, стараўся абараніць ад сьрдзітага начальства, адрываць ад дурных іх гутарак і г. д.

Адсутнасьць асабістага жыцьця. Асабістага жыцьця я ня меў, ды для яго не было часу. Знаёмых ні ў палку, ні ў горадзе не было. Ахвіцэры ж ад жаўнераў трымаліся

далёка. Ды каму ў той час было ахвота знаёміцца зь «ніжнім чынам», як тады называлі жаўнераў. Так што трудна было знайсці жанчын для знаёмства. Для ніжніх чыноў былі служанкі ды кухаркі. Яны часам пры случаі заклікалі ў сваю кампанію. Колькі разоў мьшцёхі на рэчцы заклікалі й мяне: «Зямляк, ідзі к нам, памыеш» і г. д., калі даводзілася ісьці ў горад праз мост. Увесь час быў заняты працаю, мысьлі й думкі зьліваліся з агульным настроем, які знаходзіўся пад уплывам нядобрых акалічнасьцяў з прычыны зацяжкі вайны ды агульнага адступленьня расейскай арміі. З дому таксама добрых вестак ня меў, бо пазышчы былі блізка, а дома заставаліся стары бацька й матка ды дзьве сястры — адна ўдава, а другая дзеўка яшчэ, а браты малодшыя таксама былі мабілізаваныя. Так як і ўсё грамадзянства, нецярпліва чакаў міру, каб быць гаспадаром над самім сабой.

СЛУЖБА Ў 35-Й АДДЗЕЛЬНАЙ ТЭЛЕГРАФНАЙ РОЦЕ

Перавод у Бабруйск. Перад самым Вялікаднем у 1917 годзе ў штаб палка прыйшло трэбаваньне аб адкамандзіраваньні ў 35-ю аддз. тэлеграфную роту 8 жаўнераў для вывучэньня тэлеграфнага дзела. Мяне гэта заінтрыгавала, бо з інжынэрнай часьці, якой была 35-я рота, можна было папасьці з маім адукацыйным цэнзам у Інжынэрнае вучылішча. Просьбу маю аб адкамандзіраваньні камандзір роты ўважыў, і я якраз на першы дзень Вялікадня праз Бранск і Гомель выехаў у Бабруйск.

Кватэра. 35-я рота кватаравала за горадам у парку, дзе калісь адбываліся лягерныя зборы войска, недалёка ад станцыі бяспровалачнага тэлеграфу, у старых драўляных будынках.

Ахвіцэры. Штаб ахвіцэраў быў невялікі: камандзір роты капітан Арэшка, вельмі сымпатычны чалавек, затым два яго памоцнікі — прапаршчыкі Абалонскі і Дзявонскі, таксама слаўныя й сымпатычныя.

Рота. Склад яе. Роты сваім станам адпавядалі запасному батальёну. Яна фармавала тэлеграфныя аддзелы й высылала на фронт. На фронце ўжо былі I і II слупавыя аддзелы і 1-шы кабэльны. Я папаў у 2-гі кабэльны аддзел, які ў будучыні павінен быў абслугоўваць сувязь на самых пазыцыях з дапамогаю тэлеграфу й тэлефону без слупоў, а сьцелючы дрот па зямлі, каб не заўважыў непрывяцель. Аддзел гэты хутка ўкамплектаваўся, і пачаліся заняткі.

Заняткі. Як сабраўся камплект аддзелу, адразу ж пачаліся й заняткі. Пасадзілі нас чалавек 30, далі ў рукі драўляныя ключы, нібы тэлеграфныя апараты, і мы павінны былі пад лік інструктара выбіваць ключамі тэлеграфную азбуку. Сьмешна неяк выглядала: нібы ў вар'яцкім доме сядзяць і стукаюць дзеравяшчамі.

Тэорыя. Адначасна з практычнымі заняткамі ішлі й тэарэтычныя. Вёў іх таксама інструктар Крыўко, старшы унтэр-ахвіцэр, добры тэхнік і практык, але як тэарэтык зусім бязграмаатны, асабліва ў тэорыі аб электрычнасьці, зь якою ён мусіў слухачоў чуць-чуць зь яе сутнасьцю і свойствамі пазнаёміць.

Разуменьне аб электрычнасьці. Сьмешна даваў інструктар разуменьне аб электрычнасьці, якая ўзьнікае тады, як будзе злучаны ў кола элемент з дротамі-праваднікамі. Ён даслоўна казаў з украінскім акцэнтам (ён сам украінец): «Электрычнасьць — гэта ёсьць такая чудэсная сіла, якая бяжыць туды, адкуль выйшла», — відаць, ён пад месцам разумеў элемент, у якім распчапляецца цынк і ад пэўнай хімічнай рэак-

цыі паўстае электрычная энергія. Для пэўнай часткі слухачоў гэтакае азначэнне не было вельмі красамоўным і пераканаўчым.

Праграма. Праграма заняткаў была невялікая: давалася агульнае знаёмства з тэлеграфным і тэлефонным дзелам, знаёмства з апаратамі, іх устройствам, практыка на апаратах і г. д. Галоўным чынам налягалі на практычныя заняткі, з провадам лініяў, устаноўкаю апаратаў, правіламі тэлеграфнай і тэлефоннай службы. Пад канец заняткаў улетку зрабілі дэманстрацыю праводкі лініі. Ад роты правялі лінію праз раку Бярэзіну (па дне кабэлем), за Беразіною ўстанавілі апараты ў разьбітых палатках ды колькі дзён працавалі, як бы запраўды на фронце. Я быў начальнікам адной з станцыяў, былі яшчэ тэлеграфістыя, тэхнікі й абозныя.

Праіздзтва. Пасля гэтае дэманстрацыі лепшых працаўнікоў праізьвялі ў тэлеграфісты; у іх лік папаў і я.

Па аканчаньні праграмы мы лічыліся ў рэзэрве і кожную мінуту маглі быць патрэбаваны на фронт. Але дзеля таго, што апэрацыі на фронце заціхалі, то нас ня трэбавалі, і мы заставаліся й далей у роце, ад часу да часу практыкаваліся.

Я асабіста ўжо мог загадваць тэлеграфна-тэлефоннай станцыяй, свабодна перадаваць і прымаць тэлеграмы й тэлефанаграмы. Цяпер ужо забыўся.

Вайсковы ротны суд. Ранейшыя вайсковыя суды па назначэнні ўлады былі заменены вайсковымі рэвалюцыйнымі судамі, калегіяльнымі, на выбар жаўнераў. Вось ад 2-га кабэльнага аддзялення ў склад суду інжынерных часьцей 2-й арміі, які адпавядаў дывізіённаму суду, быў выбраны я. Суды адбываліся пры штабе начальніка інжынераў, які перш кватараваў у Нясьвіжы, а ўвосень 1917 году пераехаў у Слуцк. Вось на паседжаньні гэтага суду й выяжджаў я ў Нясьвіж і ў Слуцк. А гэта мне было вельмі на руку, бо па дарозе я заяжджаў ды застаўляўся ў Менску ў Нэлі і дома, каля Нясьвіжу.

Суд над камандзірам сапэрнай роты. У Нясьвіжы ў ліпені месяцы 1917 году адбыўся суд, памятаю, між іншым, над камандзірам адной сапэрнай роты старыком прапаршчыкам, якога нядбаласць паслужыла прычынаю таго, што самі жаўнеры самавольна распылі бочку віна, якое для лячэбных мэтаў была выпісана, ды, неяк не падзяліўшы па роўні, пакрыўджаныя паднялі справу ў судзе. Сьмешна, як адзін вінаветы, сябра Камітэту ротнага, пачынаў сваю прамову: «Паважаныя судзьдзі! У нашае цяжкае і сложнае ўрэмя ўва ўсіх разбалеліся жываты, дык мы зьвярнуліся да фэйчара, каб нам выдаў віно» і г. д. Прапаршчык і галоўныя віноўнікі былі засуджаны на некалькі дзён арышту.

Суд над Бліновым. Другі цікавы быў суд над адным ужо разжалаваным унтэр-ахвіцэрам Бліновым, які быў ужо і ў катарзе ў Сібіры, за зьневажэнне асобы начальніка інжынераў словам і павядзеньнем. Падсудны быў з «громкім прошлым», з крымiнальнымі нахіламі й «бальшавіцкім» настроем. Начальнік жа інжынераў, пажылы чалавек, быў кансэрватыўны. Суд адбываўся ў Слуцку ў штабе 20-й дывізіі на другім этажы. Палажэнне нашае — судзьдзяў — было незавіднае. Гэта было ў той час (восень 1917 году), калі ў некаторых гарнізонах пачалі пераважаць «бальшавіцкія» настроі, калі ўжо ў Кіеве жаўнеры разагналі адзін суд, судзьдзі якога павінны былі ратавацца на даху высокага дому. Склад жа нашага суду не зусім быў дэмакратычны, некаторыя судзьдзі як, прыкладам, былы земскі начальнік манархіст Кузьмін-Караваеў, настойвалі на высокай кары абвінавачанаму. Усё ж такі суд адважыўся пака-

раць Блінова месячным арыштам, якога ён, здаецца, і не адбываў. Тут, у Польшчы, у 1925 годзе з газэт я даведаўся, што нейкі Бліноў, зь вялікім прошлым крымінальным, камісар адной установы ў Віцебску, па суду расстраляны за згвалтаваньне малалетняй дзяўчыны. Я дагадваюся, што гэта быў той самы Бліноў, якога мы судзілі ў Слуцку ды які мог нас, судзьдзяў, ганяць па страсе 2-этажнага дому ў Слуцку.

Ротны каапэратыў. Дзеля прапагандысцкай мэты пры роце, з ініцыятывы школьных сяброў, быў заложаны каапэратыў, які добра працаваў і разьвіваўся, галоўным чынам таму, што танна даставалі патрэбныя рэчы з інтэнданцтва і са складаў Саюзу земстваў і гарадоў у Менску. Дастаўкаю гэтага амаль выключна займаўся я, таму што мне бываць часта ў Менску дастаўляла задавальненьне. А я, у сваю чаргу, спаўняў даручэньні акуратна й сумленна.

Прыватныя лекцыі ў ротнага камандзіра. У ротнага камандзіра Арэшкі быў хлапец, якога трэ было аддаваць у навуку. Пазнаёміўшыся добра са мною, ён запрасіў мяне на заняткі зь яго сынам. Я згадзіўся ды падгатаваў хлапца так, што ён паступіў у 1 класу гімназіі.

Адведзіны Нэлі. Праз усю вясну, лета й восень аж да самых Каляд 1917 году з Бабруйску я езьдзіў да Нэлі ў нядзелі і сьвяточныя дні перш у Менск, дзе яна служыла ў якойсьці Гідратэхнічнай дружыне ва ўпраўленьні яе, а з восені ў Слуцк, куды перавялася гэта дружына. Камунікацыя была вельмі выгадная: увечар ад'яжджаеш з Бабруйску, а ў Менск ці Слуцк прыяжджаеш раніцаю ў 7 гадзін. Зь Менску ж і Слуцку таксама цяжкі адхадзілі ўначы, а ў Бабруйск прыбывалі раніцай. Значна, цэлы дзень быў у маім распараджэньні. А калі яшчэ браў камандзіроўку для каапэратыву ці для роты, то заставаўся яшчэ й на другі дзень. Жалезнадарожныя білеты купляць ня трэ было: дастатчна было пасьведчаньня ротнага камандзіра. Заўсёды ўстройваўся так, што ў дарозе і спаў. Заўсягды Нэлі вазіў букеты кветак жывых, якія я ўкідаў праз адчыненую фортку ў акне, бо яна яшчэ спала. А ў 10 гадзін зьяўляўся й сам. Цэлыя дні праводзіў зь ёю, гулялі ў хаце або ў горадзе, разам абедалі ў Саюзынцкай сталовай, разам вячэралі. Яна перш жыла пры Паніўспат(?) вуліцы № 2, кв. 5, пры ўваходзе ў Губэрнатарскі сад, а пад восень пры той жа самай вуліцы за мостам направа. Асабліва памятны дзень 21 мая 1917 году, якісь быў шалёна вясёлы настрой у мяне і ў яе. 22 мая я таксама яшчэ заставаўся. З кватэраю таксама меў выгаду: заўсягды начаваў у таварыша з сэмінары Паўла Рухло, які служыў у 22 Галоўным эвакуацыйным пункце пры Віленскім вакзале.

У Слуцку Нэля кватаравала пры галоўнай вуліцы, ня памятаю якой, д. № 62. Памятны й гэты пункт для мяне.

Так я адведваў Нэлічку аж да канца маёй вайскавай службы, якая скончылася ў канцы лістапада 1917 году, калі я выехаў у водпуск на месяц ды больш у войска не варочаўся.

Агульная ўвага. І так служба ў 35-й аддзельнай тэлеграфнай роце ў Бабруйску для мяне ня толькі была лёгкая, але і прыемная. У роце былі найлепшыя адносінны і з ахвіцэрамі, і з жаўнерамі, часта і шмат часу праводзіў з Нэляй, якая для мяне тады была найдаражэйшаю асобаю і сымпатыяй.

Рэвалюцыйны камітэт. У 35-й роце я быў апроч таго і старшынём ротнага рэвалюцыйнага камітэту. Але дзеля таго, што часыць была малая, то і працы ў гэтай галіне было мала. Толькі часта трэ было бываць на агульных сходах гарнізоннага камітэ-

ту ў горадзе.

Шуканьне пасады. У канцы 1917 году расфармаваліся ўжо часьці вайсковыя, так што я больш не варочаўся ў 35-ю тэлеграфную роту. Далей я мусіў шукаць вучыцельскай працы-пасады. Мне хацелася працаваць у жалезнадарожных школах. <...> Цягнік далей не ішоў. Ды да Бахмача я ледзь-ледзь даехаў, прыходзілася перасядаць на другі цягнік, пераходзіць папсутую дарогу, то цягнік ня мог ісьці і г. д. Але нідзе не аказалася вольнай пасады. *Назначэньне ў беларускую школу.* Тады я звярнуўся ў Менскую гарадзкую ўправу ды атрымаў назначэньне ў 22-ю новаадкрытую беларускую школу. З 10 студзеня я й застаўся на сталае жыцьцё і працу ў Менску.

Апошняе бачаньне з Нэляю. Едучы абратна з Бахмача, Гомелю, я заехаў яшчэ ў Слуцк. К Нэлі. Гэта было якраз перад Калядамі. Яна зьбіралася ехаць да маткі. Яна, я, яе падруга Сабіна ды яшчэ адзін супрацоўнік селі ў цягнік у вагон 1 клясы. Гарадзья, Ліпка. Гэта было ўжо апошняе бачаньне. Па сьвятах яна ізноў паехала ў Слуцк, а я 12 студзеня прыбыў у Менск і заняў пасаду вучыцеля ў 22-й беларускай школе. Пісаў ёй часта лісты. Паехаць у Слуцк было немагчыма, бо не было вольнага часу, а па-другое, што проста была няпэўная падарожжа дзеля разрухі і на жалезных дарогах. Урэшце — нямецкая акупацыя ў лютым месяцы, якая зрабіла абсалютна немагчымай паездку ў Слуцк ні цягніком ні гужавым спосабам. На пісьмы адказу не было. *Выхад замуж Нэлі.* Непакоячыся за яе, улетку 1918 году я напісаў пісьмо да яе сваячкі ў Воршу Мар’і Васільевай, якая адказала, што Нэля 29 чэрвеня выйшла замуж за інжынэра-хіміка, ды яны выехалі ў Маскву. Вось дык фунт ізюму! Аставалася толькі моцна пашкадаваць ды вылаяць. Больш аб ёй вестак ніякіх ня меў і цяпер ня маю. Так проста як у ваду канула.

Выезд маткі. Матка яе з айчымам перад Вялікаднем 1918 году на конях выехалі ў Копысь Аршанскага ўезду. Аб іх таксама жадных вестак ня меў аж да гэтых часоў. А цікава было б пабачыцца!

ПРАЦА Ў МЕНСКУ: 1918, 1919, 1920 ГАДЫ

Арганізацыя школы 22-й. Камісіяй беларускіх школаў Аддзелу народнае асьветы Менскай гарадзкой управы (а іменна Старшынём Камісіі грам. Данілевічам Ал-рам) з 1 студзеня 1918 году я быў назначаны вучыцелем аднэй зь нямногіх беларускіх школ у Менску. Беларускія школы толькі арганізоўваліся. Адна ўжо, № 21, была адкрыта і працавала ў другую зьмену пры расейскай школе па Вясэлай вул. Загадчыцай гэтай школы была вядомая дзяячка беларуская Паўліна Мядзёлка. Я ж мусіў арганізаваць другую беларускую школу на другой акраіне — на Серабранцы, пры расейскай школе, што месцілася ў царкоўным будынку пры царкве на магілках. Мая школа была № 22.

Пасьля публікацыі аб адчыненні школы беларускай з 15 студзеня 1918 году я стаў запісваць вучняў. Нягледзячы на сярэдзіну школьнага году, на другую зьмену заняткаў, на тое, што школа адчынялася беларуская (да якіх — беларускіх — школаў як нечага новага публіка толькі пачынала прыглядацца ды прыслухвацца, а пэўныя элементы і шкодзілі беларускаму руху), к вясне набралася 60 вучняў.

Першы вучань. Першы вучань зьявіўся аж з другога канца гораду, з-пад Віленскага вакзалу: гэта быў зусім малы хлапец гадоў 8-мі, сын якогась рабочага, зусім яшчэ

няграмаатны, белагаловы, зь белым, яшчэ дзяціным тварам, на якім сьвяціліся ясныя сінія вочкі. Звалі яго Андрэем Андрэевым. Не зважаючы на вялікую адлегласць, холад, заносы сьнежныя, агульны неспакой з прычыны акупацыі, гэты вучань быў адным з самых акуратных і шільных. Як я пасья даведаўся, бацька яго пасылаў сьвядома ў беларускую школу, сваю родную.

1-я і 2-я групы. Адразу я стаў камплектаваць дзьве групы: 1-я — зь няграмаатных, а 2-я — з крыху грамаатных.

Падручнікі. У той час яшчэ не было беларускіх падручнікаў апроч аднаго — «Другое чытаньне для беларускіх дзетак» Коласа. Прыходзілася карыстацца расейскімі букварамі й задачнікам. Праца была нялёгка, але я даваў сабе рады. Дзеці былі давольны, ахвотна адведвалі школу, добра вучыліся.

Мэтады навучаньня. Я ж не ўжываў рутынных прыёмаў, на якія хварэла старая расейскай школа, а праводзіў працоўныя прынцыпы: рысункі, выразаньне з паперы, гульні і г. д., увясну рабіў экскурсіі за горад, у лес.

Згоднае сужыцьцё беларускае й расейскае школы. Мая школа — беларуская — і расейская, у якой вучыцелькай была гр. Ганна Кірневіч, жылі мірна па-суседзку, не было жадных непаразуменьняў, у той час як загадчык расейскай школы на Вясёлай вуліцы Кірык рабіў усякія прыкрасьці як самой беларускай школе, так і вучыцельцы яе П. Мядзёлцы: стары чалавек, закасьнелы вучыцель распаўсюджаў усякія плёткі пра беларускую школу, яе вучыцельку, не пускаў у кляс вучняў бел. школы.

Пераход школы ва ўласны будынак. На другі школьны год у верасьні м-цы 1918 году мая школа была пераведзена ў свой уласны будынак на рагу Аляксандраўскай вуліцы і Старажоўскай, у дом Кантаровіча. Будынак выгадны, з кватэраю вучыцеля і трыма вялікімі пакоямі для клясаў.

Перавод у вышэйшую пачатковую школу. У верасьні м-цы з пачатковай школы я быў пераведзены ў 1-ю вышэйшую пачатковую школу, якая месцілася на Багадзельнай вуліцы ў д. № 23. Гэта была расейская старая школа, самая лепшая ў Менску. Я быў назначаны выкладаць беларусазнаўства — беларускую мову, гісторыю Беларусі й геаграфію, гэтыя прадметы толькі што ўвадзіліся ў курс школы. У гэтай школе я працаваў аж да лістапада м-ца 1920 году.

Адносіны калегаў і грамадзян. Як і наагул зрусіфікаваная беларуская інтэлігенцыя, непрыхільна адносілася да майго назначэньня выкладаць беларусазнаўства мае новыя калегі. Прыходзілася змагацца зь імі, усьведамляць іх, на што трэбавалася шмат энэргіі й адвагі, каб змагацца з агулам.

Адносіны бацькоўскага камітэту і вучняў. Ужо прыхільней адносілася да мяне й маіх прадметаў бацькоўскі камітэт і вучні. Яны зумелі лепш за сваіх узгадацеляў, рэакцыйных вучыцеляў, зразумець сытуацыю і павагу прадмету мо навет інтуітыўна.

Загадваньне школаю. Увосень 1918 году памёр стары загадчык 1-й выш. пач. школы. Часова назначан быў загадчыкам вучыцель з званьнем «дамашняга вучыцеля» грам. Баранкевіч. Слабы ён быў для гэтай пасады, але ўважылі яго стажу. У 1919 годзе выйшлі з нашага краю немцы — прыйшлі бальшавікі, а пасья палякі. Гарадзкая Дума была распушчана і арганізаваны Магістрат на паручэньне акупацыйнае ўлады. Новы загадчык Аддзелу народнае асьветы Магістрату перадаў загадваньне школаю мне. Гэты номер не падабаўся маім калегам. Як арганізаваўся Гарадзкі камісарыят асьветы, пачалі мяняць гарадзкія школы. Інспэктар школьны прыглед-

зеўся да нашай школы, якая яму вельмі падабалася з усіх бакоў, ды пачаў рабіць замахі на яе беларускасць. На перашкодзе стаяў я як загадчык школы. Знайшліся мае ворагі ў асобах вучыцеля рысавання гэтай школы і яго жонкі-полькі, яны наклевалі на мяне ліха ведае чаго. Гэтага даволі было, каб замест мяне назначыць гэтага ж вучыцеля рысавання Дваркоўскага, які быў бы паслушным аружжам у мэ-тах палянiзацыі школы.

Беларуская школьная рада стала энэргічна бараніць школу й маю пазыцыю. Магістрат таксама падтрымліваў мяне.

Пайшлі дэлегацыі ад школы, школьнае рады ды Беларускага нацыянальнага камітэту да куратара школьнага Квэка ад Камісарыяту. Магістрат таксама адстойваў сваю ўладу над школамі. Такое палажэньне цягнулася аж да новага прыходу бальшавікоў улетку 1920 году.

У пачатку 1920 году загадчыкам Аддз. нар. асв. Магістрату быў назначаны нехта доктар Паўлюць, страшэнны польскі шавініст. Адначасна з агульным паходам проці беларускае культуры доктар Паўлюць прыступіў да палянiзацыі нашае школы. Апроч таго, што ўведзены былі ў курс школы палянiстычныя прадметы, ён загадаў, каб пратаколы ў школе, усе справы й перапіска з уладамі вялася не ў беларускай мове, як гэта было заведзена, а ў польскай. Беларускі нац. камітэт і школьная рада паднялі гвалт у прэсе й перад акупацыйнаю ўладаю. Ізноў п. Рачкевіч ветліва заспакойваў дэлегацыю, што спыніць распараджэньні Паўлюця, ды застанецца па-старому. А тым часам Паўлюць штотрамацней браўся каля нашых школаў. Школы, як вышэйшыя, так і ніжэйшыя пачатковыя сталі байкатаваць распараджэньні, пайшлі канфлікты і г. д.

Кампраматацыя школьнага інспэктара. Школьная ўлада бачыць, што ня так лёгка ўзяць у рукі беларускія школы (у той час акупацыйная ўлада была слабейшая, зразумела, як цяпер), стала іначай падходзіць, уплываць на вучыцеляў. Інспэктар школьны, нехта п. Сястроўскі, былы вучыцель камэрцыйнага вучылішча, зь якога быў выдалены за няздольнасць (?), інжынер-хімік па прафэсіі, стаў склікаць сходны вучыцеляў асобна польскіх школаў, расейскіх і беларускіх. Польскія вучыцелі й расейскія паддаваліся яму, а беларускія чуліся мацней, не даваліся на вудачку. На першым жа сабраньні беларускія вучыцелі ўстроілі яму абструкцыю, так што ён аказаўся ў глупым палажэньні: вучыцелі пасыла некалькіх яго слоў дэманстратыўна выйшлі, застаўся адзін інспэктар.

У змаганьні за правы мовы ў сваёй школе дажылі аж да новай бальшавіцкае акупацыі ў ліпені м-цы 1920 году.

Выпуск 1920 году 3-х школаў. У траўні месяцы 1920 году быў першы выпуск з гэтае школы як беларускае. Урачыста быў уладжаны акт аб выпуску ў памяшчэньні Бел. шк. рады ў «Юбілейным доме». На акце былі ды з прывітаньнямі выступалі старшыня Рады Сымон Рак-Міхайлоўскі, той самы Паўлюць і старшыня Беларускае вайсковае камісіі гр. Аляксюк. Акт быў агульны нашай мужчынскай і дзвёх жаночкіх пачатковых школаў, зь якіх адной № 6 была сымпатычная ідэйная вучыцелька Ксенія Прыбыткава, а другой, № 7 NN.

Рэарганізацыя школы 1-й выш. пач. У канцы 1918 году і першай палове 1919, калі прыйшлі бальшавікі, то й нашу школу рэарганізавалі па агульным шаблёне. Перш за ўсё зь яе зрабілі школу 2-й ступені; гэта значыць, паступова павінна дапасавалася

да тышу школы 2-й ступені, якая складалася з 4 клясаў, адпавядаючых прыблізна старэйшым клясам гімназіі. Пэдагагічная рада была рэарганізавана ў школьную раду, у якую, апроч вучыццалёў, уваходзілі прадстаўнікі ад бацькоў, вучняў, і, здаецца, аддзелу народн. абразав. пры Савеце рабочых дэпутатаў. Заведуюшчы школаю ўжо не назначаўся, а выбіраўся школьнаю радаю. Наладжана было кармленьне вучняў, якое прыносілі з агульнай кухні. Сталі праводзіцца працоўныя прынцыпы. Усім школам далі па кавалку агароду, дзе вучні самі ўпраўлялі агародную культуру. Але настаўніцтва наагул гэту рэарганізацыю прымала надта неахвотна, асабліва не падабалася прадстаўніцтва ў радзе бацькоў і вучняў.

Перавыбары вучыццалёў. Адначасна адбываліся перавыбары вучыццалёў публічна. Для большасці гэта была толькі прыформа, а некаторых і забалыталі. Пры балытаваньні вельмі лічыліся з палітычнымі перакананьнямі і працаздольнасьцю.

Пераходныя часы. Як ушлі бальшавікі і прыйшлі ізноў палякі ўлетку 1919 году, школы ізноў павярнулі на стары лад. Рэарганізацыя скасавана з усімі яе асаблівасцямі. Аж увосень 1920 году паўторна рэарганізаваліся школы ды больш не варочаліся да старога ладу.

Праца ў школе ў 1920 годзе ўвосень. Увосень 1920 году я быў толькі вучыцелем беларусазнаўства, бо працаваў яшчэ ў Камісарыяце асьветы Савецкае Беларусі.

Кватэра. Ад восені 1919 году да лістапада 1920 году я кватараваў у школе ў выгодным пакоі. Трэба сказаць, што школа мела вельмі выгоды будынак і для клясаў, і кватэраў для вучыццалёў. Нас — вучыццалёў — там жыло аж пяць чалавек.

Беларускі вучыццельскі саюз. У 1918 годзе арганізаваўся Беларускі вучыццельскі саюз, старшынём якога перш быў Усевалад Ігнатоўскі, былы камісар народнае асьветы Савецкае Беларусі, а пасля, пры польскай акупацыі, старшынём быў я. Саюз моцна бараніў правы вучыццельства пры частых зьменах улады і змагаўся з матэрыяльнаю нястачаю сяброў — дабываў прадукты ў крытычныя пэрыяды. З прыходам бальшавікоў ён перастаў існаваць.

Супольнае змаганьне. У змаганьні за правы й дабрабыт вучыццельства Беларускі саюз уваходзіў у кантакт з жыдоўскім; Польскі саюз трымаўся ў старане, як пануючае нацыі, а расейскі саюз вучыццалёў пачатковых і вышэйшых пачатковых школаў заміраў, бо траціў пад сабою грунт, сябры ж яго пераходзілі ў беларускі саюз.

Расейскія вучыццельскія саюзы ў Менску. У горадзе былі яшчэ саюзы: 1) Саюз вучыццалёў сярэдніх школаў і 2) Саюз вучыццалёў пачатковых і вышэйшых пачатковых школ у Менску, 3) Менскі ўезны вучыццельскі саюз і 4) Губэрнскі вуч. саюз.

Настроі вучыццельства. Трэба сказаць праўду, што вучыццельства зрусіфікаванае ўсялякіх школаў у Менску аказалася адсталым за нямногімі выключэньнямі. Яно неяк было на раздарожжы, як бы чагось выжыдала, ня верыла ў рэвалюцыю й не трымалася моцна старыны. У адносінах да савецкае ўлады было якімсь немым: ні адкрытага пратэсту, ні згоды; уціхамолку сабатавала ўладу; рэвалюцыю лічылі за няшчасьце для страны; на беларускае адраджэньне глядзелі варожа, яно, на іх мысьлі, асаджвае культуру на цэлыя вякі, што гэта мосыцік для палянiзацыі народу і г. д. і г. д. У часе савецкае ўлады яно было панурлівае, а ў часе рэакцыйнае, як прыкладам, нямецкае акупацыі, яно паднімала галаву, байкатавала актыўных і ідэёвых работнікаў і калегіаў пры рэвалюцыйнай уладзе. Гэты байкот і непрыхільнасьць адчуў я на сабе з вучыццелькай Ксеніяй Прыбытковай.

Пастановы саюзу. Расейскі саюз вучыццалёў пачатковых і вышэйшых пачатковых школаў у Менску, ва ўправе якога я быў сакратаром, а Прыбыткава сябрам, на агульным сходзе сяброў пастанавіў байкатаваць мяне й Прыбыткаву за тое, што мы на развітальным вечары ўвясну 1918 году па поваду аканчання курсаў выразілі падзяку і прынясьлі жывыя кветкі за працу грамадзянцы Мар’і Фрумкінай, якая, будучы загадчыцай Аддз. нар. асьв. у Менску, арганізавала курсы для падгатоўкі вучыццалёў у працоўныя школы дый сама ж выкладала мэтодыку роднае мовы на гэтых курсах, а пры нямецкай уладзе яе як асобу з рэвалюцыйным настроем замяніла ў Аддзеле народн. асьветы іншая асоба; пратэставалі — як гэта мы асьмеліліся ад імя вучыццельства хваліць «жыдоўку». Але дзякуючы частым зьменам улады пастанова праводзілася й выконвалася невыразна.

Я, хоць сакратар Саюзу, але, разумеюцца, на гэтым сходзе ня быў, тэж сама не была на ім і Прыбыткава.

Дабрадзейная праца. Частыя зьмены ўлады, акупацыі, вайсковыя падзеі страшна руйнавалі дабрабыт жыхарства, без таго пакрыўджанага сусьветнаю вайною. Шмат людзей згінала, шмат нашчэнт абнішчала, засталіся тысячы сірот, якімі пераходныя ўлады не маглі хоць колькі-небудзь заапекавацца. Ад расейскае ўлады засталіся брасятні ў Менску, прытулкі на апеку лёсу. Грамадзянства мусіла само паклапаціцца аб долі гэтых няшчасных сірот.

Беларускае дабрэдзейнае таварыства ўзяло пад сваю апеку прытулак, які пры расейскай уладзе перад нямецкай акупацыяй называўся «школай-сталоўкаю» Саюзу земстваў і гарадоў. Разам з прытулкам і інвэнтаром пад апеку камітэту перайшлі і ўзгадавальнікі-вучыццельнікі прытулку. Пры нямецкай акупацыі школа ўвайшла ў сетку гарадзкіх школаў, значыць, вучыццельнікі перайшлі на ўтрыманьне Гарадзкой управы. Прытулак таксама перайшоў нібы на ўтрыманьне гораду, але горад ня мог цалкам утрымліваць прытулкаў, дзеля чаго патрэбна была помач і ахвярнасьць грамадзянства, каб ня даць прапасыці дзясяткам сірот.

Кіраўніца прытулку Аляксандра Дзімітрыеўна Н. працавала з ахвярнасьцю ў самыя чорныя дні, так што парэшце дастала сухоты. Вельмі цяжка было прытулку пры нямецкай і польскай акупацыі. Пры савецкай жа ўладзе ўсе прытулкі забясьпечваліся ўсім неабходным у першую чаргу.

Часта рабіліся скарбоначныя зборы на карысьць беларускага прытулку пры нямецкай і польскай акупацыях. Я прымаў заўсягды самы гарачы ўдзел у гэтых зборах. Цікавыя адносіны былі грамадзянства да нашага прытулку. Немцы, і жаўнеры, і ахвіцэры, ахвотна ахвяравалі, як толькі даведваліся, што збіраецца на карысьць «кіндэр-вайсрутэнэн», беларускіх дзяцей-сірот; палякі адносіліся непрыхільна, гаварылі, што, моў, ніякае Беларусі няма; жыды падтрымлівалі таксама, як і мясцовае працоўнае грамадзянства. Ладзіліся спэтаклі на карысьць нашага прытулку ў «Беларускай хатцы» на Конным пляцы. Шмат у спэтаклях памагаў драматург наш Францішак Аляхновіч, які працаваў бескарысна.

Загадваньне прытулкам. У летнія месяцы 1918 году я прыняў кіраўніцтва беларускім прытулкам з прычыны хваробы кіраўніцы. На лета прытулак перабраўся ў хутар Антонаўку ў ваколіцы Менску на ўсход. Прыходзілася шмат-шмат клапаціцца і перажываць як адказнай асобе, каб назаўтра дзеці не засталіся бяз хлеба. Ды так перабіваліся з дня на дзень.

ПРАЦА НА ДЗІЦЯЧЫХ ПЛАШЧАДКАХ У МЕНСКУ Ў 1918—1919 ГАДАХ

Падгатоўка да працы. Курсы ў 1918 годзе. У сакавіку й красавіку месяцах 1918 году загадчыца Аддзелу народнай асветы Гарадзкой управы Мар'я Якаўлеўна Фрумкіна арганізавала для вучыццалёў працоўныя школы. У праграму ўваходзілі прадметы: мэтадыкі роднай мовы, арытмэтыкі, прыроды, геаграфіі, гісторыі, ручная праца. Але пэўная частка вучыцельства па сваёй адсталасці ды коснасьці навет не магла зразумець гэтых курсаў. Я ж гэтыя курсы зразумеў, бо яны давалі веды, неабходныя для новай школы працоўнай, чаго таксама дзеля коснасьці не маглі мне даць спецыяльныя педагагічныя школы — вучыцельская сэмінарыя і інстытут, а іменна знаёмства з працоўнымі мэтадамі. На гэтых курсах, між іншым, пазнаёміўся з новымі прадметамі, як лепкаю, ілюстрацыйным рысаваньнем, аплікатыўнымі працамі, гульнямі ды арганізацыйнай пазашкольнага ўзгадаваньня. Ужо гэтае скромнае знаёмства з новымі мэтадамі і пазашкольнаю асветаю дало мне падставу і ахвоту папрактыкавацца і папрацаваць на летніх дзіцячых плашчадках.

Арганізацыя плашчадак у 1918 годзе. Аддзел народнае асветы Менскай гарадзкой думы ўвесну 1918 году арганізаваў некалькі летніх дзіцячых плашчадак у розных канцах гораду: 1) На Конным пляцы каля «Беларускае хаткі», 2) пры Старажоўскай вуліцы ў якімсь вялікім прыватным садзе, 3) у «Губэрнатарскім садзе» — гарадзкім, 4) пры гарадзкой школе пры Трубным завулку, 5) пры Новамаскоўскай вул. у садзе, 6) у садзе пры доме былога губэрнатара ў сяродку гораду і ў іншых пунктах. Усе плашчадкі павінны былі абслугоўваць дзяцей усіх нацыянальнасьцяў. Так, на Конным пляцы пры «Бел. хат.» былі арганізаваны групы для беларускіх дзяцей, польскіх і жыдоўскіх; пры Старажоўскай вуліцы такія ж самыя тры групы; у Гарадзкім губэрнатарскім садзе групы для расейскіх і жыдоўскіх дзяцей; пры Трубным завулку групы для беларускіх і польскіх дзяцей; пры Новамаскоўскай вул. групы для беларускіх і жыдоўскіх дзяцей і пры былом доме губэрнатара група для жыдоўскіх дзяцей. Кожная група мела асобную кіраўніцу ці кіраўніка.

Плян заняткаў на плашчадках. У плян заняткаў на плашчадках

(На гэтым рукапіс абрываецца)

Публікацыя Андрэя Антонова.

ЮРЫ ПАЦЮПА

Пралегамэны да фармальнага пазнаньня лірыкі

Трыпутнік, або Ўласна пралегамэны

Стадыя аналізу

Паспрабуйма адказаць на пытаньне сьлізкае, няўлоўнае, амаль што ірацыянальнае: *якім спосабам рэчы становяцца паэтычнымі?* Сказ можна фармуляваць як хочаш: *што мы ўважаем за паэзію? чым ёсьць паэтычнае? у чым адрозьненьне паэтычнага ад непэтычнага? паэзіі ад прозы?..* Адказаўшы на пастаўленае пытаньне, мы асягнем тое, што лічыцца неасягальным. Паэзію, якая заўжды ёсьць рэччу ў сабе, мы хоць у нейкай меры парадзім зрабіць рэччу для нас. Ведама, можна й не адказваць, сеўшы ў утульнае крэсла эстэтычнага агнастыцызму, якое шмат каму даспадобы. Аднак бяда ня ў гэтым, а ў тым, што пры адказе на прапанаванае пытаньне мы бярэм прыметнік паэтычны дваяка, то як эстэтычную катэгорыю, то як характарыстыку вершавага маўленьня, г. зн. вылучаем то змест, то форму.

Пры гэтым, досыць слушным, распадзеле з-пад увагі абычас зьнікае той факт, што паэтычнае бачаньне і паэтычная мова маюць не **канвэнцыйныя**, а **карэляцыйныя** дачыненні, і таму лучнасьць іх — натуральная, не выпадковая. Каму патрэбная вершавая мова без паэзіі! А бязь вершу, сваім парадкам, наўрад ці выжыве катэгорыя паэтычнага. Рызыкуючы лучыць у нецікавае становішча, зблытаўшы эстэтыку зь вершаваньнем, я ўсё ж паспрабую даць адказ на пастаўленае вышэй пытаньне. Для мяне асабіста заданьне ня ў тым, каб знайсці разьвязак (ён даўно ёсьць, раз існуе паэзія), а ў тым, каб рацыянальна, даводна, навукова (хацела-

Юры Пацюпа — паэт, крытык, сталы аўтар «ARCHE». Праблемам вершаваньня прысьвечаны публікацыі: «Страла Зянона: Рытмалягічны трактат» (2004, № 5), «Як перадаваць антычныя лягаэды?» (2005, № 6).

ся б унікнуць апошняга пыхлівага слова) аформіць той інтуіцыйны эстэтычны досвед, які шмат гадоў жыцця мае творчыя і пазнавальныя шуканьні.

Кожны ведае, што зарымаваны газэтны артыкул ня будзе паэзіяй і што для праўдзівае паэзіі не канечная вершавая мова. І ўсё ж, хіба паэтычнае ня мае жадных цэлавых адзнакаў? Мы ж неяк успрымаем паэзію і ня бачым у гэтым містыкі? Чым у такім разе паэтычнае апісаньне розніцца ад праявічнага або якім спосабам мы можам дабіцца паэтычнасьці тэксту? Калі хочаце — якім ходам сумленны, працавіты Сальеры мог бы згуляць партыю Моцарта? Як, урэшце, з'імітаваць паэзію, каб чытач здзівіўся, расчуліўся, падзякаваў?

На маю думку, у паэзіі ёсьць тры асноўныя пераменныя, а менавіта: **пералік рэчаў, цьмянасьць мовы і сэнсавы парадокс**. У поўнай меры яны мала калі спатыкаюцца ўсе разам, але бясконца вар'юючыся — становяць сабою «цэлавую» частку паэзіі, яе Паэтыку, Стылістыку, Эстэтыку. Паэт жа вольны выбіраць адну ці некалькі з гэтых трох пуцявінаў.

ПАЭТЫКА ВЕРШУ: КАТАЛЁГ

Атрыбутам усякага тэксту, можна сказаць — спосабам, нават фактам яго існаваньня ёсьць працягласьць, не істотна якая. Найчасцей мы маем справу зь лінейнымі тэкстамі, але пакуль што канфігурацыя нас не цікавіць. Заразом варта ўдакладніць: ня ўсякая працягласьць ёсьць тэкстам, але ўсякі тэкст ёсьць працягласьцю. Не забываймася таксама, быцьцё тэксту не аўтаномнае. Штодзённа мы абарачаемся ў такіх працягласьцях як плыў часу, разьляганьне прасторы. Якраз іх тэкст і пакліканы мадэляваць. Аднак мае ён і сваё, сувэрэннае «поле дзеяньняў». Мадэлюючы сьвет, тэкст не абавязаны супадаць з сваёю мадэллю ў лінейнасьці або нелінейнасьці. Вось жа, арганізацыя тэкставага кантынуму і ёсьць нашым зацікаўленьнем.

Агулам тэксты слоўнага мастацтва падзяляюцца на **прозавыя і паэтычныя**. Пад тое ёсьць цікавае меркаваньне, дзей проза мае атрыбутам сюжэт, а верш — г. зв. «падвоены распадзел тэксту». Атрыбуты, як можна заўважыць, узятыя з розных лягічных шэрагаў. І ўсё ж, іх цяжка адпрэчыць, лепш паспрабуем удакладніць. Дазволю сабе меркаваньне, што стрыжнем паэзіі ёсьць **пералік**, свайго роду **каталёг вобразаў**. Форму каталёгу мае само паўтарэньне памеру, радкоў, строфаў, разьдзелаў. Але ж зьмесьціва данае герархіі: словы, тропы, карціны — таксама становяць пералічальны шэраг. І гэта ўсё настолькі відочна, што, здаецца, які іншы спосаб працягласьці можна прапанаваць яшчэ? Пералік караблёў у Гамэра, які заўсёды падаецца экзотыкаю, якраз і ёсьць абычайнаю, я б сказаў, падставоваю формаю лірыкі. Экзатычны ён толькі ў кантэксьце аповеду.

Сюжэтны тэкст, ці, інакш, проза, — мадэлюе падзеі, дзеяньні, усё роўна, ці душэўныя, ці — вонкавыя, таму ў грунце прозы ляжыць дзеяслоў. Паэзія ж не расказвае, а апісвае, аздабляе — значыць, яе асноваю выступае імя. Сьцісла кажучы, проза — разгорнуты дзеяслоў, паэзія — разгорнутае імя. Цягласьць імёнаў, або імёнаў-карцінаў — гэта і ёсьць тое, што я называю пералікам. Пад тое заўважу: плыў дзеяньняў таксама можна разглядаць як пералік, але дзеяньне мае прыроду выцяканьня, аднаго зь іншага, мы проста не заўважаем яго дыскрэтнасьці. Імёны ж

«паадасабляныя» ў большай ступені. Наколькі імя старэйшае за дзеяслоў, нагэтулькі паэзія старэйшая за прозу¹. Ральф Эмэрсан заўважыў неяк, што дзеці карыстаюцца толькі спакменьнікамі, ператвараючы іх у дзеясловы. Невыпадкова таксама, хоць і занадта радыкальна, Вадзім Шаршаневіч прапаноўваў адмовіцца ў вершах ад дзеясловаў. Яны ж толькі «клей» — безь якога можна й абысьціся.

Але чаму тады Готфрыд Лесінг часавым мастацтвам назваў паэзію? Няўжо абмыліўся? Успомнім, як гэта было. «Часавая пасьядоўнасьць — пісаў аўтар «Лякаону», — галіна паэта, прастора — галіна маляра». А таму «целы зь іх відомымі ўласьцівасьцямі складаюць спакмень малярства», тым часам «дзеянні складаюць спакмень паэзіі». Як бачым, паэзія тут праціўляецца ня музыцы, нават ня прозе, а менавіта малярству. Тут ідзеца пра літаратуру наагул і менш за ўсё пра лірыку, бо галоўнымі жанрамі тады былі эпапэя і драма, паэзія сюжэтная, кампрамісная з прозаю. Адсюль Лесінгава правіла: «прымусіць сваіх герояў дзеіць і гэтымі дзеяньнямі схарактарызаваць іх». Ужо для Юрыя Тынянава (паміж ім і Лесінгам цэлая эпоха рамантызму) паэзія — гэта найперш лірыка, «від, што найясней аказвае існасьць паэтычнага слова». Лірык жа ня дзеіць, а спазірае. Таму сёньня, чым бяздумна паўтараць вырваныя з кантэксту правілы, варта было б назваць літаратуру ня часавым, а прасторава-часавым мастацтвам, аддаўшы паэзіі прастору, а прозе — час.

Паэтычныя вобразы ў тэксьце могуць узьнікаць спантанна і быць самакаштоўнымі, а могуць групувацца дзеля нейкага надзаданьня, утвараючы цэльныя супорныя групы. Нанізваньне мэтафараў я б параўнаў з нанізваньнем электрычных лямпачак і, адпаведна, вылучыў — **пасьядоўнае** і **паралельнае** злучэньне вобразаў. Першая адмена злучэньня складае доўгі і **адкрыты** шэраг, а другая — **закрыты**. У адпаведнасьці з гэтым пералікі дзеляцца на **лінейныя** і **цыклічныя**. Паміж імі няма непераходнае мяжы, адныя могуць дапаўняцца другімі. Скажам, тэкст, арганізаваны на падставе пасьядоўнага злучэньня, можа атрымаць нечаканае, парадаксальнае завершаньне і набыць падабенства з закрытым пералікам. У выніку каталігізацыі паэтычны тэкст на ўсіх сваіх межнях, зьверху да нізу, пачынаючы ад рытму і канчаючы вобразным ладам, пранізаны інтэнцыямі сымэтрыі.

СТЫЛІСТЫКА ВЕРШУ: АБРАКАДАБРА

Прыроду паэтычнае мовы — хіба што найлепей зьясьняе выраз: «няма прарока ў сваёй айчыне». Вершаў будзённаю моваю ня пішуць. Нездарма Віктар Шклоўскі неяк заўважыў, дзей паэзія — можа быць, адно «мудрэнь» і сэмантыка ў ёй толькі выпадковы госьць. Яўген Паліванаў характарызаваў «мудрэнь», як «найчысьцейшы ці

¹ З гледзішча дыяхраніі (філягенэзу маўленьня) так пытаньне наагул нельга ставіць. А калі ўжо ставіць — дык дзеяслоў, бадай што, бліжэй да вытокаў мовы, чым імя. І ўсё ж, як ні парадаксальна, у дыяхраніі (і ў антагенэзе маўленьня) менавіта імя заўжды бачыцца як нешта першаснае. Гэтаксама й філязофскае распрацоўваньне сэмантыкі імёнаў пачалося раней і пасунулася глыбей за сэмантычны аналіз дзеясловаў. Нарэшце, даўно заўважана, што ўсякая нацыянальная літаратура пачынаецца з паэзіі, а проза як эстэтычная зьява ўспрымаецца пазьней, і толькі на тле вершаў.

найпаэтычнейшы» прынцып маўленья. Нават Леанід Цімафееў, што стаяў на адваротнай ідэалагічнай скрані, шукаў вытокі паэзіі ў некамунікацыйным маўленьні жывёлаў, якое не паведамляе і не папярэджвае, а выражае прыватныя эмоцыі. І, нарэшце, Ралан Барт, зьясьняючы прыроду хайку, бачыў яе існасьць у «вышарваньні» сэнсаў. Але ж асаблівы паэтычны жаргон выдуманлі не мадэрністыя. І даўней «простаю моваю» пісаліся толькі праўныя акты. А паэт — надзелены гласалаліяй, дарам гаварэньня на нязнаных мовах, якія на выхадзе даўнімаюць адну мову: **абракадабру**, птушыную гаману паэзіі.

Да ўсяго сказанага, аднак, варта зрабіць невялікае, ды істотнае, удакладненьне: насамрэч паэзія ня «цёмнасьць», а «цьмянасьць», не мудрэнь, ня чыстая абракадабра, а загадкавасьць, неадназначнасьць, ці шматсэнсавасьць. У Івана Ганчарова ёсьць апавяданьне пра дзівака-пахолка, якому падабаліся мудрагелістыя, мала зразумельныя вершы. Заўважым, не зусім бяссэнсавыя, а «амаль-бяссэнсавыя». Менавіта на апошнюю акалічнасьць не зьявляюць увагі Шклоўскі. Паліванаў жа мусіў прызнацца, што чыстая мудрэнь — зьява скрайне рэдкая, найчасьцей яна выступае як прышеў, арнамент, «бардур» тэксту. У хайку ж, як ні стараіся, прыйшоў да высновы Барт, сэнсу нельга выпарыць дазваньня. І таму, калі раздумацца, дык нас прыцягвае ня поўная абракадабра заморскае мовы («нямецкае» ад «немы»), а цьмянасьць суседняе, прыкладам, стараславяншчыны, пальшчыны. Усё тое, дзе сэнс, у зайграньні, у засьнітку, у плёнчыку. Падобнае, але інашае здаецца нам загадкавым і спрыяе нараджэньню паэзіі.

Паэзію стварае паўпрыкрытая таямніца, як мужчыну вабіць не аголеная, а паўаголеная жанчына. Дзе ўсё відаць, як на далоні, там эротыку заступае парнаграфія, паэзію замяняе проза. Паўаголеная жанчына ўсяго толькі сымбаль, што вабіць цьмянасьцю бясконцасьці. І «Слова пра паход Ігараў» не было б такім паэтычным, каб ня мела гэтулькі цьмяных мясьцінаў. Пры перакладзе яно шмат страчвае. Вось жа, паэтычнае — гэта недазразумелае, калі хочаце — нават сэмантична размытае. «Паэт стварае ў памежнай галіне сьведамасьці, за абсягамі якой словы ўжо ня дзеюць, хоць значаньні іх яшчэ захоўваюцца», — казаў Томас Стэрнз Эліят. Успомнім, як узнікаў рамантызм — перш-наперш як рэакцыя Эўропы на экзотыку толькі што адкрытага Ўсходу. Гэта нельга назваць веданьнем, але гэта не было ўжо й няведаньне, хутчэй за ўсё гэта было здзіўленьне перад «паэтычнаю цьмянасьцю».

Непаўната — вельмі важны рухавік прагрэсу. Нежывыя крышталі скрозь пазавершваньня, сярод іх сустракаецца гэксаганальная, квадратная і пад. сымэтрыя, а як толькі мы натываемся на пэнтаганальную, незавершаную сымэтрыю, значыць, перад намі жывы арганізм — ці то гэта краска, ці нават вірус. Тэорыю рухаюць няпоўныя веды, бо адзінцы не мага ўсяго ўведаць, а ўведанае — зразумець. Дунс Скот кпіў з Тамаша Аквінскага, які ня ўмеў грэцкае мовы і ня мог чытаць Арыстотэля ў арыгінале, але ня Скот, а Аквінат адкрыў новы шлях для філязофіі. Якуб Бёмэ быў мысьляром-самавукам, але яго дзіўныя ідэі адгукаюцца ў творах карыфэяў нямецкай клясычнай філязофіі. Відаць, непаўната вымушала дадумаць, вынаходзіць, ісьці далей за эпігонаў «школы». Гэтаксама з усіх беларускіх архітэктурных помнікаў ці ня сама адметныя цэрквы-крэпасьці, якія насамрэч ёсьць адхіленьнем ад «нармальнае» готыкі — іх таксама стваралі самавукі.

На розных этапах разьвіцьця нацыянальнае культуры паэтычная мова мае свой

парадак мены сродкаў, які пасьядоўна складаюць: **архаізмы** — **дыялектызмы** — **мудрэнь**. Маладая паэзія шукае апірышча ў даўніне і пазычаньнях. А калі «залі-таратурваецца», бюракратызуецца — на ўзбраеньне ідуць дыялекты. Чыстая ж мудрэнь, ці абракадабра — гэта ўжо апошняя стадыя змаганьня з будзённасьцю. Разуменьне данага парадку не аспрэчвае, а паглыбляе думку Эліята, што паэзія схільная неадменна «вяртацца да простае мовы». Заразом для яе так ці гэтак актуальныя дзье скрані ў лексыцы: **архетыпы** і **кенатыпы**. Першыя ёсьць алузіійнымі кандэнсатарамі, а другія — сэмантычнымі правакатарамі. У кожным разе апырчонасьць паэтычнае мовы ня можа перарасьці ў чыстую нісянеціцу, бо мае ў сабе эстэтычную намэту, якая выводзіць яе па-за абсягі простага набору гукаў. Рэч у тым, што абракадабра, як бы экзатычна яна ні выглядала, мусіць быць матываваная, ці ў вершы, ці ў паэтычным кірунку ці ў паэзіі наагул. Тэлеалёгія і ёсьць тою агульнаю сэмантычнаю нагрузкаю мудрэні, якую зьлегкаважвалі яе тэарэтыкі.

ЭСТЭТЫКА ВЕРШУ: ПАРАДОКС

Аб загадку паэзіі разьбівалі лбы ўсе, хто разважае проста, хто ня ўмее думаць парадаксальна. Баюся, што даць парадоксу тэарэтычнае зьясьненьне нельга, іначай — ці быў бы ён сам сабою? Эліны гэтым словам называлі ўсё тое, што адхіляецца ад абычайнага меркаваньня. Сёньня пад парадоксам у лёгкіцы даўнімаецца нешта нечаканае, супярэчлівае, у паэзіі — дасьціпнае. «Парадокс — рэч падступная. — папярэджаў Яўген Вінакураў. — Гэта праўда ў форме маны або ж мана ў форме праўды». Але безь яго не абысьціся. Думаю, сэнс гэтага панятку найлепей раскрывае скрайняя праява — назавем яе **перасяганьне**. Калі Адам Глёбус кажа: *Мне падабаецца мікрараён, жалезны дух у канструкцыйным целе*, а Ўладзімер Маякоўскі: *Я люблю смотреть, как умирают дети*, дык перад намі аднолькавая зьява. Неістотна, што ў словах першага пераважае лірычнае прызнаньне, а ў другога — пануе горка-лірычная іронія. Іронію можна згледзець і ў першым разе, галоўнае ж — і тут і там — мы маем справу з парадоксам.

Рэч у тым, што ў абодвух паэтаў ідзеца пра тое, што ня можа да канца падабацца (нават, калі аўтар сам у тое паверыў), пра тое, што працівіцца прыродзе чалавека. Аднолькавы эпатажна-парадаксальны характар маюць абодва выракі, бязь іх не было б яскравага вобразу, бо навошта казаць, дзей *белае* — *гэта «белае»*, а *добрае* — *гэта «добрае»*? Паэт у такім разе будзе падобны да таго героя Чэхава, які заўсёды гаварыў толькі банальныя, відочныя рэчы. Калі была пагода, ён канстатаваў, што добрае надвор'е, калі йшоў дождж, ён зазначаў, што йдзе дождж. Такая паэзія будзе толькі нуднаю таўталёгіяй. Заданьне паэта ў іншым: вымавіць тое, чаго ад яго не чакаюць, але заразом так, каб усе згледзелі ў гэтым праўду. Ясна, што Маякоўскі «замоцна» выказаўся. І ўсё ж, калі мы добра прасякнемся ўсёй глыбінёю лірычнага пачуцьця, дык тым большую трагедыю адкрыем у гэтых эпатажных радках.

Парадоксы злююць тых, хто развучыўся думаць, для каго мараль стала мярцьвянай скрыжаллю, а харакство халодным манэкенам. Многія паэтычныя канструкцыі кшталту *я люблю, мне падабаецца* і да т. п., варта чытаць наадварот: *так ёсьць, але душа прагне іншага; мы прывыклі да таго, але гэта страшна, што мы прывыклі*. Дарэчы, усялякая паэзія, перанасычаная досьціпамі, ёсьць свайго роду «дэкадэн-

ЮРЫ ПАЦЮПА

ствам», паэзіяй «другога выраку» (але не «другога сорту»). «Клясыкі» і «пачынаньнікі» так ня пішуць, яны яшчэ «маюць права» ўжываць «дзеяслоўныя рымы», сьцьвярджаць, што *белае* — гэта «белае». Відаць, сам парадокс — зьява тыповая для літаратуры сталае, «кніжнае», у аздаў яшчэ пануюць «пералікі караблёў». Зрэшты, якая літаратура «ня сталае»? Баюся, што першая спроба гаварэньня вершам выглядала нечакана і ўжо таму парадаксальна, проста, з часовай аддалі мы гэтага не заўважаем.

Парадаксальнасьцю паэзія пранізана на ўсіх сваіх межнях, аднак парадокс, як і сама паэзія, ня можа ня з'ішчвацца матэрыяльна. Агулам беручы, такіх спосабаў можна вылучыць тры, пакажам іх. Правілы рыторыкі значную ролю адводзяць першай фразе тэксту. У роўнай меры гэта датычыць і паэзіі, ці, як слушна сказана ў Вінакурава, узнікаюць «антыноміі ўжо ў першым радку як заява, як парадокс». Адылі ў добрым вершы заўжды існуе «падводны» плыў: адназначнае скразное сьцьверджаньне перакрываецца кантэкстам. Гэта можа быць адваротны матыў, разьвіты ў падтэксьце, сутыкненьне супраціўных дыскурсаў, інш. І, нарэшце, галоўнае месца паэтычнага парадоксу — ведама ж, канцоўка, там ён дасягае найбольшага эфэкту. На нечаканы разьвязак працуе ўся «лёгіка» паэтычнага выказваньня, асабліва ў лірычнай мініятуры. Часамі такі верш толькі й трымаецца на нестандартным замкненьні. У вялікім тэксьце вастрыня парадоксу прыглушаецца, але цалком безь яго — тэкст выглядае блякла, нецікава.

І ўсё ж, з сказанага зусім не вынікае, што ўсе зачыны мусяць таіць антыноміі, а канцоўкі здзіўляць нечаканымі высновамі. Каб парадокс заставаўся сам сабою, яго нельга прагадаць, плянаваць, бо эфэктыўны разьвязак ня ёсьць самамэтаю паэзіі. Зьдзіўленьне, якое выклікае парадаксальнае замкненьне, мае эстэтычную намету па-за сабою. Асаблівасьць лірыкі ў тым, што канец вершу ёсьць адначасна і яго культурнасьць і разьвязкаю, некалькі фраз, якія становяць тэкст, павінны стаць адкрыцьцём для ўспрыманьніка. Нестандартная лёгіка і нестандартныя высновы служаць толькі на тое, каб выклікаць **лірычны катарсіс**, рэч мусовую для ўсякага мастацтва. Парадокс, такім парадкам, становіцца «матэрыялізацыяй» катарсісу, неістотна, ці яго раскрывае выказ, слова, ці — недагаворанасьць.

ФОН І АНАМАЛІЯ

Ворагам усякага мастацтва быў і застаецца закон. Менавіта таму нарматыўныя паэтыкі, вычарпаўшы адведзены ім рэсурс, рана ці позна занепадаюць. Дзеля абнаўленьня ўспрыняцьця на розных межнях вершавой канструкцыі раз за разам адбываецца парушэньне нормы, што можна абазначыць як **анамалія**, ці — **супраціў**. Дзеянне гэтага «антызакону» ёсьць спосабам існаваньня паэзіі. Праз аномаліі тэкст унікае аднастайнасьці, мігціць, пераліваецца. Заразом норма не занепадае, а служыць у сыстэме як канструкцыйным элементам, так і **фонам**. Здавалася б, наяўнасьць аномаліяў мусіць перакрэсьліць усе ўяўленьні аб норме: які сэнс у такім законе, які абы час адмаўляецца? Зь грунту, так яно й было б, калі б не кампэнсатарныя працэсы.

Балазе, верш становіць сабою цэльны арганізм, дзе амаль што кожная зьмена суправаджаецца зьменаю падобнаю або адваротнаю на іншым межні, у іншым сэг-

мэнце. Сьстэма паэтыкі, супярэчліва кладучыся на сьстэму граматыкі, тарнуючы той самы моўны матэрыял, выпрацоўвае для кожнага межню свой тыш анамаліяў. Гэта могуць быць усякага кшталту інвэрсіі: пералівы ў памерах, пераносы ў радках, асанансавыя, кансанансавыя ды няроўнаскладовыя рымы, непаэтычная лексыка і г. д. Кампэнсацыю найяскравей можна назіраць прымеркаваўшы верш канвэнцыйны і верш свабодны: у вэрлібры брак сымэтрычнасьці, рытмічная вольнасьць сплачваюцца гэтак званым ізасынтаксызмам, узрастаньнем статусу сэмантычна-сынтаксычных паралелізмаў. Парадокс, абракадабра, дарэчы, таксама могуць быць разгледжаныя як сэмантычныя анамаліі.

У дачыненні да нормы анамаліі дзеляцца на **сьстэмныя**, якія агадваюцца і дапушчаюцца прынятаю сьстэмаю, **кампэнсатарныя**, якія не дапушчаюцца сьстэмаю, але сінхронна кампэнсуюцца іншымі элементамі, іншымі эстэтычнымі заданьнямі, і — **дэструкцыйныя**, якія ўносяць у верш дысгармонію, мяжуючы з хібамі і недаглядамі. Зрэшты, кожная кампэнсатарная анамалія, нават дэструкцыйная, шматкроць паўтараючыся, здольная абярнуцца сьстэмнаю ды стаць элементам новае нормы паэтыкі пры ўмове падпарадкаваньня законам сымэтрыі. Няцяжка заўважыць: паэтычныя нормы складваюцца на падставе тых ці іншых законаў **сьмэтрыі**, а ў аснове анамаліяў, наадварот, часцей за ўсё назіраюцца праявы **асьмэтрыі**.

Тут сама сабою напрашваецца парадаксальная выснова: калі сымэтрыя ёсьць фонам, значыць, сэмантыка тэксту выражаецца праз асьмэтрыю? Гэта так і не зусім так. У запраўднасьці сымэтрыя займае куды менш удзельнае масы тэксту, чым нам падаецца. Але менавіта яна фармуе сьстэму, перадае сэнсы. Рэшта масы тэксту становіць сабою цэлы пласт зусім неўспрымананага хаосу. А далей паміж рознымі праявамі сымэтрыі — граматычнай і паэтычнай, гарызантальнай і вэртыкальнай — адбываюцца несупадзеньні. Вось яны і ўспрымаюцца намі як асьмэтрыя. Іншымі словамі — асьмэтрыя ёсьць не хаосам, а бракам сымэтрыі або — супярэчнасьцю паміж рознымі сымэтрыямі. Яе функцыя хоць і важная, усё ж — дапаможная. Асьмэтрыя астраняе норму, купуючы такім спосабам увагу па-за сабою, на норме.

Пчала, або Канспэкт выточных прынцыпаў

Стадыя сынтэзу

Тэорыя заўжды шкодзіць. Нават сама праўдзівае тлумачэньне можа стацца шкодным чыннікам у далейшым разьвіцьці свайго спакмяня.

Прыкладам, Зыгмунд Фройд, зьясьняючы чалавечую дзейнасьць і культурны прадукт гэтае дзейнасьці, збольшага меў рацыю, але ягоная тэорыя болей нарабіла бяды, чым прынесла карысьці. «Лібідэ», ад моманту яго адкрыцьця, пачало вылазіць з твораў мастацтва, «бы цукар з варэньня. Як гэта ні дзіўна, найплённейшыя вынікі ў данай сытуацыі давала рэакцыя ў духу Ўладзімера Набокава, які напісаў сваю «Лаліту» на злосьць «вэнскаму прафэсару».

ЮРЫ ПАЦЮПА

Кажуць, тэхніка ў руках дзікуна — куча мэталюму, у амаральных руках — спосаб разбурэння й падпарадкавання. Гэтаксама тэорыя ў абладзе дурня — рэч антыкультурная. А паэтыка ў руках няздарыцы — забойства літаратуры. Мне хацела-ся б паказаць, што абвешчаныя вышэй прынцыпы паэзіі, сынтэзуючыся ў творах, пераламляючыся ў аномаліях, страчваюць пэўнасьць, становяцца, як сказаў бы Ігнат Канчэўскі, «ліючымі», нятоеснымі сабе. Разгледзім гэтую «ліючасыць» — праз досьвед самой паэзіі. А для пачатку акрэсьлім мэтадалягічныя прынцыпы, зь якіх маем выходзіць.

0

Паэты адчуваюць прынцыпы канструяваньня паэтычных тэкстаў на тых глыбі-нных межнях, якія проста недаступныя тэарэтыкам-«варагам». Як бы на гэты конт ні пярэчылі тыя самыя «варагі», зь іх прафэсійным самалюбствам, усё ж трэба прызнаць: каму лепш ведаць аб'ект, як не самому створцу? Прыкладам, Канстанцін Бацюшкаў зазначаў у нататніку:

Я заўважыў, што той, хто піша добра, разважае заўжды слушна пра сваё ўменьне. Калі вы хочаце навучыцца, дык гаварэце з гадзіннікавым майстрам пра гадзіннікі, з афіцэрам пра салдат, зь селянінам пра земляробства. Калі хочаце навучыцца пісаць, дык чытайце правілы тых, якія падалі прыклады ў іх уменьні.

Іван Франко на гэтым грунце рабіў далёкасяжныя высновы:

Хто ж лепей разбіраецца ў гэтай справе, калі не самыя паэты? Староньнія назіраньні тут амаль што немажлівыя, у гэтым сэнсе навука павінна перш-наперш зьберці паказаньні першаступенных сьведкаў і, як мага ўзбагаціўшы іх, узяцца за вытлумачэньне самога факту (працэсу творчасьці).

Тую самую думку, праз гады, удакладняе Канстанцін Ваншэнкін:

У кожнага, хто піша, — уласны досьвед, свае спосабы, звычкі і навітары. Але, само сабой, ёсьць агульныя правілы і законы.

Заўважу, я не збіраюся тут, як сказаў бы Імануіл Кант, «абнаўляць застарэлыя веды, вырываючы іх з ранейшае лучнасьці». Наадварот, маё заданьне ў нечым падобнае да работы натуралістага: яно палягае ў тым, каб падагуліць выразкі «першаступенных сьведкаў», убачыўшы за выпадковымі назіраньнямі зусім новы фэномэн, пра што ў Канта сказана:

Такіх агульных і ўсё ж пэўных прынцыпаў цяжка навучыцца ад іншых, якім яны толькі цьмяна ўяўляліся. Трэба спачатку дайсьці да іх уласным разумаваньнем, тады знойдзеш іх і ў іншых, дзе ўнярод іх і не заўважыў бы.

Ці, як пісаў зь іншага боку Максім Танк:

Да ўсяго — нават да табліцы множаньня — трэба даходзіць самому.

Мушу пад тое нагадаць: задоўга да гэтых маіх абагульненьняў, тую самую ідэю, праўда, чыста дэкларацыйна, адштурхоўваючыся ад Франка, як сьведамую праграму дасьледаваньня ставіў перад айчыннаю навукаю Алесь Яскевіч:

Літаратуразнаўства, мастацтвазнаўства ўвогуле, як навукі пра штучна створаныя формнасьці, маюць у сваім распараджэньні матэрыял, якім у гэтым сэнсе прыродазнаўчыя навукі не валодаюць. Прырода, як мы ведаем, звычайна не пакідае сьведчаньняў аб утварэньні сваіх форм. У сьвеце ж штучна створаных формнасьцей чалавечага духу гэтыя сьведчаньні ў нейкім сэнсе, можна лічыць, застаюцца. <...> Пераважная большасьць аўтараў <...> у дзёньнікавых запісах і вусных гутарках, а часам у спецыяльна прызначаных для друку трактатах пакінулі ня толькі свае надзвычай дакладныя саманазіраньні над загадкавым працэсам творчасьці, але й свае глыбокія меркаваньні пра тыя фэнамэнальныя законы, якім яно падпарадкавана.

Тут можна дадаць хіба адно, што ні Гамэр ні Эўрыпід не пакінулі нашчадкам рэфлексіяў уласнага тварэньня, ды і ад часоў Гарацыя да канца XVIII ст. пісаліся ў асноўным школьныя, «паверхневыя» правілы. Толькі два апошнія прамінулыя стагодзьдзі творцы сталі крыху пільней адсочваць саму зьяву пісаньня. Ведама, калі б мы мелі паэтаўскія рэфлексіі за тысячагодзьдзі, дык можна было б грунтоўней выракаваць. Улічваючы гэтыя цяжкасьці, Аляксандар Білэцкі, у свой час, перавагу аддаваў традыцыйнаму вывучэньню твораў як жаролаў пісьменьніцкага майстэрства, або, як ён казаў, «тэхнаграфіі», супраць «псыхаграфіі»:

Бясспрэчна, мы станем на трывалейшы грунт, выходзячы ня з творчае асобы, а з вынікаў гэтае творчасьці, — з таго моманту, як, запэўненыя на паперы, яны становяцца рэальнасьцю, даступнай назіраньню і аб'ектыўнаму аналізу. Іншымі словамі, нам здаецца карысным скупаваць увагу на той частцы псыхаграфічнага дасьледаваньня, якое можна было б назваць тэхнаграфіяй.

І ўсё ж, відаць, выгокі посьпехаў або правалаў дасьледаваньняў замыкаліся не ў аб'екце, а ў ступені яго разуменьня. Як «тэхнографам», так і «псыхографам» — замінала ў аднолькавай меры тая банальная катэгарыяльная сетка, якую яны накладвалі на аб'ект вывучэньня, круцячыся, маўляў вавёрка, у коле знаёмых існасьцяў. Менавіта сюды скіроўваў свой сарказм Аляксандар Блок:

Дрэвамі, адбеглымі ў далеч, збольшага зусім сухімі, падаюцца мне школьныя паняткі — прылады мастацкае крытыкі. Ім калі-нікалі штучна прышчэпляюць новыя галіны, але нішто не ажывіць гнілога галамня.

Між іншым, у абодвух мэтадах, вылучаных Білэцкім, нельга бльгаць нормы паэтыкі з псыхалёгіяй творчасьці. А ў розныя часы да іх было рознае стаўленьне. Пакажам гэтую розьніцу як пэўнага кшталту двубой паміж нямецкім філэза-

ЮРЫ ПАЦЮПА

фам Імануілам Кантам і беларускім паэтам Максімам Лужаніным.

Кант, адрозьніваючы краснае мастацтва як адзіны ў сваім родзе вытвар генія, што не зьмяшчаецца ў формулы і паняткі, ад мастацтва мэханічнага, народжанага пільным стараньнем, усё ж перакананы ў канечнасьці нормаў:

Няма такога краснага мастацтва, у якім бы не было нечага мэханічнага, што можна спасьцігнуць паводле правілаў і чаму можна сьледаваць паводле правілаў; вось жа, што сьці згоднае з школьнымі правіламі становіць істотную ўмову мастацтва.

На гэты конт Лужанін шчыра запырэчвае, сумнеючыся нават у сваіх уласных назіраньнях:

Але як ні старайся, каталёг спосабаў мастацкай апрацоўкі матэрыялаў ніяк не складзеш: яны ніколі не паўтараюцца. Лаўлю сябе за руку, бо радком вышэй зьбіваўся на нешта киталтам «тэорыі славеснасьці» для старой школы.

Затое Кант адназначна выказвае скепсіс што да пазнаньня псыхалёгіі творчасьці:

Ніякі Гамэр ці Віляндр ня можа паказаць, як паўстаюць і злучаюцца ў яго галаве поўныя фантазіі і разам з тым багатыя думкамі ідэі, бо ён сам ня ведае гэтага і, значыць, ня можа навучыць гэтага нікога іншага.

Лужанін, наадварот, ахвотна тлумачыць паэтычную творчасць празь ёмістую мэтафарычную формулу, прыраўноўваючы думаньне да раеньня «патрывожаных пчолаў у вульлі»:

Уцяміўшы, што адбываецца з табою, падкрадайся і хапай галоўную думку, матку, у матачнік. Злавіў, значыць, увесь рой — твой. Ён яшчэ неспакойна гудзе, але йначай, у гудзеньні пракідваецца рытм, а на рытм пакрысе пачынаюць адройвацца словы.

Як бачым, рэфлексія творчасьці ў розныя часы — мела розныя спакмяні. Ухіляючыся ад нармацыйнасьці, сучасная навука аб літаратуры робіцца штораз пазытыўнейшай і аб'ектыўнейшай. Але пад тое, канчальна адмовіўшыся — не без уплыву таго ж Канта — ад тэлеалёгіі, яна, незаўважна для сябе самой, траціць пад нагамі глебу, становіцца нікому не патрэбнай. Даны працэс я б сфармуляваў у наступных словах: чым больш пазытыўнасьці, тым менш практычнасьці. А як ураўнаважыць гэтыя разьбежлівыя антыноміі — ніхто ня ведае. Я спадзяюся, асьцярожнае, удумлівае перакідваньне масткоў паміж паэтыкай і псыхалёгіяй творчасьці можа хоць крыху даць рады.

На жаль (а мо' на шчасьце), многія паэты, і паэты найвыдатнейшыя, катэгарычна адмаўляюцца даваць якія-коліч парады да пісаньня. У гэтым сэнсе характэрнае прызнаньне Максіма Танка, зробленае ў яго славутых «Лістках календара»:

Рэдактар нашай газэты раіць, каб я напісаў падвальны артыкул у дапамогу

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

маладым. Я яму адказаў, што хацеў бы належаць да пісьменьнікаў, якія больш самі пішуць, а менш балбочуць аб тым, як трэба пісаць.

Для свайго эстэтычнага агнастыцызму Танк знаходзіць досыць пераканаўчыя довады:

У нас часта спакушаюць аўтараў расказаць аб сваёй рабоце. Зрабіць гэта займальна і цікава ўдалося бадай што толькі аднаму Ул. Маякоўскаму. Але скарыстацца з падобных «адкрываньняў» нельга, бо за расказам астаецца самае істотнае — талент, індывідуальнасьць, непаўторнасьць і тысячы-тысячы выпадковасьцяў, чаго нельга прадбачыць і аб чым ніхто не раскажа.

І ўсё ж, калі мы рушым у гэты бок — нас чакае літаратуразнаўчы тупік. Улічваючы тое, што кожная навука мае справу з унівэрсаліямі, а творчасць — так ці інакш — з сынгулярыямі — усякая прыватная ці агульная эстэтыка, наагул, культура творчасці — мусілі б стаць немажлівымі. Балазе, у агностыкаў, скажам, у таго ж Танка, паміж радкоў можна вычытаць і нешта адваротнае:

Прыходзіў да мяне адзін з пачынаючых паэтаў.

— Раскажы, — кажа, — як пісаць вершы.

— Як пісаць, — адказаў я яму, — я і сам ня знаю. Магу толькі расказаць, як пісалі іншыя, або — як ня трэба пісаць...

Пайшоў незадаволены.

Выходзіць, адмаўляючыся ад катафатычнае тэорыі, Танк на ўзор сярэднявечных багасловаў дапускае мажлівасьць існаваньня нейкае апафатычнае паэтыкі? Ці гэта проста непрадуманая рэзкая фраза?

Такую самую праблему, стаўляную «наіўным пачаткоўцам», разглядае і Ўладзімер Някляеў, толькі ня ў дзённіку, а ў вершы — таму больш агульна, сымбалічна:

Мой родны!.. Бог табе суддзя.

Суды сабе падобных лепяць.

Якая песьня ў лебядзя?

Як лебедзь.

Ах, лебедзяў прыгожа б'юць!

Як выжыць — я магу параіць.

А вершы пішуць — як жывуць.

Як дыхаюць. Як паміраюць.

Хлапчук маланкі тушыць вейкамі,

Яму здаецца —

ён паэт! —

Што я хаваю тайну нейкую,

Што ў ёй паэзіі сакрэт!

ЮРЫ ПАЦЮПА

Верш Някляева выводзіць нас да пытання экзистэнцыі паэта, маральных імператываў творцы, аднак, зацемяшы яго, мы мусім вярнуцца ў улоньне эстэтыкі і ўбачыць зьяву зь іншых бакоў.

Такога кшталту наіўныя гамоны пачаткоўцаў з мэтрамі застаюцца зазвычай паза гісторыяй літаратуры. Але, помніцца, раз падобная гутарка ўсё ж вылілася на старонкі часопісу «Першацвіет». Малады Алесь Туровіч «атакаваў» Леаніда Дранька-Майсюка патрабаваньнямі:

Я пачынаю актыўна вучыцца і шукаю настаўніка. Мне бракуе інтэлектуальнай і духоўнай энэргіі... <...> Я не задаволены сабой. Я хачу стаць прафэсійным паэтам, але не паводле мэтодыкі Гумілёва <...> Хачу стаць паэтам у тым пляне, які вышэйшы за плян прагматычны. У Вас, Леанід Васільевіч, павінны быць вучні.

Адказ мэтра быў мяккі і ўніклівы, хоць зводзіўся да таго, што ў больш жорсткай форме, і куды раней, выракаваў Янка Сіпакоў:

У пісьменьніка не павінна быць настаўнікаў. Настаўнік пісьменьніку не патрэбен. Ён патрэбен графаману.

А сапраўдны пісьменьнік — сам сабе настаўнік. І вучань — таксама. Ён вучыцца і вучыць адначасова. Сам у сябе вучыцца і сам сябе вучыць.

І ўсё ж у літаратуры без навучаньня, без перайманьня ніколі не абходзіцца. Гэта відаць і з далейшых прызнаньняў Дранька-Майсюка:

Культурай думкі і культурай пісьма авалодваю прагматычным шляхам — у мастацтве іншых выбіраю для сябе самае карыснае. Усё адбываецца даволі хаатычна, выразнай сыстэмы адбору не атрымліваецца.

Вярнуўшыся да вытоку разважаньняў — нескладана заўважыць: пастаўленая праблема абярнулася на 180 градусаў: з пляну сэмантикі паэтыкі — у плян прагматыкі паэтыкі. Пры жаданьні — гэтага можна было б унікнуць, але я думаю, што ў такім павароце ёсьць свой сэнс, бо наш тэкст сыцігуе найперш практычныя заданьні — пры тым, што ваяўнічае нежаданьне вучыцца ўсё больш апаноўвае літаратуру. Здавалася б, даўно мінула рамантычная эпоха зь яе вераю ў генія! Ажно не — дылетантызму ня менее, а прыбывае. І спрыяюць гэтаму самыя літаратуразнаўцы, якія на гвалт баяцца нарматывізму. Так, нормаў не павінна быць у тэорыі (хоць і гэта досыць спрэчна), але ж іх ніхто ня зражваў дзеля прапэдэўтычных мэтаў!

Заўвага Сіпакова, што скіравала досьлед па колу, вельмі нават дарэчы. Яна тоіць кола і ўнутры сябе. Адмаўленьне настаўніцтва ў літаратуры мае сэнс толькі ў дзвюх скрайнасьцях: як адмаўленьне куміра і адмаўленьне дробязнае апекі. Але гэта не галоўнае. Творца, які «сам вучыць і сам вучыцца», рабіць гэта мусіць зь дзвюх прычынаў: першае — да ўсяго, мы ўжо ведаем, ён мае даходзіць сам, другое — стан заглябленьня ў паэтыку на сёньняшні дзень пакідае жадаць лепшага і ня можа не правакаваць знаёмага нам скепсісу, зьвернемся яшчэ раз да «Лісткоў календара»:

Чамусьці ўсе літаратурныя каноны здаюцца мне нейкімі калодамі. Знаць іх ня шкодзіць, але карыстацца імі — лепш пакінуць каму іншаму.

Скептыцызм Танка міжволі, аднак вельмі яўна, пераклікаецца з цытаванаю вышэй заўважаю Блока. Першаму літаратуразнаўчыя катэгорыі ўяўляюцца «сухімі дрэвамі», другому — «калодамі».

Тут мы прыйшлі да парадаксальнай высновы, нейкай дзіўнай антыноміі: ведаць і... не карыстацца. Насамрэч, ніякай супярэчнасьці няма, проста, карыстаньне тымі ведамі адбываецца ў іншай плашчыні. Так, веды не даюць гатовых рэцэптаў, ні творчых, ні нават тэхнічных, бо тэхніка залежыць ад практыкі, а творчасць заўжды ўнікальная. Але пазнаньне, так ці гэтак, выходзіць густ. Катэгорыя густу, надзвычай важная з моманту паўстаньня навукі эстэтыкі, неяк сама сабою заняпаля. Гэта натуральны вынік занябданьня яшчэ адной катэгорыі: нормы, якая служыла пунктам адліку для густу. Далей, відаць, апалёгія эстэтыкі ўжо не сягае, але мне й таго паддастаткам, каб не ўважаць сваю працу марнаю ды працягваць падсумаваньне рэфлексіяў.

І яшчэ, інтуіцыйна схапляючы прынцып вершавой канструкцыі, паэты часцей за ўсё ўлучаюць гэты прынцып у сучасны ім кантэкст ды зьмешваюць з актуальнымі для данага моманту патрабаваньнямі. Таму многія іх назіраньні выглядаюць узаема супярэчліва, аб чым настойліва папярэджваў Томас Стэрнз Эліят:

Паэт калі не дэкларацыйна, дык, у кожным разе, падсьведама заўсёды імкнецца бараніць паэзію, якую піша сам, або ж імкнецца высьветліць, якую менавіта паэзію ён хоча ствараць.

Пад тое дазволу сабе прытачыць і ўласнае меркаваньне, напісанае ў 1991 г., да знаёмства з памянёным эсэ Эліята, калі я больш цаніў літаратуразнаўства і менш цаніў рэфлексіі паэтаў:

Пісьменьнік — найабмежаванейшы чытач. Ён абмежаваны ня толькі густамі, як і ўсякі жывы чалавек, але й сваёй творчасцю, якая дыктуе пэўныя правілы.

Калі табе падабаецца толькі акадэмічная ці, наадварот, толькі мадэрная паэзія, «ціхая» ці — толькі «гучная», дык тады, бадай што, ня варта брацца за крытыку. Ты — хто хочаш: чытач, мастак, адно ня крытык. Ты можаш блізкія табе кірункі ўспрымаць вострай за іншых, але агульную карціну так пераказіш і тым самым пасееш зерне няпраўды, што ніхто і ніколі, чытаючы твае думкі, ня зможа аддзяліць авечак ад ваўкоў, зерня ад мяккіны.

Пэўную хібнасьць меркаваньняў, з увагі на суб'ектыўнізм творцаў, трэба заўжды мець наўвесе. У далейшым апісаньні мы паспрабуем сутыкнуць скрайнія, гіпэрбалічныя і, адначасна, антынамічныя сытуацыі, якія бываюць у лірыцы. Заразом мне хацелася б давесці, што гэтыя супярэчнасьці адбіваюць самую дыялектыку

² Біяграфічныя звесткі аб пэрсаналіях, а таксама іх месца ў гісторыі літаратуры — пакідаем без увагі як неістотнае для нашага спакмяня.

разьвіцця паэзіі, а ніяк не зьяўляюць нейкае выпадковае бльгтаніны. Прапанаваны тут стракаты, выпадковы набор удзельнікаў дыялёгу², думаю, яшчэ больш адцяняе азначаную супярэчнасць, якая мае выявіць нутраную згоду ды зладжанасць эстэтычнага аб'екту.

Пры нагодзе — мушу яшчэ раз падкрэсьліць: добрая палова прыточаных ніжэй меркаваньняў ня проста мною вычытаная ды скампанаваная, а менавіта перажытая, прадуманая і шматкроць выпрабаваная ў уласнай практыцы. Соткі разоў розныя аўтары на розныя лады паўтараюць тыя самыя антыноміі, і, чым зноў паўтараць «па-свойму» гэтую паэтычную мэтафізыку, ці ня лепей на сто першы раз паспрабаваць зірнуць на яе з гары, убачыць у адзінстве?

1

Даўней паэты кожны вершавы радок пісалі зь вялікае літары, бо кожны радок пачынаў новы сказ. Тая традыцыя, ужо як чыстая фармальнасць, перахавалася да нашых дзён. Але сёння мы нават не ўсьведамляем, што гэты гістарычны факт куды большы за сябе. Ён расказвае нам пра існасць паэтычнае мовы. Задумаемса толькі! У ідэале кожны радок складаў сказ. Кожны сказ, маючы ў сабе прэдыкацыйную канструкцыю, зьяўляў лягічны вырак. Кожны лягічны вырак, ісьнячы паэтычны змест, замыкаў у сабе троп. Звонку, сваім парадкам, кожны сказ станавіў інтанацыйную завершанасць, а кожны радок даваў рытмавую адзінку. Гэтая неразьяднаная цэласць і была тым квантам паэтычнае мовы, які, зацямяючыся анамаліямі, рос, разьвіваўся, ускладняўся.

Паэтычнага каталёгу ў чыстым выглядзе, як адзінкі фонавае, архетыповае, практычна, сустрэць нельга. Часьцей за ўсё такія занадта сымэтрычныя вершы — слабыя і прымітыўныя, ня вартыя, каб служыць узорамі, нават простымі прыкладамі. Іх інсытная паэтыка мяжуе з графаманіяй. Але ж на высокіх стадыях свайго разьвіцця мастацтва нярэдка зьвяртаецца да архаічных формаў, маючы тым адцяніць мадэрны змест. Інсытная, занормавая паэтыка стварае фон для новага вобразнага ладу гэтаксама, як банальныя, прафаньныя вобразы могуць пераўсьведамляцца ў складаных арабэсках рытму. Адпаведна, архаіку часамі найлепей шукаць у сучаснасці. Удалым прыкладам чыстага, тыповага каталёгу як кампэнсатарнага фону можа служыць верш Адама Глобуса «Мэліярацыя»:

Паляшучка мяне пацалуе на ўцеху каханьню, —
Расьсячэ далягляд на заходзе імклівая каня.

Шчупакі плаўнікамі сьпілююць чырвоныя сосны;
Мёд жывіцы ў цыстэрны зьбяруць меднавокія восы;

Цягнікі, як вужакі, цяжкія галовы падымуць;
Закіпіць небасхіл і зацягнецца вугальным дьмам;

Страказа-верталёт праміне сваю цёплую зорку;
Прыгадае Зямля — час Адама ад яблыка горкі;

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

Абумовіць пяшчота экспэрымэнтальныя зьмены;
Чарапаха пакіне самотнаму панцыр каменны;

Дыназаўры-бульдозэры спаляць салярку густую;
Здрыгануцца каўшы, экскаватары залямантуюць;

Маладая вада загартуе статоннага латніка-рака;
На свой цень азірнецца — забрэша здурэлы сабака;

Спруцянеюць ад зайздрасьці ведзьмы, пачуўшы пра дзіва, —
Паляшучка на долю ліхую дачку нарадзіла.

Калі б не фантастычны зьмест, яркая, вобразнасьць, дык сынтаксычная аднастайнасьць вершу проста стамляла б чытача, а так мы чытаем і не заўважаем яе.

Ня трэба думаць, быццам вершавы пералік абавязкова мусіць складацца з закончаных сынтаксычных канструкцыяў, яго могуць ствараць голыя спакменьнікі, як у «Одзе кухні» Валянціны Аксак:

Гаршкі, збанкі і хуткаваркі,
Патэльні, скваркі і цьгаркі.
Сурвэты, келіхі і лыжкі,
Газэты, венікі і кніжкі.

Пруткі, карункі, выцінанкі,
Нудота, згадкі, спадзяванкі,
Рэцэпты, слоікі, варэньні,
Куродьм, сажы, адрачэньне.

Напоі, рыфмы і салаты,
Відэльцы, сподкі і гарбата.
Капуста, дранікі, мачанка,
Вячоркі, поўначы, сьвітанкі.

Канапа, зэдлікі, буфэты,
Сустрэчы, сьлёзы і санэты.
Люстэрка, кандэлябра, кава,
Чытаньні, сьпеўкі і выстава.

Прымальня, лазьня і ядальня,
Вігальня, пральня, спачывальня.
Сьпякота, холад, прысмак поту,
Гвалтоўня, рабства, адзінота.

Гасьцёўня, спальня і сьвятліца,
Камора, пограб і вязьніца.
Катоўня, замак, пастарунак,
Маё сіло і мой ратунак.

ЮРЫ ПАЦЮПА

Ты — рэдкі гонар мой і сорам,
Маё празрэньне і дакора.
Ты — мае лекі і атрута,
Ты — мая радасьць і пакута.

Ты — мой алтар, мая малельня,
Мой храм адзіны і пустэляня,
Ў якой Ўсявьшняя маліла:
Ня стань жа ты маёй магілай!

Праўда, такі каталёг, аформлены як працяглае выказваньне, дзеля свае скрайняе праявы, будзе хутчэй рэччу анамальнаю, чым фонавай — тут перакрочаная мера звычайнасьці, што, зрэшты, не супярэчыць мастацкасьці. У кожным разе, трэба мець наўвече: як у лёгкіцы панятак ёсьць згорнутым выракам, а вырак — згорнутым змеркаваньнем, гэтаксама ў паэзіі слова ёсьць згорнутым радком, а радок — згорнутаю страфою.

Наяўнасьць памеру і рымаў таксама не павінны нас уводзіць у зман. Гэта наслаенні другасныя, хоць і вельмі патрэбныя, якія мусяць адцяніць, падкрэсьліць паэтычную карціну. Галоўная абмыла тэарэтыкаў, ад клясьцыстаў да футурыстаў, у тым і палягала, што яны перабольшвалі фанэтычны бок паэзіі, бачылі ў ёй перш-наперш «гукі», «музыку», страчваючы спакваля і вобразнасьць, і зьмест. А стварае прастору вершу ўсякая пералічальная канструкцыя, здольная выклікаць ланцуг пачуцьцёвых вобразаў. (Калі патрэбныя аналёгіі, дык замест футурыстычнай паэтыкі я тут бяру імажынісцкую.)

Таму, што ў аснове паэтыкі ляжыць пералік, — знаходзіцца нямала ўскосных, інтуіцыйных пацьверджаньняў. Прыкладам, возьмем ведамы фрагмэнт з прадмовы Францішка Скарыны да кнігі Юдзіф:

Понеже от приречения звери, ходящие в пустыни,
знають ямы своя;
Птици, летающие по воздуху,
ведают гнёзда своя;
Рибы, плывающие по морю и в реках,
чуют виры своя;
Пчелы и тым подобная
боронят ульев своих, —
Тако ж и люде,
игде зродилися
и ускармлиены суть по Бозе,
к тому месту великую ласку имають.

Чаму яго так часта тарнуюць як верш³? Чым ён розьніцца ад іншых урыўкаў прадмовы? Хіба што адным: каталёгам, падаваньнем вобразаў у форме пералічальнай канструкцыі.

³ Так, прыкладам, рабіў В. Рагойша, а таксама ўкладаньнікі «Анталогіі беларускай паэзіі» (1993).

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

Тым архаічным жанрам, дзе мастацтва яшчэ не аддзялілася ад рытуалу, проза ня вырасла ў паэзію, а паэзія ня вылучыла зь сябе прозы, былі замовы. У гэтай «проза-паэзіі» менавіта пералік — ды часамі яшчэ загадкавасьць, мудрагелістасьць мовы — ёсьць пакуль што адзінымі фармальнымі сродкамі, якія ствараюць вобраз ды маюць вырасьці ў нешта большае. Прыкладам, «Замову ад злого духу» цяжка назваць паўнавартым вершам, але паэтычнасьці ў ёй ужо не бракуе:

На сіні моры камень, на тым камні дуб, на тым дубе трыдзевяць катой, на тых катых трыдзевяць гняздоў, на тых гнёздах трыдзевяць сарок, трыдзевяць урок ад жаночага, ад хлапечча, ад мужчынска — русы волас, рыжы волас, белы волас. Сьвятыя сьвяточкі, хадзеца ка мне на помач; я з славамі, Бог з духам; як стала, так перастала.

Наагул, мне не хацелася б тут пакідаць абсягаў сынхраніі, бо дыяхранічнае вывучэньне паэтыкі становіць сабою апрычоную і, відаць, куды складанейшую праблему, але й не магу пры нагодзе ўхіліцца ад фрагментарных экскурсаў у гісторыю. Зараджэньне паэзіі ў пералічальных канструкцыях можна паказаць на прыкладзе ўрыўкаў з «Слова пра паход Ігараў», якое, як ведама, акурат і ляжыць на памежжы паэзіі з прозай, ураўноваючы якасьці рытарычнага ды паэтычнага тэкстаў:

Помчаша кранья дѣвки половецкыя, а съ ними злато, и паволокы, и драгыя оксамиты. Орьтмами, и япончицами, и кожухы. <...> Чрьлень стягъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка, сребрено стружие...

Паспрабуем гэты пералік запісаць у слупок, як тое часьцей за ўсё і робяць публікатары «Слова»:

Помчаша кранья дѣвки половецкыя,
а съ ними злато,
и паволокы,
и драгыя оксамиты.
Орьтмами,
и япончицами,
и кожухы. <...>
Чрьлень стягъ,
бѣла хорюговъ,
чрьлена чолка,
сребрено стружие... —

і тады заўважым: характар яго з гунту не памяняўся, але паэтычны змест урыўку стаў выразнейшы, даступнейшы. Ня цяжка здагадацца, што ўсім ведамы запіс паэтычных тэкстаў «у слупок» існуе менавіта дзеля лёгкасьці таго нялёгкага, пільнага, характэрнага для паэзіі, працываньня слова, а фактычна — пераліку слоў, дзе асобнае мусіць суіснаваць з цэлым, ня страчваючы разам свае асабовасьці.

Сёньня, калі мы чытаем каталёгі рэчаў у «Слове», дык некаторыя зь іх для нас мала розьняцца ад мадэрнісцкае мудрэні:

ЮРЫ ПАЦЮПА

сь черниговьскими былями,
сь могуты,
и сь татраны,
и сь шельбиры,
и сь топчакы,
и сь ревугы,
и сь ольберы.

Тут на пералік плямёнаў (бо змест іх забыты) наслойваецца, абракадабра, усё роўна як шляхетнае чарноўце на старое срэбра, і служыць дадатковым сродкам паэтызацыі тэксту. Аднак паэтызацыя дасягаецца не за кошт фанэтычнае арнаментыкі, як абмыльна думалі футурыстыя, а за кошт тых віртуальных вобразаў, што мрояцца за цьмянымі словамі. Гэта й ёсць памянёная матывацыя мудрэні.

Нарэшце, усякі пералік можа разьвіцца ў шэраг закончаных прэдыкацыйных канструкцыяў, а тыя, сваім парадкам, у пэрыяд падобны да штрафы або невялікага верша зь лягічным, нечаканым і парадаксальным замкнёньнем:

Игорь къ Дону вои ведеть!
Уже бо бѣды его пасеть птиць по дубию;
вльци грозу вѣрожатъ по яругамъ;
орли клетотомъ на кости звѣри зовуть;
лисици брешутъ на чръленыя щиты.

О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!

Наколькі важным, канструкцыйным, элемэнтам паэтычнага тэксту ёсць каталёг, гавораць назіраньні перакладніка «Старшай Эдды»:

Для сучасніка «Эдды» кожная яе штрафа, калі ня кожнае слова, валодалі містычнаю глыбінёй і абсягам, кожнае імя (не выпадкова ж гэтак папулярныя былі «тулы» — вершаваныя «радаводы», пералікі імёнаў) і ўсякая наменка выклікала выбух асацыяцыяў ды ўспамінаў. І ня толькі таму, што сучаснік ведаў эдычную паэзію (а да нас дайшла адно невялікая частка яе), але перадусім таму, што «песьні пра багоў і герояў» былі жывым узнаўленьнем яго сусьвету, былі «энцыклапэдыяй» яго сьведамасьці.

Гэтае прыймо й сёньня ня страціла свайго значаньня, успомнім песьню Зьмітра Бартосіка «Кальварыйскія могілкі»:

Даўно няма каму ускласьці ружы
Пад вашыя капліцы і крыжы.
Луцкевічы, Міцкевічы, Манюшкі.
Стафаны, Караліны, Тамашы. <...>

Дамброўскія, Ёрублеўскія, Дамелі,
Ваньковічы, Чачоты, Качаны.

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

Героі адультэраў і дуэляў,
Паэты пазабьтае Літвы.

Праз тое, як бард паволі прагаворвае родавыя імёны беларускае шляхты, сучасны слухач, няйначай, перажывае эмоцыі шмат у чым падобныя да тых, якія зьведвалі нашыя продкі, услухоўваючыся ў гукі эпасу.

Пэралік імёнаў заўсёды мяне здзіўляў, змушаў да роздуму. Як ён наагул можа існаваць? Што ў ім ёсьць такога, што штурхае паэтаў вяртацца да пераліку, і, што робіць яго дзейсным — ведама, калі тым не надужываць, не ператвараць у пародыю на сябе самога? Думаю, кожны раз, пры ўсім падабенстве прыйма і яго ўплыву на псыхіку — зьмест пераліку ўласных імёнаў залежыць ад кантэксту. Менавіта апошняе ўратаўвае яго ад банальнасьці, і, тое, што пры Бартосік, зусім не падобнае да таго, што чытаем у Старога Ёласа, песьняра вёскі:

Паедуць з коньмі хлопцы, дзяўчаты:
Юрка, Тамашка, Міхаська, Янка,
Сьмон, Нікіпар, Зьмітрок, Раманка,
Андрэй і Юзя, Астап з Кандратам;
Як сабяруцца ды перад сьвятам
Або ў суботу перад нядзелькай
Валы прыгоняць Наста з Марселькай,
Тэкля з Даротай, прыйдзе Раіна,
Доіць карову і Кацярына. <...>
Ні час драмаці, ні агіляцца,
Але за жніва трэба ўжо брацца.
Дык і бяруцца нашы кабеты:
Тэклі, Ганулі, Еўкі, Альжбеты!

Ці вось, скажам, прыклад зь іншага кантэксту:

З той пары Масква, Варшава,
Рыга, Вільня, Бак, Лібава,
Беларусь, Літва, Расея
Гоняць вон цара-зладзея!

Сучаснаму чытачу, пэўна што, падасца нудным, і нават лішнім, сьпіс гарадоў у Цёткі. Але ўявім сябе, хоць на момант, сярод сучасьнікаў паэткі, сярод тых, для каго яе вершы служылі працямацямі, хто былі жывымі сьведкамі падзей рэвалюцыі. У тым кантэксьце найменьне кожнага гораду гучала жывым напамінам змаганьня, голасам салідарнасьці ў аркестры бунту, лучачы ў адно цэлае і эпас і рэпартаж.

І ўсё ж, мы не асягнем мэханізму пераліку, калі ня выйдзем па-за абсягі яго сьінтаксычнай зададзенасьці. Таму паспрабуем разгледзець каталягізаванае апісаньне ў вершы Пімена Панчанкі «На рынку», дзе сам сьінтакс не адыгрывае істотнае ролі, і прааналізаваць тое глыбей:

ЮРЫ ПАЦЮПА

Агуркі ляжаць, як дырыжаблі,
Як аэрастаты — качаны.
Высяцца Эльбрусы сьпелых яблык,
Бачны за кварталаў пяць яны.

Памідор — на цэлую талерку,
Ну, не памідор — плянэта Марс.
Бульбу вам адважаць шчодрай меркай
З каптуром. Нясмачнае няма.

Загляні цяпер да нарачанцаў.
Раз вугра іх тлустага зьясі,
Пра цану ня станеш больш спрачацца,
Сам рублёўку лішнюю дасі.

Ну, а масла? Што пра масла скажаш?
І ня трэба, а не абмінеш.
Калі гэтакім маслам рымы змажаш —
Нават верш няўдалы праглынеш...

Тут паэтычны эфэкт, як і раней, задаецца слоўным пералікам, якім насамрэч выражаецца каталягізацыя рэчаў. Каб зразумець, як гэта адбываецца, уявім сабе рынак завалены мясам, рыбаю, пладамі ды сьлецьцем, і тады ўбачым: іста не ў ката-лэзе, а ў тым арнамэнце, які дае спазіраньне рынку. Гіпэрбалы, што суправаджаюць апісаньне, важная, але зусім не канечная рэч, ім адводзіцца роля павелічальнага шкла. Каталягізацыя ў гэтым кантэксьце — звычайны вынік лінейнасьці нашага пісьма. Сам жа арнамент можа ўяўляцца і лінейна і нелінейна. Празь пісьмо, буду-чы нелінейным, ён можа дабраць лінейнасьці, але для вершчу гэта ўжо пытаньне дру-гаснае.

Вось жа, пералік, як спосаб стварэньня вобразаў, становіць сабою падставовы прынцып паэтычнага тэксту, тым часам мудрэнь і парадокс — усяго толькі дапа-можныя сродкі паэтызацыі, што ўзьнікаюць спарадычна, як а н а м а л і і. Тым часам каталёг, як бы ён ні рэдукаваўся, у якія б складаныя аномаліі ні ўлучаўся — счытва-ецца ў кожным вершы я к н о р м а. Але ўсякая норма, усякі канструкцыйны элемент, няхай сабе й найважнейшы, ад частага ўжываньня прафанаецца, становіцца баналь-най і, дзеля самазахаваньня, мусіць унутрана ўскладняцца, герархізавацца, а на нейкім этапе свайго станаўленьня, наадварот, парушацца аномаліямі. Пакажам, як гэта адбываецца на практыцы і ў сьведамасьці творцаў.

2

Мы ведаем, што лінейны адкрыты шэраг радкоў з пасьядоўным злучэньнем воб-разаў ёсьць найпрасьцейшым спосабам будаваньня вершаў. Каб гэты прынцып ле-пей зразумець, убачыць яго, як той казаў, «у чыстым выглядзе», варта ўспомніць адну досыць дзіўную заўвагу Ўладзімера Маякоўскага наконт Велімера Хлебнікава:

Закончанасьць яго надрукаваных рэчаў — фікцыя. Відомасьць закончанасьці часьцей за ўсё работа рук яго сяброў. Мы выбіралі з кучы кіданых ім чарнавікоў тых, што здаваліся нам каштоўнейшымі, і здавалі ў друк. Часьцяком хвост аднаго накіду прыляпляўся да чужой галавы, выклікаючы вясёлы подзіў Хлебнікава.

<...>
 Чытаючы, ён абрываў калі-нікалі [рэч] на паўслове і проста наказваў: «Ну й гэтак далей».

У гэтым «і г. д.» ня толькі ўвесь Хлебнікаў, як зазначаў Маякоўскі. У ім замыкаецца сам прынецпш лірычнае архітэктонікі. Казус расейскага будзятляніна — гэта скрайняя праява адкрытага лінейнага шэрагу. Насамрэч падобная адкрытасьць уласьцівая, у той ці іншай меры, ці ня большай палове лірычных тэкстаў. Падобныя апэрацыі можны чыніць з рознымі аўтарамі, адержваючы сама нечаканыя эфэкты. Між іншым, якраз на гэтакіх эфэктах і засноўваецца паэтыка цэнтону.

Так ці інакш, адкрыты прынецпш каталягізацыі, толькі зь іншымі акцэнтамі, даўнімаў і Яўген Вінакураў, калі сьцьвярджаў:

Ёсьць паэты, якія пішуць «беспамеравыя» вершы, як быццам вяжуць «беспамеравыя панчохи» ці проста панчохи «безь пяты», якія можна вязаць без канца й абарваць у кожным месцы.

Часамі каталягізацыя становіцца чыстым насланьнем. Яна гэтак авалодвае песьняром, што вымагае адумыснага гамаваньня. Тэкст у такім разе, як чорная дзіра, пачынае ўцягваць у сябе рэшту кантэксту і набліжаецца тым самым да прынецпшу сярэднявечнай сумы. Тут, можна сказаць, сама форма псыхалягізуецца, становіцца часткаю натхненьня і падпарадкуе сабе песьняра. Цікава апавядала пра тое ўзбэцкая паэтка Зульфія:

Помню, неяк, пры пісаньні <...> другой кнігі, я спыталася Хаміда Алімджана: «Чаму гэта вершы ў мяне ніяк не канчаюцца? На якой страфе ні спыніся, можна працягваць далей!» Ён засьмяяўся: «Гэта таму, што ты ў кожным вершы хочаш гаварыць адразу пра ўсё, а гэтага ніяк нельга... І яшчэ, ці ведаеш ты, вершы трэба пачынаць з канца...» Тонкасьць і трапнасьць гэтае парады я ацаніла толькі пазьней, калі ў мяне насьпела патрэба ня проста гаварыць вершамі, а выказаць імі нешта важнае і набалелае.

Форма бясконцага каталёгу, які імкнецца стаць сумаю, найяскравей праяўляецца ў клясычнай одзе зь яе прынецпшам неўгамаванага натхненьня (чаго, дарэчы, ніяк ня скажаш пра «оду» сучасную). Аднак лінейнасьць, як і ўсякі фон, надакучае сваёй банальнасьцю, звыкласьцю і падаецца «застарэлым» спосабам пісьма, нездарма ж Вінакураў не без раздражненьня падагуліў цытаванае вышэй назіраньне:

«Беспамеравыя як панчоха» паэты ня маюць і ў усёй сваёй творчасьці контуру, выразнае граіцы, якая б акрэсьлівала іх тэрыторыю. Ня маюць пэўнага рэчышча, па якім мусіла б цячы пасьлядоўная і такая канечная думка мастака.

ЮРЫ ПАЦЮПА

Ня менш раздражнёна рэагаваў на падобныя вершы Ўладзімер Набокаў:

Такі верш нудны. Зь яго можна выкінуць цэлую страфу, і ён ня стане ні лепшым ні горшым. Чытаеш яго, даходзіш да нізу старонкі, рассяеяна думаеш: канчана, — перагортваеш старонку і знаходзіш працяг.

Гэтаксама адмоўна пасьялядоўны спосаб арганізацыі вершу ацэньвае Алесь Разанаў:

«Лінейны» верш: радок за радком, строфа за строфой, калі наступнае вынікае з папярэдняга, а папярэдняе прадоўжваецца ў наступным... Мабыць, гэта не самая плённая арганізацыя вершу. Калі б такім — «лінейным» — чынам арганізаваліся сучасныя пакаленьні кампутараў, іхнія ячэйкі займалі б ледзь ня цэлыя гарады.

Насуперак данаму «экстэнсіўнаму» спосабу ён прапануе больш плённы «інтэнсіўны», які, не зважаючы на пэўную цьмянасьць, можна зьвесці да вышэй азначанага цыклічнага:

«Цэнтральнае» пісьмо — наступны крок: надзвычай узраслае зьмястоўнасьць і ёмістасьць тэксту, перагаворваюцца і ўзаемадзейнічаюць паміж сабою ня толькі суседнія радкі і словы, але й далёкія, гусьцеюць валокны сувязьў і асацыяцый, а сам верш становіцца асяродкам, дзе час мінулы, цяперашні і будучы існуе неразьядна і дзе «рэкі могуць цячы наўпроць».

І ўсё ж падобныя парады занадта напружваюць паэзію. Рана ці позна мусіць настаць злом, скок назад — і тады гарачы мадэрнізм заступаецца халодным постмадэрнізмам. Часамі паэту трэба цвёрда адмовіцца ад інтэнсыфікацыі стылю і пісаць проста, «пяць тое, што на душу ляжа», не баяцца ні прастаты ні апісальнасьці, не забываючыся, праўда, напаміну Разанава: «Прастата, якая не прайшла стадыі скаладанасьці, — прымітыў». Дарэчы, як зазначае Юры Лотман, даўно заўважаная пасьялядоўнасьць «у індывідуальным разьвіцьці шмат якіх паэтаў: «ад ускладненасьці стылю на пачатку творчае дарогі да «клясычнае» прастаты ў канцы». Аналягічна «ў абсягах буйнога гістарычнага пэрыяду «рытарычныя» арыентацыі зазвычай запабгаюць наступныя «стылёвыя».

Што да апісальнасьці, дык зь ёю змагаюцца асабліва зацята. Але задумаймася, з чаго складаецца лірычны верш, як не з апісаньня? Не з а п о в е д у ж ведама, бо гэта быў бы ліра-эпічны тэкст. І тым больш не з а н а л і з у, бо іначай канвэнцыйны верш ператварыўся б у вершаваны трактат, вэрлібар — у лірычнае эсэ. Адкуль гэтая зацятасьць крытыкаў, ды і самых паэтаў? Ці няма тут якой абмылы? Аднак — усё слушна. Крытыкі, змагаючыся з апісальнасьцю, змагаюцца з каталёгам як фонам, з сымэтрычнасьцю як надакучлівай банальнасьцю формы. Але ж рамантычная элегія, што справядліва лічыцца найфілясафічнай між жанраў, будуюцца ледзь не на чыстых апісаньнях, якіх чамусьці ніхто не заўважае, бо тыя — ускладняюцца асымэтрычным выкладам.

Каталізацыя асабліва настойліва праяўляецца ў тэкстах пачаткоўцаў, у твор-

цаў неспрактываваных і неахайных. Аднастайны сымэтрычны каталёг часамі можа губіць і жывое пачуцьцё і думку. Нездарма Сяргей Ясенін, разьбіраючы опусы пра-летарскіх паэтаў, абураўся зь вершу, дзе прынцып каталёгу даведзены да скрайнасьці:

Пастаўце другі радок на месца трэцяга і трэці на месца другога, выйдзе верш з зусім іншым ладам <...>.

Гэтага нельга прыдумаць і знарок. Такая хісткасьць радкоў падобная да хвойкі з каранямі ўверх, і ўсё ж думка застаецца амаль бязь зьменаў. Ведама, гэта толькі ад бякласьці яе, ад таго, што думка тут і не начавала.

Яшчэ раней, разьбіраючы тэксты Сяргея Салаўёва, такое самае назіраньне зрабіў Аляксандар Блок:

Першае, што ад сама першай старонкі кідаецца ў вочы, — гэта тое, што ня толькі строфы, але й асобныя вэрсы можна пераставіць бяз жаднае шкоды для іх.

Падобныя абароты радкоў, пэўна што, шмат хто заўважаў і сам спрабаваў рабіць. Прыкладам, Ніна Тарас ва ўспамінах пра Валянціна Таўлая пісала:

А было і іншае чытаньне. Возьме ён, напрыклад, верш якога-небудзь паэта і прачытае яго зьверху ўніз, а пасля зьнізу ўверх. Тады пытае: «Ну, зьмянілася што?» — і пачынае весела сьмяяцца.

Паспрабуйма ў звычайнай, г. зн. сюжэтнай, прозе пераставіць сказы, нават абзацы, дыялёгі, эпізоды. Наўрад ці тое абыдзецца бязь стратаў. А ў паэзіі перастаўляньне і радкоў, і строфаў — рэч куды прасьцейшая, можна сказаць звычайная. Так, добра, калі верш цесна зьнітаваны. Але гэта ня значыць, што верш, у якім перастаўляюцца радкі, нечым горшы за верш маналітны. Гэта значыць толькі тое, што канструкцыйны прынцып у ім ляжыць на паверхні і не зацямяецца аномаліямі. У прозе — усё наадварот. Калі б заўвагу Ясеніна, слухную ў прыватным кантэксьце, узяць за правіла, дык гэта нарабіла б вуймы болей як карысьці.

Можна па-рознаму рэагаваць на сымэтрычнасьць паэтычных шэрагаў. Можна пераадольваць яе, а можна ставіць сабе на службу. Менавіта прынцып каталёгу тартуецца ў ведавых рэфрэнавых формах, такіх як рандо, рандэль, трылет. Скарыні, я б сказаў, атамістычны каталёг, які абураў Блока ды Ясеніна, сьмяшыў Таўлая, напоўніцу, ад пачатку й да канца, Алег Мінкін скарыстаў у сваім «Адлюстраваньні», замкнуўшы разам тэкст на сам тэкст:

На памяці думках пачуцьцяў іржа
Блакітных экранаў расстаўлены пасткі
У зыркя бляскі нэонавых пасмаў
Як зьвер зацкаваны зьбягае душа

Як зьвер зацкаваны зьбягае душа
У зыркя бляскі нэонавых пасмаў

ЮРЫ ПАЦЮПА

Блакiтных экранаў расстаўлены пасткi
На памяцi думках пачуццяў iржа

Затое сюжэт у лiрычным вершы — гэта ўтручэнне прозы ў паэзію. Ён часамi так авалодвае прастораю тэксту, што, як той кампутарны вiрус, паядае ўсю арнаментыку тропаў, усю паэтычную апiсальнасць. Байкi, гумарыстычныя вершы вельмi рэдка лучаюць у анталёгi лiрыкi. Цi нi з тае прычыны, што ўсе яны грунтуюцца на сюжэтах? У iх адразу пазнаюць «чужакоў».

Некалi Алесь Яскевiч аналіз лiрычнае кампазыцыi⁴ пачаў зь сюжэту як найпрасцейшага прыйма. Гэта была цалком аблудная пасыла, якая не магла не завесцi яго ў тупiк. I да гэтае пары ў нас няма больш-менш здавальняльных абагульненняў кампазыцыi лiрыкi. Дарэчы, возьмем урывак зь вершу Пiмена Панчанкi, дзе Яскевiч нiбыта згледжвае сюжэт. Хочацца запытацца: дзе ён? Тут навідавоку менавіта пералiк, да таго ж — падкрэслены анафарами:

Жыццё маё, ты столькi мела стратаў,
Што на паўстанку цiхiм не зысцi,
Я перад вамi вечна вiнаваты,
Усе, каму нялёгка у жыццi:
Перад калекамі —
За ўсе iх пакуты,
Перад сiнiмi рэкамі —
За патоки атруты,
Перад птушкамі —
За браканьераў,
Перад памяццю мужных —
За чыёсцi нявер'е.
Перад старымi —
За кнiжак убогасць,
Перад маладымi —
За хлусню дэмагогаў.
I я кажу трывожнаму юнацтву:
Жывi i вер...

Калi сярод творцаў страчваецца культура лiрычнага пачуцця, а сярод чытачоў — культура лiрычнага ўспрыняцця, тады запраўды паэзія можа насычацца сюжэтна-фабульнымi элементамi, як гэта было ў савецкай лiтаратуры пачатку 30-х гадоў. На гэты конт у Аляксандра Кушнера ёсць трапнае назiранне:

⁴ У лiтаратуразнаўстве прынята адрознiваць паняткi *кампазыцыя* i *архiтэктонiка*, прытым першая разглядаецца як мiкрасструктура тэксту, а другая — як макрасструктура. Аднак у М. Бахцiна гэты супарат набывае iншы сэнс. Бахцiн у архiтэктонiцы як у значальным (нутраным) аспэктэ тэксту бачыў альтэрнатыву кампазыцыi, з'арыентаванай на «матар'яльную эстэтыку» фармалiстых. Наша ж праблематыка — датычыць абодвух паняткаў, але ў большай меры яна звязаная з архiтэктонiкай, якраз у бахцiнскiм разуменнi. Заразом ня трэба забывацца: наколькi архiтэктанiчны аналіз глыбейшы за кампазыцыйны, натолькi ён i суб'ектыўнейшы.

Пераважную большыню ў нашай паэзіі доўгі час складалі паэты, што працавалі па-за расейскаю і сусьветнаю традыцыяй. Гэта апавяданьнікі ў вершах, фэльтаністы, аўтары вершаваных анекдотаў і павучаньняў. Свае вершы яны ўзгадоўвалі на пустэльнай глебе, мяркуючы, што мажлівая асаблівая, савецкая паэзія, якая стаіць наўзбоч ад расейскае і сусьветнае.

Дарэчы, нічога прынцыпова арыгінальнага савецкая эстэтыка тут ня вынайшла. У гэтым няцяжка пераканацца, калі ўспомніць, што яшчэ ў часы Лесьінга нарацыйныя заданьні, уласцівыя прозе і сугэстыўныя, уласцівыя лірыцы, лучыліся ў адным паэтычным тэксце. Розьніца палягала толькі ў тым, што традыцыйныя драма і эпапея, як жанры ліра-эпічныя, а таму — сынкрэтычныя, ня квапіліся на функцыі лірыкі. Тым часам савецкія вершы-апаведы запраўды пагражалі лірыцы поўным абяртаньнем унявеч.

Цікавае сутыкненьне несавецкай паэтыкі і савецкай рэцэпцыі, можна ўбачыць у зацемках Канстанціна Ваншэнкіна, ён піша:

У позьняга Пастарнака ёсьць катэгорыя падобных паводле прыёма, выпукла і плястычна напісаных вершаў, на пачатку якіх даецца завязка, ня разьвітая далей. <...>

Можна падацца, што гэта сюжэтныя вершы, мы міжволі чакаем разьвіцьця дзеяньня, фэбулы, а іначай навошта б гэтая дакладная, анкетная, <...> сьціслая і навочная экспазыцыя.

Але нашыя чаканьні марныя. Далей — нічога не адбываецца. Далей, праз досыць доўгі верш, выдатнае, падрабязнае апісаньне чароўнай белае ночы. <...>

Мы цешымся гэтымі вершамі, іх пывам, цьмяна калі-нікалі падазраючы, што нас можа чапіць і пэўнае расчараваньне — пачуцьцё, як ведама, спадарожнае ўсякаму нязбытаму чаканьню.

Досьвед савецкае традыцыі не знаходзіць у вершах Пастарнака сабе апірышча і прыходзіць у скрайняе збунтаваньне. Густ ужо нібыта й пагаджаецца, але развага ўсё яшчэ працівіцца і шукае зьясьненьня. Бачыць у такім ходзе эксклюзыўнае прыём, як гэта робіць аўтар цытаты, няма патрэбы, бо менавіта ў «падрабязным апісаньні», дзе «нічога не адбываецца» і замыкаецца ўся існасьць лірычнае паэзіі.

Аднак савецкія інтэнцыі, якія можна заўважыць у Ваншэнкіна, ніяк нельга прыпісаць Уладзімеру Набокаву, а ён выказвае меркаваньне цалком праціўнае Кушнеру, настойваючы на сюжэтнасьці лірыкі:

На маю думку, фэбула гэтаксама канечна патрэбная вершу, як і раману. Найхарашэйшыя лірычныя вершы ў расейскай літаратуры абавязаныя сваёй моцаю і пшычотаю менавіта таму, што ўсё ў іх згодна рухаецца да няўхільнае разьвязкі. Вершы, у якіх няма адзіства вобразу, адмысловай лірычнай фэбулы, а ёсьць толькі настрой, — выпадковыя і недаўгавечныя, як сам гэты настрой.

Думаецца, што супярэчнасьць паміж Кушнерам і Набокавым мае чыста вонкавы і прыватны характар. Кожны праціўляецца этасу свайго часу, стараецца ўнесці ас-

ЮРЫ ПАЦЮПА

траненне ў свой кантэкст. Для Набокава выглядае банальнаю лірыка тышовая, для Кушнера — соцрэалістычная «негышовая». І ўсё ж, паэзія, стаўшы ў наш час сьнонімам лірыкі — тым самым канчальна аддала сюжэт ў абладу прозы⁵. Максім Танк пакінуў на гэты конт каштоўную, праўда, крыху цьмяную, заўвагу:

Мне здаецца, што сучасная лірыка неяк аддзяляецца ад сюжэтнай кампазыцыі. Самы верны шлях, каб пазнаёміцца з паэтам — прачытаць яго лірычныя вершы.

І пакуль савецкія паэты блыталася ў ялых гібрыдах паэзіі і прозы, Танк, па маладосці шчасліва адарваны ад гэтага згубнага кантэксту, разьвіваў сваю паэтыку ў кірунку цалком адваротным савецкаму:

Анахранізмам вее ад паэтаў, у якіх толькі зарымованыя падзеі. Ламаю галаву: якой павінна быць новая эпіка? Ды і ў лірыцы сучаснай адбываюцца нейкія тэктанічныя зрухі.

Сюжэт у дзе-які момант запраўды ажыўляе лірычную манатонію, але іста ня ў фабуле і не ў сюжэце. Тое, што можна назваць фабулаю ў лірычным вершы, ня мае нічога супольнага з фабулаю прозы. Мы ў гэтым упэўнімся, калі ўважліва прачытаем цытаваных вышэй аўтараў. Гаворка ідзе перш-наперш аб цэльнасьці кампазыцыі вершу, адзінстве паэтычнага вобразу. Вось, прыкладам, як піша аб сюжэтнасьці паэзіі Зульфія:

Вершы мае сталі... сюжэтнымі, ці што, але ня ў сэнсе іх апавядальнага характару; я замыкала ў іх кусочак маёй уласнай духовай гісторыі, і ў яго была свая завязка, кульмінацыя, разьвязка.

Перачытайма стройныя, зладжаныя вершы Набокава, дзе ўвесь вобразны лад працуе на парадаксальную кульмінацыю, на нечаканае замкненне — і яшчэ раз упэўнімся, што гэта зусім не «апавяданьні ў вершах», ад якіх засьцерагае Кушнер. Сам аўтар «Лаліты» гэтак зьясьняе сваё разуменьне «фабулы» ў лірыцы:

Калі, скажам, пясняр, надумаўшыся апісаць свой сум, ня мае перад сабою адзінага пэўнага вобразу, у які б выліваўся гэты сум, дык выйдзе штосьці расплыві-

⁵ Як ведама, у расейскай літаратуразнаўчай практыцы суіснаваньне сэмантычна блізкіх тэрмінаў *сюжэт* і *фабула* прывяло да іх істотнага разьмежаваньня. Але, на жаль, дагэтуль канкуруюць дьямэтральна супраціўныя разуменьні даных тэрмінаў, адно зь якіх сягае працаў В. Бялінскага, а другое — штудыяў фармалістых. Гэты распадзел (разам з блытанінай) паўплываў і на беларускую навуку. У цэлым — больш пашыраная фармалістаўская традыцыя: *фабула* 'рэальная пасьлядоўнасьць падзей', а *сюжэт* 'тэкставая пасьлядоўнасьць падзей' (ці яшчэ прасьцей: *фабула* + *кампазыцыя* = *сюжэт*). Аднак аўтары, якія тут цытуюцца, даныя паняткі тарнуюць непасьлядоўна. Прыкладам, тое, што ў У. Набокава называецца «фабулай» лепш назваць сюжэтам, а ў А. Кушнера — усё наадварот. Балазе, для нашае праблематыкі гэта неістотна, што наагул дазваляе ўжываць памянёныя тэрміны як кантэкстуальныя сьнонімы.

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

стае і безадказнае, верш бязмэтавы, які не расказвае і не паказвае нічога.

I, нібы разьвіваючы апошнюю думку, у тым жа кірунку выракае Васілі Субоцін:

Верш толькі тады паляціць, калі ўвесь у цэлым ён адзін вобраз.

У пляне формы вершу надае зладжанасьці (г. зн. — «сюжэтнасьці») цыклічная архітэктоніка (разгледзім яе ніжэй), а ў пляне зместу аналягам сюжэту можа быць вобразны лад, заснаваны на скразной мэтафары, як, прыкладам, сьлынным эпізод «Слова пра паход Ігараў»:

На Немізь снопы стелюць головами,
молотять чепи харалужными,
на тоць животь кладуть,
въють душу оть тѣла.
Немизь кровави брезь
не бологомь бяхуть посьяни,
посьяни костями рускихъ сыновъ.

Нагадаю, пазьней гэтую самую мэтафару Ясенін паклаў у грунт свайго вершу «Песьня пра хлеб», разьвіўшы і разгалінаваўшы яе шмат падрабязьней.

Вось жа, паміж пералікам слоўным, пералікам радковым ды скразною мэтафараю як пералікам сюжэтным — антаганізму няма. Першы можа перарастаць у другі, а другі — у трэці. Пакажам гэта, узяўшы за прыклад адзін зь вершаў Каруся Каганца.

Спачатку, нібы з вышыні птушынага лёту, паэт пералічае адзінкі беларускага пэйзажу, паэтычны вобраз ствараецца за кошт лексычнае разнастайнасьці і нашае памяці аб прыродным ландшафце:

Лясы, бары і дубровы —
Краса нашай бо краіны!
Гаі, пушчы, кнеі, лугі,
Па балотах дай альшыны —
Усё край наш украшаюць.

Далей пагляд дэталізуецца, а адзінкі пераліку разгортваюцца ў асобныя пэрсаніфікацыі, кожная зь якіх абьмае радок ці паўрадка:

Вось край лесу дуб магучы <...>
Хвойка-матка, ель ўдавіца,
Клён кудравы, ясьень сьветлы,
І граб-дзядзька, і ільміца,
І чарэшнік ўгору пнецца,

Раз за разам усе гэтыя пэрсаніфікацыі злучаюцца ў цэльную разгорнутую мэтафару, улучаюцца ў дзеянне і становяць сабою складаны вобраз, які той жа Ясенін

ЮРЫ ПАЦЮПА

кагадзе клясыфікаваў як «карабельны»:

І зьяяканая асіна,
Як бы вінна, ўся трасецца.
Вербалоз між іх ўтуліўся,
Як бы хоча памаліцца
У лясной ды прахалодзе.
А на дуба спазірае
Белагрудая дзявіца —
Ў сьвежай зелені бярозка,
Доўгі косы разьбірае.

Сюжэтны пералік у вершы, будучы моцна зьнітаным, няўхільна вычэрпваецца, але гэта яшчэ далёка ня тое, што становіць сабою цыклічную архітэктоніку і можа характарызавацца як паралельнае злучэньне вобразаў. Паўнавартая цыклічная архітэктоніка розьніцца ад лінейнае перш-наперш тым, што задае ў вершы зусім іншы вобразны лад, у якім усё рухаецца да нечаканага і раптоўнага замкненьня. Найчасьцей такія вершы запраўды «пішучца з канца», г. зн. канцоўка ведамая аўтару задоўга да пачатку. Міхаіл Сьвятлоў на гэты конт казаў:

Сьмешна казаць, дзей верш пішацца з пачатку; ці можна сказаць, што дзіця пачынае стварацца з галавы? Верш ствараецца адразу ўвесь.

Зульфія, засвоіўшы з парады Алімджана цыклічны спосаб, перадае яго ў наступных словах:

Пачаўшы пісаць верш, я не магла працягваць яго раней, чым знаходзіла яму закончаньне. Я ведала куды іду, і адшуквала найкарацейшую дарогу: вершы станавіліся ляканічнейшымі і насычанейшымі. Пісалася мне тады вельмі хутка — ведама, якраз з таго, што я загадзя трымала ўсю будучую пабудову ў галаве.

Вельмі часта цыклічная архітэктоніка замыкаецца нейкім ёмістым афарыстычным выслоўем, успомнім хрэстаматыйную мініятуру Янкі Купалы:

...О так! я — пралетар!...
Яшчэ учорах раб пакутны —
Сягоньня я зямлі ўладар
І над царамі цар магутны!

Мне бацькаўшчынай цэлы сьвет,
Ад родных ніў я адварнуўся...
Адно... ня збыў яшчэ ўсіх бед:
Мне сьняцца сны аб Беларусі!

У свой час Пракоф'еў заўважыў: калі б пасля Купалы застаўся толькі радок *Мне сьняцца сны аб Беларусі* — усё роўна мы ведалі б, што яго аўтар вялікі паэт.

Пад тое ня трэба забывацца: афарызм вершавы, кантэкставы — прынцыпова розьніца ад афарызму як прымаўкі, максымы, гатовае формулы або дэкларацыі. Лірычны афарызм арганічна вырастае з тэксту і, вельмі часта, нібыта нічога новага сам празь сябе не нясе, але затое становіць сабою геніяльна нечаканую выснову, а праз гэтую геніяльнасьць абрастае біяграфічным, сацыяльным кантэкстам і купуе ў сабе калясальны канатацыйны зарад. Што б значыла выслоўе Купалы бязь лёсу паэта і кону Беларусі!

Наагул, наяўнасьць хоць якога выраку ня можа ўважацца за правіла. Хутчэй наадварот, афарызмам можна толькі папсаваць верш, зрабіць залішне адназначным, рэзанэрскім, нават прымітыўным. Помніцца, на пачатку мае паэтычнае практыкі мяне ўразіў і надоўга запомніўся артыкул, дзе Яўгена Яўтушэнку ўпікалі за такія «сумнеўныя афарызмы»:

Мэнтарскі тон, маралізаваньне, псэўдаглыбокадумнасьць — ці слушная гэта пазыцыя для паэта? Паверыўшы ў тое, што «суд паэта — гэта Божы суд», лірычны герой Я. Яўтушэнкі абвяшчае праўды ў апошняй інстанцыі з такой лёгкасьцю, што яму могуць пазаздросьціць багі.

У зарываваных сэнтэнцыях, банальных выслоўях ці нібыта глыбокіх запэўніваньнях <...> асаблівай праніклівасьці не відаць. Затое куды яўней праступае жаданьне сказаць прыгожа й мудра.

Калі ўспомнім малярства, дык можна прытачыць не адно меркаваньне, дзей добры твор мастацтва мусіць быць крыху недамаляваным. Яшчэ ў большай ступені гэта датычыць вершаў. Даўно, недзе ў 80-я гады я занатаваў для сябе правіла: *канцоўка вершу мусіць «падаць у бясконцасьць»*, г. зн. быць адкрытаю (не зважаючы на закрытасьць кампазыцыі), толькі тады тэкст робіцца жывым і натуральным. Моц апошняга радка Купалы ў тым, што ён толькі фармальна замыкае твор, тым часам сэмантычна — верш застаецца адкрытым, я б нават сказаў — зусім нявымаўленым.

Майстэрства закончаньня мае апырчоную, пакуль што — мала распрацаваную навуку і тым самым становіць асобны разьдзел паэтыкі. Уласны досьвед замыканьня вершаў ярка апісваў Яўгені Вінакураў:

Апошні радок верша, я мяркую, мусіць быць нечаканым для самога аўтара, таму толькі ён будзе нечаканым і для чытача.

Часта бывае, што закончаньні непатрэбныя, — яны штучна закругляюць верш, ператвараючы яго ў байку. Мае раннія вершы ратаваліся тым, што, як яшчаркі, адкідалі хвасты.

Яшчэ радыкальней да замкненьня ставіўся Эдуард Багрыцкі, пра што цікава ўспамінае Васілі Субоцін:

Багрыцкі, калі да яго прыходзіў малады паэт, загадзя, яшчэ не чытаючы, выкрэсьліваў у яго зь вершу першую і апошнюю строфы. Казаў: «Я ведаю, вы заўсёды пачынаеце не з галоўнага, здалёку... А пад канец вам падасца, што вы яшчэ ня ўсё сказалі, і абавязкова прыпішаце лішняюю страфу... Таму — лепей зьняць адразу!».

ЮРЫ ПАЦЮПА

Няўдалае ці пустое замкненне можа папсаваць нават лінейна арганізваны верш, дзе жадныя парадоксы ў канцы, здавалася б, зусім непатрэбныя. Каб ацаніць падобны адмоўны вынік, прыточым дзеве першыя і дзеве апошнія строфы з «Восені» Альберта Паўловіча:

Між ліп адвечных змрокам
Іду па сьцежцы я;
Куды ні кіну вокам,
Куды ні гляну я —

Усюды пусткі, лісьці
Пажоўкля дрыжаць,
Рабінавыя кісьці
Іржавыя вісяць...
.....

Сухога лісту многа
У кучы вецер зьмеў,
Шасьціць уся дарога;
Між вецьцямі кустоў

Сівая павуціна
Павісла, як шмацьцё...
В о' в о с е н і к а р ц і н а —
Н у д а, а н е ж ы ц ь ц ё!

Гэты верш мог бы стаць хрэстаматычным прыкладам дзіцячай пейзажнай паэзіі, каб ня два апошнія, вылучаныя радзьвою, радкі. Мала таго, замкненне тут ужыта гэтак няўдала, што яго ня зьняць нават «мэтадам» Багрыцкага — будзе адчувацца абарванасьць.

Яшчэ недарэчнейшае замкненне, якое, праўда, добры рэдактар мог бы ў свой час скасаваць, спатыкаем у досыць ладнай ідэліі Старога Ёласа «Зацішны куток». Пасьля апісаньня мястэчка і «ўдарнага» радка: *Хадзіў разам з другімі памаліцца Богу* — ідзе нешта наймаверна безгустоўнае й непатрэбнае:

А ўбаку паводдаль, напроці касьцёла,
Як і ў кожным мястэчку, жыдоўская школа.
І, ў рэшце, як на дзіва, з заду за царквою
Будынак, куды ходзіць сам кароль пехатою.

Што называецца, хацеў пажартаваць... Зь нястачы агульнае культуры такія казусы прылучаюцца, нават у таленавітых аўтараў. І, наадварот, паэт з густам, неабыякавы да культуры ўласнага радка, калі й напіша лішняе, заўжды схамянецца, пераправіць. Прыкладам, эфэкт «яшчаркіна хваста» можна назіраць у адным зь вершаў Янкі Сіпакова:

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАННЯ ЛІРЫКІ

Вось яна, піраміда
Падарункаў на навасельле:
Самазадаволенья, як індькі, самавары,
Насыцярожанья, як жыграфы, таршэры,
Запыленыя пыласосы...

Мы ж, радасныя,
Ня можам адвесьці вачэй
Ад адной сарамлівай кветкі,
Якую нехта прынёс,
Не атросшы нават расіны,
Ня спудзіўшы нават пчалы,
Што заюшылася на працы...

Г о с ь ц і !
М о й п е р ш ы т о с т
З а г э т у с ь в я ц і л ь н ю
В а ў с ё й п і р а м і д з е
П а д а р у н к а ў !

Пазней, пры перадруках, аўтар зняў вылучаныя радзьвою радкі, само сабою, не намарна, бо ў канцы заміж вялага тлумачэньня стаў кульмінацыйны вобраз, дзе ля якога й пісаўся тэкст.

Удалае закончаньне нават сама няхітраму вершаняці надае філязофскага гучаньня. Асаблівае вастрыні лірычнае выказваньне дасягае тады, калі ключом да тэксту становіцца апошняе слова, якое дарэшты пераніцоўвае патас. Успомнім дзеля прыкладу невялікі «куртуазны» вершык Францішка Грышкевіча:

Туды, туды... ў таёмну даль
Нясі мяне павеў ласкавы,
Нясі і кінь у сонну хваль,
У сонну хваль, далёка ў даль,
Дзе вечна зелянеюць травы.

Нясі туды, дзе любай крок
Па цудных кветачках ступае
Наперад, -зад і з боку ў бок
Жартоўне, міленька, знарок
Там ручкай кветачкі зрывае.

Я буду кветкай зелянець
І буйным цьветам распушчуся,
Яе рука мяне сарвець,
На грудзях шпілячкай прыткнець,
А я у сэрца ёй уп'юся.

ЮРЫ ПАЦЮПА

На жаль, у людзей ёсьць слабасьць «эканоміць высілкі», дасягаць вялікага магічным ківам рукі. Такіх «эканамістаў» мушу перасьцерагчы, што на арыгінальных канцоўках далёка не заедзеш. Слабых радкоў парадоксамі не прыхаваеш, бо ў ідэале ўсякі радок мусіць быць ці парадоксам ці элемэнтам парадоксу, а дакладней — мініпарадоксам. На гэты конт ёсьць трапная заўвага Васілія Казанцава:

У пераважнай большыні вершаў асноўны лірычны напор скупаваны ў замкальнай частцы — у апошняй страфе ці нават радку.

Але верш шмат траціць, калі аўтар, надаўшы досыць увагі канцоўцы, дапусьціць «пустоціны» недзе ў яго сярэдзіне. Верш падасца доўгім, нават калі складаецца зь некалькіх радкоў.

Такія строфы, радкі, словы, якія служаць ключамі да парадоксаў, фактычна, ёсьць сэмантычнымі акцэнтамі вершу. У фанэтыцы ж, як ведама, тое ненацісьненае слова, якое ўтварае адзінства з наступным націсьненым, называецца праклітыкам: *на злбсьць*, а тое, якое ўтварае адзінства з папярэднім націсьненым, наадварот, энклітыкам: *на зласць*. Дык натуральна, што парадоксы, у якіх сэмантычныя акцэнты купуюцца на канцы тэксту, таксама мусяць называцца **праклітычнымі парадоксамі**, а наадварот — **энклітычнымі**.

У Міхаіла Забалоцкага, калі следаваць успамінам І. Сінельнікава, існавала правіла наконт пачатку вершу, такое самае, як у Яўгена Вінакурава наконт канцоўкі:

А пачатак вершу лепш адсякаць. У ім заўсёды адчуваецца напружанасьць: патрэбныя разгон і свабода....

Ня цяжка даўмецца, што тут ідзеца менавіта пра энклітычную архітэктоніку. Энклітычныя парадоксы часта спатыкаюцца ў вэрлібрах Янкі Сіпакова. Гэткім ёсьць і ягонае славутае «Карэньне расы»:

І ў расы ёсьць карэньне.
Я гэта сьцьвярджаю,
Бо глядзеў, як зьбірае яе салавей —
Па расіне,
Бы' ягады, ён адрывае
І, упаўшы на хвост па-гусінаму,
П'е.

І ў расы ёсьць карэньне...
Дзе ж сьцябліна,
На якой дасьпяваюць ягады рос?
Павучынка, травінка?
А мо' нават промень,
Што, як дзіда, ўдзяўбнуўся ў зямлю
І прарос.

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

Але нават тут сэмантыка парадоксу канчаткова раскрываецца толькі на апошнім слове, бо йначай — навошта той верш, дзе ўсё чыста сказана яшчэ на пачатку! Дарэчы, Гербэрт Спэнсар у свой час раіў укладаць і сказы й словазлучэньні такім спосабам, каб гэтак падаваўся на пачатку, а патак — на канцы (у іншай тэрміналегіі — упярод тэма, а тады — рэма). Відаць, з гэтае тэндэнцыі і энклітычных словазлучэньняў, вершаў, нават, дэтэктываў⁶, куды менш, ніж праклітычных. Праўда, без энклітыкаў адныя праклітыкі будуць выглядаць вельмі нудна, дык ня варта забывацца й на тыя й на другія.

На «кухні» паэта часам можна падгледзець рэчы, ад якіх у «готовым прадукце» не застаецца нават сьледу, а выдаюць аўтараў чарнавікі ды розныя рэдакцыі іх тэкстаў. Прыкладам, у «самапальным», вучнёўскім зборніку Міколы Касцюкевіча «Вяртаньне» (1990) стаяў верш:

1 (2). Напэўна каханьне
Зрабіла знарок
На самым сьвітаньні
Апошні свой крок.

2 (3). Стамліся зоры,
Аціхла гульня,
І распачна горад
Ахвяру прыняў.

3 (1). На твары дзявочым,
Прыгожым ад сьлёз,
Адбіўся знак ночы
Пячаткай нябёс.

І з н о ў к у л я ч у я
Д а в о л і п р а з ч а с,
Б о с э р ц а н я ч у е
Н а с ь л ё з ы а д к а з.

Гэта тыповы ўзор лінейнае адкрытае архітэктонікі: контуры вершу размытыя, сэнс цьмяны. Але ўжо ў другім, сталым, зборніку «Настальгія» (1995) аўтар прыбраў апошнюю, вылучаную тут радзьвой, страфу і вобраз адмяніўся, стаў напружанейшым, а архітэктоніка — сэмантычна закрытай. І, нарэшце ў 2007 годзе, рыхтуючы выбранае, паэт памяняў парадак строф так, як у нас пазначана ў дужках. Прырода архітэктонікі не з'іначылася, затое істотна зьмянілася кампазіцыя: сюжэт з рэтрапэктывага ператварыўся ў храналёгічна-паслядоўны. Як бачым, і характар пераліку, і архітэктоніка вершаваго тэксту лёгка паддаюцца трансфармацыям, але пад тое мяняецца й сама эстэтыка твораў.

⁶ Праклітычным можна назваць клясычныя, эўрапейскія, дэтэктыўныя, дзе злачынца выяўляецца ў канцы, а энклітычным — жорсткія, амэрыканскія, дзе злачынца ведамы ледзь не ад пачатку.

ЮРЫ ПАЦЮПА

Цяпер варта яшчэ раз азірнуцца назад і ўспомніць, як кніжны верш нараджаўся ў нетрах рыторыкі. Калі квантам, ці элементарнай часьцінаю верша мы ўважалі радок, дык найпрасьцейшым паэтычным *атамам* варта лічыць двухрадкоўе⁷. Менавіта два радкі, падагнаныя паводле даўжыні, замкнёныя падобнымі кляўзуламі, сталі прататыпам страфы. Пра дачыненьні, якія ўзьнікаюць паміж квантамі паэтычнага тэксту, ярка і ўзьнёсла некалі пісаў Канстанцін Бальмонт:

Люстра ў люстра, прымяркуй люстранасьці і між імі пастаў сьвечку. Дзьве глыбіні бяз dna, расквечаныя полымем сьвечкі, самапаглыбляюцца, узаемна паглыбляць адна адну, узбагацяць полымя сьвечкі і злучаць іх ў адно.

Гэта вобраз вершу.

Два радкі напеўна адыходзяць у няпэўнасьць, адзін з другім ня зьвязаныя, але расквечаныя адною рымаю, і, зірнуўшы адзін на аднога, самапаглыбляюцца, лучацца і ўчыняюць адно праменна-п'явучае цэлае. Гэты закон трыяды, злучэньне двух праз трэцяе, ёсьць асноўным законам нашага Сусьвету. Зірнуўшы глыбока, скіраваўшы люстра ў люстра, мы паўсюль знойдзем п'явучую рыму.

Бальмонт, пачаўшы, як заўсёды, геніяльна, схапіўшы саму істу паэтычнага тэксту, далей, на жаль, расьцёкся «мысьляю па дрэву» ў сваім эмацыйным, досыць павярхоўным аналізе. Аднак працьгаваныя сказы запраўды глыбокія й каштоўныя для нашых разважаньняў. Ідэі, у нечым падобныя, толькі не такія яскравыя, няйначай, узьнікалі шмат у каго. У 80-я гады, захапіўшыся вэрлібрамі, я прыйшоў да аналягічных меркаваньняў. Дачыненьні паміж элементарнымі адзінкамі вершу мне ўяўляліся як *напружанасьць* паміж розназараджанымі электрычнымі патэнцыяламі.

Дарэчы, менавіта ў той час я любіў паўтараць цьверджаньне, дзей школьныя веды з фізыкі, а ў прыватнасьці з электратэхнікі, мне далі для разуменьня тэксту куды больш, чым школьная тэорыя літаратуры. У юнацкім запале гэтае ўсьведамленьне хацелася зрабіць унівэрсальным, што й вылілася ў вэрсэт «Напружанасьць»:

Між табой і адбіткам у студні — напружанасьцю крык.

Між небам халодным і пыльнай дарогаю — напаятая цішыня.

А між будучыняй і мінулым — крыж.

У рабочым варыянце тэксту заміж канцавога слова *крыж* стаяла словазлучэньне *быць чалавекам*. Помніцца, Фёдар Яфімаў вельмі наракаў, маўляў, дарма ты перамяніў гэтакі яскравы вобраз, але я не паслухаўся яго, помнячы пра тое, што канцоўка мусіць «падаць у бясконцасьць», унікаючы адназначнасьці, завершанасьці, дыдактыкі й іншых падобных рэчаў. Але... ня будзем адхіляцца ў мэтафізыку.

Дарэчы, напружанасьць можа ўзьнікаць паміж сэмантычнымі групамі розных абсягаў. Найэлементарнейшай групай, здольнай стварыць вобраз, ёсьць слова. Вельмі хораша пра гэта сказана ў Аляксандра Блока:

⁷ Чатырохрадкоўі, а таксама шасьці-, пяцірадкоўі і пад., як ведама, узьніклі ў выніку сымэтрычных або асымэтрычных падзелаў асобных вэрсаў двухрадкоўя.

Усякі верш — покрыва, расцьягненае на вастрыёх некалькіх слоў. Гэтыя словы сьвецяцца, як зоры.

Крыху інакш расстаўляе акцэнтны Мікалай Ціханаў, але ў ісьце ён піша тое самае:

Строфы разьмяшчаюцца загадзя, у строфах выступаюць словы-магнэсы, што прыцягваюць іншыя словы, падпарадкоўчы іх ці раўнуючы. Словы-магнэсы вельмі інтрыгуюць, становячы нейкія мэталёвыя хрыбеткі вершу.

Вось жа, тая напружанасьць, якая ўзьнікае паміж словам і словам, згладжваецца ў працягласьці сказа. А тая, якая задаецца двума асобнымі радкамі, паглынаецца вершам, асабліва доўгім. Далейшая ступень, дзе зноў узьнікае напружанасьць, ці, як сказаў бы Бальмонт, узаемаадлюстраваньне — гэта дачыненьні між строфамі, страфоідамі, іншымі часткамі вершу — скажам, катрэнамі ды тэрцэтамі санэту і да т. п. Такім спосабам узьнікае паралельнае злучэньне вобразаў і задаецца цыклічная архітэктоніка, ці, гаворачы па-старабеларуску — **завітая будова**.

У вэрлібрах, вэрсэтах дзе паніжаецца статус зўфаніі і, як вынік кампэнсатарных зьменаў, узрастае статус сэмантычных заданьняў, цыклічная архітэктоніка пашыраная найболей. Клясычным узорам тэксту, у якім супаруюць два асымэтрычныя страфоіды, можа служыць ведамы вэрлібар Максіма Танка:

Парог, вычасаны з успамінаў
Астаўся за мной;
Дзьверы, на завесах цвыркуновай песьні,
Асталіся за мной;
Вокны, зашклёныя вачамі блізкіх,
Асталіся за мной;
Хата, пакрытая крыламі ластавак,
Асталася за мной; —

Як жа мне не азірнуцца назад,
Нават калі б я застыў
Слупом солі?

Да такога вершу нічога нельга дадаць у канцы, каб не разбурыць яго. Але нішто не замянае пашыраць завіты твор зь сярэдзіны, праўда, таксама ў разумных абсягах, пакуль ня страціцца «сэмантычная рыма»⁸.

Яшчэ глыбей, у прыраўнаньні з Танкам, напружанасьць паміж апрычонымі сэмантычнымі групамі тэксту кагадзе пачаў тарнаваць Алесь Разанаў. Можна сказаць, што ён, усё роўна, як той дзэн-будысты, паставіў на службу паэзіі пустату, змусіўшы яе «гучаць». Прынамсі, у адной з сваіх зацемак паэт сьцьвярджаў:

⁸ Цікавыя назіраньні да завітай будовы вершу выказаў М. Багдановіч у сваёй тэорыі санэту.

ЮРЫ ПАЦЮПА

У тэкстах існуе пазатэкст, у тэмах — пазатэма: нішто ня месціцца ў сабе, але — у вылучэнні.

Ключы ад хаты ляжаць не ў самой хаце.

Думаю, шмат каму захочацца спрасьціць паэтава разважаньне, зьвесці яго да трывіяльных уяўленьняў, але... ці варта? «Пазатэкст», відаць-такі, нешта большае за звычайны падтэкст, а «пазатэма» нешта глыбейшае, ніж простая канатацыя. Дык паспрабуем сэнс выказваньня Разанава праілюстраваць разанаўскім жа вэр-сэтам:

На панадворку сабакі: на ланцугу.
Яны адважныя — дакуль дазваляе ланцуг,
кусьлівыя — дакуль дазваляе ланцуг,
брахлівыя — дакуль дазваляе ланцуг,
і злююцца яны на ланцуг таксама — дакуль дазваляе ланцуг.

Наводдалі, вакол іх блукаюць ваўчыныя зграі.
Яны прынохваюцца да сабак, прыслухоўваюцца да сабак, але бліжэй усё роўна не падступаюць:
не дазваляе ланцуг.

Парадокс тут узьнікае за кошт **эліпсаванай архітэктонікі**. Аўтар упраціўляе дзьве сэмантычныя групы, два кантэксты, у якіх амаль што аднолькавыя фразы набываюць супраціўнае значаньне, а сэнс такім спосабам наагул выносіцца па-за абсягі аб'екту гаварэньня. Запраўды, калі ні першая, ні нават апошняя фразы тэксту ня ёсьць ключом, а іскра сэнсу выкрасаецца з сутыкненьня гэтых досьць аддаленых фраз, дык вастрыё парадоксу апынаецца недзе на маргінэзе, на белым аркушы ліста, паміж страфоідамі.

Каб лепш зьясьніць, што маецца наўвесе, нагадаю: эліпсы надта пашыраныя ў гатычнай літаратуры пры апісаньні найжахлівейшага. Бо на практыцы так выходзіць, што нельга вынайсьці жаднага апісаньня, якое б чытача моцна напалохала. Дык гатычны пісьменьнік, даходзячы да кульмінацыі, заўжды выдумляе спосаб, як ухіліцца ад апісаньняў і такім спосабам дасягае жаданага эфэкту. Найлепшыя гатычныя творы — гэта загадкі без адгадкі, так укладзены «Заняпад дому Ашэраў» Эдгара По, так будуюцца найстрашнейшыя вобразы ў апавяданьнях Говарда Ляфкрафта. Затое дэтэктыў розьніцца ад готыкі тым, што ўсе загадкі ў ім маюць рэальныя разьвязаньні. Вяртаючыся да Разанава, зацямлю: ягоняя эпігоны ня могуць перасягнуць майстра, бо не даюць рады эліпсаванай архітэктоніцы — будуюць звычайныя вершы ў прозе.

Засталася яшчэ колькі слоў сказаць пра велічыню тэксту. Будова завітая й будова простая далёка не заўжды сувымерныя. Цыклічны тэкст ня можа быць надта доўгім, затое лінейны можа дарастаць да абсягаў паэмы... Зрэшты, да гэтага мы яшчэ вернемся. А пакуль што зацямім: з усяго вышэй сказанага вынікае, што прырода пераліку й спосаб выражэньня парадоксу ня проста цесна зьнітаваныя — часамі яны існуюць як два бакі аднаго мэдала. У грунце рэчы, парадокс мала чым розьніцца ад

таго, што ў прозе называюць канфліктам. А непарадаксальны верш такі ж нудны, як і бесканфліктны раман. На гэты конт варта прытачыць урывак з успамінаў М. Мачульскага пра Івана Франка:

А аднаго разу паэт расказаў мне, як верш ствараецца ў яго праз наварот думкі а rebours⁹.

Спадае на розум такая ідэя: у псалме гаворыцца: «Шчаслівы чалавек, што ня йдзе на раду нячыстых», а чаму ня можа быць наадварот? І тады складваецца ў галаве верш: «Шчаслівы той чалавек, што на судзе няправых». Такім самым спосабам насуперак словам псалма: «Кажэ вар'ят у сэрцы сваім, што няма Бога», узьнік верш «Кажэ дурань у сэрцы сваім: — Ёсьць Бог, і ёсьць ён у сэрцы маім!» Гэтая манера ў нейкай меры раскрывае рысачку характару Франка.

Як даўней на падставе ўспамінаў пра Хлебнікава, так цяпер на падставе ўспамінаў пра Франка можна ўдакладніць толькі адно, што «такая манера», у той ці іншай ступені, уласцівая для ўсіх паэтаў, а ня толькі для ўкраінскага клясыка¹⁰. Праўда, пры адной умове: што й гэную ўласцівасьць мы не ператворым у наканаваньне паэзіі.

3

Аднак усе праявы паэтыкі будуць выглядаць хаатычна й нават абсурдна, калі ня бачыць за імі фармальнае тэлеалёгіі, яднальнага прынцыпу. Дык ці можна ў прыватных заданьнях паэтыкі, у канфігурацыях цэла тэксту згледзець намэту? На гэты конт варта ўспомніць часта цытаваны запіс зь дзённіка Аляксандра Блока:

Паэзія вычарпальная (хоць яшчэ доўга здольная разьвівацца, ня зроблена й сотае доли), бо яе атамы недасканалыя — менш рухомыя. Сягнуўшы крэсу свайго, паэзія, пэўна што, патане ў музыцы.

І што ж?.. Не прамінула якіх трох дзесяцігодзьдзяў як Максім Танк паставіў сабе ў дзённіку супраціўнае заданьне:

Прабую вызваліцца з старых паэтычных канонаў, з палону пэвучасьці, традыцыйнай вобразнай сыстэмы, хоць пакуль што на гэтым шляху ў мяне больш паражэньняў, як удач.

⁹ Фр. — у адваротным кірунку.

¹⁰ З гэтае прычыны паэты вельмі часта падаюцца іммаралістамі, а іх вершы амаральнымі, але насамрэч усё ня так. Паэту нельга быць амаральным у той самай меры, у якой нельга быць маралістым. Мастацтва, у тым ліку й паэзія, з гледзішча этыкі хутчэй палігон для маралі, а паэт паддоследны суб'ект. У гэтым ягоная свабода і ў гэтым ягоная адказнасьць — што, дарэчы, таксама можа быць спакмянём паэтыкі.

ЮРЫ ПАЦЮПА

А калі некаму падасца, дзей Танкаў запіс занадта прыватны, нагадаю яшчэ адну ягоную рэфлексію зь «Лісткаў календара»:

Паэзія наша ўсё яшчэ разьвіваецца ў нейкай самаізаляцыі ад усіх сучасных авангардысцкіх напрамкаў, якія адмовіліся ад старых рыфмаў, дакучнай мэлядынасьці, кананічнай лёгікі разьвіцьця вобразаў.

Перад намі дзьве супраціўныя стратэгіі ў разьвіцьці лірычнае паэзіі: **сьпеўнасьць** і **сьцісласьць**. Але ня трэба думаць, дзей апошняя зьявілася толькі ў часы Танка. Пра сьцісласьць вершаў, між іншага, пісаў і Блок, пісалі й да Блока. А кніга Леаніда Цімафеева «Слова ў вершы» наагул распачынаецца ладным аршаком падобных цытат. Іншая рэч, што ў сьцісласьці вершу кожны творца меў сваю меру. І далёка ня кожны ляканічнасьць браў за асноўную мэту. Зь беларускіх пісьменьнікаў першы, і вельмі выразна, сказаў пра гэта Максім Багдановіч:

Галоўная розьніца паэтычнага апісаньня ад праяічнага знаходзіцца ў сьціснутасьці думак. Сьціснутасьць зьместу — вось галоўны бок паэтычнага апісаньня, каторым яно розьніцца ад прозы. Першая дае заўсёды больш таго, чым уложана ў ім. У гэтым жа і ляжыць галоўная цяжкасьць паэзіі. Апісваючы паэт скажа ўсяго некалькі слоў, але такіх, каторыя б цягнулі за сабой недасказанае і, зьліўшысь зь ім у адно цэлае, ясна ўставалі перад вачыма чытача.

Да вылучаных стратэгіяў сама сабою напрошваецца аналёгія: сьпеўная паэзія — больш адпавядае лінейнай архітэктоніцы, а сьціслая — цыклічнай. Нездарма ж лінейныя тэксты раз-пораз бэсыцяцца як неэканомныя, расцягнутыя (і не заўжды слушна!). Згодна з запісамі паэтаў — тэлеалёгічных установак на музычнасьць таксама куды менш. І гэта пры тым, што паэзія традыцыйна трактуецца як «гук», вершы — як «песьні», а паэт — як «пясьняр»! Здавалася б, чаму? Відаць, сьпеўнасьць недзе падсьведама ўважаецца за першасную форму паэзіі, за фон, за норму, якую можна або паглыбляць, або жываць, астраняць. Урэшце, ні для кога не сакрэт, што той жа свабодны верш мае эстэтычны сэнс толькі на тле канвэнцыйных формаў.

Аднак, як карова ня можа даваць малака больш за сваю вагу, так і лірычны верш ня можа скарачацца да бясконцасьці. Відаць, адэпты ляпідарных формаў усьведамлялі выніковую абсурднасьць заяўленых імператываў, таму й спрабавалі абумовіць абсяг лірычнага тэксту жанравымі заданьнямі. Прыкладам, Мікалай Асееў разважаў:

Калі верш доўгі, дык, значыць, ня стала яму сродкаў выразьня сэнсу. Скажуць пра складанасьць сэнсавую, для якой замала сьціслага выкладу. Можна быць, гэтае запырэчаньне сур'эзнае ўзглядам вялікіх рэчаў — паэмаў, раманаў у вершах. Але нават ў абсягах гэтых складаных пабудоў ня можа ня быць канечнаю дакладнасьць, сьцісласьць думкі, што месьціцца ў адзін пэрыяд, у адзіны ўсклік, вызначаны тым жа чалавечым дыханьнем.

Зрэшты, спасылкі на паэму не маглі стаць панацэяй. Агульная тэндэнцыя так

захапіла літаратуру, што адсячэньню падлягалі цэлыя жанры — тыя, якія не адпавядалі густу эпохі. У гэтым сэнсе характэрнае назіраньне Максіма Танка:

Усё больш і больш пераконваюся, што грамадзянскія паэмы адыходзяць у мінулае, як адышлі ў мінулае паэты-прароки, паэты-прапаведнікі. Трэба прызвычайвацца да ашчаднасьці ў прыметніках, словах, колерах, да ашчаднасьці свайго і чужога часу.

Адпаведна мяняюцца й трактаваньні лірычных тэкстаў лінейнай будовы. Прыкладам, оды Ламаносава й паэма Хлебнікава «Ладамір» пісаліся аднолькавым спосабам. А да якіх жанраў было іх адносіць — залежала крыху ад аўтараў, найболей жа — ад літаратурнага кантэксту. Праўда, у свой час Эдгар По спрабаваў (і небеспастаўна) вынайсьці аптымальны абсяг для тэкстаў паэзіі: верш на ягоную думку мусіць мець недзе каля 100 радкоў, бо занадта малы верш — ня зробіць належнага ўражаньня, а занадта вялікі ня здолее ўтрымаць адзінства ўражаньня. Згодна зь ягонай тэорыяй вялікіх паэмаў наагул не існуе як цэласных твораў. Але й гэтая норма мае сэнс толькі ў абсягах традыцыі. Скажам, Эдгаравы вершы сучаснаму чытачу могуць падацца залішне расьцягнутымі, а паэмы Алеся Разанава (карацейшыя, чым оды паэтаў XVIII ст.), наадварот, даўней маглі б менавацца толькі вершамі. Спробы ўстанавіць нейкі канон паступова сталі разглядацца як нешта несур'ёзнае: «10 гадоў таму, — пісаў 1933 годзе Мікалай Ціханаў, — жартуючы казалі, што, калі даюць больш за 100 рублёў авансу, — тады, значыцца, прапаноўваецца паэма».

Відаць, вычарпальную формулу філязофія паэтычнага ляканизму знайшла ў мэтафары Алеся Разанава:

Неабходна скарачацца да такой сьцісласьці і арганічнасьці, як гэта ўмее рабіць кропля вады: у адной адбываецца сьвет, дзьве — расплываюцца, а ўвесь сусьветны акіян уяўляе адну вялізную кроплю.

А вядром халоднай вады на гарачыя галовы ўсіх прыхільнікаў «сьцісканьня» паэзіі можа паслужыць іронія Максіма Лужаніна:

Мнагазначнае ўмоўчваньне — такая ж пошасьць, як і нястрыманае пустабайства. І калі ў літаратуры пасьпела нарасьці столькі прыхільнікаў Краціла, таго самага філэзафа, які засвоіў ад Геракліта, што нельга ўвайсьці ў адну і тую ж раку двойчы. З той пары Краціл не вымаўляў слоў, а торкаў на рэчы пальцам.

Дарэчы, варта зацеміць, што Лужанін выявіў сябе ў пасьмяротна надрукаваных дзённіках зацятым незьчліўцам разанаўскай эстэтыкі. Разьвіваючыся ў савецкім кантэксце, ён не трудзіў сябе развагамі ў духу Танка і, як і ўсе савецкія паэты, з чыстым сумленьнем пісаў доўгія вершы, што самыя ж аўтары прызывалі «пугамі».

Але лірыка, у той ці іншай меры, заўжды рупілася пра эканомію сродкаў. У эўрапейскай паэзіі гэты рух выразна абазначыўся ў XIX ст., а запраўды «авалодаў самі» толькі ў XX ст. і да гэтай пары яшчэ не завершыўся. Прыкладам, пагляд на гісторыю беларускай паэзіі фіксуе, з гадоў 80—90-х, наймаверную колькасьць кля-

ЮРЫ ПАЦЮПА

сыгчных і аўтарскіх жанраў у галіне мініятуры, пачынаючы з хоку і сканчаючы разанаўскімі квантэмамі¹¹.

Мушу прызнацца, што разгляданая тэндэнцыя моцна чапіла й мяне, пазьней у адной з анкетаў я падсумоўваў:

Мне здавалася, што прагрэс паэзіі не ўзрастаньні музычнасьці, як лічыў Аляксандар Блок, а ў росьце лякнізму. Тады я ня мог прызнаць вершаў большасьці сваіх сяброў, мяне здзіўляла, чаму яны не шукаюць шляхоў сыціслага пісьма! Для мяне заўсёды абнаўленьне мовы было сродкам, надзеяю ўтрымацца на вяршыні часу, бо іншых сродкаў я ня бачыў, не пісаць нова, значыць — пісаць дрэнна, а таму — дарма.

І ўсё ж яшчэ ніхто не давёў, быццам паэтычны выказ ямчэйшы за прозавы. Так, што лірычныя жанры карацейшыя за эпічныя — у гэтым няма сумневу, але ці інфармацыйнейшы пэўны адцінак вершу за адпаведны адцінак прозы¹²? Можна, прырода лірычнага выраку ў тым, што ён хутчэй стамляе чытача і адно таму ня можа расьцягвацца? Нездарма ж шматслоўную лірыку ў прозе Цімура Зульфідкарава адна рэцэнзэнтка абазначыла як «катаваньне тэкстам». А калі сучасны чалавек возьмецца за грузінскі раман XII ст. «Вісраміані», твор надзвычай прыгожы, але перанасычаны лірызмам, ці нават за Іліяду — гэта для яго, хутчэй за ўсё, таксама абярнецца «катаваньнем». Гісторыя сусьветнай паэзіі паказвае: шмат якія клясычныя жанры арганізуюцца такім спосабам, што ў самой сваёй ісьце ня могуць быць эканомнымі. Прыкладам, Зульфідкарава скардзілася:

Я на арузе пісаць бы не змагла. І для мяне гэта бясспрэчна, што дзе-якія формы арузу вымагаюць мала апраўданых сёньня лішкаў у мове. У маснаві, прыкладам, кожны другі радок існуе ня сам сабою, а толькі дзеля першага, і гэтак траціць словы ў нашую імкліваю пару — прынамсі, незканомна.

Але вінавачаньні ў шматслоўнасьці кідаюцца і ў бок сучаснікаў, скажам, Максім Танк наракаў:

Творы маладнякоўцаў мне здаюцца да таго шматслоўнымі, кучаравымі, што нагадваюць барок, толькі — пралетарскі.

Аднак скупаваўшыся на «лякнічнасьці» паэзіі мы пакінулі без увагі другі карэлят, «музычнасьць». Дык жа ў строгім сэнсе слова апошні атрыбут яшчэ праблема-

¹¹ Прыкладам: **крышачкі** (Г. Леўчык), **трыпутнік** (Р. Барадулін), **зьнічкі** (М. Рудкоўскі), **зярняты** (А. Разанаў, С. Вераціла, Л. Сільнова), **жарынкi** (А. Мінкін, А. Дзбіш), **шкельцы** (Э. Акулін), **спарадычнасьці** (М. Папека), **пацеркі** (А. Дабравольская), **секунды** (С. Мінкевіч), **антырымы** (А. Хадановіч), **ісмi** (Н. Капа), **пункціры** (А. Разанаў), **квантэмы** (А. Разанаў).

¹² Складанасьць праблемы замыкаецца ў тым, што сама катэгорыя інфармацыйнасьці, дарма што модная — ірацыянальная з гунту, бо ня мае, калі разважыць, сур'ёзнага крытэру для ацэньваньня, апрача нашага суб'ектыўнага ўсьведамленьня.

тычнейшы за першы. Дакладна гэт’та можна гаварыць толькі пра *зўфанію* вершу. Выраз жа «музыка вершу» мусіць разглядацца ня больш як мэтафара. Каб упэўніцца ў гэтым — досыць «наймузычнейшы» паэтычны тэкст прыраўнаць да простага музычнага твору і пераканацца, што высілкі слова тут — жалю вартыя. Масей Сяднёў, не прыніжаючы паэзіі, слухна зацяміў:

Музыка — кажучь — гэта тое, чаго нельга выказаць словам. Паэзія, аднак, спрабуе, хоць і непаспяхова, спаборнічаць з музыкай, спрабуе пры дапамозе слова выказаць невыказнае.

І праблема ня толькі ў тым, што слова ня можа абярнуцца акустычным (ці графічным) вобразам, а яшчэ і ў сэмантычнай нагружанасьці мовы, якая, дарэчы, сваёй адназначнасьцю часамі замінае ствараць сымбалі. На гэты конт ёсьць арыгінальная развага ў расейскага пісьменьніка пачатку XIX ст. Мікалая Паўлава:

Пачуцьцё ня можа быць выразана словамі без таго, каб не прыблыталіся да яго няпрошаныя думкі, а думкі зацямяюць пачуцьцё і даюць яму новы выгляд. Ня было б у артыкуле слоў, былі б ноты, мы б запелі зь ім у тон.

Усе спробы стварыць нейкую спэцыфічную «музычную» паэзію далёка не сягаюць і на тле музыкі выглядаюць убога (як і спробы візуальнае паэзіі на тле малярства). Зьбядненьне ж, а не ўзбагачэньне паэтычнага выказу пачынаецца ад таго моманту, калі страчваецца адчуваньне спэцыфічнага паэтычнага вобразу. Як ні дзіўна, але менавіта посьпехі філялёгіі ў XX ст. спрычыніліся да заняпаду паэзіі. Шмат якія паэты, скупаваўшы ўсю ўвагу на тэксьце, забыліся, што іхнае заданьне — стварыць візію па-за тэкстам. Мне здаецца, на гэтым трэба зрабіць асаблівы акцэнт і нагадаць словы маладога, яшчэ не сапсаванага сталінізмам, Мікалая Ціханова:

Я люблю спалучэньні слоў у вершы не паводле выпадковае асацыяцыі з узмацненьнем толькі гукавога моманту, а паводле выразнае вобразнасьці. Я люблю шчыльную тканіну радка, уяўляльнасьць вобразу.

А пра тое, што філялягічная абалонка вершу мае чыста службовую функцыю, сьведчыць яшчэ адно назіраньне Ціханова:

У вершах няўдалых калі-нікалі вырастае вобраз, які перасьледуе вас гадамі, бывае вяртаючыся цэлае жыцьцё.

Калі ж фармальнае кшталтаваньне не на шкоду вобразу — дык ведама, музычнасьць — адно з найважнейшых заданьняў. І яна раз-пораз авалодвае паэтычным сьветам, пра што дальнабачна разважаў Томас Стэрнз Эліят:

Але калі мы дасягнем таго крэсу, дзе паэтычная мова ўжо ўладкуецца, тады, я думаю, настане пэрыяд яе музычнага распрацоўваньня.

ЮРЫ ПАЦЮПА

На думку Эліята гэта адбываецца пэрыядычна:

Я хацеў бы яшчэ раз нагадаць вам аб двух заданьнях паэзіі, аб двух кірунках разьвіцьця мовы ў розныя пэрыяды: як бы далёка ні заходзіла музычнае распрацоўваньне мовы, мы можам чакаць, што настане пара, калі паэзія мусіцьме зноў зьвярнуцца да простага гутарковага маўленьня.

Як толькі занікае музычная стратэгія, тады — мы ўжо бачылі — узьнікае тэндэнцыя да лякнізму. Такім парадкам паэтычны космас пульсуе, нібыта запраўдны сусьвет. Паўстае пытаньне, ці можна, хоць прыблізна, разьвязаць заданьне, закрутае Эдгарам По, і ўстанавіць для лірычнага тэксту аптымальны абсяг? Помніцца, Мікалай Асееў гаварыў пра лірычны адцінак, што вымяраецца чалавечым *дыханьнем*, тое самае, але ямчэй сфармуляванае, знаходзім і ў Васілія Субоціна:

Момант лірычнага хваляваньня непрацяглы. Ужо толькі па-дзеля гэтага лірычны верш ня можа быць доўгім.

Такім парадкам, «сьцісласьць» і «музычнасьць» — дзьве фікцыі паэтыкі, дзьве ілюзорныя мэты, якія ў патрэбны моманты кіруюць дынамікай лірычнага мастацтва.

Апошняе, што нам яшчэ засталася высветліць — гэта дачыненьні паміж прыродаю тэксту і тымі псыхічнымі зьявамі, якія ёй адпавядаюць. Першай вымалёўваецца апазыцыя эмоцыі і рацыі як падставы для інспірацыі творчага працэсу. Сам жа творчы працэс можа разглядацца або ў катэгорыях цьмянага, ірацыянальнага, дыянісійскага пачатку, або ж — яснага, рацыянальнага, апалянійскага. Масавая сьведамасьць разглядае вершаваньне як ператварэньне эмоцыі ў паэтычны тэкст праз цалком ірацыянальны акт натхненьня, сымбалам якога служыць мітычны Пэгас. Гэта й ёсьць фон, тая норма творчага працэсу, якая ў прафэсійна-літаратурных колах мала калі сызьвярджаецца, хутчэй наадварот — адпрэчваецца.

Яшчэ Готхальд Лесінг ставіўся насыцярожана да неўгамаванае эмоцыі ў мастацтве:

Мастак мусіць пільнавацца пэўнае меры ў сродках выражэньня і ніколі не выжўляць дзеяньня ў момант найвышэйшага напружаньня.

А Віктар Шклоўскі (у пераказе Васілія Субоціна) наўпрост раіў пісьменьніку скрайняе стрыманьне:

Калі вы пішаце сваю скрываўленую рэч, вы мусіце быць халодныя (хладнокровны), як на вайне.

Як гэта адбываецца на практыцы, вельмі падрабязна й слушна апісвае Фэдэрыка Гарсія Лорка:

Вялікі французскі паэт Поль Валеры сказаў, што натхненьне — не найлепшы

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

стан для таго, каб пісаць вершы. Хоць я і веру ў дараванае Богам натхненне, здаецца мне, што Валеры на слушнай дарозе. Стан натхнення — гэта стан нутра-ной спарадкаванасці, але ня творчага дынамізму. Трэба даць выстаяцца мыслё-вamu вобразу, каб ён праясьніўся. Ня думаю, каб вялікі майстар мог ствараць у стане ліхаманкавага ўзбуджэння. Нават містыкі ствараюць толькі тады, калі дзівосны голуб сьвятога духу пакідае іх кельлі і знікае ў аблоках. <...>

Натхненне даруе паэтычны вобраз, але не яго шату. Каб адзець яго, трэба спакойна і бесстароньне вывучаць якасьць і гучнасьць слова.

Бяз мала тое самае знаходзім і ў Германа Гесэ:

Пісаць вершы «толькі з пачуцьця» — чысьцютка выдумка, такога не бывае. Выбар формы, мовы вершу й г. д. — усё гэта ідзе не ад пачуцьця, гэта — вынік развагі, роздуму, меркаваньня.

Калі падставу для пісаньня вершу й можна назваць *натхненнем*, дык трэба мець наўвеце, што з пабытовым хваляваньнем натхненне нічога супольнага ня мае. Гэта не эмацыйны, а хутчэй «постэмацыйны» стан, не сама эмоцыя, а зацікаўлены ўспамін пра перажытую эмоцыю. З Лоркавым і Гесэвым апісаньнем творчага працэсу вельмі ўдала перазываецца Багдановічава апалягетыка «салььерызму» ў яго славытым «Лісьце да Вацлава Ластоўскага»:

*Халодным розумам праняўшыся, натхненне
Ён мусіў тым губіць, — так кажа абвіненне.
Сальеры ў творчасці усё хацеў паняць,
Ва ўсім упэўніцца, усё абмеркаваць,
Абдумаць спосабы, і матар'ял, і мэту
І горача любіў сваю сьвядомасьць гэту.
У творчасці яго раптоўнага няма:
Аснова да яе — спакойная дума.
Але, але... Аднак, што шкодзіць тут натхненню?
Прыемнае дае Сальеры уражэнне.*

Таксама здзіўляюць аднадумствам характэрныя перазовы двух расейскіх аўта-раў (адумысна пакідаю іх безь перакладу).

Паэта-клясыцысты XVIII ст. Міхаіл Мураўёў:

*Я лиры не коснусь дымящейся рукой,
Потребны для стихов и время и покой.*

Савецкі паэт XX ст. Мікалай Браун:

*Касатся песен чёрствыми руками
В разгар азарта — нет, нехорошо!*

ЮРЫ ПАЦЮПА

Урэшце, польскі пісьменьнік Ян Парандоўскі, знаўца й найвыдатнейшы дасьледнік літаратурнае «кухні», мусіў некалі прызнацца:

Натхненьне выйшла з моды. Зараз, калі гэтае слова трапіць выпадкам пад пяро, яно мае ці адценьне іроніі, ці ўсяго-толькі выяўляецца мэханічным паўтарэньнем зьбітага выразу, шаблённаю старою мэтафараю. Да яго ахвотна зьвяртаюцца праставатыя людзі, калі бачаць чалавека, занятага пісаньнем, і вымаўляюць гэтае слова з сарказмам, стараючыся прыкрыць непакой, выкліканы ў іх дзіўнаю істотаю — пісьменьнікам.

Сёньня развагі пра натхненьне, часьцей за ўсё, выглядаюць старамодна. Зазвычай яны цьмяныя, двухсэнсоўныя й малазьмястоўныя. Прыкладам такога ўзьнёсла-архаічнага тлумачэньня, нават бязь ценю іроніі, могуць быць словы Гаўрыіла Дзяржавіна:

Натхненьне ня чым іншым ёсьць, як жывым пачуваньнем, дарам неба, промнем Боства. Паэт, у поўным упаенні пачуцьцяў сваіх распалючыся навешнім гэным полымем ці, прасьцей казаўшы, ураеньнем, узносіцца, хапае ліру і п'яе, што яму кажа яго сэрца. Не распаліўшыся і ня чуючыся захопленым, і брацца ён за ліру ня мусіць.

Праўда, апошні сказ — гэта ўжо цалком практычная рэкамэндацыя, хай сабе й ня вельмі арыгінальная. Куды зьмястоўней яна раскрываецца ў Канстанціна Бацюшкава:

Хераскаў, казаў мне Капніст, меў звычку ці правіла кожнага дня пісаць належную колькасць радкоў. Вось чаму яго чытаць цяжка. Бяда таму, хто піша ад нуды! Шчасьлівы той, хто піша, бо адчувае.

Аднак жа насуперак данай рэкамэндацыі ў эўрапэйскай культуры ёсьць імператывы ня менш паважаны й старажытны, які выракавай некалі Апэлес: «Nulla dies sine linea!» («Ні дня без радка!») Гэта свайго роду альтэрнатыва натхненьню, якая, сваім парадкам, таксама не ўнівэрсальная. Сумневы выказваюць нават Апэлесавы аднадумцы, як, прыкладам, Максім Лужанін:

Запавет са стажам! А паэты ўсё роўна ня пішуць кожны дзень. Можна меркаваць па прадукцыі: нават у вялікіх усё лепшае безь лістоў і, галоўнае, бяз пультных камэнтарыяў зьмяшчаецца ў аднатомнікі.

Калі Лужанін сумняецца ў дасягальнасьці данага ідэалу, дык Алесю Разанаву ў Апэлесавай максыме бачыцца хутчэй антыідэал:

Ні дня без радка... І літаратар, нават калі яму і ня пішацца, пачынае пісаць, пачынае самому сабе ці камусьці даказваць, што ён умее, што ў яго атрымліваецца, што ён здольны... І чым больш ён даказвае, тым больш відавочна, што атрым-

ліваецца ня дужа добра.

Ёмісты аргумэнт для пачуцьцёва матываванага вершаваньня ёсьць у зацемках Леаніда Якубовіча:

Жыта заўсёды жнуць тады, калі яно добра высьпее, калі зярняты, здаецца, звоняць пад жнівеньскім ветрыкам. Так павінна быць і ў пісьменьнікаў: бярыся за пяро толькі тады, калі адчуваеш, што ўжо ўсё высьпела ў душы для новага твору — так і звоняць добрымі вобразамі, добрымі думкамі.

Сярод паэтаў, у якасьці лягічнага дадатку да ідэі натхнёнае творчасьці, таксама тарнуецца дактрына працяглага творчага маўчаньня. Яе можна разумець як нэга тыўную, апафатычную праяву натхненьня. У таго ж Разанава чытаем:

Стан, калі ня пішацца, ня мені натуральны і неабходны для пісьменьніка, чым той, адваротны. У ім зародкі будучых зрухаў і яшчэ не вядомых радкоў.

Цікава, што рамесьніцкая, нават халтурная, праца, ад якой патыхае цынізмам, можа суіснаваць з гэтым апафатычным, мала не сьвятым, творчым маўчаньнем. Адзін з такіх выпадкаў апісаў Васілі Субоцін:

Я ня ведаю, як гэта выйшла, няхай у гэтым разьбіраюцца іншыя. Але толькі, калі не лічыць вершаў з нагоды датаў, Сьвятлоў праз цэлы час амаль што нічога не пісаў. Я думаю, што гэта пачалося ў яго даўно. Мабыць, спачатку гэтыя вырабы былі з патрэбы, дзеля кавалка хлеба, а потым абярнуліся звычайкаю. Пісаў, каб зарабіць на жыцьцё...

Такім парадкам, і тут вымалёўваецца альтэрнатыва.

Маніфэстам натхнёнасьці ў працы можа служыць разважаньне Яўгена Вінакурава:

Я лічу, што пісаць трэба ў стане натхненьня ці хоць бы ў стане ўзбуджэньня. Змушанае пісаньне назвычайвае да рамесьніцтва.

А маніфэстам руплівасьці ў той самай працы можа паслужыць думка Максіма Лужаніна:

Дый ня пішучы кожны дзень рука траціць пэўнасьць, пачынаюць замінаць розныя назапашаныя ўражаньні.

Зацемім, кожны з паэтаў ня проста выказвае ўласнае меркаваньне, а пры нагодзе сьцісла аргумэнтуюе свой альгарытм творчых паводзінаў.

Вось жа, гэтак можна было б пагадзіцца, што перад намі два супраціўныя, нават несумяшчальныя, падыходы да вершаваньня, і годзе. Але калі мы іх спатыкаем у аднаго аўтара, тады ўзьнікае патрэба знайсці хоць нейкую падставу для сынтэзу.

ЮРЫ ПАЦЮПА

Балазе, у зацемках Яўгена Вінакурава ёсьць некалькі агніваў, паводле якіх можна прасачыць «дыялектычную лёгіку» творчага чыну.

З аднаго боку, паэт настойвае:

Я выступаю супраць кulta майстэрства. <...>

Я адмаўляюся правесці рысу там, дзе сканчаецца дух і пачынаецца матэрыя, як адмаўляюся падзяліць фразу на змест і форму, сказаць, дзе майстар, а дзе душа. Усё мастацтва дзеліцца на душу і майстэрства.

Дык вось, паэзія — тое мастацтва, дзе найболей душы.

Зь іншага, той жа Вінакураў пераконвае:

«Паэт у душы» — несамавітая зьява. Патрэбна на падтрыманьне шчырага майстэрства, як зьявы духу, — рамяство.

Гэтыя цвёрджаньні маглі б так і завіснуць у якасьці пытаньняў без адказаў, калі б ня трэцяя Вінакурава зацемка:

Паэт мусіць быць шчаслівым. Шчасьце, дакладней, адчуваньне шчасьця, — гэта проста нармальны работны стан для паэта. Паэт піша пры адчуваньні шчасьця.

Востры прыліў шчасьця — і вось вам на далоні лірычны верш.

Але як зьведаць шчасьце? Гэты міг рэдкі, міг, які мае ўзрушыць увесь арганізм, усю нэрвовую сыстэму паэта.

Паэт можа працаваць — супраць рэшты прафэсіяў — адно пры павышанай «тэмпэратуры», адно «захварэўшы» шчасьцем.

Менавіта панятак *шчасьце* ёсьць тым неадменным інгрэдыентам, які ўходзіць у розныя праявы творчасці і, нават, больш таго, можа быць уяўлены як псыхалягічная атмасфэра паспяховае працы. Прыкладам, Барыс Пастарнак у адным з прыватных лістоў дзяліўся такім пачуцьцём шчасьця, спадарожнікам плённай творчай дзейнасьці. А нехта з крытыкаў не прамінуў заўважыць і ўпкінуць паэта, маўляў, якраз жа ў гэты час ішла вайна. Крытык проста не разумеў, што гэта не асабістае пачуцьцё задаволенасьці, а шчасьце выкліканае адчуваньнем неабсяжных сілаў і мажлівасьцяў. Усьведамленьне падобнае праўды, помніцца, прыйшло да мяне ў форме недарэкага, але шчырага запісу ў юнацкім нататніку: *Думайце толькі натхнёна!*

І, калі пачуцьцё шчасьця — гэта п а с і я, эмоцыя адносна ўстойлівая, дык «падвышаная тэмпэратура» — а ф э к т, эмоцыя сытуацыйная, зьменлівая, якая суправаджае творчы акт. Цікава, што неяк ў інтэрвію маладога Анатоля Сыса таксама прагучала мэтафара тэмпэратуры як атрыбуту н а т х н е н ь н я, хоць паэт, здаецца, старанна ўнікаў апошняе катэгорыі:

Паэзія — гэта інтуіцыя, калі хочаш, імправізацыя на матывах душы. Раптам я кідаю ўсё на сьвеце. У гэты момант мяне лепш не чапаць. Я сам, як шаравая маланка. Ёсьць тысячы прычын, якія могуць знішчыць яе, і я ўцякаю ад іх, як наркаман прагну вечнасьці гэтага стану. Вядома, не заўсёды прыходзяць такія

прасьвятленьні, але большую палову вершаў я напісаў з павышанай тэмпературай.

Стан, падобны да Сысовага, апісваў і Мікалай Ціханаў:

Напружаньне ў працы мусіць быць абсалютным. Калі я ўбіўся ў паэму з галавою, пачынаю вельмі кепска разумець атачэньне, я тады ем, п'ю, хітрую, гутару, але ўсё ўва мне памыкаецца толькі да звонкіх кароткіх радкоў, валва слоў бушуе ў маёй галаве.

Аднак працэс творчасьці будзе выглядаць скрайне спрошчана, калі адчуваньне шчасьця мы патракуем як лёгкасьць, беспраблемнасьць. Наколькі супярэчлівая прырода натхненьня, відаць зь цьверджаньня італьянца Масіма Бантэмпэлі, цытаванага Анатолям Сысом:

Не нарадзіўся яшчэ той пісьменьнік, які ў адзін цудоўны дзень не адчуў бы някучай нянавісьці да слова. Напачатку яму пішацца крыху зь лянотай, потым лянота пераходзіць у непрыязнасьць, варожасьць, пакуту, нарэшце, ў усьвядомленую і непрымірымую нянавісьць. Гэта значыць, што пісьменьнік пасталеў і ўпэўнены ў сабе.

З усіх супярэчлівых паэтаўскіх прызнаньняў можна вымеркаваць шмат здагадак. Але ўсё ж, відаць, калі гаварыць пра запраўдную творчасць, дык антытэза вымалёўваецца не паміж натхненьнем і яго адмаўленьнем, а паміж рознымі модусамі натхненьня: гарачым і халодным. Гэта вельмі яскрава паказвае ў сваім самааналізе той жа Ціханаў.

Гарачы модус:

Калі-нікалі ў часіны скрайняй засяроджанасьці, калі почырк становіцца зусім неразборлівым, словы зьмяняюць адно адно, ледзь пасьпяваючы да паперы, прыходзіць нечаканае разьвязаньне — пісаць вершы ўнярод прозай, сухой, рэзкай, перапоўненай прыраўнаньнямі, як сухажыллем, і потым адмяняць іх у вершы — у рытм і рыму.

Халодны модус:

Некаторыя вершы нават лірычнага пльыву запабгае цьвярозая праграма. Праграма вершу выцягваецца з нататніку ці пішацца адразу, але да зьяўленьня тэксту.

Заразом можна не сумнявацца, што гарачы модус — першасны, больш біялягізаваны, прыродны, тым часам як халодны яго дапаўняе (або адмаўляе), грунтуючыся на другасных прадуктах, на культуры творчасьці. Па вэртыкалі з гарачым натхненьнем суадносіцца лінейная архітэктоніка ды музычная намэта, а з халодным — цыклічная архітэктоніка ды ляканічная намэта. Але натхненьне, як і простая будова вершу, у якой бы меры ні адмаўлялася, заўжды застаецца ў грунце вершаванья.

Пад канец трэба зацэміць, што мы гаворым пра паасобныя, адзінкавыя творы і іх

ЮРЫ ПАЦЮПА

пасьпяховасьць. Аднак апошняя залежыць ня толькі ад нутраной будовы тэксту, а таксама ад кантэксту, у якім тыя абарачаюцца. Думаю, не зашкодзіць, калі мы паставім колькі рысачак і ў гэтым пляне. Цікава, што ў абсягах творчасці асобна ўзятая аўтара аналягам «расьцягнутасці» тэксту ёсьць неўгамаваная, надмерная «плоднасьць». Яна таксама можа мець шмат апраўданьняў, але ў ісьце становіць небясьпеку, пра якую папярэджаў Алесь Разанаў:

Мноства — супернік паэта. У мностве вершаў ён перастае быць абавязковы, перастае быць чутны.

Добрыя творы ёсьць у кожнага: гэта яшчэ ня ўсё. Яны павінны быць выключнымі, адзінкавымі.

Быць жа адзінкавым у сваім родзе — гэта перадусім заданьне фармальнае. Адолеўшы яго, тэксты нарэшце могуць вольна ўздымацца на найвышэйшую прыступку вартасці, пра якую дасьціпна сказана ў Васілія Субоціна:

Добрыя вершы, каб стаць зусім добрымі, яшчэ мусяць займець пашырэнне, мусяць увайсці ў абыход.

Магістрал

Хоць фармальна мы й паставілі кропку, гэты досьлед нельга лічыць скончаным. Ён і ня можа скончыцца, бо досьвед і чыннасьць паэтаў ня маюць ні канца ні пачатку. Мабыць, ёсьць яшчэ нешта істотнае, чаго я не ўлічыў. Дык што ж тады замыкаць? Заміж банальнага замкненьня я прапаную крыху з’іначаны плян-праспэкт, які запабягаў пралегамэны, і які, аднак, так і ня вычарпаў сябе, а таму можа служыць увадзінамі ў новыя шуканьні, служачы не замкненьнем, а разамкненьнем тэмы.

Пастуляты:

- проза — *разгорнуты дзеяслоў*;
- паэзія — *разгорнутае імя*.

Антыноміі:

- модус натхненьня: *гарачы / халодны*;
- праекцыя тэксту: *адпачатная / адканцовая*;
- кампазыцыя тропы: *пасьлядоўная / паралельная*;
- архітэктоніка тэксту: *лінейная / цыклічная*;
- тэлеалёгія формы: *сьпеўнасьць / сьцісласьць*;
- мэнтальная стратэгія: *наіўнасьць / інтэлектуалізм*;

¹³ У жывой паэтычнай практыцы вэртыкальная карэляцыя антыноміяў далёка не заўжды вытрымваецца, хутчэй наадварот — антыноміі ўтвараюць найразнастайнейшыя альянсы ў абсягах парадэгмы.

ПРАЛЕГАМЭНЫ ДА ФАРМАЛЬНАГА ПАЗНАНЬНЯ ЛІРЫКІ

- рытарычная стратэгія: *аўталіягізм / мэтафарызм*;
- тэлеалёгія жанру: *песьня / вэрлібар*;
- генэалёгія жанру: *песьня / прыпавесьць*;
- дэклімацыя тэксту: *расьпеўная / гутарковая*¹³.

Маргіналіі:

(санэт замыкае ў сабе абедзьве тэлеалёгіі) —

(газэль = ронда?) —

(рубай = трыялет??),

а ўсякая тэлеалёгія, так ці гэтак, захоўвае памяць пра свой генэзіс: *песьню* ці *прымаўку*.

Вы можаце й далей прадумаць ды разьвіваць прапанаваныя тут катэгорыі. А можаце абраць сваю, інакшую, катэгарыяльную сетку — і тады, я не сумняюся, у яе запыле зусім іншая рыба.

РАДАСЛАЎ КАЛЕТА

ІЛЮЗІЯНІСТЫ

*ён гадамі прывязвае
яе да сябе
эмацыйным
шантажаваньнем
пятлю стабільнасьці
ён зашморгавае на ейнай гладкае
шыі
А яна хоць псыхоляг
(«псыхалягіня»)
глядзіць на ўсё гэта
й ня бачыць*

*У іх залатой клепсыдры
струменіць пясок
на якім яны ўзводзяць
свой помнік*

Радаслаў Калета вывучае філялёгію ў Варшаўскім унівэрсытэце. Сёлета гэта яго другая публікацыя ў «ARCHE».

КАНЕЦ СТАРОЙ КАЗКІ

*і прыехаў
 прынц
 на прыўкрасным белым
 кані
 такі жаданы
 й чаканы
 з надуманымі гарбузамі
 («я сябе берагу!»)
 паненкі
 што няпрынца
 на некані
 не хацела*

*і жылі яны пажывалі
 пакуль
 конь баявы не падох
 ад фальшу
 тады пачалося
 жыццё*

РЭЎНАСЬЦЬ

*Ты кажаш нібыта
 хацела душу аддаць
 рай збудаваць
 словам учынкам рухам
 Ты кажаш нібыта
 келіх экстазу ў далонях
 трымала салодкі
 мёд шчасця
 Вачыма ты туліш
 свайго суразмоўцы вобраз
 песьціш яго слуханьнем
 доўгіх ягоных тырадаў
 Вы танчыце абдымаючы
 адно аднаму
 распалёныя вусны
 взрбальным сэксам
 Я адсунуты ўбок
 зноў гіну трымаю
 тваю руку
 стаю адыходжу ў цішу*

РАДАСЛАЎ КАЛЕТА

НІЧОГА БЛАГОГА

*Не рабілі нічога благога
трымаліся за рукі*

*Не рабілі нічога благога
ўзіраліся адно аднаму ў вочы*

*Не рабілі нічога благога
крыху пазабавіліся*

Не рабілі нічога благога

*Глядзелі тэлеканал
якога няма*

КАХАНЬНЕ НАЙЛЕПШАЕ

*А каханьне найлепшае
калі яно трымае іспыт
увесь час абмокнутае
ў келіх пакуты
Калі мокрае нібы курыца
ў кроплях дажджу
расталае*

*А каханьне найлепшае
калі яно ў дарозе
ідзе па вуліцы Спробы
нідзе не зразаючы*

*А каханьне найлепшае
калі крочым адно да аднога
ў процілежных
кірунках
у празе абдоймаў
ў нязмозе спаткацца*

*А каханьне найлепшае
калі падае на зямлю
прыгнечанае цяжарам*

крыжа
пакуль ня ўстане
наноў
з падвоенай сілай

А каханьне найлепшае
калі мы ня ведаем
куды нам бегчы
губляючыся на сыцяжынках
сьляпой асьцярожнасьці

А каханьне найлепшае
калі яно ў агні гартуецца

А каханьне найлепшае
калі яно ня ёсьць найлепшым
каханьнем

ПРА АДНАГО ТАКОГА

Пасярод батлейкі
стаіць малы Андрэйка
вось ён
з абсурдам поруч
заціснуў галоўную ролю
ў далонь

сарванае горла
і ціша
заплеценая ў чы-
рвань сьлязы
якая гучна
цурчыць

ён у неба глядзіць
чакае
дажджу, каб пазбыцца
сьлязы чырвонай
альбо голасу: «другі акт»
ці «антракт»
ці «заслона»

але мусіць на небе ня ведаюць
гэткай тэрміналёгіі

РАДАСЛАЎ КАЛЕТА

ПРАТЭРМІНАВАНЫ ЭРОТЫК

*ці ты ёсьць
ці ты няма
лета летам
зімой зіма*

* * *

*пісаць такім чынам
каб з-за кожнага вершу
было чуваць Моцарта*

*каб кожнае слова
нотай грымела
ў Дасканалым творы*

Пераклала з польскай Марыя Мартысевіч

ДАНИЛА ЖУКОЎСКИ

Нечаканае святло сіценскага наваколля

Севярынец, Павал. *Лісты зь лесу*. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2007. — 314 с. — (Кнігарня «Наша Ніва»).

Атрымаўшы гэтую кнігу, я нечакана для сябе перачытаў амаль што ўсе нарысы, хоць і раней стараўся не прапускаць іх у «НН». Хоцацца вылучыць асаблівае «Лістоў зь лесу» ў параўнанні з іншымі выданнямі серыі.

Першая — аўтэнтычнае жыццёвае досведу, выкладзенае шчыра і эмацыйна. Другая — уменне аўтара назіраць, аналізаваць, рабіць высновы. Трэцяя — спеласць і выразная акрэсленае аўтарскіх перакананняў ды рэдкая здольнасць не змешваць факты жыцця і ўласныя меркаванні пра іх. Някепкае валоданне словам дапамагло аўтару выявіць гэтыя свае якасці яскрава і рэль-

ефна. (Тое ж заўважна ў нарысах Сямёна Печанка пра беларускага хлопца ў беларусім войску, але ў аўтара «Лістоў зь лесу» нашмат большы жыццёвы багаж і, як вынік, дакладней адшліфаваны светапогляд, шырэйшы тэматычны дыяпазон.)

Вядома, Паўлу «дапамаглі» абставіны. Крый Божа кожнага ад гэткай дапамогі, аднак адмаўляць уплыў было б неразумна. Вось толькі адных свежых уражанняў мала, каб з невялікіх самастойных допісаў атрымалася сапраўдная кніга. Акрамя парадку, які прапаноўвала рэчаіснасць, мусіў быць яшчэ парадак у галаве — строгі, але й дастаткова распрацаваны і

гнуткі, каб зразумець і асэнсаваць, і парадак у сэрцы — каб, захоўваючы ясны розум, выкласці ўсё на паперы без пагарды й пачуцця выпэйшасці да навакольнага свету. Павал Севярынец давёў, што быў здольны на гэкі высілак на працягу доўгага часу.

«Лісты зь лесу» напісаныя ідэалістам, але гэта, так бы мовіць, ідэаліст-практык. Задача нарысаў — дапамагчы захавацца асобе аўтара ў цяжкай сітуацыі няволі. Звышзадача — зрабіць яшчэ й нешта карыснае для сяброў, чытачоў і Беларусі. Прынамсі адно зрабіць удалося: зафіксаваныя ў «Лістах зь лесу» назіранні і думкі, якія ім спадарожнічалі, сталіся част-

каю нашых уяўленняў пра сучасную Беларусь. Але гэта — вынік яшчэ газетных публікацыяў.

Выданне «Лістоў» кнігаю дазволіла пераканацца ў іхняй незалежнасці ад імгненнай палітычнай кан'юнктуры. Падчас чытання газеты першым было жаданне даведацца, як там *пачуваецца* Павал Севярынец. Чытаючы кнігу, маем на першым месцы іншае: што Павал Севярынец *думае*. Пераказваць гэтыя думкі я не буду, але адну асаблівасць адзначыць неабходна: сярод ацэнак і высноў ваў сп. Севярынца амаль няма спекулятыўных. Усё ўгрунтавана ў фактах, вырастае з канкрэтных назіранняў і абспраецца на іх, не адлятаючы ў абцягненныя і безасабовыя вышыні, адкуль замест людзей відаць

масы, а замест лёсаў — тэндэнцыі. Гэтая заземленасць і дае падставы гаварыць пра ідэаліста-практыка.

Вядома ж, у кнізе заўважныя і некаторыя хібы. Стыль месцамі праз меру рытарычны. Дастаткова згадаць хоць бы аднолькавыя канцоўкі-слоганы артыкулаў, гэтыя «перамагаць» і «нацыянальнае абуджэнне», якія трывожаць вялікія цені з іхнімі «esse delendam» і «stelle». Гэткія, так бы мовіць, гіперспасылкі патрабуюць годнай аправы, абавязваюць да пэўнага маштабу і на сёння могуць разглядацца хіба толькі як заяўкі на будучыню. Што праўда, у кнізе амаль няма месцаў, якія ставілі б гэтыя заяўкі пад сумнеў, але гэта ўмова хай неабходная, ды не дастатковая. Некаторыя з Се-

вярынцавых візіяў відавочна наіўныя і не маюць шанцаў на ўвасабленне («у *дэмакратычнай Беларусі ніякіх хіміяў ня будзе*»). Важна аднак, што калі нейкая канкрэтыка хібіць, асноўная думка захоўвае спеласць і рэалізм — нельга, прыкладам, адмовіць рацыі гуманізацыі адпаведнага заканадаўства.

Падсумоўваючы, я параўнаў бы кнігу «Лісты зь лесу» з лясотэркам. Правільна скіраванае рукою аўтара, яно адбіла промень свабоды і на яго самога, і на сіценскае суворое наваколле, і на тамтэйшых людзей, асвятліўшы ўсё нечаканым і прыязным святлом. За гэта Павал Севярынец варты і павагі, і ўдзячнасці.

ПАВАЛ АБРАМОВІЧ

Казкі сьмерці і жыцьця

Глобус, А. *Казкі*. Мінск: Логвінаў, 2007. — 200 с.

На першы погляд, усё засталося, як і раней: афсэтны друк, афсэтная папера. Але нешта адбываецца з кнігамі Адама Глёбуса. Пасьля таўшчэзных «Тэкстаў» і прыгожа аформленых «Спыткаў», выдадзеных у супэр-вокладках і ў цвёрдым пераплёце, неак нязвыкла трымаць у руках драбнюткашыфтоўных «сУчасьнікаў» і малафарматныя «Казкі» ў мяккіх вокладках. Такое ўражаньне, што А. Глёбус уласныя кнігі падзяляе на кнігі «для сябе» і «для чужых» і друкуе іх адпаведным чынам.

Да таго ж «Казкі» выдадзеныя нехайна і «пабандыцку»: з-пад унутранага боку вокладкі тырчыць засохлы клей (у кнізе ёсьць казка «Шэры клей» — мо гэта ён, шэры клей, выці-

нуўся наверх, у нашу рэчаіснасьць?), колькасьць умоўных выдавецкіх старонак, тыраж і нумар заказу не пазначаныя (замест лічбаў — прагалы)...

У пасьлямоўі да кнігі пісьменьнік прызнаецца ў даўняй любові да страшных гісторый і казак, якія дзеці пераказвалі адзін аднаму (Белая прасьціна, Чырвоная пляма, Труна на колцах), і прапануе ўвазе чытача «ўласную вэрсію кнігі казак пра Чорную руку і Шэрую краіну». Якім чынам А. Глёбус стварае атмасфэру жахлівага ў сваіх тэкстах? На мой погляд, ён дарэмна *тлумачыць*. Так, у казцы «Шэры люк» апавядаецца пра жонку і мужа, якія наступілі на каналізацыйны Шэры люк і праваліліся ў лябірынт, дзе іх

зжэрлі людажэры. Галоўны пэрсанаж — люк, які «перакручваецца вакол восі і становіцца на месца, нібыта нічога і ня здарылася». Навошта ў дадзенай казцы спатрэбіўся апошні сказ («Страшныя дзядзькі-водаправодчыкі зьядаюць усіх, хто неабачліва наступіла на Шэры люк, а пра гэта ніхто і не здагадаецца»), сказ, які ўсё толькі псуе, бо насамрэч ён ёсьць канспэктам, плянам казкі, а ня ейным апошнім акордам, фіналам, мне невядома (сказанае тычыцца і казкі «Чорны журналіст»). І гэтае аўтарскае слова «страшныя»... Трэба напісаць так, каб чытачу зрабілася страшна — аднымі шматкроць ужытымі словамі «страх», «жах» і да т. п. такога эфэктна не дасягнеш.

Павал Абрамовіч — крытык літаратуры, сталы аўтар «ARCHE». Аўтарская назва тэксту — «Памяць, спавітая ўяўленьнем».

Ні браты Грым, ні Стывэн Кінг не пісалі, як А. Глёбус, «Тут і здарылася жудасць» («Бэжавая разэтка»). Яны апавядалі пра страшнае, ніколі не пазначаючы месцы, дзе аўдыторыя мусіла пачынаць баяцца. Яны падохалі самімі гісторыямі — ад першага і да апошняга слова. Дарэчы, С. Кінг, зь ягонага ўласнага прызнання, вельмі расхвалываўся, калі ў адной кніжцы коміксаў жанру *horror* пабачыў бездакорны з усіх пунктаў гледжаньня подпіс да малюнку. На чорна-белай ілюстрацыі сям'я з чатырох чалавек забілася ў вугал пакою, пасярэдзіне якога стаіць сэрвіраваны стол зь ежаю (бацькі і іх дзеці-падлеткі толькі-толькі сабраліся павячэраць); выдупіўшы вочы, людзі зь перакрыўленымі белымі тварамі глядзяць, як з-пад дывана да іх цягнуцца мярзотная шчупня. А подпіс пад малюнкам быў такім: «Наступным вечарам гэта здарылася ізноў». Што менавіта здарылася і чаму — казаць пра тое залішне і тлумачыць ня трэба. Недагаворанасьць — стрыжань падзеі. Прыгажосьць страху — у словах «гэта» і «наступным вечарам»; у бялюткіх тварах персанажаў, якія вельмі пасуюць да колеру абрусу; у шчупні неведомай нябачнай істоты, што тэрарызуе сям'ю.

Хочацца, каб і нашы мастакі пужалі нас гэтакімі ж словамі і малюнкамі. І ра-

зам з тэхнічнымі супрацоўнікамі (рэдактар новай кнігі А. Глёбуса — Уладзімер Арлоў) пільнаваліся ў невялічкіх літаратурных тэкстах моўных агрэхаў, такіх, як «Мужчына быў *настолькі такі* сквапны...» («Чорны чорт») ці «*муж быў непахісны ў прынятым рашэньні*» («Аранжыкавы гальштук»).

Нягледзячы на заганы і пралікі, асобныя казкі з кнігі мне спадабаліся. І не таму, што сам аўтар у паслямоўі адзначае, што «казкі любяць усе». Насамрэч гэты сылягізм

Вялікая пасылка: казкі любяць усе.

Малая пасылка: А. Глёбус піша казкі.

Заклучэньне: казкі А. Глёбуса любяць усе.

няправільны. Дык чаму тады?

Новая кніга А. Глёбуса, пры зьмене фокусу, чытаецца як няказачная.

Вось казка «Чорная іголка». Ці ж не хадзілі па Менску чуткі, што нехта атручанай іголкай коле наведвальнікаў дыскатэк? Было такое. Альбо казка «Руды цвік». Што ў гісторыі пра мужчыну, які пасьлізнуўся і прабіў сабе сэрца рудым цвіком, выдуманнага? Колькі людзей кожны дзень памірае так недарэчна! Ці «Блакiтны брыльянт» — ці ж не магло падобнае насамрэч адбыцца ў жыцці алігарха з Рублёўкі?

Альбо, можа, па-іншаму, чым у казцы «Чорная сьвечка», людзі праклінаюць, зжываюць зь белага сьвету сваіх ворагаў? Ці дадаў нешта А. Глёбус да сваіх дзіцячых успамінаў («Чырвонае яйка») — відаць, не. Ці возьмем цыкл гісторыяў пра Шэрую краіну, у якой можна пазнаць родную Беларусь («а можна не пазнаць і ня ўбачыць», — як кажа сам аўтар з іншай нагоды ў «Жоўтай лямпачцы»). Тут вам і векапомныя сакавіцкія падзеі 2006 г. (казка «Белая зорка»), і Юры Захаранка са сваёй матуляю («Шэры абэліск») — стаўленьне літаратара да зьніклага генерала не зьмянілася з часу напісаньня ў 2000 г. апавяданьня «Мянты».

З-за свайго нежаданьня ўзьняцца да мастацкай тыпізацыі А. Глёбус моцна рызыкуе і чарговай кніжкай праславіцца як публіцыст зь літаратурнымі задаткамі, які прарочыць згубу «каляровым» рэвалюцыянэрам і кліць з паэта Алеся Разанава. Трэба адзначыць, што «Новае адзеньне караля» Г. Х. Андэрсан пісаў як сатыру на пісьменьніка Фрэдэрыка Палудана-Мюлера. Хто памятае апошняга, акром жменькі дасьледчыкаў? Затое вобраз голага караля сёньня вядомы ва ўсім сьвеце. Можа быць, і казка «Чорны яйкаквadrat» зь цягам часу таксама «ачысьціцца» ад шалупіньня рэчаіснасьці.

❑ ДОПІСЫ

МІКОЛА КАПАХОВІЧ

Заўвагі да меркаваньняў беларускай эліты*

Зь вялікім задавальненьнем прачытаў кніжку «Беларусь: ні Эўропа, ні Расея. Меркаваньні беларускіх эліт» выдавецтва «ARCHE», дзе асабістыя меркаваньні па дзевяці пытаньнях выказалі трыццаць вядомых чалавек. Адны меркаваньні вельмі ясныя, другія нейкія забытанія, з трэцімі меркаваньнямі можна ў чымсьці пагадзіцца, у чымсьці не пагаджацца. Але ёсьць меркаваньні і выразы, якія наогул супярэчаць лёгіцы і нацыянальным інтарэсам нашай краіны. Вось менавіта гэты і вымусіла мяне выказаць заўвагі да выказваньняў гэтых дзеячоў.

Пытаньні да Я. Бабосава

Адказваючы на пытаньне № 8, вы кажаце:

Сучасны ўрад Польшчы — правага кірунку. Ён праводзіць недружалюбную палітыку ў дачыненьні да Беларусі.

Калі гэта так, дык чаму за кошт т. зв. чаўночнага гандлю вялікая частка нашага насельніцтва апрапаецца ў Польшчы без усялякай дыскрымінацыі з боку польскіх уладаў? Як вядома, там шмат якія

тавары таньнейшыя, чым у нас. Па-другое, штосьці ніхто зь беларусаў ня скардзіўся, каб іх выганялі з Польшчы. Беларусы ў Польшчы адчуваюць сябе як дома. А вось грамадзянаў Польшчы ў нашай краіне перасьледуюць, як тых апошніх злачынцаў, хоць на самай справе яны не парушаюць нашых законаў. Чаму ў нас грамадзяне Беларусі польскай нацыянальнасьці перасьледуюцца? Можа, таму, што павважаюць сябе як людзі?

Цьгую ваш адказ на пытаньне № 9:

Негатыўнае стаўленьне да сучаснага кіраўніцтва Беларусі пераносіцца, на жаль, на народ Беларусі.

Можа, у такім разе дзеля дабрабыту дзесяцімільённага насельніцтва і яго прэстыжу ў сьвеце аднаму кіраўніку варта было б адмовіцца ад сваёй галоўнай пажыцьцёвай пасады? І тады ўсё стала б на свае месцы. Выступіце з канкрэтнай прапановай як аўтарытэтны патрыёт Беларусі.

Цьгую ваш апошні сказ:

Як толькі мы пачнем некаму падпарадкоўвацца, перад некім поўзаць, нас проста затопчуць.

Сапраўды, прыклад: старшыня Вярхоўнай Рады 13-га скліканьня Сямён Шарэцкі паддаўся на лісьлівыя салодкія абяцанкі Чарнамырдзіна-Строева-Селязьнёва. І дзе сёньня той С. Шарэцкі, ніхто ня ведае — затапталі.

Пытаньні да А. Вардамацкага

У адказе на пытаньне № 2 вы кажаце:

Насельніцтва Рэспублікі Беларусь — адно з самых адукаваных, я б сказаў — самае адукаванае на тэрыторыі колішняга Савецкага Саюзу пасля Масквы і Ленінграду.

Калі наш народ самы адукаваны, дык чаму гэты самы адукаваны народ сваім кіраўніком выбраў не якога-небудзь доктара навук ці акадэміка, а звычайнага шараговага кіраўніка далёка не найлепшага саўгасу? Хіба самы адукаваны народ мог пайсьці на гвалтаваньне сваёй роднай мовы, дадзенай яму Богам? Хіба самаму адукаванаму народу магла прыйсьці да галавы думка аб зьнявечаньні сваёй гістарычнай памяці, культуры, нацыянальнай сымболікі і г. д.??? Чаму нават самыя адсталыя і сапраўды малаадукаваныя народы на першае месца ставяць сваю палітычную, эканамічную, культурную і г. д. незалежнасьць?

Пытаньні да С. Калякіна

Цытую ваш адказ на пытаньне № 3:

Беларусы зьяўляюцца адной з самых адукаваных нацыяў і адной з нацыяў, у якіх існуе кваліфікаваная працоўная сіла.

Калі гэта так, дык чаму ў гэтай кваліфікаванай працоўнай сілы самы нізкі вытворчы ўзровень працы і самае высокаэ-нэргаёмістае абсталяваньне ў Эўропе? Чаму гэты высокакваліфікаваны народ няздольны зарабляць хоць бы столькі, колькі зарабляюць палякі, я ўжо не кажу пра немцаў? Сапраўдныя прафэсіяналы сябе паважаюць і ніколі ня будуць поўзаць на каленях перад сваімі працадаўцамі.

У нашай краіне працоўныя сваю кваліфікаванасьць не паважаюць.

Пытаньні да С. Касьцяна

У адказе на пытаньне № 2 вы кажаце:

Мы краіна, якая можа размаўляць на роўных зь любой эўрапейскай краінай. Бо і наша гісторыя, і сучасная адукаванасьць нашых грамадзянаў даюць нам права сказаць, што мы ў шматлікіх пазыцыях на цэлую галаву вышэйшыя за ўсякіх эўрапейцаў.

Але чаму ў такім разе ў эўрапейцаў няма аніякай цікавасьці да нас? Звычайна да разумных цягнуцца, цікавяцца, а тут, наадварот, адварочваюцца ад нас. Калі сапраўды мы на цэлую галаву вышэйшыя за іх, дык чаму беларускія тавары не канкурэнтаздольныя ў Эўропе? Чаму, наадварот, мы купляем там у іх розны нават пазношаны шырспажыў ды патрыманыя аўтамабілі? Чаму, напрыклад, Нобэлеўскія прэміі атрымліваюць не грамадзяне Беларусі, а эўрапейцы, мы ж вышэйшыя за іх? Чаму беларус няздольны нават павучыцца гаварыць на сваёй роднай мове?

Адказваючы на пытаньне № 7, вы кажаце:

¹ Друкуецца ў скароце.

Але ёсьць і частка палітычных дзеячаў (у Расеі, але ня рускіх!), якія выступаюць ад імя Расеі і выступаюць супраць гэтага саюзу.

Што вы маеце на ўвазе, калі кажаце словы «ў Расеі, але ня рускіх»? Патлумачце, калі ласка, канкрэтна.

Вы так адказваеце на пытаньне № 8:

Прыбалтыка атрымала вялікі росквіт у складзе Савецкага Саюзу. А цяпер гэтыя так званыя «незалежныя краіны» сталі калёніямі Злучаных Штатаў Амэрыкі. Палітыкі, якія ўзначальваюць гэтыя рэспублікі, не зьяўляюцца палітыкамі нацыянальнымі. Адамкус — гэта фашыст, які прыехаў з ЗША.

Вы называеце росквітам акупацыю Прыбалтыкі ў 1940—1991 гг.? Гэты росквіт прыбалтыйскім краінам каштаваў зьнішчэньнем і высяленьнем у Сібір трэцяй часткі яе насельніцтва.

Пытаньні да В. Кебіча

Цытую ваш адказ на пытаньне № 3:

...Уключэньне Беларусі ў склад Эўрасаюзу ці эўрапейскага аб'яднаньня, з пункту гледжаньня палітычнага, — гэта набліжэньне межаў Эўрасаюзу, у тым ліку і НАТО, да Расеі.

А прычым тут для нас Расея? Якая нам справа да яе межаў?

У адказе на пытаньне № 7 вы кажаце:

Палітычная плынь: любым спосабам ня страціць Беларусь, мець зь ёй добрыя стасункі. Таму што гэта — адзіны ка-

лідор на Захад, які застаўся ў Расеі.

Вы лічыце, што быць калідорам ці чымсьці яшчэ для суседзяў — гэта добра? Уявіце для сябе такую рэальнасьць, што вашыя суседзі, каб не хадзіць адзін да аднаго ў госьці праз пад'езды, выламалі дзіркі ў сьценах вашай кватэры і стасуюцца паміж сабою праз вашу кватэрку, ператварыўшы яе ў калідор. Ня думаю, што вы будзеце ад гэтага ў захапленні.

Пытаньні да У. Янчэўскага

Цытую ваш адказ на пытаньне № 5:

У значнай ступені нацыю пачаў фармаваць Лукашэнка. Лукашэнка — гэта чалавек, які вылучыў рэспубліку, народ, ён іх адмежаваў.

А хіба да 1994 г. беларускай нацыі не існавала? Пасьля 1995 г. пачалі мэтанакіравана закрывацца беларускія школы, у краіне няма ніводнай цалкам беларускамоўнай ВНУ. І вы гэта называеце фармаваньнем нацыі?

Цытую ваш наступны адказ:

Я заўсёды пратэстую, калі нашу дзяржаву называюць дыктатурай. Гэта некарэктна, абсурдна і нават, я б сказаў, кашчунна. Нельга падаваць руку чалавеку, які так гаворыць. У сапраўдных дыктатараў былі ахвяры — сотні, тысячы, мільёны.

Сёньняшнія дыктатуры зьмянілі свой стыль вынішчэньня народу. Калі Сталін расстрэльваў, дык яго наступнікі мацуюць дыктатуру амаль што бяскроўна. Забараняюць мову народу, а няма мовы, няма і народу.

З павагай, жыхар м. Пружаны Мікола Капаховіч.
29.11.2007

У НАСТУПНЫХ НУМАРОХ

УЛАДЗІМЕР САКАЛОЎСКИ

Місія БНР у Бэрліне

МАЙКЛ УРБАН

Альгебра савецкай улады:
Цыркуляцыя эліт у Беларускай Савецкай
Сацыялістычнай Рэспубліцы (1966—1986)

КОНРАД БАБЯТЫНСКИ

Ад Смаленску да Вільні: Вайна Рэчы Паспалітай
з Масквою 1654—1655 гг.

ВІТАЛЬД БЯРНАЦКІ

Паўстаньне Хмяльніцкага: Ваенныя дзеянні
ў Літве ў 1648—1649 гг.

СЭМ'ЮЭЛ БЭКЕТ

Дзея бяз словаў II
Уздых

ЛЮБКО ДЭРЭШ

Культ

ARCHE 1-2 2008